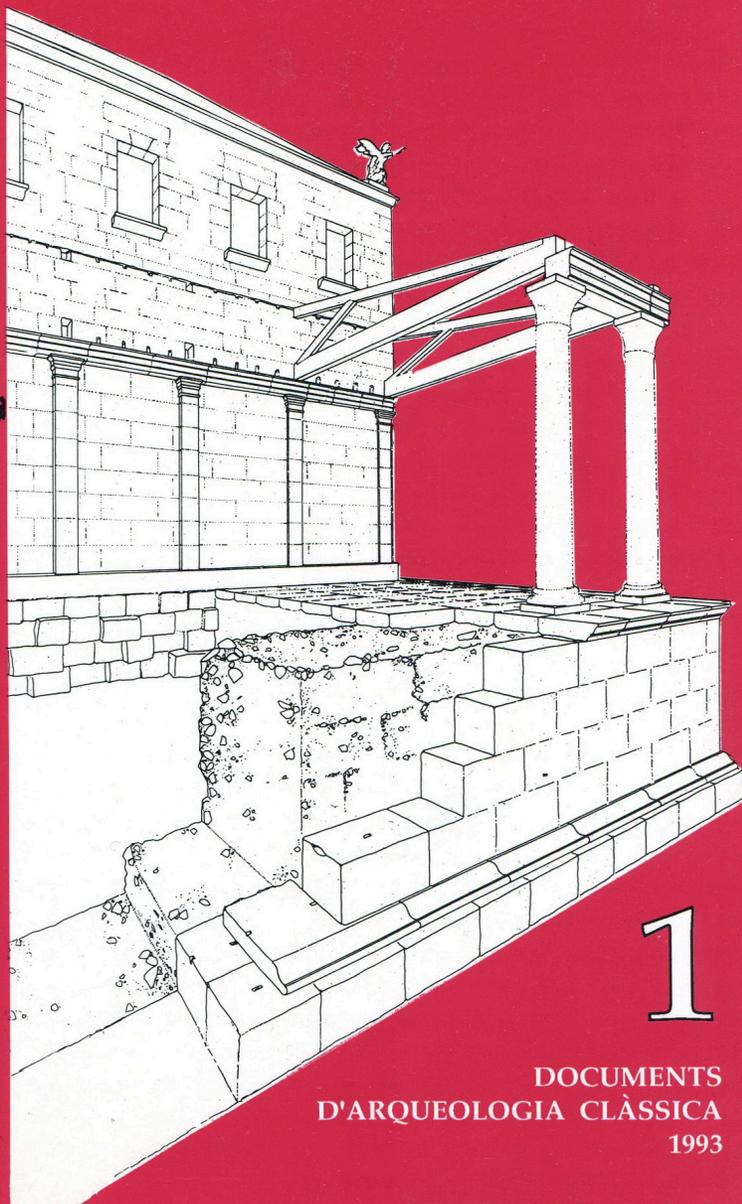

UNIVERSITAT
ROVIRA I VIRGILI

ELS MONUMENTS PROVINCIALS DE TÀRRACO

NOVES APORTACIONS AL SEU CONEIXEMENT

1

DOCUMENTS
D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA
1993

ELS MONUMENTS PROVINCIALS DE TÀRRACO

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ELS MONUMENTS PROVINCIALS DE TÀRRACO

NOVES APORTACIONS AL SEU CONEIXEMENT

EDICIÓ RICARDO MAR

1

DOCUMENTS D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA
1993

Textos:

MANEL GÜELL
THEODOR HAUSCHILD
JORDI LÓPEZ
RICARDO MAR
PATRICIO PENSABENE
ISABEL PEÑA
LLUÍS PIÑOL
AGATINA PULIATTI
JORDI ROVIRA
SALVADOR TARRAGÓ
OLGA TOBÍAS
MERCEDES TUBILLA

PRESENTACIÓN

*Pocas tareas pueden ser más gratas a cualquier historiador que, además, desempeña el cargo de director de un Departamento de Historia, que el presentar un trabajo realizado por sus propios compañeros sobre la historia de la propia ciudad donde desarrolla su trabajo. Quiero, por tanto, empezar por mostrar mi satisfacción por que esta importante aportación a la interpretación de los monumentos de **Tárraco** vea la luz en un momento tan apropiado como es el de la celebración en Tarragona del Congreso Internacional de Arqueología Clásica.*

*A pesar de la importancia indiscutible que **Tárraco** como capital de una enorme provincia en Hispania, tuvo en época romana, faltan aún estudios exhaustivos sobre demasiados aspectos de su arqueología. Uno de ellos era precisamente una aproximación a la restitución completa de los monumentos de la provincia. Lagunas que las importantes aportaciones recientes, como las del equipo de arqueólogos del Instituto Arqueológico Alemán, dirigido por T. Hauschild, o las del TED'A, no habían rellenado completamente y que nos impedían tener una visión coherente y global del entramado urbano tarraconense.*

*La aportación de la Universidad Rovira i Virgili, que se recoge en este primer número de **Documents d'Arqueologia Clàssica**, intenta plantear nuevos puntos de vista a viejos problemas de la arqueología de la ciudad. Somos conscientes de las limitaciones de medios que presenta un Seminario Universitario respecto a los grandes institutos de investigación, aun así el esfuerzo realizado por los miembros del Laboratorio de Arqueología ha permitido poner sobre la mesa importantes resultados científicos. Un dinámico grupo de*

jóvenes arqueólogos, perfectamente formados en las técnicas instrumentales arqueológicas pero también en la convicción de la existencia de una profunda implicación entre arqueología e historia ha realizado un esfuerzo notable. Resulta una afortunada coincidencia que el peso de la Universidad en esta fundamental labor haya alcanzado un punto culminante en el mismo momento de la celebración del aludido Congreso de Arqueología.

Finalmente queremos destacar que esta obra viene a sumarse a trabajos semejantes que se están realizando en otros países de nuestro entorno, en especial en Italia, que están produciendo una profunda revisión de las ideas tradicionales sobre urbanismo y vida urbana en época romana, con la consiguiente renovación de la historia general del período.

Con ello y prosiguiendo una tarea de algunos años, la actual Universidad Rovira i Virgili de Tarragona, anteriormente integrada en la Universidad de Barcelona, se incorpora a la tarea cívica que significa colaborar a un mejor conocimiento del pasado histórico de su ciudad.

Javier Faci

Tarragona, 1993

INDEX

- 2 Presentació, *Javier Faci*
- 15 Introducció, *Ricardo Mar*
- 19 Apuntes sobre un muro de sillares en el Palacio Arzobispal de Tarragona, *Theodor Hauschild*.
- 25 La decorazione Architettonica dei monumenti provinciali di Tarraco.
Introduzione: Storia degli studi i degle scavi, *Agatina Puliatti*
- 33 La decorazione Architettonica dei monumenti provinciali di Tarraco.
Paytrizio Pensabene.
- 107 El Recinto de Culto Imperial de Tàrraco y la Arquitectura Flavia,
Ricardo Mar.
- 157 La restitución arquitectónica de la Plaça de Representació (el denominado "Fórum Provincial"), *Manuel Güell, Isabel Peña, Olga Tobías, Mercedes Tubilla*.
- 191 Noves dades entorn al mur de pilastres del Fòrum Provincial, *Jaume R. Costa i Pallejà*.
- 195 Alguns aspectes per a la contextualització històrica del Fòrum Provincial de Tàrraco, *Jordi Rovira i Soriano*.
- 229 Excavació a la Plaça dels Àngels, *Manel Güell*.
- 245 Excavacions al Pla de Sant Miquel, *Jordi López i Vilar*.
- 257 Intervencions arqueològiques al carrer Merceria, 11. Noves aportacions al coneixement del Fòrum Provincial de Tàrraco, *Lluís Piñol Masgoret*.
- 269 A la recerca d'una identitat perduda: El Circ romà de Tàrraco, *Salvador Tarragó, Dr. Arquitecte*.

INTRODUCCIÓ

El conjunt monumental del centre històric de Tarragona constitueix un dels exemples més impressionants d'urbanització de tot un tossal realitzada per Roma en les províncies occidentals. Les grans dimensions del complex, junt als importants desnivells que hagueren de salvar-se, configuren un important conjunt que superava en dimensions als cèlebres de Palestrina o de Tívoli. Significativament aquests exemples lacials de cronologia republicana són antecedents d'un modus escenogràfic de concebre la "urbanització" que ja havia estat citat per Vitruvi al parlar de la ciutat de Rodes (ciutats Teatròides). El cas de Tarragona ens mostra com en època imperial, la concentració de recursos econòmics que es produeix entre la casa imperial (fiscus) i les èlites provincials, permetrà portar a les seves últimes conseqüències aquesta forma escenogràfica d'entendre un teixit urbà.

La investigació d'aquest conjunt topogràfic ha experimentat en els últims anys un espectacular avançament centrat fonamentalment en tres línies diferents: les dades aportades per les noves excavacions arqueològiques, la documentació i descripció de restes ja conegudes però que mai havien estat recollides en estudis arqueològics moderns i la reflexió científica.

La reflexió arqueològica sobre el conjunt de la Parte Alta de la ciutat ha de començar per dos articles científics que han constituït autèntiques fites en l'evolució dels estudis: la publicació per G. Alföldy el 1978 de la veu Tàrraco en el suplement de l'Enciclopèdia Pauly Wisowa (RE) i l'article del TED'A publicat el 1989 en l'Archivo Español de Arqueología.

Aquests treballs no haguessin estat possibles sense una feina de documentació prèvia. Hem de citar els importants reculls d'informació arqueològica que han afectat a restes conegudes des de fa molt de temps i en masses ocasions no incloses sistemàticament en la reflexió científica. Ens referirem fonamentalment al treball de S. Tarragó que documenta les

estructures conegudes fins el 1982 en la zona del Circ Romà i al "Recull de Dades" publicat per CORTÉS-GABRIEL. El treball de S. Tarragó es va realitzar amb motiu de l'encàrrec per part de la Direcció General del Patrimoni de la Generalitat d'un projecte urbanístic d'integració de la capçalera del Circ. Com estudi previ es va procedir a la documentació arquitectònico-arqueològica de les restes conservades. Una part d'aquesta documentació es publica en aquest mateix volum. El "Recull de Dades", en canvi, és una proposta de presentació d'un primer inventari de dades arqueològiques de Tarragona. La seva realització es pot considerar en part lligada a l'entorn de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense i inclou a més una primera aproximació a l'estudi metrològic del traçat dels monuments de la Part Alta de la ciutat romana.

Finalment ens haurem de referir a les excavacions dels darrers anys. En ordre cronològic citarem en primer lloc els treballs del Deutsches Archäologisches Institut dirigits per T. Hauschild a la zona de la catedral. Aquestes excavacions han completat i en alguns punts aclarit, les importants troballes realitzades per J.Sánchez Real al jardí del claustre de la catedral. El resultat més apreciable de les excavacions de T. Hauschild es va concretar en un cèlebre article publicat en l'Archivo Español de Arqueología l'any 1974, on es plantejava per primer cop l'estructura topogràfica del conjunt monumental de la Part Alta de Tàrraco. El D.A.I. ha continuat al llarg dels anys 80 el seu programa d'excavacions arqueològiques en l'entorn de la catedral, els resultats de les quals esperem que siguin aviat objecte de publicació. El 1987 l'Ajuntament de Tarragona va constituir el Taller Escola d'Arqueologia que durant els seus tres anys de durada (1987-89) va representar un important paper en la intervenció arqueològica de la part alta de la ciutat. Sense pretendre ésser exhaustius, citarem com treballs d'especial rellevància les excavacions en l'entorn del Circ, en concret les que permeteren identificar la tribuna d'honor i les realitzades en la zona de l'extrem oriental (voltes de St. Hermenegild) encara no publicades. Aquest important programa arqueològic d'intervenció va permetre materialitzar i concretar el coneixement d'un dels circs millor conservats de tot l'occident romà. A més, l'aplicació d'una intel·ligent política d'integració urbana ha fet que molts dels resultats arqueològics d'aquests treballs apareguin al visitant o al ciutadà tarragoní com una part integrant de la pròpia ciutat viva. En el pla científic els treballs del TED'A en la zona de las voltes de Sant Hermenegild han completat i confirmat moltes de las conclusions topogràfiques de l'estudi del Circ Romà realitzada el 1982 per Salvador Tarragó: Una part substancial del treball de S. Tarragó s'inclou en aquest propi volum.

Finalment citarem els treballs d'excavació realitzats aquests últims anys pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat en combinació amb el Laboratori d'Arqueologia de la Universitat Rovira i Virgili (LAUT, Tarragona). Un programa d'intervencions d'urgència centrat fonamentalment en els anys

1992-93 les aportacions més significatives de les quals es centren en la definició dels elements arquitectònics de la gran Plaça de Representació (anomenada Fòrum Provincial) i en l'inici d'un primer programa d'estudi estratigràfic de la Tarragona medieval que en masses ocasions ha estat sacrificada davant de les espectaculars restes romanes. Aquestes últimes excavacions han estat objecte d'un Seminari desenvolupat de gener a juny de 1993 en el sí del nostre Laboratori d'Arqueologia (LAUT) i alguns dels seus principals resultats foren l'origen de la publicació d'aquesta monografia.

EL SEMINARI DE TOPOGRAFIA HISTÒRICA DE TARRAGONA (STT)

El casc antic de Tarragona, normalment definit com la part alta de la ciutat, constitueix un exemple de nucli medieval que es formà progressivament a partir d'unes preexistències monumentals romanes. Fins ara els estudis arqueològics de la zona han desenvolupat l'anàlisi dels edificis que depenien del Consell de la Província Citerior, oblidant l'existència d'un teixit urbà nascut a partir de la desmonumentalització del període medieval. Creiem que el material arqueològic-històric que ens aporta aquesta part de la ciutat constitueix una documentació de primer ordre per arribar a entendre els processos materials que conflueixen en la formació dels sistemes urbans de l'occident mediterrani. Des d'aquesta perspectiva, ens proposem plantejar un estudi que analitzi la formació diacrònica d'aquest sistema urbà.

En la formació "material" d'una ciutat d'aquestes característiques conflueixen una gran quantitat de factors. Des de les petites anècdotes de topografia urbana, les circumstàncies històriques de les quals no sempre es poden descobrir, fins els grans aconteixements polítics dels quals queda constància en els documents oficials, s'estén un enorme ventall de possibilitats. Pensem que circumstàncies aparentment irrellevants com podria ser el cas de la col·locació de les bateries franceses en la guerra napoleònica, poden constituir factors explicatius importants a l'hora d'analitzar la distribució de les zones reconstruïdes a mitjans del segle XIX.

Aquesta complexa interrelació de factors en un estudi de cultura material urbana ens obliga a utilitzar fonts de documentació diferents. Podem citar en primer lloc l'ús de l'arqueologia per descobrir les restes materials dels successius teixits urbans. A més, s'han de considerar altres fonts documentals d'informació que contribueixin a completar la seqüència que es construeix a partir de l'estudi de les restes conservades: documentació històrica, gràfica... Es trata en definitiva d'una dialèctica que únicament es pot generar en el context d'equips pluridisciplinars que incorporin arqueòlegs, arquitectes i historiadors.

La Universitat per la seva vocació àmplia d'estudis i més concretament

l'àmbit d'una Facultat de Lletres com la de Tarragona, per la coincidència sobre el terreny d'especialistes interessats en aquest marc de discussió pluridisciplinar, facilita la realització d'estudis diacrònics d'aquest tipus. El Laboratori d'Arqueologia, en el context d'un Departament "ampli" com el de Geografia i Història, presenta una sèrie de coincidències que permeten "iniciar" un projecte de llarg abast:

En primer lloc la disponibilitat (a través d'arqueòlegs integrats en el Laboratori) d'una informació arqueològica, no suficientment explotada, procedent d'excavacions realitzades en la part alta de la ciutat durant aquests últims anys.

En segon lloc l'existència d'un nucli de persones interessades en l'arqueologia medieval (Grup de Recerques en Arqueologia Medieval), encara en procés de formació, que podrien contribuir a dinamitzar aquest projecte d'estudi, aportant un interès pels aspectes medievals.

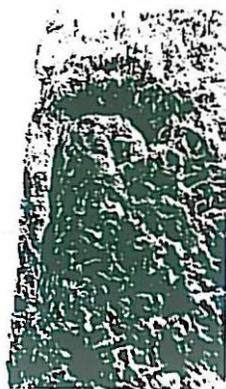
En tercer lloc, la vinculació estreta d'alguns membres del Laboratori d'Arqueologia amb institucions culturals de la ciutat com la Reial Societat Arqueològica de Tarragona. Un factor d'integració que facilita l'accés a bona part de la documentació històrica de caràcter gràfic que afecta a la zona de l'estudi.

Esperem que aquest primer volum de la sèrie Documents d'Arqueologia Clàssica es continui amb successives aportacions en l'estudi de la formació del teixit urbà tarragoní.

Ricardo Mar

Tarragona 1993

APUNTES SOBRE UN MURO DE SILLARES EN EL PALACIO ARZOBISPAL DE TARRAGONA

THEODOR HAUSCHILD

El presente trabajo forma parte de un estudio más amplio sobre las construcciones romanas de la parte alta de Tarragona ¹. Dadas las circunstancias y el poco tiempo del que L. de Frutos y yo disponíamos en el año 1987 para realizar un primer croquis del muro de sillares almohadillados, existente en el Palacio Arzobispal, puedo presentar sólo una documentación incompleta. Está previsto un trabajo más amplio.

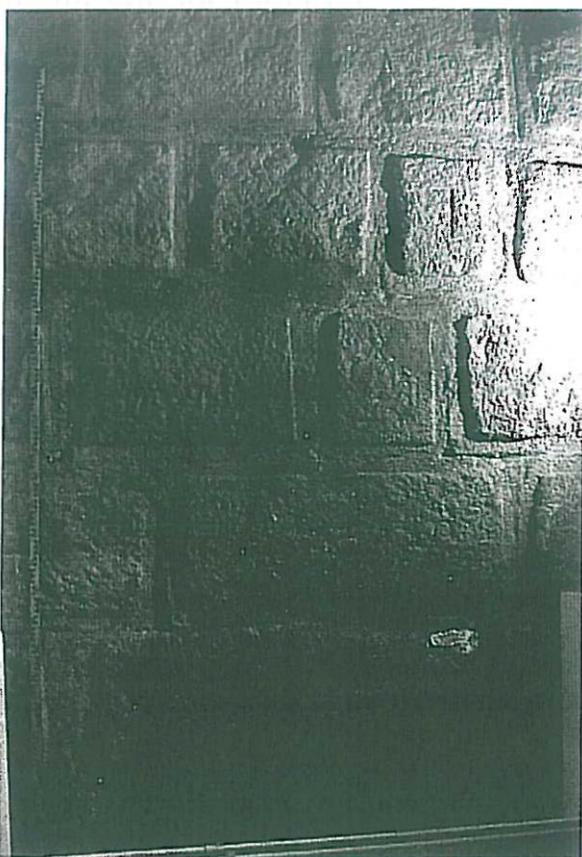

Fig. 1.- Tarragona, Palacio Arzobispal. Muro de sillares con marcas de cantero. Vista general, 1987.

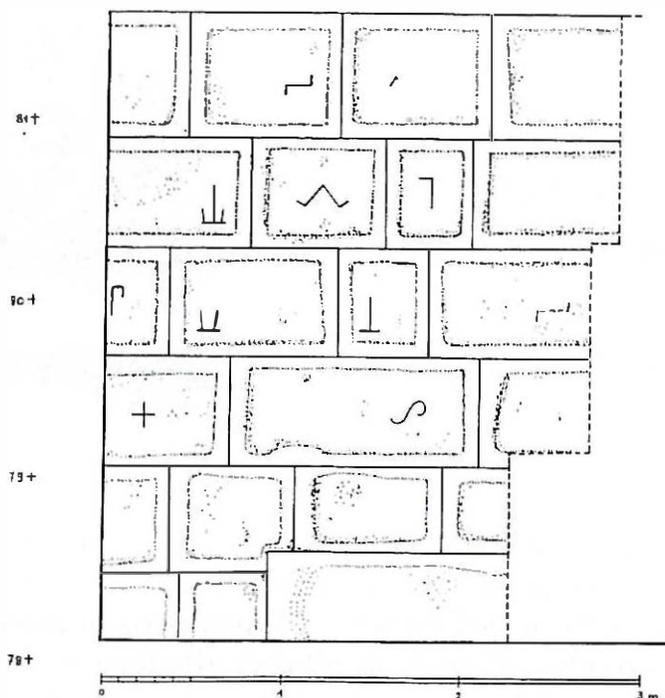
El muro apareció en los años 50 en el curso de unas obras de remodelación de las caballerizas en el Palacio Arzobispal de Tarragona y en el momento de renovar el enlucido de las paredes (fig.1).

El aparejo, y más concretamente los signos marcados en el almohadillado por los picapedreros, no dejaron duda de que se trataba de un muro antiguo, anterior, por lo menos, a la construcción del palacio. Se dejó, por lo tanto, a la vista, es decir sin nuevo revoque, permitiendo, de este modo, futuros estudios. Gracias al permiso y a la ayuda por parte del responsable de los monumentos eclesiásticos, mossèn Martí Aixalà, así como la colaboración por parte de mossèn Salvador Ramon pude hacer mediciones y fotografiar el muro en el año 1987 ²

(1) T. HAUSCHILD: Ausgrabungen in der römischen Stadtmauer von Tarragona. Torre de Minerva und Torre del Cabiscol, *Madridcr Mitteilungen* 26 (1985), p. 75 i ss.; T. HAUSCHILD: *Arquitectura romana de*

Tarragona (1983), p. 131 i ss.; se prepara una nueva publicación sobre los estudios en la zona de la Catedral.

(2) Los estudios no están concluidos.

Plano 1.- Tarragona, Palacio Arzobispal. Muro de sillares con marcas de cantero.

La pared de sillares se encuentra en la parte oriental del Palacio Arzobispal, formando un grueso muro situado en el interior del edificio cerca del patio con las arcadas. Visibles son 6 hiladas, cuyo paramento está dirigido hacia el este, es decir, hacia el interior, formando la pared oeste de un estrecho pasillo.

En el lado izquierdo, es decir en la parte sur, limita transversalmente una moderna pared (plano 1). La anchura máxima del muro de sillares es de 2'88 m., y la altura alcanza, a partir del pavimento actual, hasta 3'28 m.¹

En la hilada inferior son visibles 3 sillares. El de la derecha tiene una longitud de

0'86 m. hasta el borde del revoque moderno, su altura es de 0'48 m., medida desde el nivel del pavimento. El siguiente sillar tiene una altura de 0'37 m., lo que tampoco corresponde a su verdadera altura, puesto que el pavimento tapa la parte baja de éste. Su altura es de 0'48 m. A la izquierda se junta un sillar de la misma altura, cuya anchura de 0'43 m. es algo más corta, es decir que fue tapada por el muro transversal.

La segunda hilada consta de 4 sillares que tienen diferentes alturas dependiendo de su asentamiento y acoplamiento con las de la hilada baja. Así el sillar de la parte izquierda llega hasta 0'60 m. de altura mientras el sillar siguiente fue cortado en su cara derecha para empalmar con el de abajo. Los otros sillares alcanzan sólo una altura de 0'47 m., consiguiendo así una línea horizontal en la parte superior.

La tercera hilada presenta, de esta manera, una altura constante de 0'62 m. Hay que resaltar aquí la longitud del sillar central de 1'40 m.

Las dos siguientes hiladas son iguales en altura, es decir de 0'60 m., y contienen algunos sillares más estrechos de 0'43 m. de anchura.

La última o sexta hilada es ligeramente más alta, llegando a 0'70 m. Los sillares de la parte media tienen, en este caso, una anchura de 0'42 m.

Los sillares están colocados en seco, es decir, sin juntas de mortero. Sólo en algunas partes aparece mortero tapando hundimientos de las líneas de las juntas.

Se ha mencionado ya la fuerte consistencia de la piedra caliza, de la cual se hacían los sillares. La estructura pétreo permite sólo un alisamiento imperfecto, lo que se nota más en la zona de la anathrosis. Esta tiene una anchura aproximada de 6 hasta 8 cm. Junto a este alisamiento del borde se eleva en medio del

(3) El pavimento cubre la parte baja de los sillares que pertenecen probablemente a la zona del cimientto.

Fig.2.- Tarragona, Palacio Arzobispal. Muro de sillares, detalle con signo en forma de cruz.

almohadillado, enmarcado por líneas rectas, con un relieve de 2 ó 3 cm., llegando en algunos puntos hasta 4 cm. El almohadillado fue trabajado de una manera ruda con un cincel en pico, dando la impresión de una superficie más o menos llana. Aunque existen varias roturas en los bordes del almohadillado y también algunos huecos en las esquinas de los sillares, el muro presenta la imagen de una fachada intacta, quizás la del paramento exterior de un edificio.

Los sillares muestran, salvo en las dos hiladas inferiores, signos de picapedreros, lo que se puede distinguir con relativa claridad (fig.1). La dureza del material fue la causa de que, en el momento de marcar las líneas del signo, partes de los bordes saltaran, siendo difícil ver la forma completa o distinguir entre línea y rotura. He leído los siguientes signos:

3ª hilada: En el sillar izquierdo aparecen 2 líneas en forma de cruz (fig.2). Cada línea tiene una longitud de aproximadamente 14 cm. En el sillar contiguo aparece en la parte derecha un signo que se parece a una S, cuya parte baja quizás es accidentalmente redonda (fig.3).

4ª hilada: En el sillar izquierdo se observa una raya vertical de 15 cm. que se curva hacia la derecha en la parte superior, formando una posible "P" (fig.4). El siguiente sillar presenta un signo con dos trazos cortos casi verticales con una línea horizontal como base en la parte inferior (fig.5). A la derecha hay un sillar con una raya corta horizontal y otra vertical que parte del centro de la línea horizontal, de la cual

Fig.3.- Tarragona, Palacio Arzobispal. Muro de sillares, signo en forma de S.

Fig.4.- Tarragona, Palacio Arzobispal. Muro de sillares, signo en forma de P.

parten a la izquierda una corta línea hacia abajo y a la derecha hacia arriba.

5ª hilada: En el sillar a la izquierda aparece una línea vertical. Inseguras son una segunda línea vertical y una línea debajo de las dos. En este caso sería un signo como en el 2º sillar de la 4ª hilada. El siguiente sillar muestra un signo en forma de un triángulo abierto con cortas líneas en los lados, parecido a una M (fig.6). Junto a este sillar se encuentra otro con una línea vertical, la cual se prolonga en la parte superior con una corta línea hacia la izquierda.

6ª hilada: El primer sillar de la izquierda tiene unos trazos no muy claros que no dejan ver una forma definida. El segundo sillar muestra una línea horizontal con pequeñas líneas en los extremos hacia arriba o abajo. En el otro sillar junto a éste existe una línea en ángulo que puede pertenecer, quizás, a una rotura.

Llama la atención, en general, el gran tamaño de los signos, visibles ya desde larga distancia (fig.1). Se repiten sólo dos signos, de los cuales uno no es seguro. Así, pues, existen en un espacio relativamente pequeño una considerable cantidad y variación de signos, de modo que cada sillar parece estar trabajado por un cantero distinto (4).

Si buscamos en Tarragona signos que se pudieran comparar con los que aparecen en este muro, los encontramos en la antigua muralla, en pie todavía en una gran extensión y parte de su trazado próximo el Palacio Arzobispal. También en este muro, que se fecha en la 2ª mitad del siglo II a.C., marcaron los signos en la zona del almohadillado de los sillares. Además emplearon aquí la misma técnica para trabajar las líneas con un cincel en punta. Diferente es la calidad de la piedra, es decir algo más blanda, y el relieve del almohadillado sobresale más.

Los signos empleados en la muralla son semejantes a las letras ibéricas como se ha dicho ya hace mucho tiempo (5). Sólo 8 letras diferentes aparecen en los sillares y entre ellos en mayor número la N. Como A. Balil ha podido demostrar, todos estos signos se conocen también en otras construcciones romanas en Italia (6). Por lo tanto es difícil hablar de una tradición local ni de su empleo en una cierta época, puesto que algunos signos se repiten durante muchos siglos. En nuestro caso del muro del Palacio Arzobispal, el signo no

(4) Llama la atención que las dos primeras hiladas no tienen signos, es decir, que acaso no eran visibles.

(5) A. SCHULTEN - A. FICK: Die Stadtmauer von Tarragona, *Archäologischer Anzeiger* 48 (1933), p. 482 i ss.

(6) J. UNTERMANN: *Monumenta Linguarum Hispanicarum*, vol. III, Die Iberischen Inschriften aus Spanien 2. Die Inschriften (1990) 117, nota 11.

tiene paralelos en letras ibéricas, pero sí en marcas antiguas como por ejemplo en Pompeya ⁷ o el signo P recuerda a la letra P o R. Difícil es la interpretación del signo S que se asemeja a la letra ⁸.

Fig.5.- Tarragona, Palacio Arzobispal. Muro de sillares. signo en forma de U

En Tarragona no conozco, de momento, marcas de canteros de este tamaño en otros edificios. Signos de un tamaño más pequeño fueron marcados en los sillares de la catedral del siglo XII, pero sólo en los sillares lisos y con unas líneas finas, reconocibles desde una corta distancia ⁹. Estos signos no son comparables con los del muro del Palacio Arzobispal. Comparables, en otro lado, con sillares almohadillados de la época medieval como, por ejemplo, en la gran fortificación de Aiges Mortes, donde se observan algunas marcas más pequeñas y aisladas ¹⁰.

Las fortificaciones de los cruzados emplearon en el oriente, algunas veces, el almohadillado como en Bosra o Krak des Chevaliers ¹¹. En el siglo XIII i XIV aparece esta técnica también en la torre de la Catedral de Tarragona, pero no conozco observación alguna de marcas.

Con el fondo de estas observaciones y comparaciones, los signos del Palacio Arzobispal pertenecerían, más bien, a las construcciones tempranas romanas de las que tenemos el ejemplo en la muralla. Además fueron marcados en un tipo de piedra dura, del que encontramos un ejemplo en el cierre de la puerta Suroeste de la Torre de Minerva de la muralla, donde estaba colocada junto a un sillar con signos de Júpiter ¹².

Partiendo de la hipótesis, de que en el Palacio Arzobispal se trataría de un muro de la época romana que, eventualmente, pertenecería, como la muralla, al siglo II a.C., tengo la tentación de suponer aquí, en la parte alta de la colina, un edificio público. En este caso podríamos contar con un edificio militar o un templo, si nos basamos en el hecho de que Tárraco fuese una base militar. Las inscripciones mencionan, por ejemplo, el templo de Júpiter, y asimismo tenemos un ya mencionado relieve que se halló en la parte alta, es decir en la Torre de Minerva ¹³.

La existencia de las marcas de canteros de un formato tan grande sería, en

(7) G. LUGLI: La técnica edilizia Romana I (1957), p. 199 i ss. fig. 23 y 24.

(8) La inclinación del signo puede significar que se trata sólo de una marca y no de una letra.

(9) En el ábside, donde empezaron las construcciones de la catedral, aparece varias veces el signo M.

(10) En la parte sur de la muralla de Aiges Mortes se encuentran algunas marcas, es decir, letras latinas.

(11) W. MÜLLER-WIENER: *Burgen der Kreuzritter* (1966) fig. 71; P. DESCHAMPS: *Les Châteaux des Croisés en Terre Sainte, vol I: Le Crac des Chevaliers* (1934).

(12) T. HAUSCHILD, nota 1.

(13) Ver nota 12. Hay dos noticias del templo de Júpiter: Suetonio, Gaiba 17, "vetus templum Iovis". Sobre el culto a Júpiter: G. ALFÖLDY: *Die römischen Inschriften von Tarraco* (1975), p. 16-18.

mi opinión, para un paramento exterior de un templo algo inusual¹⁴. Si contamos para la pared una ligazón con un edificio de culto, sería, más bien, la pared exterior del recinto. Como posibilidad podríamos pensar también en una base de aterramiento o en un muro en el conjunto de la defensa interior del campamento¹⁵. Estas suposiciones sólo quieren expresar que, de momento, sería difícil atribuir el muro a un cierto edificio. Se ha previsto un levantamiento planimétrico del muro más riguroso y un estudio más amplio.

Fig.6.- Tarragona, Palacio Arzobispal. Muro de sillares, signos en la parte alta del muro.

(14) Marcas de un tamaño bastante grande se encuentran, por ejemplo, en un muro de Bolsena, BLOCH: *Melanges Arch. et Hist.* 69 (1950), fig. 10.

(15) El muro se encuentra en la zona más alta de la colina donde hay que situar el *praesidium*.

LA DECORAZIONE ARCHITETTONICA DEI MONUMENTI PROVINCIALI DI TARRACO

AGATINA PAULIATTI

INTRODUZIONE: STORIA DEGLI STUDI E DEGLE SCAVI ¹

Le prime notizie relative al rinvenimento di resti antichi nell'area del Foro Provinciale di Tarragona risalgono al XIV secolo: un documento del 1340 attesta lo spoglio di edifici antichi situati nella zona della *Pescateria* (Plaza de las Pescateries Velles e dintorni), allo scopo di riusarne i marmi per il sepolcro di Alfonso III di Catalogna (IV di Aragona), a Lérida².

Verso la metà del XVI secolo, L. Pons d'Icart, avvocato ed erudito di Tarragona, fornisce una prima descrizione dei monumenti romani della città. In particolare, nella sua opera più nota, il "Libro de las Grandezas" ³, ipotizza, sulla base dei resti allora visibili, che la parte alta di Tarragona fosse occupata nella terrazza intermedia da un "Palazzo di Augusto", immediatamente al di sopra del Circo, e che la terrazza superiore, in corrispondenza della Cattedrale, del chiostro e degli edifici circostanti, costituisse la "fortezza" o "arx" ricordata da Marziale in uno dei suoi epigrammi ⁴. Pons propone inoltre di localizzare un "foro" nella zona della *Pescateria* (allora mercato "de la Carne y del Pescado"), in considerazione della necessità di uno spazio pubblico del genere, per altro attestato da alcune epigrafi ⁵, e della convenienza di porre in rapporto Palatium, Capitolium e Foro, secondo il modello di Roma ⁶. Quanto al Tempio di Augusto, l'erudito pone in relazione ad esso dei frammenti architettonici collocati nella parte posteriore dell'altare maggiore della Cattedrale, pur non escludendo che il tempio stesso potesse invece trovarsi nella zona della città bassa ⁷.

Nel XVIII secolo, il Padre Flórez ⁸ riprendeva le ipotesi di Pons considerando un dato di fatto l'esistenza del "Palazzo di Augusto"; quanto al

(1) TED'A, El Foro Provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia, in *AEspA* 62, 1989, pp. 141-149; TED'A, Un abocador del segle V d.C. en el Fórum Provincial de Tàrraco, *Memòries d'excavació* 2, Tarragona 1989, pp. 25-56 (con una ricostruzione dettagliata della storia degli scavi nella parte alta di Tarragona). Una sintesi degli studi su Tarragona fino alla metà del XIX sec. in Hübner, *CIL* II, pp. 542 e ss.; cfr. G. Alföldy., s.v. "Tarraco", *RE*, suppl. XIV, 1978, colli. 576-577.

(2) A. Rubió, *Documents per l'Història de la Cultura Catalana migeval* (II), Barcelona 1921, p. 65.

(3) La versione originale in catalano, realizzata probabilmente intorno al 1563/64, è stata edita solo recentemente: E. Duran, *Lluís Ponç d'Icard i el "Libre de les Grandeses de Tarragona"*, Barcelona 1984; la prima edizione in castigliano è stata edita a Lérida nel 1572 e riedita nel 1883 (a cura di J. Pleyán de Porta), e nel 1981 (a cura di J. Sánchez Real). Nel testo si fa riferimento a parti del cap.9 dell'edizione in catalano e

dei corrispondenti capp. XXVIII, XXXI e XXXII di quella in castigliano.

(4) Sull'epigramma di Marziale, che usa il termine "arx", cfr. Th. Hauschild, *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona 1983, pp. 89-91

(5) *RIT* 349, 353, 354

(6) I passaggi più significativi del libro di Pons sono testualmente riportati, sia nella versione catalana sia in quella castigliana, in TED'A, *Un abocador del segle V d.C. en el Fórum Provincial de Tàrraco*, *Memòries d'Excavació* 2, Tarragona 1989, pp. 25-27.

(7) Si tratta dell'area dove si sono recentemente riconosciuti i resti della basilica del c.d. Foro municipale: R. Mar e J. Ruiz de Arbulo, *La basilica de la Colonia Tàrraco. Una nueva interpretación de llamando Foro Bajo de Tarragona*, in *Forum* 3, 1986, pubblicato anche in *Los Foros Romanos de las provincias occidentales*, Madrid 1987, pp. 31-44

(8) H. Flórez, *España Sagrada*, tomo XXIV, Madrid 1769

Foro, affrontava per la prima volta la questione in relazione al ruolo di Tarraco capitale di provincia e supponeva l'esistenza di due templi distinti, uno dedicato a Juppiter e l'altro ad Augusto, entrambi attestati dalle fonti. In particolare, l'esistenza del secondo doveva dedursi dalla monete che lo rappresentavano e dal rinvenimento nel giardino di Santa Clara (dove è oggi l'Hotel Imperial Tarraco) di un'iscrizione "DIVO AUGUSTO"⁹. Alla relativa "Ara" di Augusto, anch'essa nota dalle monete e ricordata da Quintiliano, l'autore riferiva invece tre frammenti scultorei con *bucrani*, *apex* e *aspegillum*, il cui rinvenimento gli era stato probabilmente comunicato dal canonico Ramón Foguet¹⁰.

I tre frammenti, secondo Villanueva¹¹ provenienti dalla via detta "del Horno de San Bernardo, detrás de la plazuela de Oli" mentre Hernández¹² riteneva che si fossero trovati durante i lavori per la realizzazione dell'Aula Capitolare, nel 1802¹³ furono murati in una delle pareti del Chiostro della Cattedrale con un quarto frammento ceduto da Vicenç Roig, il quale riteneva che il rilievo facesse parte non dell'ara ma del fregio del Tempio di Augusto¹⁴. La stessa opinione esprimevano pochi anni più tardi A. de Laborde¹⁵, che riteneva anche di dover considerare il Palazzo di Augusto sede del governatore provinciale ed esteso alla terrazza superiore, e González de Posada¹⁶, canonico successore del Fouget, che dava notizia di due nuovi frammenti provenienti dal Castillo del Patriarca (edificio all'incrocio fra le vie P. Iglesias e de la Mercería, demolito fra 1825 e 1826). Del rinvenimento di ulteriori frammenti nella zona della *Pescateria* davano infine notizia nel 1849 J.F. Albiñana e A. de Bofarull¹⁷.

Un primo studio sistematico dell'area è stato affrontato, nella seconda metà del secolo scorso, dall'archeologo B. Hernández Sanahuja¹⁸ che, criticando molte delle valutazioni topografiche dei suoi predecessori, giungeva alle seguenti conclusioni: terrazza inferiore occupata sia dal Foro, attraversato da una *Via Triumphalis* e circondato da portici, sia dal Palazzo di Augusto, diviso in tre stretti e lunghi settori e compreso fra il Foro stesso ed il circo; terrazza superiore, collegata alla precedente da una scalinata in posizione assiale, adibita ad *Arx* con relativo Tempio di Juppiter in corrispondenza della Cattedrale; Tempio di Augusto nella zona della *Pescateria*. Intanto nel 1883, durante i lavori per la realizzazione del nuovo Seminario, adiacente alla cattedrale, si trovavano i frammenti di clipei con testa di Giove Ammone, che sembravano confermare Hernández nella sua localizzazione del tempio di Juppiter. L'archeologo, nel 1885, realizzava inoltre lo scavo della zona del c.d. Foro municipale, nella parte bassa della città, rinvenendo resti da lui identificati con un "ginnasio". Nei decenni seguenti venivano infine indagate anche le strutture del teatro.

Agli inizi del XX secolo, si devono ricordare i tentativi di restituzione dell'ornato architettonico dei due templi da parte di Puig i Cadafalch¹⁹ ed il

(9) RIT, 64

(10) B. Hernández, Templo de Octaviano Augusto en Tarragona, in BATarragona, IV, 2, 1944, p. 31

(11) J. Villanueva, Viage literario á las iglesias de España, tomo XIX, Madrid 1851, p.113 (opera postuma: il suo viaggio a Tarragona risale al 1804).

(12) B. Hernández, Excavaciones en Tarragona, n° 1, Diario de Tarragona, n° 301, del 19/12/1883.

(13) J. Serra Vilaró, Santa Tecla la Vieja. La primitiva catedral de Tarragona, Tarragona 1960, p. 99.

(14) B. Hernández, Templo de Octaviano Augusto en Tarragona, in BATarragona, IV, 2, 1944, pp. 31-32.

(15) A. de Laborde, Voyage pittoresque et historique dans l'Espagne, vol.I, Paris 1806, tav. LII.

(16) Manoscritti e disegni del 1826 conservati alla Real Academia de la Historia.

(17) J. F. Albiñana e A. de Bofarull, Tarragona monumental, Tarragona 1849.

(18) L'abbondante bibliografia ed un particolareggiato resoconto delle sue ricerche si trovano in TED'A, Un abocard del siegle V d.C. en el Fòrum Provincial de Tàrraco, Tarragona 1989. L'opera più nota, ma non la più esauriente in quanto sintesi postuma dei suoi lavori, è B. Hernández. e E. Morera, Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana, Vol. I, Tarragona 1892-1893.

(19) J. Puig i Cadafalch, A. Falaguera e J. Goday, L'arquitectura romànica a Catalunya, vol. I, Barcelona, 1909, pp. 46-52 e 217-220, figg. 33, 249, 251-254.

ritrovamento di un frammento di scultura colossale nella Plaza de l'Oli²⁰ poco a nord della quale se ne troverà più tardi un altro²¹; altri frammenti architettonici furono trovati presso le antiche Carnicerías²², nella nuova Sacrestia della Cattedrale²³, e ancora nella Plaza de l'Oli e nella Pescateria²⁴. Nel 1917 si scopriva inoltre un tratto di muro, corrispondente all'angolo orientale del Foro Provinciale, nell'attuale Plaça del Fòrum: lo scavo dell'area veniva intrapreso nel 1921 da A. del Arco²⁵.

Negli stessi anni A. Schulten²⁶ segnalava la presenza nella parte alta della città, in corrispondenza del chiostro della Cattedrale e degli edifici adiacenti, di resti identificabili con l'accampamento della Legio VII; come Hernández, poneva il Tempio di Giove in corrispondenza della Cattedrale ed il Tempio di Augusto nella zona della Pescateria, ritenendo la terrazza inferiore occupata dal Pretorio o Palazzo d'Augusto e dal Foro; credeva inoltre di poter identificare con un tempio i resti della Calle de la Portella e di Plaza d'en Rovellat.

Fra gli anni '20 e '30 seguivano gli scavi di Serra Vilaró nella zona del c.d. Foro municipale, nella necropoli cristiana e nell'area retrostante la Cattedrale; negli anni '50 Sánchez Real dirigeva gli scavi nella Plaza del Pallol e nel Chiostro della Cattedrale. I risultati di queste indagini portavano alla prudente interpretazione di Recasens²⁷ che parlava, riferendosi alla parte alta della città, di zona dei grandi templi per la terrazza superiore e di zona di edifici a carattere amministrativo per la terrazza inferiore. Solo nel 1968 sarebbero stati pubblicati, da C.B. Rüger²⁸, i risultati dello studio del materiale proveniente dagli strati di riempimento, relativi al livellamento dell'area, individuati da Sánchez Real²⁹, nel 1955, al di sotto del Chiostro della Cattedrale: si trattava della prima stratigrafia "datante", in base alla quale Rüger, distinguendo diversi livelli, proponeva in sostanza di riferire i lavori per la realizzazione del complesso monumentale della terrazza superiore ad un periodo compreso fra l'età di Claudio e gli inizi dell'epoca flavia³⁰.

Intanto, dal 1950, erano iniziati anche i lavori per il dissotterramento dei resti dell'anfiteatro e della chiesa paleocristiana realizzata al suo interno.

Nel 1962 veniva approvato dalla Dirección General de Bellas Artes un progetto per la realizzazione di scavi archeologici nell'edificio noto come Pretorio o Torre di Pilato: i lavori furono diretti da A. Balil che pubblicò i risultati nel 1969³¹. Lo scavo aveva portato all'individuazione di otto strati (A-H): il più antico (H) con materiale giudicato databile dalla metà del II sec. a.C. agli inizi del I sec. d.C.; i due seguenti (G-F) ritenuti pertinenti alla fase di edificazione del complesso monumentale, in ragione del rinvenimento di numerose schegge di marmo

(20) BATarragona, II, 9, 1915, p.90; A.M. Gibert, *Temples pagans de la Tarragona romana*, Tarragona 1916, p. 23; E. Koppel, *Die römischen Skulpturen von Tarraco*, *Madrid Forschungen*, 5, Berlin 1985, n° 262, tav.90,8.

(21) S. Ventura, *Museo Nacional Arqueológico de Tarragona*, I. Memoria, MMAP, 2 (1941), Madrid 1942, p. 137; E. Koppel, *Die römischen Skulpturen von Tarraco*, *Madrid Forschungen*, 5, Berlin 1985, n° 263, tav. 90,9.

(22) BATarragona, III, n. 2, 1921, p. 48, n. 16.

(23) BATarragona, III, n. 13, 1937, p. 76, n. 124.

(24) BATarragona, III, n. 41, 1932, p. 163, n. 163.

(25) J. R. Melida, *Antigüedades de Tarragona*, in BRAH, LXXX, IV, Madrid 1922, pp. 308-312.

(26) A. Schulten, *Tarraco*, Barcelona 1921.

(27) J. M. Recasens, *La ciutat de Tarragona*, Barcelona 1966, pp. 219-225.

(28) Ch.B. Rüger, *Römische Keramik aus dem Kreuzgang der Kathedrale von Tarragona*, MM 9, 1968, pp. 237 e ss.

(29) Per il resoconto degli scavi realizzati nel 1955, v. J. Sánchez Real, *Exploración arqueológica en el jardín de la Catedral de Tarragona*, MM 10, 1969, pp. 276-295.

(30) Rüger distingueva all'interno del riempimento uno strato H databile all'età di Claudio ed uno strato G databile all'età di Nerone o Vespasiano. Una diversa interpretazione dei dati forniti dal Rüger, nel senso di un riempimento unitario databile agli inizi dell'età flavia, in analogia con i risultati dello scavo effettuato al Collegio degli Architetetti (riempimento al di sotto della pavimentazione all'esterno del muro di recinzione dell'area sacra), in X.Aquilué, *Aportacions al coneixement de la terrassa superior de Tarraco a l'època alt-imperial*, in BATarragona, ép. V, 4-5 (1982-1983), 1987, pp.; cfr. anche TED' A, *El Foro Provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia*, in AEspA 62, 1989, p. 158.

(31) A. Balil, *Excavaciones en la "Torre de Pilatos" (Tarragona)*. Campaña de excavaciones de 1962, in EAE 65, Madrid 1969.

considerate resti della lavorazione della sua decorazione architettonica; gli altri (E-A) di riempimento, essendo l'ultimo (A) riferibile ad un momento successivo all'abbandono dell'area, in età tardo-romana.

Nel 1971, sotto la direzione di P.M. Berges, si procedeva contemporaneamente a diversi interventi di scavo: veniva liberata la volta inferiore del c.d. Pretorio, al di sotto della Plaza del Rey fino alla facciata della chiesa della Santísima Trinitat, senza che i risultati fossero però mai pubblicati. Lo scavo d'urgenza in Plaza d'en Rovellat portava al convincimento che i resti antichi della zona, in particolare colonne note fin dal XV secolo, fossero relativi ad una delle chiese visigote della città³². Infine, lo scavo realizzato nella vicina Plaza del Fórum permetteva di portare alla luce un nuovo tratto del muro di recinzione dell'area forense e numerosi importanti reperti: fra questi, i frammenti di una monumentale colonna scanalata con base attica, ora al Museo Storico di Tarragona, e parte di un grande cratere marmoreo con scena bacchica, provenienti da uno strato tardo-antico, evidentemente relativo all'abbandono e allo spoglio dell'area³³.

La definitiva identificazione delle due terrazze, rispettivamente come recinto di culto e piazza di rappresentanza del Foro provinciale, si deve soprattutto ai lavori realizzati nel corso degli anni '70 da G. Alföldy e da T. Hauschild.

Alföldy³⁴ ha ritenuto di poter affermare che i basamenti provenienti dalla terrazza superiore corrispondevano, per la maggior parte, a statue dedicate a divinità, all'imperatore o a personaggi con alti incarichi nell'amministrazione imperiale; di contro, i basamenti provenienti dalla terrazza inferiore si riferivano all'aristocrazia provinciale, in particolare *flamines* e *flaminicae* del *concilium provinciae*, oltre a funzionari del concilium stesso. Sembra inoltre che il complesso, per quanto all'interno dell'area urbana, non dipendesse giuridicamente dai *Ilviri* ma direttamente dal *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*: i magistrati della città non dedicano infatti statue all'interno del recinto forense nè si hanno all'esterno dediche da parte del *concilium*. Tutto questo anche se l'archeologia non ha per il momento confermato l'esistenza, nella terrazza inferiore, di edifici attestati dall'epigrafia e connessi con l'attività del governo provinciale quali il *praetorium consulare*, il *tabularium*, e l'*arca*. Quanto alla cronologia, gli studi epigrafici di Alföldy dimostrano che il complesso di culto ed amministrativo non sarebbe entrato in funzione prima del 70 d.C., cioè a partire dagli inizi dell'età flavia.

Hauschild ha pubblicato per la prima volta la sua fortunata ricostruzione dell'intero complesso (due grandi terrazze delimitate da portici, disposte assialmente e dominate da un grande tempio dedicato al culto provinciale) nel 1974³⁵, in un articolo tradotto in catalano nel 1983³⁶, datandone la realizzazione al secondo quarto del I sec. d.C.; avrebbe poi riaffrontato l'argomento, insieme allo studio delle mura della città, in numerosi altri lavori degli anni successivi³⁷.

(32) P.M. Berges Soriano, *Columnas romanas y cruces visigóticas en la plaza del Rovellat de Tarragona*, *Miscelánea Arqueológica*, I, Barcelona 1974, pp. 153-167.

(33) Non è stato pubblicato un resoconto degli scavi. Le sole notizie si hanno dalla stampa locale: D. Medrano, "Cráteras" y no "Medallones", *DE*, 8/5/1971, p.9; L.M. Mezquida, *Nuevos hallazgos en la Plaza del Fórum*, *DE*, 30/4/1971; Id., *Dos medallones de Baco pasan a las colecciones del Museo*, *DE*, 6/5/1971.

(34) G. Alföldy, *Flamines provinciae Hispaniae citerioris*, *Anejos del Archivo Español de Arqueología*, 6,

Madrid 1973; Id., *Die römischen Inschriften von Tarraco (RIT)*, *Madridrer Forschungen* 10, 2 voll., Berlin 1975; Id., s.v. "Tarraco", *RE*, suppl. XIV, 1978, coll. 570-644.

(35) Th. Hauschild, *Römische Konstruktionen auf der oberen Stadterrasse des antiken Tarraco*, *AEspA* 45-47 (1972-1974), 1974, pp. 3-44

(36) Th. Hauschild, *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona 1983, pp. 87-129.

(37) Th. Hauschild, *Tarraco en la época augustea*, *SCA*, Zaragoza 1976, pp. 213 e ss.; Id., *La terraza superior de Tarragona, una planificación axial del siglo I*,

Al 1973 data l'occasionale scoperta dei resti di una scala in marmo di Santa Tecla all'interno della Torre dell'Antiga Audiència. La scoperta ha determinato l'avvio di una campagna di scavo, condotta da Berges: i risultati non sono stati pubblicati ma l'evidenza archeologica ha permesso di stabilire la funzione della torre come elemento di raccordo fra circo e piazza del foro, destinato al transito pedonale, ed ha confermato la simmetria e l'assialità del complesso ipotizzate da Hauschild.

Negli anni '80, a seguito dell'istituzione del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya e più tardi del Taller Escola d'Arqueologia (TED'A), si sono realizzati numerosi scavi d'urgenza, frai quali si ricordano in particolare: l'intervento al Carrer del Trinquet Vell, nel 1985, che ha chiarito le relazioni strutturali fra Circo e Foro ³⁸; l'intervento al Museu d'Art Modern, ancora nel 1985, con il quale si è portato alla luce un tratto di muro ritenuto di fondamenta del colonnato del portico ³⁹; l'intervento, nel 1986, al di sotto di un edificio della via d'en Vila-roma. Negli stessi anni è inoltre ripreso lo scavo della Antiga Audiència, sotto la direzione di X. Dupré e J.M. Carreté, che ha permesso di datare la costruzione dell'edificio, su base stratigrafica, al terzo quarto del I sec. d.C. ⁴⁰. Altro scavo, dal quale si attendono importanti risultati, è quello condotto da X. Aquilué, al Col.lege d'Arquitectes: lo studio del materiale sta infatti permettendo di precisare la sequenza stratigrafica dell'area e di confermare una datazione del complesso monumentale della terrazza superiore agli inizi dell'età flavia ⁴¹; durante lo scavo si è tra l'altro rinvenuto un blocco di pietra Mèdol, parte dei filari di fondazione del muro esterno del portico, con iscrizione "P. VI", forse riutilizzato da un precedente edificio funerario ⁴².

Si ricorda infine che, recentemente, sono apparsi nel Bollettino Archeologico di Tarragona alcuni articoli di J. Sánchez Real fortemente critici circa le ipotesi ricostruttive del Foro Provinciale, avanzate negli ultimi anni; negli stessi articoli, l'autore ha inoltre reso noti dati relativi a scavi effettuati nel 1958, in occasione della costruzione del Mercato del Foro, chiarendo tra l'altro la provenienza di alcuni dei frammenti di fregio con ghirlande e bucrani, attualmente conservati al MNAT (Cat.n° 80)⁴³.

- Bimilenario de Segovia, Barcelona 1977, pp. 209 e ss.; Id., Eine axiale Plangestaltung des I Jahrhunderts nach Chr. in Tarraco, Acta of the XI International Congress of Classical Archaeology, London 1979; Id., Die römische Stadtmauer von Tarragona, *MM* 20, 1979, pp. 204-237; Id., Excavaciones en Tarraco, *Arqueología* (Zaragoza 1983), Madrid 1985, pp. 171 e ss.; Id., Excavaciones en la muralla romana de Tarragona, *BATarragona*, V, 6-7 (1984-85), 1988, pp. 11-38. Per un più dettagliato resoconto dell'ipotesi ricostruttiva di Hauschild, v. avanti (Descrizione)
- (38) X. Dupré, El Fòrum Provincial i el Circ de Tarragona. Actuacions 1981-1986, *Trib. Arq.* 1986-87, 1987, pp. 75-76.
- (39) X. Dupré, Prospeccions arqueològiques al Museu d'Art Modern de Tarragona, *Quad. d'Hist. Tarraconense*, VII, Tarragona 1988, pp. 183-193.
- (40) X. Dupré, El Fòrum Provincial i el Circ de Tarragona. Actuacions 1981-1986, *Trib. Arq.* 1986-87, 1987, pp.

- 73-74; X. Dupré e J. M. Carreté, La "Antiga Audiència". Un accesso al Foro Provincial de Tàrraco, *EAE* (in stampa)
- (41) X. Aquilué, Excavacions arqueològiques en la nova seu del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya al carrer de Sant Llorenç, *BATarragona* (in stampa). In favore di una datazione del complesso del Foro provinciale di Tarraco ad età flavia, si è recentemente espresso anche A. Balil ... basandosi sullo studio delle iscrizioni degli scalpellini sulle pietre da costruzione.
- (42) TED'A, El Foro Provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia, in *AEspA* 62, 1989, pp. 158-160
- (43) J. Sánchez Real, in *BATarragona*, ép.V, nn. 8-9, 1986-87, pp. 35-44; id., in *BATarragona*, ép. V, nn. 10-11, 1988-89, pp. 79-115; id., in *BATarragona*, ép.V, n. 12, 1990, pp. 49 e ss. Cfr. anche, id., rec. a G. Alföldy 1973, in *BATarragona*, ép.V, n. 12, 1990, pp. 269-272.

IL FORO PROVINCIALE - DESCRIZIONE ⁴⁴

L'area occupata dalle strutture del Foro Provinciale risulta delimitata dal tracciato delle mura della città, tradizionalmente datate alla fine del III sec. a.C. ⁴⁵, in coincidenza con l'arrivo delle truppe di Cn. Scipione. Recenti scavi alla Torre del Cabiscol ⁴⁶ hanno però permesso di stabilire che il perimetro definitivo si raggiunse solo verso la metà del II secolo a.C., in occasione di un notevole ampliamento dell'area urbana ⁴⁷. L'orientamento del Foro, divergente rispetto al tracciato della città bassa ⁴⁸, risultò così condizionato dall'andamento delle mura, a sua volta adattato alla topografia naturale della collina ⁴⁹; l'unica importante alterazione delle mura, al momento della realizzazione del Foro Provinciale, fu data dall'edificazione del c.d. Pretorio ⁵⁰.

Molto scarsi sono i dati relativi alla situazione dell'area prima della realizzazione del Foro: alla metà del II sec. a.C. si datano gli strati più antichi, senza strutture costruttive associate, individuati nel corso degli scavi al di sotto del COAC (*Col.legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya*) ⁵¹; al di sotto della Antiga Audiència gli strati più antichi, sempre senza edifici, datano verso la metà del I sec. d.C. ⁵²; al di sotto del Castell del Rei si sono invece individuati i resti -un muro d'angolo ed una porta- di un edificio in pietra da ritenere l'antecedente del c.d. Pretorio ⁵³. Nel complesso prevale l'opinione che, in età repubblicana, l'area fosse adibita ad alloggiamento dell'esercito (il che spiegherebbe la mancanza di edifici in questa fase) ⁵⁴ mentre resta sconosciuta la sua situazione dall'età augustea alla metà del I sec. d.C., quando dovettero iniziare i lavori per la realizzazione del nuovo complesso forense, databile all'età di Vespasiano (69-79 d.C.), cui seguì l'edificazione del Circo, sotto Domiziano (81-96 d.C.). Resta comunque da chiarire la presenza di una trincea, individuata in più punti della terrazza superiore, scavata nella roccia e riempita al momento della definitiva sistemazione dell'area, che potrebbe riferirsi ad un precedente progetto mai completato ⁵⁵.

Per la realizzazione del complesso monumentale relativo alla terrazza superiore si rese necessario un livellamento dell'area, attestato dal taglio della roccia effettuato nell'angolo settentrionale ⁵⁶ e dall'opposto riempimento, per

(44) Da ultimo v. TED'A, El Foro Provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia, in *AEspA* 62, 1989, pp. 149-182, da cui sono riprese le linee essenziali di questa descrizione.

(45) T.Hauschild, Die römische Stadtmauer von Tarragona, *MM* 20, 1979, pp. 204-237.

(46) T.Hauschild, Excavaciones en la muralla romana de Tarragona, *BATarragona*, V, 6-7 (1984-85), 1988, p. 36; M.Vegas, Estudio de algunos fragmentos cerámicos de la muralla de Tarragona, Torre del Cabiscol, *BATarragona*, V, 6-7 (1984-85), 1988, p. 49.

(47) X. Aquilué e X. Dupré, Reflexions entorn de Tàrraco en època tardo-republicana, *Forum* 1, 1986, pp. 16-17; X. Dupré (completare).

(48) Deducibile dal tratto di strada conservato presso la Basilica forense, dal Teatro e dal tratto urbano della Via Augusta lungo il lato meridionale del circo.

(49) X. Dupré, J. Massó, L. Palanques, P. Verduchi, El Circ Romà de Tarragona, I. Les Voltes de Sant Ermenegild, Barcelona 1988, p. 86.

(50) *Id.*, pp. 88-89.

(51) X. Aquilué e X. Dupré, Reflexions entorn de Tàrraco en època tardo-republicana, *Forum* 1, 1986, pp. 3-5.

(52) X. Dupré e J.M. Carreté, L'Antiga Audiència de Tarragona. Aportació al coneixement del sector sud-

occidental del Forum Provinciae Hispaniae Citerioris (memoria de los trabajos arqueológicos entregada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya), Tarragona 1988.

(53) X. Dupré, J. Massó, L. Palanques, P. Verduchi, El Circ Romà de Tarragona, I. Les Voltes de Sant Ermenegild, Barcelona 1988, pp. 79 e 82; X. Dupré e E. Subias, Els antecedents de l'anomenat Pretori de Tarragona, in *Homenatge al Dr. Miquel Tarradell*, Barcelona (in stampa).

(54) X. Aquilué e X. Dupré, Reflexions entorn de Tàrraco en època tardo-republicana, *Forum* 1, 1986, p. 18.

(55) Sulla trincea, Ch.B. Rüger, Römische Keramik aus dem Kreuzgang der Kathedrale von Tarragona, *MM* 9, 1968, pp. 237 e ss.; l'ipotesi di una fase precedente, cui riferire il Tempio di Augusto autorizzato da Tiberio nel 15 d.C., è in TED'A, El Foro Provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia, in *AEspA* 62, 1989, p. 61.

(56) L'angolo settentrionale della terrazza superiore corrisponde al Chiostro della Cattedrale; resoconto di scavo in J. Sánchez Real, Exploración arqueológica en el jardín de la Catedral de Tarragona, *MM* 10, 1969, pp. 276-295

(57) X. Aquilué, Aportacions al coneixement de la Terrassa

un'altezza di ca. m. 3,5, in corrispondenza del suo limite sud-orientale⁵⁷. Le nuove strutture furono realizzate tutte in pietra calcarea del tipo Mèdol, mentre per le fondazioni si usarono filari in opera quadrata dello stesso materiale in corrispondenza dei tagli nella roccia e muri in opera cementizia, con filari in opera quadrata sovrapposti, dove la roccia si trovava a maggiore profondità. I lavori per la terrazza inferiore, la cui superficie è quasi tre volte quella della terrazza superiore, comportarono invece, soprattutto, la realizzazione di un grandioso muro di sostruzione lungo il lato che dava sul circo; quanto alla tecnica costruttiva, oltre all'opera quadrata in pietra Mèdol, si deve sottolineare l'abbondante uso di opera cementizia per le volte dei criptoportici e l'uso in alcuni casi dell'opera vittata, non attestata nella terrazza superiore.

Secondo la ricostruzione di Th. Hauschild⁵⁸, la terrazza superiore (m.153 di profondità x 136 di larghezza) comprendeva una piazza rettangolare circondata da portici su almeno tre lati ed una grande sala anch'essa rettangolare (larghezza m.31; profondità max. m.20), aperta al centro del portico settentrionale, delimitata da uno zoccolo a grandi pietre⁵⁹ e dotata di un pavimento intarsiato di marmo. La parete di fondo dei portici (larghezza m.12)⁶⁰ si apriva in grandi finestre (larghezza m.2) alternativamente corrispondenti agli intercolumni (distanza fra gli assi m.7,4);⁶¹ alle estremità del portico settentrionale si aprivano due esedre (si conserva perfettamente l'arco di quella occidentale, con una luce di m.7,7)⁶². Fori da grappa dimostrano come le pareti interne dei portici fossero rivestite di marmo. L'ipotesi dell'esistenza di un attico dipende dal rinvenimento dei clipei con testa di Giove Ammone e Medusa e dalla ricostruzione del complesso per analogia con il Foro di Augusto a Roma.

La terrazza inferiore del Foro Provinciale (m.175 di profondità x m.318 di larghezza, ovvero m.342 comprendendo le due torri che fiancheggiavano il complesso sull'angolo meridionale ed orientale) comprendeva una grande piazza rettangolare, di m.151 x 256, circondata da un doppio porticato su tre lati (non resta alcuna evidenza di un possibile quarto portico lungo il lato della piazza che dava sul circo sottostante). I portici dei lati minori erano formati da un primo portico di m.14 di profondità, leggermente rialzato rispetto al livello della piazza e, dietro, da un criptoportico⁶³ di m.12, coperto con volta a botte, sul quale si alzava un secondo portico ugualmente di m.12 di profondità. Il doppio porticato del lato lungo, tangente al recinto superiore, era formato anch'esso da un portico di m.14, continuazione dei due laterali, e da un criptoportico di m.10 di larghezza sul quale si alzava un portico superiore connesso ai portici superiori laterali e alle estremità dei portici del recinto superiore. Il muro di fondo del portico di m.14, che circondava la piazza, era internamente decorato con pilastri dorici sostenenti un architrave⁶⁴.

Superior de Tàrraco a l'època alt-imperial, BATarragona, V, 4-5 (1982-83), 1987, p. 173

(58) Th. Hauschild, *Römische Konstruktionen auf der oberen Stadterrasse des antiken Tarraco*, AEspA 45-47 (1972-1974), 1974, pp. 3-44

(59) Lo zoccolo è documentato solo per il muro laterale sinistro.

(60) Cfr. X. Dupré e A. Pàmies, *Intervenció arqueològica al carrer de Santa Tecla de Tarragona*, in BATarragona, ép. V, nn. 8-9 (1986-87), 1989, pp. 229-234.

(61) Tratti del muro di fondo del portico, con relative finestre, si conservano nella sala del refettorio, sul lato della scala che conduce al Palazzo Vescovile, nel Museo Diocesano, sul retro dell'abside maggiore

della Cattedrale, in una casa del Carrer les Coques. Cfr. il Foro di Sufetula, in Tunisia.

(62) L'esistenza dell'esedra semicircolare risulta da scavi di Hauschild, ancora inediti.

(63) Si conserva soprattutto in due tratti: nella c.d. Volta del Pallol e nel c.d. Pretorio.

(64) Del portico che circondava la piazza sono ancora visibili numerosi resti del muro di fondo: nell'alzato del c.d. Pretorio, con sei pilastri dorici e relativo architrave; in diversi edifici della via di Santa Anna; nelle case fra la Baixada del Roser e la via d'en Compte, con cinque pilastri ed architrave; all'interno delle case di Via del Notari Albinyana. Da ultimo, J. Gimeno, in AEspA, 62, 1989, pp. 101-139.

Due torri rettangolari, di m.29 x 12, situate all'estremità del lato sud-occidentale della piazza, rendevano possibile l'accesso pedonale dal Circo, mentre l'unico accesso carrabile documentato è costituito dalla porta ancora visibile nella Plaza del Pallol, adiacente la Torre dell'Antiga Audiència (è dunque probabile che un ingresso analogo si aprisse, sul lato opposto, accanto alla Torre del Rey) (65). Circo e piazza erano comunque collegati da una scalinata monumentale (della quale si conservano importanti resti)⁶⁶, probabilmente usata in occasione delle grandi cerimonie religiose, in posizione assiale e corrispondente sul lato opposto della piazza alla scalinata che doveva portare dalla terrazza inferiore a quella superiore, sicuramente coincidente con l'attuale scalinata di accesso alla Cattedrale, pur non rimanendone alcuna evidenza archeologica.⁶⁷

Rimane praticamente sconosciuto lo spazio centrale della piazza, per il quale non è possibile determinare neppure il tipo di pavimentazione; è comunque molto probabile che fosse attraversato da una via che, seguendo l'asse di simmetria del complesso, collegava il circo con la terrazza superiore; non si può inoltre escludere che fosse, almeno in parte, tenuto a giardino, adorno di statue (cfr. i numerosi basamenti di statue onorarie) e di vasche (cfr. il grande frammento di cratere con scena dionisiaca). Il rifornimento idrico dell'area era per altro assicurato da un acquedotto che arrivava fino al portico dell'angolo nord della piazza e da una cisterna sotto il pavimento dello stesso portico, alla sua estremità occidentale.

(65) R. Cortés, in *Los Foros Romanos de las Provincias Occidentales* (València 1986), 1987, ipotizza l'esistenza di altre due torri sul lato opposto della piazza, relative all'accesso alla terrazza superiore.

(66) Si tratta di una scala a pianta curvilinea, larga ca. m.

23, costituita da dieci gradini alti cm. 20 e con un piano di cm. 60, preceduta da un'area lastricata.

(67) La sua esistenza sembra provata dall'interruzione in questo punto del criptoportico nord orientale della piazza; la larghezza presunta della scalinata antica è di ca. 30 metri.

LA DECORAZIONE ARCHITETTONICA DEI MONUMENTI PROVINCIALI DI TARRACO

PATRIZIO PENSABENE *

IL CATALOGO DEGLI ELEMENTI ⁶⁸

1. CAPITELLI CORINZI⁶⁹

1. Capitello corinzio di colonna.
Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 34.251
Provenienza sconosciuta ⁷⁰.
Altezza totale: cm. 78
Altezza, esclusa la parte scalpellata: cm. 7.
Altezza abaco: cm. 8.
Diametro abaco: cm. 78
Lato abaco: cm.80
Distanza fra i fiori dell'abaco: cm.99
Diagonali abaco (ricostruite): cm.102 x 102
Altezza I° corona: cm.24
Altezza II° corona: cm.44
Altezza della parte scalpellata: cm.7
Diametro alla base (parte scalpellata): cm.49
Diametro di base (ricostruito): cm.58 circa
Marmo bianco azzurro a grana grande (Proconnesio) ⁷¹

Privo degli spigoli, delle volute e delle cime delle foglie della prima e della seconda corona. Scalpellato alla base, lungo una stretta fascia che presenta segni di subbia. Conserva un solo fiore d'abaco.

(*) Desidero ringraziare Xavier Dupré per avermi invitato a occuparmi di questo materiale e per la foto fornitemi.

(68) E' apparso di recente un lavoro di Javier Gimeno Pascual (*Estudios de arquitectura y urbanismo en las ciudades romanas del nordeste de Hispania*, Madrid 1991) che comprende, tra l'altro, un catalogo esaustivo dei frammenti architettonici in marmo di Tarragona. Notevole non solo per l'approfondimento dei problemi tipologici, ma anche per l'attenta ricerca d'archivio e dei possibili contesti di provenienza, rende inutile che da parte nostra si approfondiscano queste stesse tematiche. Si è pertanto rimasti fedeli all'impianto originario della ricerca, che prevedeva la verifica di alcuni assunti di base topografici e cronologici, derivati dagli scavi del Ted'a e di X. Dupré nell'area del Foro Provinciale, attraverso lo studio tipologico e stilistico degli elementi più significativi o comunque attribuibili al foro stesso. Il grosso del lavoro è stato portato avanti indipendentemente dalla tesi di dottorato del Gimeno, pubblicata nel 1991; di questa si è però successivamente usufruito per integrare la scelta dei pezzi, con l'inserimento di alcuni frammenti precedentemente

inediti e per la prima volta pubblicati appunto dal Gimeno. In particolare abbiamo ritenuto utile riprendere dal catalogo del Gimeno i frammenti di capitelli corinzi di cui è nota la provenienza, inserendoli - quando non direttamente schedati da noi - in un'appendice che segue al gruppo dei capitelli corinzi.

(69) Sono esclusi dal catalogo i capitelli dovuti a manodopera locale, in pietra del tipo El Medòl e Calafell, ed i capitelli sicuramente attribuibili ad età tarda.

(70) La tradizionale attribuzione al Tempio di Augusto, rilevata da Recasens 1979, non risulta dalla bibliografia: cfr. Gimeno 1991, p. 997.

(71) Recasens 1979, pp. 111-113, pur non essendo in grado di identificarlo, esclude che si tratti di marmo spagnolo, nord africano, Carrara o Pentelico e nota come i capitelli in marmo del MNAT siano tutti in lunense, eccetto appunto i capitelli corinzi nn° 1 e 2. I capitelli del museo, non in marmo, sono tutti in pietra locale del tipo El Medòl o Calafell. Gimeno 1991, p. 996, lo considera erroneamente marmo bianco italiano.

Il capitello è caratterizzato da due corone di piatte foglie d'acanto; queste si articolano in cinque lobi con fogliette lunghe, leggermente lanceolate, e separate da zone d'ombra verticali, allungate e a forma di goccia. La nervatura centrale della foglia è solcata da una scanalatura mediana che, per entrambe le corone, giungeva probabilmente alla base del capitello. Altre due scanalature la separano dalle nervature laterali, più strette e delimitate lateralmente da altre scanalature leggermente oblique. Dagli intervalli fra le foglie superiori nascono i caulicoli, rivestiti da tre fogliette allungate, il cui bordo presenta tre fogliette acantizzanti; da questi nascono a loro volta i calici, le elici e le volute con nastro a sezione angolare. Dalla cima delle foglie centrali della seconda corona sorgono i calicetti per lo stelo del fiore dell'abaco. Il calicetto è articolato in due semifoglie con i bordi interni dentellati e con le cime ingrossate e molto ricurve. Lo stelo del fiore dell'abaco è rivestito da due membrane vegetali con i bordi interni acantizzanti. L'orlo del kalathos è molto sporgente e su di esso poggia l'abaco modanato.

Va rilevato che l'altezza del capitello corrisponde al diametro dell'abaco.

Bibliografia: Recasens 1979, p.61, n.26, tav.24 e fig.3; Recasens 1984, p.326, fig.11.10; Ted'a 1989, p.160, fig.8 (72); Gimeno 1991, pp.996-998, n.1421.

2. Capitello corinzio di colonna

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inventario N° 34.252

Provenienza sconosciuta ⁷².

Altezza totale: cm.83

Altezza abaco: cm.8,5

Lato abaco massima: cm.77

Diagonali abaco (ricostruite): cm.100 x 100

Altezza prima corona: cm.26

Altezza seconda corona: cm.49

Diametro di base (ricostruito): cm.56 circa

Lato scamillus: cm.73; rialzato di mm.8

Foro da grappa al centro del piano dell'abaco:
cm.11,5x7x10

Marmo bianco azzurro a grana grande (Proconnesio) ⁷³

Sono fratturate le parti sporgenti e, come nel n° 1, una stretta zona inferiore è stata scalpellata seguendo una linea irregolarmente orizzontale, che qui presenta segni di lavorazione a gradina: di conseguenza mancano i lobi inferiori delle foglie della prima corona, che nell'altro esemplare si

conservano invece parzialmente.

Il capitello presenta la metà posteriore priva di lavorazione, con la superficie del kalathos finemente picchiettata, senza alcuna sporgenza. Ciò potrebbe indicare che questo capitello fu realizzato *in situ*, in tutte le fasi di lavorazione, poiché solo così era possibile prevedere la parte che non sarebbe rimasta in vista. Si può inoltre rilevare che, sull'attuale fianco sinistro, vi è, nella parte non lavorata, un incavo (contorno a quarto di cerchio) che non coincide con alcun eventuale elemento vegetale di restauro: si tratta forse di un foro per inserire un elemento di collegamento fra questo capitello e il successivo o meglio potrebbe trattarsi di un foro relativo ad una riutilizzazione del capitello, da collegare anche allo scalpellamento della fascia inferiore del kalathos sul fronte lavorato (cfr. anche

(72) Il disegno del capitello è invertito.

(73) Cfr. nota 3.

(74) Cfr. nota 4.

(75) Per le parti scalpellate, Gimeno ipotizza un adatta-

mento di capitelli importati dall'Italia, destinati ad un qualche monumento di età adrianea; in particolare, il n.2 sarebbe stato adattato ad una colonna addossata: va però notato come il retro dell'esemplare n. 2 non sia

il n° 1) ⁷⁵.

Nelle parti lavorate, il capitello è in tutto analogo al n° 1 e a questo si rimanda per la descrizione: i due esemplari differiscono solo leggermente nella lavorazione delle foglie dei calici e nella lunghezza delle scanalature che delimitano le costolature laterali delle foglie della seconda corona ⁷⁶.

Bibliografia: Recasens 1979, p.61, n.27, tav.25; Recasens 1984, p.327, fig.11.11; Díaz Martos 1985, p.115, F.31; Gutiérrez 1986, p.50, fig.13, 1; Ted'a 1989, p.160; Gimeno 1991, pp.998-999, n.1422.

1-2: I due capitelli trovano pochi confronti prossimi nella Penisola Iberica, in particolare un esemplare conservato al Museo Archeologico di Siviglia, proveniente da Italica ⁷⁷; al di fuori della Spagna, i confronti più significativi si trovano nei capitelli delle Terme di Villa Adriana ⁷⁸ e del Capitulum di Ostia ⁷⁹. Recasens ha osservato inoltre la somiglianza con alcuni capitelli del Foro di Traiano a Roma ⁸⁰. Tutti gli esempi citati ⁸¹ hanno in comune la persistenza della tradizione flavia, ben visibile nel gioco dei chiaroscuri che predominano sui valori plastici in alcuni elementi tipologici, come le zone d'ombra fra i lobi delle foglie, e nella forma dei calicetti, delle elici e delle volute. Si può anzi ritenere molto probabile che i due capitelli di Tarragona siano stati eseguiti non solo su modelli direttamente provenienti da Roma ma eventualmente anche da maestranze della capitale.

Pertanto, i capitelli di Tarragona sono databili ad età adrianea ⁸².

3. Capitello corinzio di colonna

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 34.256
Provenienza sconosciuta.
Altezza: cm.51
Altezza I° corona: cm.14
Altezza II° corona: cm.25,5
Altezza abaco: cm.9,5
Diametro di base: cm.40ss

scalpellato, bensì semplicemente non lavorato; è quindi probabile che gli elementi vegetali siano stati intagliati sul posto e che solo in un secondo momento un riutilizzo dei pezzi abbia determinato lo scalpellamento della fascia inferiore.

(76) I due capitelli differiscono leggermente anche nelle dimensioni, senza che questo pregiudichi però l'evidente appartenenza ad una stessa serie.

(77) Díaz Martos 1960-61, p. 236, fig. 12; Id. 1985, p. 108, F. 14 (non è da accettare invece la proposta del confronto con altri due capitelli del Museo Archeologico di Siviglia, Díaz Martos 1985 F. 18 ed F. 19). Vedi anche Gutiérrez 1986, p. 50, nota 139, che ritiene che i caratteri stilistici coincidano con quelli di due esemplari del Tempio della Calle de los Mármoles di Siviglia.

(78) Heilmeyer 1970, tav. 58, nn. 3-4; Freyberger 1990, pp. 70-73.

(79) Pensabene 1973, p. 69, nn. 272 e 273.

(80) Leon 1971, pp. 57-58, tav.4. Cfr. Recasens 1979, p. 61,

che propone anche il confronto con un capitello reimpiegato nella Cattedrale di Magdeburg; Kähler 1939, pp. 84-85, tav.15, 12.

(81) Gutiérrez 1986, p. 50, comprende nell'elenco dei confronti anche il Tempio di Venere Genitrice.

(82) Si concorda sostanzialmente con la cronologia di Recasens 1979, che li data al secondo quarto del II secolo. Díaz Martos 1985, li data invece alcuni decenni più tardi, verso la metà del II sec. d.C., e ritiene che uno stesso artista possa aver realizzato gli esemplari di Tarragona e quelli di Italica. Gutiérrez 1986, pp. 50-51 e nota 149, mette in rapporto i capitelli di Tarragona con altri simili non solo di Italica ma anche di Tricio, Corduba, Hispalis, ipotizzando l'esistenza di maestranze itineranti, anche in ragione della somiglianza con gli esemplari di Tivoli e Roma. Ted'a 1989, p. 160, ricorda la tradizionale attribuzione al Tempio di Augusto e la coincidenza della datazione adrianea con il restauro del tempio attestato dalle fonti.

Scamillus rialzato di cm.1,5 (lati non conservati)
Marmo lunense.

In cattivo stato di conservazione, manca delle modanature dell'abaco e di tutte le parti sporgenti. Gli elementi vegetali del kalathos presentano numerose fratture ed abrasioni ⁸²

L'esemplare è più piccolo rispetto ai capitelli nn^o 1 e 2, pur avendo l'abaco più spesso; tuttavia presenta caratteristiche analoghe, anche se la lavorazione appare più sommaria. Il solco mediano della costolatura centrale delle foglie della prima e della seconda corona è meno profondo e nelle foglie della seconda corona non arriva alla base del kalathos; è inoltre meno netta la distinzione fra le fogliette dei lobi, la cui sovrapposizione determina lunghe e strette zone d'ombra, leggermente inclinate. Il calicetto riproduce sommariamente il motivo dell'alabarda, mentre lo stelo non è verticale ma leggermente inclinato ed è reso in modo semplificato in quanto non sono indicati i margini interni frastagliati delle membrane vegetali che lo avvolgevano, come invece nei nn^o 1 e 2. Semplificate sono anche le tre fogliette dell'orlo dei caulicoli, mentre la forma delle foglie dei calici è simile a quella del n° 1, anche se è evidente la semplificazione delle foglie interne, lisce e non articolate in lobi.

Databile genericamente alla prima metà del II sec.d.C. ⁸⁴

Bibliografia: Recasens 1979, p. 60, n. 25, tav. 23; Díaz Martos 1985, p. 116, F.32; Gimeno 1991, pp. 999-1001, n. 1423 ⁸⁵.

4. Frammento di capitello corinzio di pilastro

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 34.268 ⁸⁶
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm.58
Larghezza massima: cm.48
Spessore massimo: cm.27
Spessore del kalathos: cm.17
Altezza abaco: cm.7
Marmo lunense.

Il frammento, irregolarmente fratturato lungo il contorno, salvo il piano di posa dell'abaco, conserva parte di un lato del capitello, corrispondente a poco più della metà superiore sinistra, ed un breve tratto del lato minore contiguo.

L'abaco è modanato con un ovulo, un sottile listello ed un cavetto intagliato con

baccellature che presentano inferiormente una membrana vegetale. L'orlo del kalathos è spesso. I nastri dell'elice e della voluta, sostenute dalle rispettive foglie di calice, sono a sezione concava e l'elice si conclude con una spirale a chiocciola, con occhio reso con un piccolo foro. Il caulicolo è leggermente incurvato, rivestito da cinque fogliette allungate e con orlo a cordone. Il calicetto per lo stelo del fiore

(83) La base del kalathos è murata nel supporto, ma non sembra essere stata tagliata o scalpellata come nei nn^o 1 e 2, in quanto i lobi inferiori delle foglie della prima corona già in origine dovevano essere stati eseguiti in modo ridotto.

(84) Recasens 1979 lo confronta con un capitello della Basilica di S. Vincenzo in Prato (Belloni 1958, pp. 39-40, n. 25) e genericamente con un capitello del Portico della Basilica di Ostia (Pensabene 1973, pp. 64-65, n. 250), datandolo agli inizi del II secolo. Díaz Martos

1985, p. 116, lo confronta invece con i suoi F. 14 ed F. 15 e lo data alla metà del II sec. d.C. Da ultimo, il capitello è stato datato al II secolo da Gimeno 1991, che lo considera di manifattura locale, modellato sugli esemplari nn. 1 e 2.

(85) Con bibliografia per possibili, ma tutt'altro che certe, attribuzioni del capitello al teatro (Arbeloa) ovvero ad una villa nella zona di Francofoli (Ventura).

(86) Gimeno 1991: Inv. 312 (vecchia catalogazione).

dell'abaco è formato da due fogliette lisce di profilo, secondo il motivo della gemma che si dischiude; lo stelo è robusto, leggermente rastremato e non arrotondato, ma lasciato a sezione irregolarmente poligonale in quanto era parzialmente nascosto dalle elici. Il fiore, malamente conservato, potrebbe essere del tipo a larghi petali con pistillo a forma di bulbo allungato ⁸⁷. Delle due corone d'acanto, relative alla metà inferiore del kalathos, rimangono le estremità lanceolate di alcune fogliette e parte di un lobo, concavo, della foglia centrale della seconda corona, che forma con quello sottostante una zona d'ombra a goccia, seguita da un triangolo aperto: va rilevato che la foglietta inferiore che forma la zona d'ombra si sovrappone leggermente, con l'estremità, alla foglietta del lobo successivo.

L'esemplare è confrontabile per tipologia e stile con tutta una serie di capitelli legati all'architettura ufficiale dell'età tardo augustea e primo giulio claudia, non solo di Roma e dell'Italia ⁸⁸, ma anche di diverse altre località del Mediterraneo occidentale, dove si può ritenere che si sia verificato l'intervento diretto di maestranze legate ai programmi edilizi con interventi della casa imperiale.

Databile dal 10 al 30 d.C. circa ⁸⁹.

Bibliografia: Del Arco (Hernández), n.312; Díaz Martos 1960-61, p.231, fig.6; Recasens 1979, p.64, n.35, tav.32; Díaz Martos 1985, p.94, E.37; Hesberg 1990 p.285, tav.21 d; Gimeno 1991, pp.966-967, n.1381; Th. Hauschild, in *AEspA* 45-47, 1972-74, p.37 e ss.

5. Frammento di capitello corinzio di pilastro.

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 312
Provenienza sconosciuta.
Misure: cfr. n.4
Marmo lunense.

Spigolo d'abaco, probabilmente frammento del capitello n. 4.

Bibliografia: Gimeno 1991, pp.966-967, n.1381

6. Frammento di capitello corinzio di lesena ⁹⁰

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 184
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm.21
Larghezza massima: cm.23
Spessore: cm.5,5
Marmo lunense.

Irregolarmente fratturato lungo il contorno, salvo un breve tratto del piano superiore e del fianco sinistro.

Il frammento apparteneva ad un capitello corinzio di lesena, canonico nei suoi elementi vegetali, come rivelano quelli restanti: in particolare è visibile l'orlo di un caulicolo, dal quale sorge un calice che sostiene, con le sue foglie, una

(87) Cfr. Pensabene 1973, n. 222.

(88) Montagna Pasquinucci 1973; Pensabene 1973, nn. 216-219; Pensabene 1982, n. 30; Autun 1985, p. 68, fig. f.

(89) Recasens 1979 lo data alla prima metà del I sec. d. C., confrontandolo con il n. 222 di Pensabene 1973, p. 59; non è accettabile la cronologia di Díaz Martos 1985, p.

94, che lo data ad età adrianea e lo confronta con E. 17 del Museo di Merida. Gimeno 1991 data il capitello ad età giulio claudia ed ipotizza una possibile attribuzione al santuario di culto imperiale autorizzato da Tiberio.

(90) Per la foto, v. Recasens 1979, tav. 34, n. 37.

coppia di elice e volute. In queste ultime si notano la riduzione e la semplificazione degli steli, piatti ed irregolari nello spessore, oltre alla spirale a chiocciola piuttosto compatta. L'abaco è modanato con ovulo e largo cavetto.

Si osservi, in particolare, il trattamento meccanico della foglia esterna del calice, con zone d'ombra a goccia e fogliette ogivali, e ancora l'apparente mancanza della foglia interna.

Databile al II sec.d.C., forse la seconda metà.

Bibliografia: Del Arco (Hernández), nn.181-187; Recasens 1979, p.64, n.37, tav.34; Gimeno 1991, pp.1002-1003, n.1426.

7. Frammento di capitello corinzio ⁹¹

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 142
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm.16
Larghezza massima: cm.24
Spessore voluta: cm.10
Marmo lunense

Si conservano due volute contigue di capitello corinzio⁹²

Bibliografia: Del Arco (Hernández), n.142; Recasens 1979, n.39; Gimeno 1991, p.1005, n.1430

8. Frammento di capitello corinzio ⁹³

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 159
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm. 15
Larghezza massima: cm. 12
Marmo lunense

Si conservano una voluta e la cima della foglia di calice che la sostiene⁹⁴

Bibliografia: Del Arco (Hernández), n. 159; Recasens 1979, n. 40; Gimeno 1991, p. 1005, n. 1429

9. Frammento di capitello corinzio ⁹⁵

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 156
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm. 17
Larghezza massima: cm. 13
Marmo lunense

Si conservano una voluta e la cima della foglia di calice che la sostiene⁹⁶

Bibliografia: Del Arco (Hernández), n. 156; Recasens 1979, n. 41; Gimeno 1991, p. 1005, n. 1428

10. Frammento di capitello corinzio di lesena (?)⁹⁷

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 218
Provenienza sconosciuta.

(91) Per la foto, v. Gimeno 1991.

(92) Gimeno 1991 ritiene che si tratti di manifattura locale, probabilmente tarda.

(93) Per la foto, v. Gimeno 1991.

(94) Gimeno 1991 data il frammento, di manifattura locale,

al II secolo o più tardi ancora.

(95) Pubblicato senza foto, sia in Recasens 1979 sia in Gimeno 1991.

(96) Per Gimeno 1991, datazione indeterminata.

(97) Per la foto, v. Gimeno 1991.

Altezza massima: cm.13
Larghezza massima: cm.18
Spessore: cm.5

Il frammento è irregolarmente fratturato lungo tutto il contorno. Si conservano, di una foglia d'acanto, parte della costolatura centrale e parte del lobo mediano sinistro ⁹⁸

Bibliografia: Del Arco (Hernández), n.213; Recasens 1979, p. 65, n.43; Gimeno 1991, pp.974-975, n.1393.

11. Frammento di capitello corinzio

Museo Diocesano di Tarragona
Inventario N° 3384⁹⁹
Provenienza: Giardino della Cattedrale.
Altezza: cm.21
Larghezza: cm.24
Marmo lunense.

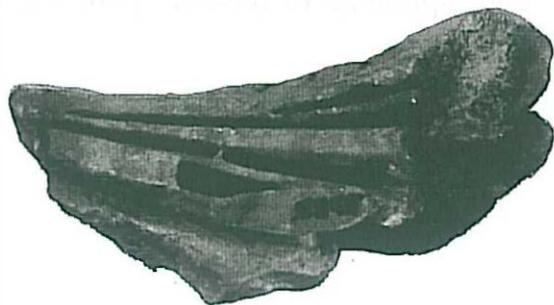
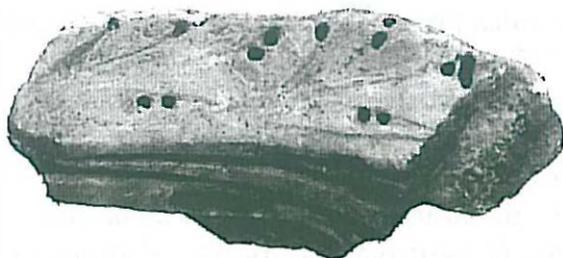

Si conservano, in parte, due lobi di grandi dimensioni, probabilmente appartenenti alla metà destra di una foglia d'acanto: sono concavi e articolati in fogliette allungate e dalle estremità leggermente appuntite. I lobi sono inoltre separati da zone d'ombra ogivali e leggermente inclinate.

Bibliografia: Serra Vilaró 1960, p.82, fig.27; Gimeno 1991, p.960, n.1370.

12. Frammento di capitello corinzio

Museo Diocesano di Tarragona
Inventario N° 3385
Provenienza: zona della Cattedrale.
Altezza massima: cm. 23,5
Larghezza massima: cm. 9
Spessore massimo: cm. 9
Marmo lunense.

Il frammento apparteneva al calice di un capitello corinzio monumentale: mostra visibile, a destra, una zona d'ombra ogivale e quasi verticale, sopra la quale se ne distingue un'altra più piccola; sempre su questo lato, in corrispondenza dello spigolo, vi sono due scanalature oblique che convergono inferiormente. Sulla metà sinistra non è stata ultimata la lavorazione, per cui la trama vegetale dei lobi risulta soltanto incisa lungo il contorno: tuttavia la presenza di alcuni fori di trapano in successione tra le fogliette

(98) Gimeno 1991, in base al tipo di acanto, data il frammento al II secolo.

(99) Gimeno 1991: Inv. 584.

mostra l'inizio del processo di rifinitura, non portato a termine, che si avvaleva della consueta successione di forellini di trapano, poi unificati eliminando i trattini di marmo intermedi, per rendere le scanalature. Va rilevata l'incompiutezza della metà dell'elemento che prova come la rifinitura avvenisse sul luogo di impiego ¹⁰⁰.

Bibliografia: Gimeno 1991, pp. 995-996, n. 1420

13. Frammento di capitello corinzio

Museo Diocesano di Tarragona

Inventario N° 568^m

Provenienza: Chiostro della Cattedrale.

Altezza: cm.22

Larghezza: cm.16

Marmo lunense.

Si conserva una spirale di elice di capitello corinzio di grandi dimensioni, con nastro a sezione concava ed orlo a listello. Rimangono anche la cima della foglia di calice che la sosteneva e, al di sopra, un breve tratto dell'orlo del kalathos. Forse è possibile distinguere l'attacco del puntello che la collegava all'elice contigua.

Bibliografia: Gimeno 1991, pp. 1007-1008, n. 1436

11-13: I frammenti nn.11, 13, probabilmente n.12, e ancora i frammenti nn.A3, A8, A11, A12, A20, A21 (v.oltre) appartenevano ad un monumentale capitello corinzio di marmo bianco lunense, per il quale si può calcolare un'altezza di ca. m.1,68. Questa dimensione rende plausibile l'appartenenza del capitello al fusto di colonna con base attica proveniente da Plaza del Fòrum ed ora al Museo Storico di Tarragona (cfr. n° 47, per il fusto, e n° 58, per la base).

Si rileva ancora come la zona d'ombra a goccia leggermente obliqua o quasi verticale, le profonde scanalature e soprattutto la forma delle fogliette dei nn.11, A8, A9 da una parte richiamano l'acanto del capitello composito n.14, dall'altra permettono di circoscrivere la cronologia ad un periodo che va dalla fine dell'età giulio-claudia all'inizio dell'età flavia: in particolare la forma e l'ampiezza delle zone d'ombra, caratterizzate da una forma ogivale ed arrotondata inferiormente, ricordano quelle dei capitelli corinzi del Capitolium di Brescia ¹⁰², che ritornano ancora nel Foro di Nerva¹⁰³.

(100) Non sembra che si possa condividere l'opinione di Gimeno 1991, p. 995, che interpreta il frammento come foglia angolare di pilastro.

(101) Gimeno 1991: Inv. s.n.

(102) A. Kiss, Les chapiteaux de pilastres de l'époque de Vespasien au Musée des beaux-arts, in Bull. Mus. B. Artes, 6, 1955, p. 6, fig. 3.

(103) Freyberger 1990, p. 7, n. 1b, Tav. 1b.

*Appendice: Frammenti di elementi vegetali da Capitelli*¹⁰⁴

In questa appendice i frammenti sono ordinati, seguendo il catalogo di Gimeno Pascual, per provenienza; sottolineiamo in particolare come i nn. A1-18 provengano dagli scavi di Berges in Plaza de Rovellat/Plaza del Forum¹⁰⁵, più o meno in corrispondenza con l'angolo nord-orientale del Foro provinciale, mentre i nn. A19-22 provengono dalla area della Cattedrale, in un'area grosso modo corrispondente a quella del recinto di culto superiore. Va tuttavia rilevato che da entrambe le aree provengono pezzi appartenenti a capitelli molto simili, divisibili in due gruppi principali in base alle dimensioni: i nn. A3, A8, A9, A11, A12, A20, A21 facevano parte infatti di grandi capitelli ai quali abbiamo già riferito i nn. 11-13, forse dunque proprio i capitelli del tempio di culto provinciale; a questo stesso gruppo mi sembra appartengano anche i nn. A17 e A18, da capitelli di pilastro. I nn. A1, A2, A4, A5, A6, A7, A10, A13, A14, A15, A19, A22 dovevano invece far parte di capitelli di medie dimensioni, alti circa cm.80 (in alcuni casi, come per il numero A1, si può pensare che essi provengano dai capitelli compositi dello stesso tipo del n. 1a).

Entrambi i gruppi, quando gli elementi vegetali siano conservati con una certa ampiezza, sono da inquadrare nella tradizione giulio-claudia e attribuibili al 60/70 d.C. circa.

A1. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inventario s.n.

Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)

Altezza massima: cm.21

Larghezza massima: cm.22 (= larghezza di base della foglia)

Spessore massimo: cm.7

Altezza I^a corona: cm.21

Marmo lunense.

Si conserva parte della costolatura centrale e di due lobi di una foglia d'acanto della prima corona.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.949, n.1352.

A2. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inventario s.n.

Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)

Altezza massima: cm.18

Larghezza massima: cm.22

Spessore massimo: cm.13

Marmo lunense.

Si conserva parte di una foglia d'acanto della prima corona.

Bibliografia: Berges 1974, pp.164-165; Gimeno 1991, p.950, n.1353.

A3. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inventario s.n.

Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)

Altezza massima: cm.19

Larghezza massima: cm.11

Spessore massimo: cm.11

Marmo lunense.

Si conserva parte di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Berges 1974, pp.164-165; Gimeno 1991, p.950, n.1354.

(104) I frammenti considerati in appendice sono presi dal catalogo di Gimeno Pascual, 1991. Cfr. nota 1.

(105) Berges 1974, pp. 164 ss.

A4. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)
 Altezza massima: cm.9
 Larghezza massima: cm.7,5
 Spessore massimo: cm.6
 Marmo lunense.

Si conserva parte di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.951, n.1355.

A5. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)
 Altezza massima: cm.12
 Larghezza massima: cm.16
 Spessore massimo: cm.9
 Marmo lunense.

Si conserva la cima di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.951, n.1356.

A6. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)
 Altezza massima: cm.9,5
 Larghezza massima: cm.12
 Spessore massimo: cm.9,5
 Marmo lunense.

Si conserva la cima di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.952, n.1357.

A7. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)
 Altezza massima: cm.9
 Larghezza massima: cm.12
 Spessore massimo: cm.6
 Marmo lunense.

Si conserva parte di un lobo di foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.952, n.1358.

A8. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)
 Altezza massima: cm.22
 Larghezza massima: cm.12
 Spessore massimo: cm.8
 Marmo lunense.

Parte superiore e cima di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.953, n.1359.

A9. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)
 Altezza massima: cm.15
 Larghezza massima: cm.12
 Spessore massimo: cm.9
 Marmo lunense.

Si conserva un lobo di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, pp.953-954, n.1360.

A10. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)
 Altezza massima: cm.14,5
 Larghezza massima: cm.11
 Spessore massimo: cm.11,5
 Marmo lunense.

Si conserva parte di un'elice e del calice relativo.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.954, n.1361.

A11. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)
 Altezza massima: cm.18

Larghezza massima: cm.15
Spessore massimo: cm.12
Marmo lunense.
Si conserva parte di un lobo di una foglia

d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, pp.954-955, n.1362.

A12. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)
Altezza massima: cm.13
Larghezza massima: cm.10
Spessore massimo: cm.12
Marmo lunense.

Si conserva parte della costolatura centrale e della concavità di un lobo di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.955, n.1363.

A13. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)
Altezza massima: cm.12
Larghezza massima: cm.10
Spessore massimo: cm.8
Marmo lunense.

Si conservano un breve tratto del nastro della voluta e parte del calice relativo.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.956, n.1364.

A14. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)
Altezza massima: cm.20
Larghezza massima: cm.12
Spessore massimo: cm.8
Marmo lunense.

Si conservano la spirale di una voluta e la cima della foglia di calice che la sostiene.

Bibliografia: Gimeno 1991, pp.956-957, n.1365.

A15. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del

Forum (scavi Berges 1971)
Altezza massima: cm.14
Larghezza massima: cm.9
Spessore massimo: cm.8
Marmo lunense.

Si conservano la spirale di una voluta e la cima della foglia di calice che la sostiene.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.957, n.1366.

A16. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)
Altezza massima: cm.9
Larghezza massima: cm.7
Spessore massimo: cm.6
Marmo lunense.

Si conserva parte di un'elice.

Bibliografia: Gimeno 1991, pp.957-958, n.1367.

A17. Frammento di capitello corinzio di lesena

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)
Altezza massima: cm.20
Larghezza massima: cm.24
Spessore massimo: cm.11,5
Marmo lunense.

Si conservano la parte superiore di una foglia d'acanto, l'estremità di un caulicolo e l'attacco del calice relativo.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.958, n.1368.

A18. Frammento di capitello corinzio di pilastro

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971)
Altezza massima: cm.11
Larghezza massima: cm.10
Spessore massimo: cm.7,5
Marmo lunense.

Si conservano parte di un lobo e la cima di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.959, n.1369.

A1-A18: Diciotto frammenti di capitelli corinzi, quasi tutti inediti, rinvenuti da Berges nel 1971, durante gli scavi nella zona Rovellat-Forum. Gimeno, in base al tipo dell'acanto e per le dimensioni monumentali di alcuni di essi, ritiene che possano riferirsi al tempio di culto imperiale dedicato al Divo Augusto, autorizzato da Tiberio e realizzato nel corso dell'età giulio-claudia.

A19. Frammento di capitello corinzio

Museo Diocesano di Tarragona
Inventario N° 565
Provenienza: zona della Cattedrale
Altezza massima: cm.10
Larghezza massima: cm.11,5
Marmo lunense.

Si conserva la cima di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.960, n.1371

A20. Frammento di capitello corinzio

Museo Diocesano di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza: zona della Cattedrale
Altezza massima: cm.17
Larghezza massima: cm.12
Marmo lunense.

Si conserva parte della costolatura centrale e dei lobi di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.961, n.1372

A21. Frammento di capitello corinzio

Museo Diocesano di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza: zona della Cattedrale
Altezza massima: cm.11
Larghezza massima: cm.13
Marmo lunense.

Si conserva parte di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.961, n.1373

A22. Frammento di capitello corinzio

Museo Diocesano di Tarragona
Inventario N° 577
Provenienza: zona della Cattedrale
Altezza massima: cm.19,5
Larghezza massima: cm.17
Marmo lunense.

Si conserva parte di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.961, n.1374

A19-22: Quattro frammenti conservati al Museo Diocesano, inediti, che Gimeno, insieme al n.10, ritiene di poter riferire anch'essi al Tempio di Augusto di età giulio-claudia, nonostante le differenze tipologiche rispetto ai nn.12a-s.

A23. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 12233
Provenienza: riempimento delle mura, nel tratto adiacente la Torre di Minerva; rinvenuto nel 1932.
Altezza massima: cm.23
Larghezza massima: cm.18
Spessore massimo: cm.10
Marmo lunense.

Si conserva parte di due foglie d'acanto, rispettivamente della prima e della seconda corona.

Bibliografia: Serra Vilaró, in AEspA 76, 1949, fig.11; Gimeno 1991, p.962, n.1375

A24. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 12240

Provenienza: riempimento delle mura, nel tratto adiacente la Torre di Minerva; rinvenuto nel 1932.
Altezza massima: cm.28
Larghezza massima: cm.31
Spessore massimo: cm.26
Marmo lunense.

Si conservano una voluta, la cima della relativa foglia di calice, e parte del kalathos e dell'abaco.

Bibliografia: Serra Vilaró, in AEspA 76, 1949, fig.11; Gimeno 1991, p.963, n.1376

A25. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 12247
Provenienza: riempimento delle mura, nel tratto adiacente la Torre di Minerva; rinvenuto nel 1932.
Altezza massima: cm.20
Larghezza massima: cm.33

Spessore massimo: cm.16
Marmo lunense.

Si conservano parte della spirale di una voluta e la cima della foglia di calice che la sostiene.

Bibliografia: Serra Vilaró, in AEspA 76, 1949, fig.11; Gimeno 1991, p.963, n.1377

A26. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inventario N° 11495
Provenienza: Cuartel del Carro; ritrovamento effettuato a seguito della demolizione, durante la guerra civile.
Altezza massima: cm.23
Larghezza massima: cm.23
Spessore massimo: cm.16
Marmo lunense.

Si conservano la spirale di una voluta e la cima della foglia di calice che la sostiene.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.964, n.1378

A23-26: Quattro frammenti riutilizzati nelle mura, per Gimeno ipoteticamente attribuibili, come i precedenti, al Tempio di Augusto di età giulio-claudia.

A27. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm. 9
Larghezza massima: cm. 18
Spessore massimo: cm. 10
Marmo lunense.

Si conservano i lobi superiori di una foglia d'acanto, forse della seconda corona.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.971, n.1385

Bibliografia: Gimeno 1991, p.972, n.1387.

A30. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm. 13,5
Larghezza massima: cm. 17
Spessore massimo: cm. 8
Marmo lunense.

Si conserva parte di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.972-973, n.1388.

A28. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm.12
Larghezza massima: cm.17
Spessore massimo: cm.8
Marmo lunense.

Si conservano i lobi superiori di una foglia d'acanto, senza la cima.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.972, n.1386

A31. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm. 12
Larghezza massima: cm. 12,5
Spessore massimo: cm. 7,5
Marmo lunense.

Si conserva parte di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.973, n.1389.

A29. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm. 19
Larghezza massima: cm. 25
Spessore massimo: cm. 20
Marmo lunense.

Si conserva parte di una foglia d'acanto.

A32. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm. 8
Larghezza massima: cm. 13
Spessore massimo: cm. 8
Marmo lunense.

Si conserva parte di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.973, n.1390.

A33. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm. 13
 Larghezza massima: cm. 16
 Spessore massimo: cm. 12
 Marmo lunense.

Si conserva parte di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, p. 973, n. 1391.

A34. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm.17
 Larghezza massima: cm.27
 Spessore massimo: cm.14
 Marmo lunense.

Si conservano parte di una foglia d'acanto della seconda corona, un caulicolo e l'attacco del calice relativo.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.974, n.1392.

A27-A34: Otto frammenti conservati al MNAT, senza provenienza, ritenuti da Gimeno, insieme al n.9, in tutto simili ai frammenti provenienti dalla zona Rovellat-Forum (12a-r) e dall'area della Cattedrale (12s-v).

A35. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm.8
 Larghezza massima: cm.8
 Spessore massimo: cm.9
 Marmo lunense.

Si conserva parte di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, pp. 1001-1002, n. 1424.

A36. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm.14
 Larghezza massima: cm.9
 Spessore massimo: cm.7
 Marmo lunense.

Si conserva parte di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Gimeno 1991, p. 1002, n. 1425.

A37. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario 155
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm.33
 Larghezza massima: cm.20
 Spessore massimo: cm.12
 Marmo lunense.

Si conserva parte di una voluta.

Bibliografia: Del Arco (Hernández) 1894, n. 155;
 Gimeno 1991, p. 1004, n. 1427

A38. Frammento di capitello corinzio o composito

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario 164
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm. 29
 Larghezza massima: cm. 30
 Altezza abaco: cm. 9
 Marmo lunense.

Si conservano la spirale di una voluta ed il relativo angolo dell'abaco.

Bibliografia: Del Arco (Hernández) 1894, n. 164;
 Gimeno 1991, pp. 1005-1006, n. 1431.

A39. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm.13
 Larghezza massima: cm.15
 Spessore massimo: cm.16
 Marmo lunense.

Si conserva parte di una voluta.

Bibliografia: Gimeno 1991, p. 1006, n. 1432

A40. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm. 15
 Larghezza massima: cm. 13,5
 Spessore massimo: cm. 9,5
 Marmo lunense.

Si conserva parte di una voluta.

Bibliografia: Gimeno 1991, pp. 1006-1007, n. 1433

A41. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm.13
 Larghezza massima: cm.11
 Spessore massimo: cm.12
 Marmo lunense.

Si conserva parte di una voluta.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.1007, n.1434

A42. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm.25
 Larghezza massima: cm.32
 Spessore massimo: cm.9,5
 Marmo lunense.

Si conserva parte di un abaco, di un'elice e dello stelo del fiore dell'abaco.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.1007, n.1435

A43. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 5434
 Provenienza: Foro municipale (scavi Serra Vilaró, 1930)
 Altezza massima: cm. 27
 Larghezza massima: cm. 18

Marmo lunense.

Si conserva parte di una foglia d'acanto.

Bibliografia: Serra Vilaró, in MJSEA 116, 5, 1930 (1932), tav.XXIV, 3; Gimeno 1991, pp.969-970, n.1382.

A44. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 5496
 Provenienza: Foro municipale (scavi Serra Vilaró, 1930)
 Altezza massima: cm.11
 Larghezza massima: cm.16
 Marmo lunense.

Si conserva parte di una foglia d'acanto, forse di calice.

Bibliografia: Serra Vilaró, in MJSEA 116, 5, 1930 (1932), tav.XXIV, 3; Gimeno 1991, p.970, n.1383.

A45. Frammento di capitello corinzio

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 5501
 Provenienza: Foro municipale (scavi Serra Vilaró, 1930)
 Altezza massima: cm. 12
 Larghezza massima: cm. 19
 Spessore massimo: cm. 9
 Marmo lunense.

Si conserva parte di una foglia d'acanto della prima corona.

Bibliografia: Serra Vilaró, in MJSEA 116, 5, 1930 (1932), tav. XXIV, 3; Gimeno 1991, p. 970, n. 1384.

A43-45: Tre frammenti di capitelli corinzi in marmo, provenienti dal foro municipale, rinvenuti negli anni '30, nel corso degli scavi di Serra Vilaró.

2. CAPITELLI COMPOSTI ¹⁰⁶

14. Capitello composto di colonna

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 114

Provenienza: Hernández Sanahuja 1894, p.18, riporta che "fue hallado en la colina de Tarragona, al hacerse las excavaciones para construir el Seminario Conciliar" ¹⁰⁷; è stato tradizionalmente attribuito al Tempio di Juppiter

Altezza: cm.79

Altezza I^a corona: cm.25

Altezza II^a corona: cm.43

Diametro inferiore: cm.68 circa

Altezza della parte ionica: cm.14

Altezza astragalo: cm.2,5 (perline cm.4; fusarole cm.2,5)

Altezza ovuli: cm.8,5

Marmo lunense. (*)

Esemplare piuttosto deteriorato nella parte superiore del kalathos, che nell'elemento ionico è privo delle volute e dell'abaco.

Il kalathos presenta due corone di foglie d'acanto che risultano suddivise in cinque lobi concavi e articolati in lunghe fogliette lanceolate. È caratteristica la zona d'ombra fra i lobi, di forma ogivale, allungata e verticale o con la punta superiore appena inclinata verso l'esterno. La costolatura centrale è delimitata da scanalature che divergono alla base e nel centro è attraversata da una leggera incisione, che giunge fino alla base del kalathos, anche nelle foglie superiori. Fra queste ultime nascono i viticci fioriti composti da uno stelo ricurvo rivestito da una foglia acantizzante di profilo, con i lobi dentellati separati da linee di trapano. Gli steli terminano in una rosetta a cinque petali, caratterizzata dai segni di trapano situati al centro del margine di ciascun petalo; i pistilli centrali sono suddivisi in tre parti con la medesima tecnica del trapano.

L'orlo del kalathos è sottile e poco sporgente e sopra di esso si distingue l'astragalo, anch'esso sottile, a fusarole e perline, che lo separa dall'echino. Questo è decorato con un kyma ionico, con ovuli contenuti in sottili sgusci e separati da lancette la cui cuspidè è stretta e molto allungata. Dall'ovulo centrale nasce un calice con foglie dentellate, dal quale dovevano emergere il fiore dell'abaco e due sottili tralci simmetricamente opposti, che percorrevano il canale delle volute per terminare con una semipalmetta o un calice all'inizio delle spirali (vedi nn^o 20-35).

Bibliografia: Hernández, in BRAH 6, 1885, pp.227-238; Del Arco (Hernández) 1894, p.18, n.114; Gibert 1916, p.13; Puig i Cadafalch 1909, pp.208-209, fig.230-231; Navascués 1929, p.20; Puig i Cadafalch 1934, pp.332-333; Ventura 1941, p.86; Schulten 1948, p.42; Strong 1960, p.126; Díaz Martos 1960-61, p.231, fig.5; Recasens i Comes 1966, p.221, tav.XXVI; Heilmeyer 1970, p.140; Hauschild 1972-74, p.36, fig.27; Recasens 1979, p.66, tav.36, n.44; Gutiérrez 1984, p.83, tav.I, 2; Recasens 1984, p.325, fig.11.9; Cortés-Gabriel 1985, p.13; Díaz Martos 1985, p.94, E.35; Gutiérrez 1986, p.42; Dupré 1987, p.29; D.Fishwick, *The imperial cult in the Latin West*, I, 1, 1987, p.153, tav.29a; Ted'a 1989, pp.160-162, fig.8; Gimeno 1991, pp.976-977, n.1394.

(106) Sánchez Real 1990, p. 97, ricorda un monumentale capitello composto (diametro m. 2,40), trovato nel 1868 e proveniente dalla zona della Pescateria (Hernández 1892, App. III, pp. 29-30) ma del quale non si hanno ulteriori notizie.

(107) Citazione riportata da Recasens 1979 p. 66. Lo stesso Autore, p. 123, sostiene che furono allora, nel 1884, contemporaneamente ritrovati il capitello in

questione, i primi due clipei di Giove Ammone ed alcuni frammenti del fregio a ghirlande e bucrani (altri tre frammenti erano stati trovati all'inizio del secolo, forse durante i lavori per la realizzazione dell'Aula Capitolare ovvero nella zona di Plaza de Oli, e murati nel 1802, insieme ad un quarto frammento, nella parete del chiostro).

15. Frammento di capitello composito di colonna

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 34.267 ¹⁰⁸
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm.50
 Altezza I° corona: cm.24
 Altezza II° corona: cm.43
 Diametro massimo di base: cm.42
 Marmo lunense.

Resta un frammento del kalathos con visibili una foglia della prima corona, mancante della cima e dei lobi inferiori, parte di due foglie della seconda corona ed il tratto iniziale di un viticcio fiorito.

Nella lavorazione il frammento mostra di appartenere ad un capitello del tutto analogo al n° 14; coincidono forse anche le misure ¹⁰⁹. Si osservi come i lobi inferiori delle foglie della seconda corona tendono ad unirsi in corrispondenza della nascita del viticcio, ma anche come essi non siano completati nell'articolazione delle fogliette, in quanto ritenuti non visibili, essendo coperti dalle cime delle foglie della prima corona.

Bibliografia: Del Arco (Hernández) 1894, n.108 (?); Díaz Martos 1960-61, p.229; Recasens 1979, p.63, n.33, Tav.30; Díaz Martos 1985, p.94, E,36; Gimeno 1991, pp.965-966, n.1380.

16. Frammento di capitello composito (?) di colonna ¹¹⁰

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 34.266 ¹¹¹
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm.40
 Altezza prima corona: cm.25
 Diametro base: cm.40 circa.
 Marmo lunense.

Si conserva un frammento del kalathos, con parte di una foglia della prima corona e di due foglie della seconda corona. La foglia conservata della prima corona appare molto simile a quelle corrispondenti del n. 14, per la forma dei lobi e delle zone d'ombra. Diversificato appare il trattamento delle foglie della seconda corona, in quanto solcate da incisioni convergenti verso l'alto e di cui le due centrali delimitano una zona triangolare in corrispondenza della costolatura mediana.

Bibliografia: Del Arco (Hernández) 1894, n. 97; Recasens 1979, p. 63, n. 34, tav. 31; Gimeno 1991, pp. 964-965, n. 1379.

17. Frammento di capitello composito di colonna ¹¹²

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 34.272 ¹¹³
 Provenienza sconosciuta.

(108) Gimeno 1991: Inv. n. 108 (vecchia catalogazione).

(109) Cfr. altezza della prima e della seconda corona. Per quanto detto nella scheda, è da escludere l'interpretazione del pezzo data da Recasens e condivisa da Gimeno, per cui si tratterebbe di un frammento di capitello corinzio e non composito.

(110) Per la foto, v. Recasens 1979, tav. 31, n. 34. Gimeno

1991 considera il pezzo un frammento di capitello corinzio: è comunque più probabile, per analogia con i nn.13 e 14, che si tratti di un capitello composito.

(111) Gimeno 1991: Inv. 97 (vecchia catalogazione).

(112) Recasens 1979 attribuisce il pezzo ad un capitello di pilastro.

(113) Gimeno 1991: forse Inv. 96 (vecchia catalogazione).

Altezza totale conservata: cm.34
 Larghezza massima: cm.53
 Spessore massimo: cm.41
 Altezza ovulo: cm.8,5
 Altezza astragalo: cm.4 (perline
 cm.4,8; fusarole cm.3)
 Marmo lunense.

Il frammento, irregolarmente fratturato lungo il contorno, conserva parte dell'elemento ionico di un capitello composto, con il sottostante astragalo a fusarole e perline, dalla superficie abrasa, ed un breve tratto

dell'orlo del kalathos; resta inoltre parte di un lato dell'abaco.

Il kyma ionico è formato da tre ovuli leggermente appuntiti e tagliati superiormente, compresi in ampi sgusci dai margini sottili, ben distinti dagli ovuli; l'elemento separatore è costituito da lancette con la cuspidè allungata e unita agli sgusci tramite due sottili trattini, rientranti rispetto alla superficie della lancetta stessa. Sono visibili le estremità dei lobi delle semipalmette che invadevano parte degli ovuli laterali. Rispetto al n° 14, dello stesso tipo, va rilevato che l'astragalo è molto più spesso, con perline arrotondate e fusarole più grosse, e ancora che il calice al centro del canale delle volute è composto da due foglie di profilo, con la cima disorganicamente assottigliata e ripiegata verso l'esterno e con piccole zone d'ombra triangolari: nel n° 14 invece le foglie del calice sono a lobi frastagliati con zone d'ombra meno regolari.

Bibliografia: Del Arco (Hernández) 1894, n. 96 (?); Recasens 1979, p. 67, n. 46, tav. 38; Gimeno 1991, pp. 977-978, n. 1395.

18. Frammento di capitello composto¹¹⁴

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inventario N° 34.273

Provenienza sconosciuta.

Altezza massima: cm. 29

Larghezza massima: cm. 35

Spessore massimo: cm. 25

Altezza massima abaco: cm. 13

Marmo lunense.

Tipo analogo al n° 17, anche per la forma e la grandezza delle perline e delle fusarole; tuttavia la parte visibile del canale delle volute sembrerebbe priva del tralcio.

Bibliografia: Recasens 1979, p.67, n.47, tav.39; Gimeno 1991, pp.991-993, n.1417¹¹⁵.

(114) Per la foto, v. Recasens 1979, p. 67, tav. 39, n. 47 (lo considera di pilastro).

(115) Gimeno propone una datazione in età adrianea in quanto crede di individuare reminiscenze asiatiche

nel kyma ionico; non esclude inoltre che possa trattarsi di un capitello ionico piuttosto che composto.

19. Frammento di capitello composito di colonna

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 116
 Provenienza sconosciuta (Hernández Sanahuja 1894,
 p. 17, lo attribuisce al Tempio di Augusto).⁽¹¹⁶⁾
 Altezza totale conservata: cm. 57
 Larghezza massima: cm. 50
 Spessore massimo: cm. 35
 Altezza astragalo: cm. 4 (perline cm. 5; fusarole cm.
 1,5)
 Altezza della foglia conservata: cm. 16
 Marmo lunense.

Il frammento conserva la metà superiore del capitello, mancante però dell'abaco, delle volute e degli ovuli, questi abrasati.

E' dello stesso tipo del n° 14, rispetto al quale presenta però ingrossati gli elementi dell'astragalo, con perline più arrotondate. Anche i viticci sono diversi, essendo rivolti verso l'esterno, pur trovandosi ai lati della foglia centrale: può escludersi infatti che il lato del kalathos conservato sia quello sottostante le volute, perché sono visibili per intero i tre ovuli del kyma.

Bibliografia: Del Arco (Hernández Sanahuja) 1894, p. 17, n. 116; Puig i Cadafalch 1909, p. 219, figg. 253-254; Puig i Cadafalch 1934, p. 333; Recasens 1979, p. 67, n. 48, tav. 40; Gimeno 1991, pp. 978-979, n. 1396.

20. Frammento di capitello composito (voluta)

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 132
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm. 32
 Larghezza massima: cm. 24

Spessore voluta: cm. 13
 Diametro voluta: cm. 32
 Marmo lunense.

Bibliografia: Del Arco (Hernández) 1894, nn.132-134; Recasens 1979, n.53; Gimeno 1991, pp.982-983, n.1402.

21. Frammento di capitello composito < (voluta)

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 133
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm. 36
 Larghezza massima: cm. 23
 Spessore voluta: cm. 15
 Marmo lunense.

Bibliografia: Del Arco (Hernández) 1894, nn. 132-134; Recasens 1979, n. 55; Gimeno 1991, p. 984, n. 1405.

22. Frammento di capitello composito (voluta)

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 134

(116) Questa indicazione, che viene presa da Recasens 1979, p. 67, potrebbe far pensare ad una provenienza del pezzo dalla zona della Pescateria, dove

Hernández riteneva si dovesse collocare il Tempio di Augusto.

Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm.19
Larghezza massima: cm.26
Spessore voluta: cm.10
Marmo lunense.

Bibliografia: Recasens 1979, n.54;
Gimeno 1991, p.983, n.1403.

23. Frammento di capitello composto (voluta)

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 161
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm. 32
Larghezza massima: cm. 24
Spessore voluta: cm. 11
Marmo lunense.

Bibliografia: Del Arco (Hernández) 1894, n. 161; Recasens 1979, n. 56; Gimeno 1991, pp. 984-985, n. 1406.

24. Frammento di capitello composto (voluta)

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 234
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm. 34
Larghezza massima: cm. 21
Spessore voluta: cm. 10
Marmo lunense.

Bibliografia: Del Arco (Hernández) 1894, n. 234 (?); Recasens 1979, n. 52; Gimeno 1991, p. 985, n. 1407.

25. Frammento di capitello composto (voluta)

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N°247
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm. 20
Larghezza massima: cm. 11
Spessore voluta: cm. 9
Marmo lunense.

Bibliografia: Del Arco (Hernández) 1894, n. 247; Recasens 1979, n. 50; Gimeno 1991, p. 985, n. 1408.

26. Frammento di capitello composto (voluta)

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 34.274
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm. 30
Spessore voluta: cm. 10
Marmo lunense.

Bibliografia: Recasens 1979, n. 51; Gimeno 1991, p. 986, n. 1409.

27. Frammento di capitello composto (voluta)

Museo Diocesano di Tarragona
Inventario N° 563 ¹¹⁷
Provenienza: zona della Cattedrale.
Altezza massima: cm. 16,5

(117) Gimeno 1991: Inv. s. n.

Larghezza massima: cm. 15
Spessore: cm. 9
Marmo lunense

Bibliografia: Gimeno 1991, pp.980-981, n.1398

28. Frammento di capitello composito (voluta) >

Museo Diocesano di Tarragona
Inventario N° 565 ⁽¹¹⁸⁾
Provenienza: zona della Cattedrale.
Altezza massima: cm.19,3
Larghezza massima: cm.16
Spessore: cm.10,5
Marmo lunense.

Bibliografia: Gimeno 1991, p.981, n.1399

29. Frammento di capitello composito (voluta) <

Museo Diocesano di Tarragona
Inventario N° 569 ⁽¹¹⁹⁾
Provenienza: zona della Cattedrale.
Altezza massima: cm. 26,5
Larghezza massima: cm. 20
Spessore: cm. 11
Marmo lunense.

Bibliografia: Gimeno 1991, pp. 981-982, n. 1.400

30. Frammento di capitello composito (voluta)

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 12.238
Provenienza: Riempimento del tratto delle mura contiguo al Matadero; rinvenuto nel 1932
Altezza massima: cm. 25
Larghezza massima: cm. 10
Spessore: cm. 10
Marmo lunense.

Bibliografia: Serra Vilaró, in AEspA 76, 1949, fig.11; Gimeno 1991, p. 980, n. 1397

31. Frammento di capitello composito (voluta)

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza: Plaza de Rovellat o Plaza del Forum (scavi Berges 1971).
Altezza massima: cm. 20
Larghezza massima: cm. 23
Spessore: cm. 14
Marmo lunense.

Bibliografia: Gimeno 1991, p. 982, n. 1.401

32. Frammento di capitello composito (voluta)

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario s.n.

(118) Gimeno 1991 attribuisce lo stesso Inv. 565 a questo frammento di voluta (p.981, n.1399) e ad un

frammento di foglia d'acanto (p. 960, n. 1371).
(119) Gimeno 1991: Inv. s. n.

Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm.33
 Larghezza massima: cm.25
 Spessore: cm.13
 Marmo lunense.

Bibliografia: Gimeno 1991, p. 983, n.1.404

33. Frammento di capitello composito (voluta)

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm. 10
 Larghezza massima: cm. 16,5
 Spessore: cm. 12
 Marmo lunense.

Bibliografia: Gimeno 1991, p. 986, n. 1.410

34. Frammento di capitello composito (voluta)

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm. 14
 Larghezza massima: cm. 17,5
 Spessore: cm. 14
 Marmo lunense.

Bibliografia: Gimeno 1991, p. 986, n. 1.411

35. Frammento di capitello composito (voluta)

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm. 15
 Larghezza massima: cm. 15
 Spessore: cm. 15
 Marmo lunense.

Bibliografia: Gimeno 1991, p. 987, n. 1.412

20-35: Si tratta di sedici frammenti di volute di capitelli compositi che variano in particolari decorativi, ma che possono considerarsi come appartenenti ad una stessa serie. Presentano, nel primo quarto della spirale, l'elemento terminale del tralcio vegetale percorrente il canale delle volute, che si conclude con una semipalmetta a tre lobi più o meno ricurvi o ondulati e con le punte rivolte verso l'esterno. La semipalmetta varia anche per la forma del calice da cui si origina, o a forma di gemma che si dischiude (n° 24) o composto da foglie allungate acantizzanti con orlo frastagliato (nn° 20-22).

Va ancora rilevato il contorno frastagliato delle foglie acantizzanti che rivestono la superficie curva fra le opposte spirali delle volute contigue: in esse varia la maggiore o minore dentellatura e presenza del trapano, per cui ad esempio le zone d'ombra che separano i singoli lobi delle foglie appaiono sia sotto forma di fori di trapano, sia come semplici scanalature oblique, sia come successione di gocce inclinate. Queste foglie di rivestimento nascono dietro i ricci protezionali, sotto l'angolo dell'abaco.

Le spirali sono a nastro leggermente concavo, con margine rilevato che si conclude al centro con un occhio a semplice bottone, o a forma di rosetta a cinque petali, o ancora a forma di rosetta a più petali molto sottili.

Va notato che nessuno dei frammenti conserva superiormente parte dell'abaco, come se il canale delle volute fosse distinto dal cavetto dell'abaco stesso e non ne invadesse la superficie.

Bibliografia: Del Arco (Hernández Sanahuja) 1894, pp. 20, 22, e 26; Puig i Cadafalch 1909, p. 193, fig. 203; Puig i Cadafalch 1934, p. 305; Recasens 1979, pp. 68-69, nn. 50-56; Gimeno 1991, pp. 979 e ss.

14-35: Pur potendosi considerare i nn^o 14-35 come provenienti da uno stesso monumento e appartenenti ad una serie uguale, tuttavia sono operabili alcune distinzioni tipologiche dovute a differenze in dettagli decorativi: ad esempio leggermente diversa è la formulazione dell'astragalo, nel n° 14 con perline allungate e decisamente ogivali, mentre i nn^o 17, 18 e 19 presentano un astragalo di dimensioni maggiori e perline molto più arrotondate. Come si è visto, variano anche i calici da cui si originano i tralci vegetali, i calici delle semipalmette all'inizio delle spirali delle volute, la forma delle rosette che occupano l'occhio delle volute stesse, ed il contorno delle foglie di rivestimento. Il fatto che nel n° 19 i viticci fioriti del kalathos abbiano un orientamento opposto rispetto a quelli del n° 14 può attribuirsi, inoltre, alla variabilità di soluzioni nella disposizione degli elementi vegetali che ancora caratterizza l'esecuzione dei capitelli composti del periodo cui sono attribuibili, come vedremo, quelli di Tarragona.

Gli elementi vegetali del kalathos sono caratterizzati da un intaglio nitido e accurato che evita eccessivi contrasti chiaroscurali, limitati soprattutto alle zone d'ombra tra i lobi delle foglie e alle scanalature ai lati della costolatura centrale. La stessa sobrietà si riscontra nella sottigliezza degli steli ricostruibili per il tralcio vegetale che percorre il canale delle volute e che ne invade tutta la superficie: ciò in modo analogo a quanto si verifica in un piccolo gruppo di capitelli composti del periodo giulio claudio a Roma, dove ugualmente il sottile tralcio lascia libera la superficie inferiore del canale ¹²⁰.

Riguardo la tipologia dell'acanto, caratteristiche come si è detto sono le zone d'ombra, leggermente inclinate verso l'esterno, ogivali e con la curvatura inferiore ancora indicata, anche se lievemente, e non ridotta ad un taglio orizzontale: va rilevato che la foglietta che limita esternamente ciascuna zona d'ombra si sovrappone appena alla foglietta successiva, con modalità che, insieme alla forma nitidamente a ventaglio dei lobi a fogliette lanceolate, richiamano l'acanto di tradizione giulio claudia ¹²¹, noto anche nella penisola iberica ¹²², ma ancora visibile agli inizi del periodo flavio come mostrano i capitelli corinzi del Tempio di Vespasiano a Brescia, uno dei confronti più vicini, per l'acanto, ai capitelli di Tarragona ¹²³.

Caratteristica è anche la forma dei viticci fioriti, in quanto le rosette sono distinte dal rametto superiore che le circonda, all'interno dello stesso indirizzo di sobrietà che caratterizza questi esemplari.

Ma ancora più notevole è quanto si può osservare sul kyma ionico, a proposito della forma degli elementi che separano gli sgusci contenenti gli ovuli:

(120) P. Pensabene, Frammenti antichi del convento di S. Alessio, in *Quad. di Storia dell'Arte dell'Istituto di Studi Romani*, 20, 1982, p. 20, tav. 28, 1-3.

(121) Heilmeyer 1970, p. 129, fig. 46, 3/4; Pensabene 1973, n. 222.

(122) Barrera 1984, n. 14. Cfr. anche il capitello composto

di Pax lulia (Beja) in Lusitania, prodotto da officine molto vicine a quelle di tarragona: Gutierrez, 1991, n.

(123) A. Kiss, Les chapiteaux de pilastres de l'époque de Vespasien au Musée des beaux-arts, in *Bull. Mus. B. Artes* 6, 1955, p. 6, fig. 3.

si riconoscono infatti lancette dalla cuspidi leggermente allungata e ingrossata, distinte superiormente tramite due scanalature dagli sgusci; con questi però le lancette sono unite, all'altezza della cuspidi, tramite due trattini di marmo, leggermente ribassati rispetto al piano della cuspidi stessa. Da ciò si ricava che la lancetta della tradizione ellenistica, come tale ripresa in epoca augustea e giulio claudia, proprio alla fine di questo periodo o agli inizi di quello vespasiano, acquista la forma di una freccetta per la necessità di ristabilire un collegamento con gli sgusci. Inizialmente, comunque, questo collegamento si dovette verificare solo per ragioni tecniche: infatti la separazione dell'asta attraverso due profonde scanalature dagli sgusci doveva aver reso necessario, per evitarne la facile rottura, che il suo isolamento non continuasse fino alla punta. Da qui il risparmio dei due trattini agli inizi della cuspidi, che poi finirono per trasformarla nella punta di una freccia.

Anche quest'ultimo dato conferma l'appartenenza dei capitelli compositi del Foro di Tarragona ad un momento anteriore, come d'altronde è stato più volte sostenuto¹²⁴, alla realizzazione dei noti capitelli compositi dell'arco di Tito a Roma¹²⁵.

In conclusione, si può accettare la datazione già proposta, al terzo quarto del I sec. d.C., probabilmente nei primi anni del regno di Vespasiano¹²⁶.

Gli scavi Berges del 1971 nella plaza de Rovellat e in quella del Forum (in un'area corrispondente all'angolo sud orientale del portico del Foro provinciale), e scavi recenti, realizzati nella nuova sede del Ordine degli Architetti di Tarragona, sul limite orientale del recinto di culto che circondava la terrazza superiore, hanno portato al rinvenimento di un importante complesso di marmi, fra i quali si distinguono diverse volute di capitelli compositi (nn.27, 28, 29, 31).

In uno dei frammenti, di marmo bianco lunense con leggere chiazze azzurre, nella parte curva fra le due opposte spirali, oltre al riccio protezionale e alla foglia acantizzante, si nota una foglia strigilata che riveste la parte inferiore. Il frammento è percorso, nel primo quarto della spirale delle volute, dalle estremità delle semipalmette del tralcio che nasceva al centro del canale delle volute stesse. I lobi delle semipalmette si caratterizzano per scanalature realizzate col trapano¹²⁷.

I dati di scavo confermano l'attribuzione dei capitelli compositi qui considerati al Foro provinciale di Tarragona: le loro dimensioni, molto inferiori rispetto a quelle ricostruibili per i capitelli corinzi del Tempio del Foro (v. nn° 10-12), presuppongono colonne alte poco più di 6 metri e permettono di riconoscere come loro collocazione originaria il portico della terrazza superiore.

36. Frammento di capitello composito

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 136
Provenienza sconosciuta¹²⁸.

(124) Heilmeyer 1970, p. 140; Recasens 1979, p. 66.

(125) M. Pfanner, *Der Titusbogen*, Mainz am Rhein 1983.

(126) Recasens 1979, p.66 e 1984, p.325, condividendo l'opinione di Heilmeyer 1970, p.140, data il capitello n° 14, per confronto con l'Arco di Tito, al terzo quarto del I sec. d.C., datando invece i frammenti n° 17 e n° 18 alla prima metà del I secolo (non data i frammenti nn° 19 e 10-26). Gutiérrez 1986, p.42, pur riconoscendo la somiglianza più volte sottolineata con i capitelli dell'Arco di Tito, condivide l'opinione di Strong 1960, p.41, che attribuisce i capitelli compositi di Tarragona ad un artigiano di Roma o dell'Italia centrale e li data ad età giulio-claudia per confronto con i capitelli della Porta dei Leoni a

Verona; v. anche Gutiérrez 1984, p.83, tav.I, 2. Díaz Martos 1985 data il capitello n° 13 ed il frammento n° 14 (E.35 ed E.36 del suo catalogo) ad età adrianea: cfr. però la recensione di M.A. Gutiérrez, in *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* 51, 1985, pp.246-251.

(127) Aquilué 1980-81. Si ringrazia X. Aquilué, direttore dello scavo, per le facilitazioni accordate per accedere a detto materiale.

(128) Puig i Cadafalch 1934, pp. 33 lo attribuiva erroneamente al capitello n° 13 e lo riteneva pertanto proveniente dal Tempio di Giove. Cfr. Recasens 1979, p. 67, che ha già ritenuto infondate entrambe le indicazioni.

Altezza totale conservata: cm. 40
 Spessore massimo della voluta: cm. 16
 Larghezza massima della voluta: cm. 22
 Diametro della voluta: cm. 32,5
 Altezza abaco: cm. 7,5
 Marmo lunense.

Restano buona parte di una voluta ed il relativo spigolo dell'abaco.

Il frammento appartenenza ad un capitello composito e restituisce la forma di una voluta dal nastro appena concavo e spirale a listello; la spirale si conclude in un fiore dalla corolla continua e foro circolare al centro.

Al di sopra della voluta, si conserva lo spigolo dell'abaco modanato con un listello ed una gola rovescia, decorata con un kyma lesbico continuo ("Scherenkymation", tipo E, di Leon). Sotto l'angolo dell'abaco rimane il riccio protezionale costituito da una piccola foglia lanceolata liscia, dietro il quale nasce una larga foglia acantizzante che riveste il margine esterno della voluta.

Presenta un tipo di elaborazione differente rispetto al resto dei frammenti di capitelli compositi, perché la parte iniziale della voluta non è percorsa da un tralcio vegetale, sebbene le dimensioni siano simili.

Va rilevata la mancanza di valori plastici del kyma lesbico, reso in modo piatto e con il contorno ottenuto con il lavoro del trapano: si può confrontare, sia per la forma sia per il modo di lavorazione, con analoghi kymatia di Roma, ad es. nella Domus Flavia o nel Tempio di Venere Genitrice¹²⁹. Allo stesso periodo rimanda il fatto che, in corrispondenza del vertice dello spigolo dell'abaco, le estremità dei kymatia lesbici dei due lati contigui si trasformano in foglie acantizzanti dai margini frastagliati, secondo un tipo che compare nei kymatia a foglie rovesce acantizzanti del periodo flavio¹³⁰.

In ragione delle grandi dimensioni del Foro provinciale, si deve evidentemente pensare all'esistenza di diverse serie di capitelli compositi, sempre attribuibili all'inizio dell'età flavia¹³¹.

Bibliografia: Del Arco (Hernández) 1894, p.20, n.136; Puig i Cadafalch 1909, p. 219, figg. 253-254; Puig i Cadafalch 1934, p. 333; Strong 1960, p. 126; Recasens 1979, pp. 67-68, n° 49, tav. 41; Gimeno 1991, pp.988-989, n. 1413¹³².

37. Frammento di capitello composito

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario s.n.
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza massima: cm. 33
 Larghezza massima: cm. 36
 Spessore massimo: cm. 28

(129) Leon 1971, p. 267, tav. 104, 1; p. 264, tav. 120, 3

(130) Leon 1971, p. 276, tav. 122, 4 e tav. 123, 2 (Tempio di Venere Genitrice), dove compare la consueta zona d'ombra a forma di ancora fra le foglie contigue, in modo analogo allo spigolo dell'abaco del capitello di Tarragona.

(131) Strong 1960, p. 126, sottolinea l'anomalia, rispetto al

capitello composito ortodosso, della decorazione dell'abaco con un kyma lesbico invece dei consueti ovulo e cavetto; nota inoltre la mancanza di ornamento del canale della voluta.

(132) Gimeno propone una cronologia del capitello al II secolo.

Altezza abaco: cm. 9
Marmo lunense

Bibliografia: Gimeno 1991, pp. 989-990, n. 1.414.

38. Frammento di capitello composito

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario s.n.
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm. 32
Larghezza massima: cm. 28
Marmo lunense

Bibliografia: Gimeno 1991, p. 990, n. 1.415.

39. Frammento di capitello composito

Paseo Arqueològic, entrada a servicis.
Inventario s.n.
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm. 25
Larghezza massima: cm. 57
Spessore massimo: cm. 32
Altezza abaco: cm. 14
Marmo lunense

Bibliografia: Gimeno 1991, p. 991, n. 1.416.

37-39: Tre frammenti relativi alla parte superiore di un capitello composito, datati da Gimeno, insieme con i nn.17 e 29, al II secolo ¹³³.

3. CAPITELLI CORINZIEGGIANTI

40. Capitello corinzieggiante di lesena¹³⁴

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 34.275
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm. 18
Larghezza: cm. 30
Spessore: cm. 4
Marmo lunense.

L'elemento presenta inferiormente una fascia liscia e sopra di essa vi sono tre foglie acantizzanti contigue, le due laterali con lobi frastagliati separati da zone d'ombra allungate ed oblique, quella centrale con lobi dal contorno ad archetti e con zone d'ombra triangolari oblique.

Lo stile piuttosto raffinato dell'esecuzione (si confronti con un esemplare di Napoli)¹³⁵ permette di accettare la proposta di datazione già fatta in epoca flavia.

Bibliografia: Recasens 1979, pp. 69-70, n° 58, tav. 43; Gimeno Pascual 1991, p. 1057, n. 1476

(133) Non si includono nel catalogo i nn.1418 e 1419 di Gimeno: si tratta di fiori d'abaco non necessariamente riferibili a capitelli compositi.

(134) Per la foto, vedi Recasens 1979, tav. 43, n. 58.

(135) Recasens data il capitello ad età flavia per confronto con un capitello del Museo di Napoli pubblicato da Ronczewski 1931, pp. 56 e 59, fig. 55.

(136) Pensabene 1973, nn. 563, 579, 580.

41. Capitello corinzieggiante di lesena

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inventario N° 160

Provenienza sconosciuta.

Altezza: cm.18

Larghezza inferiore: cm. 13,5

Lato abaco: cm.24,5

Spessore abaco: cm.3,5

Marmo lunense.

Alla base presenta tre foglie acantizzanti triangolari con lobi romboidali separati da zone d'ombra circolari. Dietro

le foglie angolari si innalzano due schematiche foglie a tre lobi lanceolati il cui spigolo esterno non coincide con i margini della lastra se non per la punta. Negli intervalli delle foglie inferiori nascono caulicoli da cui si originano calici, la cui foglia interna si trasforma in elice in quanto assume contorno acantizzante e termina con spirali sotto il fiore dell'abaco; contrapposte ad esse vi sono le volute lisce e chiaramente distinte dalla foglia interna del calice, pur emergendo dietro di essa. L'asse centrale del capitello è occupato da un grande calice a gemma da cui si origina lo stelo per il fiore dell'abaco.

Si può confrontare per lo stile e per la forma delle foglie con capitelli di lesena di Ostia, dove sono rappresentati sia esemplari con la stessa schematicità nella resa delle foglie acantizzanti sia esemplari in cui l'elemento decorativo è affidato al contrasto fra i fori circolari delle zone d'ombra e la superficie delle foglie ¹³⁶. Come elemento cronologico si può forse prendere in considerazione la forma del calicetto, ancora nella tradizione giulio-claudia.

Databile nella seconda metà del I sec. d. C.

Bibliografia: Recasens 1979, p. 70, n° 59, tav. 44 ¹³⁷; Díaz Martos 1985, p. 116, F33 ¹³⁸; Gimeno Pascual 1991, p. 1058, n. 1477.

42. Capitello corinzieggiante di colonnina ¹³⁹

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inventario N° 170

Provenienza sconosciuta.

Altezza totale: cm.19 (Díaz Martos 1985: cm.17)

Altezza della prima corona: cm.7,5

Diametro superiore: cm.20

Diametro di base: cm.16

Marmo lunense.

(137) Recasens data il capitello alla fine I - inizi II sec. d.C. per confronto con un esemplare di Ostia (Pensabene 1973, n° 580): quest'ultimo è in realtà un capitello corinzieggiante del tipo a calice centrale con volute vegetali nascenti da caulicoli, non confrontabile con

l'esemplare di Tarragona, del tipo, non attestato ad Ostia, a calice centrale con elici vegetali nascenti dai caulicoli.

(138) Díaz Martos data il capitello al II secolo.

(139) Scheda da completare.

Intorno al kalathos si articolano otto piccole foglie acantizzanti a lobi ovali alle quali si alternano in secondo piano foglie d'acqua; in corrispondenza degli spigoli dell'abaco si elevano quattro alte foglie d'acqua che costituiscono come una seconda corona di foglie. La parte libera del kalathos è occupata da uno stelo per il fiore dell'abaco a doppio calice e con due girali ai lati terminanti con una rosetta al centro. Un confronto molto simile si trova ad Ostia ¹⁴⁰. La forma dei calicetti, a gemma che si dischiude senza l'eccessivo incurvarsi delle cime, pare collocarsi ancora nella tradizione giulio-cladia.

Databile nella seconda metà del I sec. d.C.

Bibliografia: Del Arco (Hernández Sanahuja) 1894, p.22; Recasens 1979, pp.70-71, n° 60, tav.45 ¹⁴¹; Díaz Martos 1985, p.181, J44 ¹⁴²; Gimeno Pascual 1991, p.1051, n.1464.

43. Capitello corinzieggiante di pilastrino ¹⁴³

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 171
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza totale conservata: cm. 22,5
 Larghezza massima conservata: cm. 24
 Spessore: cm. 14
 Collarino: cm. 2
 Altezza foglia centrale: cm. 10
 Altezza foglie laterali: cm. 11
 Marmo lunense.

Il kalathos presenta inferiormente un astragalo a fusarole e perline sporgente rispetto ad esso; gli angoli sono rivestiti da foglie acantizzanti a lobi frastagliati, dei quali i due inferiori sono uniti al centro in modo da formare una linea concava: dietro questa si origina un'altra foglia acantizzante. Nella parte superiore del kalathos vi erano due cornucopie contrapposte, unite inferiormente in corrispondenza di uno stelo centrale ora abraso.

Databile nel tardo I - primi decenni del II sec. d.C.

Bibliografia: Del Arco (Hernández Sanahuja) 1894, p. 22; Recasens 1979, p. 71, n° 61, tav. 46 (144); Gimeno Pascual 1991, p. 1060, n. 1481.

44. Capitello corinzieggiante di lesena ¹⁴⁵

(140) Pensabene 1973, n. 572

(141) E' da condividere il confronto di Recasens, che per questo lo data alla prima metà del II secolo, con un capitello di Ostia (Pensabene 1973, n° 572), per l'analogia contaminazione del motivo a lira con il motivo a calice centrale.

(142) Díaz Martos lo data al II secolo.

(143) Questo e i due esemplari precedenti non sono

attribuibili, in base ad alcun indizio archeologico, al complesso superiore.

(144) Recasens lo data alla metà del II secolo d.C. e lo confronta, per il motivo del festone, con un capitello di Aquileia di età giulio claudia (Scrinarì 1952, p. 54, n° 64) e con alcuni capitelli pubblicati da Ronczewski 1931, pp. 97-98, nn° 86-89.

(145) Scheda da completare.

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 168
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza: cm.19,5
 Larghezza: cm.23
 Spessore: cm.2
 Spessore abaco: cm.3,5
 Marmo lunense.

La lesena presenta agli angoli due piccole foglie dal profilo continuo leggermente arcuato e dai lobi distinti da incisioni oblique e da fori di trapano in modo da assumere un contorno vagamente romboidale; al centro vi è invece una grande palmetta da cui si origina un grosso calice con corolla rovescia e le cime ripiegate: manca lo stelo per il fiore al centro dell'abaco. Nel fiore i petali sono distinti dal pistillo attraverso fori di trapano. La decorazione vegetale è completata da due larghe foglie di profilo che si originano negli intervalli di quelle inferiori e raggiungono gli spigoli dell'abaco, sotto cui formano una piccola spirale: sono caratterizzate dall'andamento ondulato e rigonfio del margine esterno, che non coincide con quello della lastra, e dall'articolazione interna in lobi ogivali distinti da cerchietti più grandi dei fori di trapano delle foglie inferiori.

L'elemento pare essere una ripresa colta di iconografie di Roma da parte di officine locali. Databile nel tardo I o II sec. d.C.

Bibliografia: Recasens 1979, p. 72, n° 62, tav. 47¹⁴⁶; Díaz Martos 1985, p. 116, F34 ¹⁴⁷; Gimeno Pascual 1991, p. 1.059, n. 1.479.

45. Capitello corinzieggiante di lesena.

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario: s.n.
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza: cm.19
 Marmo lunense.

Alla base presenta tre foglie derivanti da una interpretazione libera di palmette: sopra quella centrale nasce un'altra palmetta dello stesso tipo il cui lobo centrale si trasforma nel fiore dell'abaco a doppia foglia cuoriforme. Dietro le foglie angolari si originano doppi calici con le estremità accentuatamente spiraliformi.

Anche in questo caso, come per il n.44, si tratta di un prodotto di officine tarraconensi, collocabile genericamente nel II sec. d.C.

Bibliografia: Díaz Martos 1985, p.116, F35 ¹⁴⁸; Gimeno Pascual 1991, p.1061, n.1482.

(146) Recasens lo data, per confronto con un capitello di Ostia (Pensabene 1973, n° 587), agli inizi del III secolo d.C.

(147) Díaz Martos lo data al II secolo.

(148) Díaz Martos lo data al II secolo.

4. CAPITELL IONICI

46. Capitello ionico di colonna¹⁴⁹

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 135
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza totale conservata: cm. 17
 Spessore abaco: cm. 2,5
 Lunghezza lato abaco conservato: cm. 40
 Diametro massimo voluta: cm. 11
 Lunghezza rocchetto: cm. 37
 Marmo lunense.

La voluta che si conserva mostra un canale concavo che si conclude al centro della spirale con un occhio a forma di rosetta a tre petali. Poiché il quarto iniziale della spirale della voluta è percorso da una lunga semipalmetta, si deve ritenere che il canale orizzontale delle volute fosse percorso da una fronda vegetale che generalmente terminava appunto con una semipalmetta. Il pulvino è rivestito da foglie acantizzanti a lobi frastagliati, separati da zone d'ombra ogivali ed oblique; al centro è stretto da un largo balteo ornato da fogliette a squame e con i margini a corda.

Va rilevato ancora l'influsso ellenistico per la posizione bassa e la sezione ondulata del pulvino.¹⁵⁰

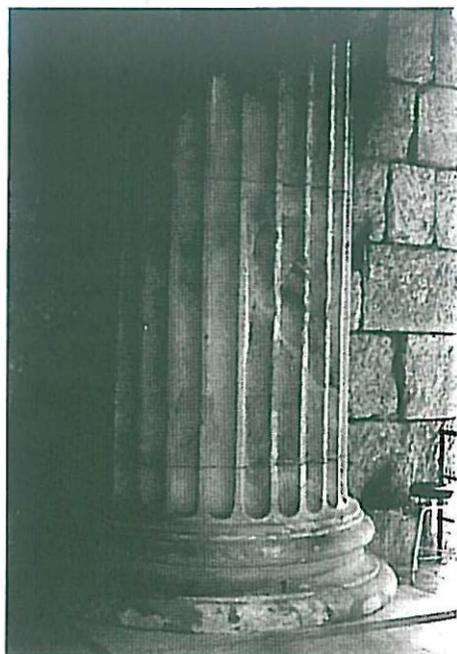
Databile fra 60 e 70 d.C.

Bibliografia: Del Arco (Hernández Sanahuja) 1894, p. 20; Puig i Cadafalch 1934, p. 308; Recasens 1979, p. 52, n° 4, tav. 4¹⁵¹; Gimeno 1990, p. 756, n. 1299.

5. COLONNE¹⁵²

47. Frammenti di fusto di colonna

Museo Storia di Tarragona
 Inventario: s.n.
 Provenienza: Attuale Plaza del Fòrum.
 Misure del fusto intero, ricostruite in base ai frammenti¹⁵³
 Diametro superiore del fusto, ricostruito: cm.126
 Diametro *sommoscapo*, ricostruito: cm.140
 Larghezza scanalatura sotto il *sommoscapo*: cm.13,3
 Profondità scanalatura sotto il *sommoscapo*: 7,5
 Larghezza dei listelli fra le scanalature sotto il *sommoscapo*: cm.3,4
 Diametro inferiore del fusto, ricostruito: cm.160
 Diametro *imoscapo*, ricostruito: cm.178
 Larghezza scanalatura sopra l'*imoscapo*: cm.15,4
 Profondità scanalatura sopra l'*imoscapo*: cm.7,5
 Larghezza dei listelli fra le scanalature sopra l'*imoscapo*: cm.4
 Marmo lunense.

Si tratta di nove frammenti di rocchi di colonna scanalata, dei quali uno

(149) Per la foto, vedi Recasens 1979, tav. 4, n. 4.

(150) Cfr. Gimeno 1991, p. 757, secondo il quale le dimensioni permettono di attribuire il capitello ad un'architettura domestica ovvero ad un porticato.

(151) Recasens lo data, per confronto con un capitello di Ostia (Pensabene 1973, n. 116), alla seconda metà del I sec. d.C.

(152) Si elencano qui di seguito i frammenti di fusti di colonna, lesena o pilastro in marmo da Tarragona compresi nel catalogo di J. Gimeno Pascual, secondo la sua numerazione: nn.246-280, 290-302, 341-349, 351-367, 405-420.

(153) Gimeno 1991, p.245 (che cita una pubblicazione didattica da noi non vista, Berges, Pretorio y

conserva più di un quarto della parte superiore del fusto e due della parte inferiore dello stesso.

I frammenti, eccetto quello relativo al sommoscapo, sono inseriti in una ricostruzione parziale della parte inferiore della colonna a 24 scanalature, ma possono provenire anche da più fusti di colonna formati da rocchi sovrapposti.

L'imoscapo, che non era intagliato insieme con la base, è accuratamente modellato con un listello di cm.3,3 di altezza ed un tondino di cm.4,8. Le stesse modanature si riscontrano nel coronamento della colonna, ma con misure differenti: listello di cm.4,4 e tondino di cm.8.

Si può osservare che la modanatura dell'imoscapo non è limitata, come più consueto, ad uno spesso listello bensì è articolata in tondino e listello: tra i pochi confronti per fusti di questo tipo, si possono citare le colonne del Tempio di Adriano a Roma.¹⁵⁴

Dato il diametro inferiore del fusto, si può ricostruire la sua altezza complessiva in m.13,5 circa (45 piedi circa).

Va ancora rilevato che è probabile che i rocchi delle colonne, in marmo lunense, siano giunti già sbazzati dalle cave a Tarragona. A questo proposito va citato il carico naufragato di Saint Tropéz, che trasportava sette rocchi di colonne dal diametro di cm.180/193 e dall'altezza di cm.170/195, un imoscapo dal diametro di cm.220 ed un'altezza di cm.193 e tre basi dall'altezza di cm.105, con diametro del toro superiore di cm.215; faceva parte del carico anche un elemento di architrave lungo cm.545.¹⁵⁵

Bibliografia: M.W.C.Hassall, R.S.O.Tommlin, in *Britannia* 11, 1980, p.403, n.3; D.Fishwick, *The imperial cult in the Latin West*, I, 1, 1987, p.153, tav.28, 1; Ted'a 1989, p.163, fig.10; Gimeno 1991, pp.244-248, nn.246 (parte inferiore della colonna), 247 (sommoscapo).

Sono attribuibili alla stessa colonna o a colonne uguali:

- tre frammenti rinvenuti negli scavi del 1971 di Berges in Plaza Rovellat e Plaza del Forum¹⁵⁶;
- due frammenti al MNAT, dei quali è ignota la provenienza¹⁵⁷;
- frammenti non più conservati risalenti a ritrovamenti del 1829 in Calle Carnicerias¹⁵⁸, del 1845 in Calle de San Lorenzo¹⁵⁹;

bovedas del circo romano, Tarragona 1975, dove vi è l'unica documentazione grafica di questi frammenti) calcola un diametro approssimativo fra 150 e 160 cm, seguendo un sistema di ricostruzione analogo a quello usato anche da noi, che si basa sulla larghezza delle scanalature e dei listelli (misure prese sopra l'imoscapo): ottiene così una circonferenza di cm.469,3 ed un diametro di cm.149,3, che risulta dunque incompatibile con quello della ricostruzione attuale di cm.597, con un diametro quindi di cm.190, anche se noi riteniamo più probabile, in base alle piccole variazioni nello spessore dei listelli e della larghezza delle scanalature che il diametro reale si avvicini piuttosto a cm.160.

(154) Wilson Jones 1989, p. 51, fig. 8 a.

(155) F. Benoit, in *Riv. Studi Liguri* 18, 1952, pp. 237-255; Id., in *RA* 39, 1952, I, p. 60.

(156) Gimeno 1991, pp. 248 ss., n. 248-250

(157) Id., p. 250, n. 251 (MNAT, s.n.), n. 252 (MNAT, Inv. 18230)

(158) Id., p. 251, n. 253

(159) Id., p. 251, n. 254; cfr. anche p. 254, n. 257 per ritrovamenti genericamente avvenuti nel XIX secolo. Al MNAT sono inoltre collocati almeno altri sei frammenti dello stesso tipo, ora collocati nel secondo patio della Torre di Pilato, da identificare forse con alcuni dei frammenti menzionati da Plaza del Forum: cfr. Id., p. 255, n. 259.

- cinque frammenti dagli scavi in Calle de las Carnicerisa Viejas (attuale Plaza del Forum) del 1850 ¹⁶⁰;
 - un frammento da scavi del 1861 in Plaza de Oli ¹⁶¹;
 - un frammento da Plaza de la Peixateria Vella, dai ritrovamenti del 1932 ¹⁶²
- Nello scavo realizzato recentemente al Collegio degli Architetti¹⁶³ è apparso un frammento di colonna (Inventario N°. COA 2223-1) con le stesse caratteristiche di quelli descritti.

48. Frammento di fusto di colonna rudentata
 Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 107
 Provenienza sconosciuta.
 Altezza totale conservata: cm.112
 Diametro inferiore ricostruito: cm.77
 Larghezza scanalatura: cm.8,5
 Larghezza listello: cm.2,4
 Marmo lunense.

Resta un frammento della parte inferiore del fusto, compreso un tratto dell'imoscapo.

Il fusto apparteneva ad una colonna a 24 scanalature, con il terzo inferiore rudentato. E' visibile parte dell'imoscapo, articolato in un listello e un tondino.

E' noto come le colonne rudentate siano impiegate quasi esclusivamente nei portici, cioè in zone ad alta frequenza di pubblico, in quanto il riempimento con bastoncini delle scanalature le rendeva più solide.

In base al diametro ricostruito, si può ipotizzare per il fusto un'altezza complessiva di circa 21 piedi (circa m. 6).

Bibliografia: Puig i Cadafalch 1909, p.209; Gimeno 1991, p. 275, n. 291.¹⁶⁴

49. Frammento di fusto di colonna rudentata

Museo Diocesano di Tarragona
 Inventario N° s.n.
 Provenienza: Giardino della Cattedrale.
 Altezza totale frammento: cm.51
 Larghezza frammento: cm.54
 Spessore frammento: cm.17
 Larghezza scanalatura: cm.8
 Larghezza listello fra le scanalature: cm.4
 Marmo lunense.

Si conserva un frammento della parte inferiore del fusto di una colonna rudentata: sono ben visibili quattro delle scanalature riempite dal bastoncino e terminanti inferiormente con un semicerchio.

Va rilevato il notevole spessore dei listelli fra le scanalature che sembra

(160) Id., p. 252, n. 255

(161) Id., p. 253, n. 256

(162) Id., p. 254, n. 258

(163) Aquilué 1980-81.

(164) Cfr. anche Gimeno 1991, pp. 278-279, nn. 294-296, per frammenti di colonne con scanalature riempite da bastoncino (larghezza cm. 8) di provenienza ignota o dagli scavi del 1966 in Portal del Carro.

dovuto alla mancanza dell'ultima rifinitura, per cui non sono stati distinti i listelli e i margini esterni dei bastoncini che risultano così sullo stesso piano.

Bibliografia: Serra Vilaró 1960, p. 82, fig. 27; Ted'a 1989, pp. 163-164¹⁶⁶; Gimeno 1991, p. 275, n. 290.

50-52. Frammenti di fusto di colonna rudentata

Museo Diocesano di Tarragona
Inventario N° 2623, 2635, e 2636
Provenienza sconosciuta.

I tre frammenti appartenevano probabilmente a fusti di colonne rudentate uguali al n° 48, rispetto al quale hanno uguale la larghezza delle scanalature.

53. Frammento di fusto di colonna

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° s.n.
Provenienza sconosciuta.
Altezza massima: cm. 0
Marmo lunense.

Si conserva un frammento del fusto, con visibili tre scanalature. Vanno rilevate le scanalature piuttosto profonde.

Bibliografia: Gimeno 1991, p. 256, n. 260.

54. Frammento di fusto di colonna rudentata

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° s.n.
Provenienza sconosciuta.
Altezza totale conservata: cm. 55
Larghezza scanalatura: cm. 8,4
Larghezza listello: cm. 2,2
Marmo lunense.

Si conserva un frammento del fusto, con visibili quattro scanalature. Vanno rilevati la profondità delle scanalature e, all'estremità inferiore del frammento, l'inizio dei bastoncini che riempivano il terzo inferiore della colonna.

55. Frammento di fusto di colonna

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 115
Provenienza: Recinto di culto.
Altezza totale conservata: cm. 83
Diametro inferiore ricostruito: cm. 71/72
Larghezza scanalatura: cm. 8,2
Larghezza listello: cm. 2,4
Marmo lunense.

(165) Il frammento viene erroneamente considerato dello stesso tipo di quelli n° 37: a parte la differenza di

misure, dalla ricostruzione, la colonna di Plaza del Fòrum non risulta rudentata.

Sono visibili otto delle ventiquattro scanalature concave originarie; la parte posteriore appare tagliata verticalmente, forse per una riutilizzazione.

Il frammento doveva appartenere alla parte superiore del fusto in quanto le scanalature sono leggermente meno ampie rispetto al n° 48.

Bibliografia: Hernández (Del Arco) n. 115; Gimeno 1991, p. 260, n. 266.

56. Fusto di colonna rudentata

Museo Storia di Tarragona
 Inventario: s.n.
 Provenienza: c.d. Pretorio, strato di distruzione.
 Altezza massima: cm. 340
 Diametro: cm. 71,6
 Larghezza scanalature: cm. 6,8
 Prof. scanalature: cm. 2,5
 Larghezza listelli: cm. 3
 Marmo lunense.

Anche questo fusto presenta ventiquattro scanalature, riempite per i primi cm.170 da bastoncini terminanti con piani inclinati. E' stata rilevata la concordanza del diametro del fusto con la larghezza dei pilastri del c.d. Pretorio: si è quindi ipotizzato l'originario impiego della colonna nella decorazione dell'edificio, destinato a raccordare il circo con l'angolo sud-est del foro¹⁶⁶.

Bibliografia: Balil 1969, p. 31, Tavv. XVII-XXI; Gimeno 1991, p. 276, n. 292.

57. Frammento di fusto di colonna scanalata

Museo Storia de Tarragona.
 Provenienza: c.d. Pretorio.
 Marmo.

48-57: Si può ritenere in generale che i frammenti nn° 48-55 abbiano la stessa provenienza e siano attribuibili ai portici del recinto superiore: dovevano essere pertinenti ai capitelli compositi, con i quali hanno in comune il tipo di marmo. Ciò è confermato anche dal fatto che nello scavo al Collegio degli Architetti¹⁶⁷, corrispondente all'angolo nord-est del recinto, sono apparsi diversi frammenti di colonne scanalate e rudentate con le stesse caratteristiche di quelli descritti e con misure analoghe.: larghezza scanalatura, cm. 8,5 ca.; larghezza listello, cm. 2,5 ca.

Oltre a questi vanno anche presi in considerazione diversi frammenti di lesena e di rivestimento di pilastro provenienti dagli scavi di Berges del 1971 in Plaza de Rovellat (angolo sud-orientale del recinto), che si potrebbe pensare fossero collocati in corrispondenza delle colonne, sulla parete di fondo del portico, alternati alle finestre individuate sempre sulla parete di fondo, larghe m.2 e distanti fra loro ca. m. 7,40¹⁶⁸. I nn. 56-57 sarebbero invece stati attribuiti agli edifici angolari di collegamento fra il foro provinciale e la zona del circo, anche se non è chiara la loro collocazione.

L'attribuzione dei frammenti di lesena al recinto superiore dipende dal fatto che si conservano invece i pilastri del muro di fondo del portico inferiore,

(166) Cfr. Gimeno 1991, p. 277.

(167) Aquilué 1980-81.

(168) Ted'a 1989, p. 151, fig. 4

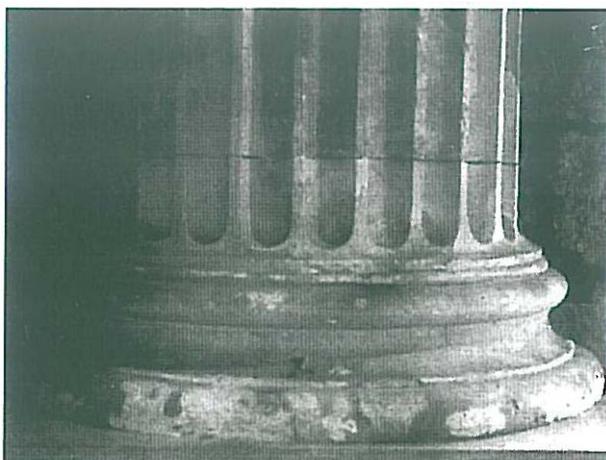
precisamente nella torre di Pilato, nell'attiguo Beaterio di S. Domingo e in altri punti della terrazza: essi appartengono all'ordine tuscanico ed erano probabilmente dotati di basi attiche in marmo bianco, collegate da uno zoccolo nello stesso materiale, sopra il quale era visibile il rivestimento in stucco della parete ¹⁶⁹. I fusti lisci dei pilastri erano invece in blocchi di pietra arenaria locale (Medól), inseriti nella trama della retrostante muratura in opera quadrata; i capitelli tuscanici che li sormontavano presentano, oltre a complesse modanature, una notevole altezza (cm. 48), che è stata spiegata per l'esigenza estetica di corrispondere ai canoni richiesti dall'ordine corinzio ¹⁷⁰, ma che deve in realtà essere condizionata dall'altezza dei filari di blocchi di cui fanno parte i capitelli. Sopra corre un architrave a tre fasce, nella stessa pietra. Non sono noti invece i capitelli e i fusti del colonnato esterno del portico; rimane quindi solo un'ipotesi l'attribuzione ad esso dei capitelli corinzi nn^o 1 e 2, la cui datazione adrianea può far pensare ad un completamento dell'elevato del portico in questo periodo ovvero ad un successivo intervento di restauro.

Infine un'ultima osservazione riguarda il fatto che, di nuovo dagli scavi Berges del 1971, proviene anche un frammento di fusto liscio di colonna di granito che, se come probabile era utilizzato nell'area, proverebbe la presenza di colonne di granito nel complesso del foro provinciale (terrazza inferiore?) ¹⁷¹. Nel Museo Archeologico sono anche conservate alcune colonne lisce di granito alte m. 3,51/54

5. BASI ¹⁷²

58. Frammento di base attica di colonna

Museo della Storia di Tarragona
inventario: s.n.
Provenienza: Plaza del Fòrum.
Altezza massima frammento: cm. 17,5
Larghezza massima: cm. 21,5
Altezza toro inferiore ricostruita: cm. 25
Marmo lunense.

Nell'attuale base di gesso, sulla quale poggia la colonna n° 47, si ha un solo frammento antico conservato. Resta parte del toro inferiore e della scozia. Dovrebbe corrispondere ad una base attica, presumibilmente con due tori ed una scozia; a causa del restauro non è possibile precisare se il toro inferiore fosse lavorato unitamente al plinto.

Si può ipotizzare, in base allo spessore del toro e ritenendo probabile che la base possedesse anche il plinto, un'altezza di poco meno di tre piedi (cm. 85/88) mentre il diametro del piano di posa del toro superiore è stato ricostruito in cm.178.

Bibliografia: Ted'a 1989, pp. 163-164, fig. 10; Gimeno 1991, p. 163, n. 152.

(169) Hernández 1867, p. 7; l'argomento è ripreso da Gimeno 1991, pp. 172-173, dove si pone il problema se la base di pilastro di cui parla Hernández possa corrispondere con un esemplare del MNAT, senza inv., le cui misure però non coincidono.

(170) Gimeno 1989, p. 125 da vedere anche per la descrizione.

(171) Gimeno 1991, p. 350, n. 417

(172) Si elencano qui di seguito i frammenti di basi in marmo non compresi nel catalogo, secondo la numerazione di J. Gimeno Pascual: nn. 96-99 (attribuibili forse alla basilica del foro cittadino), 152-156, 159-162, 164-165 ("basas aticas de tipologia imperial" tutte al MNAT), 212-221 (basi di piccole dimensioni), 222-223 (frammenti non identificati).

59. Frammento di base

Museo Diocesano di Tarragona
 Inventario N° 2639
 Provenienza: Giardino della Cattedrale.
 Altezza totale del frammento: cm. 15
 Larghezza del frammento: cm. 25
 Altezza del toro: cm. 8,5

Frammento relativo al toro superiore della base di una colonna che, per le dimensioni, può corrispondere alla precedente, n. 58.

60. Base composita di colonna

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 99
 Provenienza ignota; tradizionalmente
 attribuita al foro provinciale.
 Altezza cm. 52
 Altezza plinto cm. 21,5
 Lati plinto cm. 82x82
 Altezza toro inferiore cm. 7,5
 Altezza toro superiore cm. 6,5
 Diametro superiore cm. 80
 Marmo

Plinto piuttosto spesso; su di esso poggiano due sottili tori separati da due scozie a loro volta distinte da doppio astragalo liscio fra due sottili listelli. Vanno rilevati il notevole sviluppo in altezza rispetto alla larghezza e nello stesso tempo la sottigliezza dei tori.

Databile nel I-II sec. d.C.

Bibliografia: Hernández - Del Arco, n. 99; Puig i Cadafalch 1909, p. 329; Gimeno 1991, p. 177, n. 162.

61. Base di colonna

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 98
 Provenienza ignota
 Altezza cm. 25
 Altezza plinto cm. 9
 Lati plinto cm. 66 x 66
 Altezza toro inferiore cm. 5
 Altezza toro superiore cm. 3,25
 Diametro superiore cm. 58,5
 Marmo

La base presenta la consueta articolazione in un plinto e in due tori separati da una scozia: elemento caratteristico è lo spessore del listello che limita in alto la scozia e la sottigliezza del toro superiore che ha lo stesso diametro di questo listello per cui non sporge rispetto ad esso. Risulta inoltre che la distinzione fra questo listello e il toro è operata attraverso una scanalatura profonda.

Databile nella seconda metà I - II sec. d.C.

Bibliografia: Gimeno 1991, p. 165, n. 154.

62. Base di lesena

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inv.: s.n.

Provenienza: sconosciuta

Altezza cm.23

Altezza plinto cm.8

Lati plinto cm.80x16

Marmo bianco

La base, di un tipo attico canonico, è sagomata con un plinto, il toro inferiore, la scozia fra due filetti e il toro superiore: la caratterizzano modanature non esattamente circolari bensì ad arco di cerchio obliquo come è consueto nelle basi di lesena e di pilastro.

E' stata fatta l'ipotesi che questa base possa essere una di quelle viste in Calle de la Cividaderia pertinenti ai portici del foro inferiore e si ritiene comunque che per proporzione e stile certamente corrisponda al rivestimento di un porticato ¹⁷³

Databile al I sec. d.C.

Bibliografia: Gimeno, p.174, n. 160

63. Base decorata di colonna.

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inventario: s.n.

Provenienza: Calle del Vidrio, ritrovamento casuale del 1969.

Altezza cm.22

Diametro superiore cm.55,5

Altezza plinto cm.5,6

Lati plinto cm.67 x 67

Sul plinto liscio poggia il toro inferiore decorato con un motivo a fogliette disposte a squame di pesce cui segue una scozia ornata con anthemion costituito da palmette alternate a calici rovesci. Tra il toro inferiore e la scozia vi è un motivo a corda. Il toro superiore non conserva la decorazione.

E' stato rilevato come si tratti dell'unica base decorata di Tarragona ed anzi del nord-est della Spagna ed inoltre come sia da considerare un prodotto o di importazione da Roma o comunque eseguito da maestranze itineranti ¹⁷⁴. Il suo luogo di ritrovamento rende probabile la sua pertinenza al complesso del foro provinciale di Tarragona, eventualmente in un interno.

Databile in età flavia.

Bibliografia: Gimeno 1991, p. 175, n. 161

58-63: Delle basi qui catalogate il frammento n.58, inserito in una base di gesso che sostiene la ricostruzione della monumentale colonna n.47, è quasi certamente attribuibile al tempio del recinto superiore, nonostante la mancanza di dati sicuri sulla provenienza del frammento. E' riconoscibile la sua appartenenza al tipo attico dell'architettura ufficiale, caratterizzato da un'estrema attenzione nell'intaglio delle curvature convesse dei tori e concava della scozia intermedia.

Ad una lesena del muro di fondo del portico del foro inferiore è stata attribuita

(173) Hernández-Del Arco, cat. n. 123; Gimeno 1991, p. 173

(174) Gimeno 1991, p. 176

la base n.62, mentre si può ipotizzare un'attribuzione della base composita n.60 al portico del complesso superiore, a cui è tradizionalmente attribuita pur ignorandosi gli esatti dati di provenienza. E' invece il luogo di ritrovamento che ci assicura la pertinenza al complesso della base decorata n.63 ed è ipotizzabile che fosse utilizzata in un interno (cella del tempio?).

6. CORNICI

64. Frammenti di cornice decorata

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona (Sala II)

Inventario: sei frammenti s.n., uno N° 314

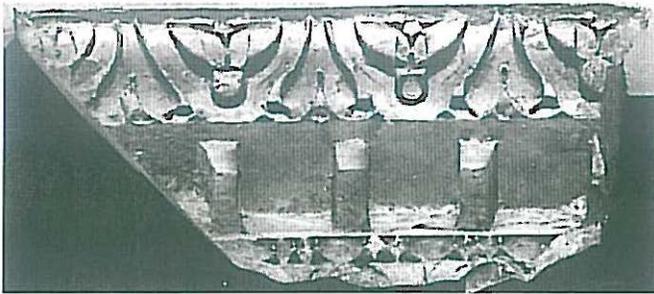
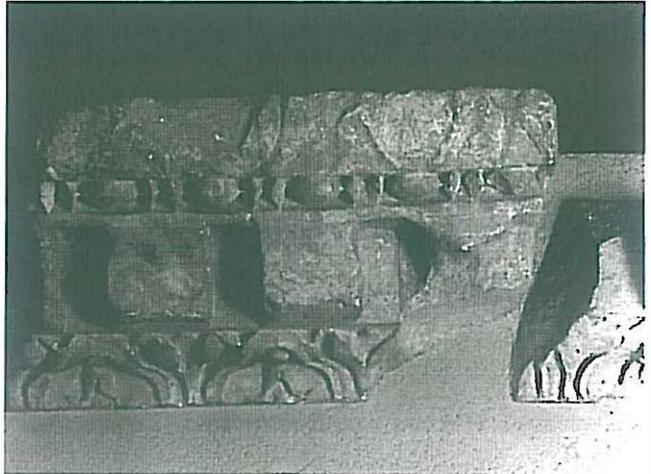
Provenienza: probabilmente dalla zona di Plaza de l'Oli (tradizionalmente, la cornice è stata attribuita al Tempio di Augusto).

Altezza cm.30/32

Spessore superiore cm.87

Spessore inferiore cm.30

Marmo lunense

Restano sette frammenti, danneggiati soprattutto in corrispondenza del kyma ionico.

In alto ¹⁷⁵ la prima modanatura è costituita da un kyma ionico ad ovuli contenuti in sgusci profondi ed ampi, con i margini sottili ben distinti dagli sgusci stessi. Questi sono separati da lancette, con la lunga cuspidè leggermente ingrossata rispetto all'asta. Seguono un astragalo a fusarole biconvesse e spesse perline ovoidali ed una serie di dentelli quasi quadrati, senza elemento di unione e con una distanza fra loro pari a circa la metà della rispettiva larghezza. La modanatura inferiore è costituita da un kyma lesbico trilobato con gli archetti dal nastro a sezione angolare, contenenti calici e separati da fiori di tulipano.

Di questi sette frammenti, due corrispondono ad angoli: questo dato e la presenza di un kyma ionico come coronamento della cornice inducono a ritenere

(175) Gimeno 1991, p. 1408 ritiene che questa cornice fosse completata da una parte superiore che avrebbe incluso i modiglioni. Poiché il piano superiore risulta liscio (Gimeno, tav. 266), dovrebbe allora ritenersi che la sopracornice fosse intagliata in blocchi diversi di marmo. Ci si chiede tuttavia se

non possa invece ipotizzarsi un'utilizzazione di queste cornici ad esempio come piani di imposta di volte o di archi, in quanto le dimensioni ridotte degli elementi conservati non giustificano la lavorazione in due blocchi separati, nel caso essi siano da completare con una sopracornice lavorata separatamente.

che non si trattasse di una cornice esterna e che meglio si collocherebbe in uno spazio interno, forse una parete articolata in pilastri. In corrispondenza degli angoli, fra i dentelli sono presenti foglie acantizzanti.

Bibliografia: Gimeno 1991, pp. 1407-1417, nn. 1937-1944.

65. Frammento di cornice

Museo Diocesano di Tarragona
Inventario N.º 3363
Provenienza: zona della Cattedrale
Altezza massima cm. 23

Resta un dentello e parte dell'astragalo. Il frammento apparteneva ad una cornice uguale a quella del n. 64.

66. Frammento di cornice

Museo Diocesano di Tarragona
Inventario N. 587
Provenienza: zona della Cattedrale
Altezza massima cm. 24

Il frammento mostra visibile un dentello quasi quadrato e leggermente più largo che alto; presenta un astragalo caratterizzato da perline piuttosto tozze e poco allungate e fusarole biconvesse piuttosto rigonfie. Superiormente, al contrario dei nn.64 e 65, non appare esservi un kyma ionico bensì un ovulo liscio. E' possibile che il frammento appartenesse ad una cornice priva dell'ultima rifinitura ma del tutto simile al n. 64.

64-66: Caratteristico è il kyma lesbico, in quanto gli archetti sono molto allargati ed il loro riempitivo non è costituito dalla più consueta piccola foglia

d'acqua lanceolata e rovescia ¹⁷⁶, bensì da un calicetto che occupa solo l'asse mediano dell'archetto lasciando liberi gli spazi laterali: in modo quindi contenuto e non esuberante, come invece in esempi del periodo flavio avanzato ¹⁷⁷. Certamente l'uso di questo riempitivo, derivante dal fiore di loto, risale all'età augustea, in quanto si ritrova ad esempio nel Tempio di Apollo Sosiano, nel Tempio dei Castori ¹⁷⁸ e nel Tempio della Concordia ¹⁷⁹; il suo uso deve poi continuare nell'età giulio-claudia ¹⁸⁰ e appunto in età flavia, che rappresenta il momento del suo maggiore impiego¹⁸¹. Derivante da modelli romani, si trova anche nel Tempio di Vespasiano a Brescia ¹⁸² o più tardi in elementi architettonici di Parma e Verona¹⁸³.

Anche il kyma ionico può essere ricondotto alla tradizione augustea per l'aspetto ancora plastico degli ovuli quasi interi e per la forma degli elementi separatori fra gli sgusci, che richiama decisamente la lancetta, anche se con la cuspide ingrossata ¹⁸⁴: è proprio l'ingrossamento della cuspide che permette richiami ad esempi considerati dell'età giulio claudia, ma nella stessa tradizione, quale una cornice del Palazzo dei Conservatori ¹⁸⁵.

Per ciò che riguarda i dentelli, la forma più quadrata che non rettangolare è certamente dovuta alla funzione della cornice, che non consentiva un allungamento delle modanature. A ciò si deve anche la mancanza del trattino di marmo negli intervalli fra i dentelli, visibile invece nel n° 53. Analoga mancanza si riscontra in cornici di pilastri, sui quali si impostano le volte di fornici appartenenti ad archi celebrativi (vedi un frammento attribuito all'Arco di Tiberio al Foro Romano ¹⁸⁶). Va comunque ricordato che, mentre in età augustea i dentelli hanno in proporzione alle altre modanature un'importanza notevole e quindi maggiori dimensioni, secondo la tradizione ellenistica, con il procedere dell'età imperiale essi tendono a divenire più squadrati e più piccoli rispetto alle altre modanature decorate ¹⁸⁷.

In conclusione, la cornice alla quale appartenevano i frammenti, appare certamente nella tradizione giulio-claudia, più verso la fine di questo periodo che non agli inizi per il tipo dei dentelli e del kyma lesbico ed ancora per la forma degli elementi separatori fra gli ovuli ¹⁸⁸.

Si può proporre una datazione al terzo venticinquennio del I secolo d.C.

67. Frammento di cornice

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 34.041
 Provenienza: Calle Puig dels Pallars, n. 5 (ritrovamento del 1968).
 Altezza totale: cm. 65
 Larghezza frammento: cm. 78

(176) Leon 1971, p. 125, Tav. 107, 2-3 (Foro di Augusto); p. 72, Tav. 16, 2 (Foro di Traiano); p. 258, Tav. 116, 1 (Portico intorno al Capitolium di Ostia).

(177) Ad esempio nella Domus Flavia o nel Tempio di Venere Genitrice a Roma; v. Leon 1971, pp. 271 e 276, Tavv. 34, 3 e 50, 2.

(178) J. Ganzert, in Jdl 98, 1983, p. 192, figg. 146-147.

(179) D.E. Strong e J. B. Ward Perkins, in BSR 30, 1962, p. 23.

(180) M.P. Rossignani, *La decorazione architettonica romana in Parma*, Roma 1975, nn.48-49, Tav. 26.

(181) D.E. Strong, in BSR 21, 1953, p. 121, fig. 1 (Cyma reversa di Tipo B).

(182) Blanckenhagen 1940, pp. 57 e ss., Tav. 16, figg. 49-50.

(183) M.P. Rossignani, *La decorazione architettonica romana in Parma*, Roma 1975, n. 37, Tavv. 20, 24; H. Kähler, in Jdl 50, 1935.

(184) Cfr. il Tempio dei Castori e il Tempio della Concordia, Leon 1971, p. 266, Tav. 126.

(185) Leon 1971, p. 269, Tav. 126, 4.

(186) D.E. Strong e J. B. Ward Perkins, in BSR 30, 1962, Pag. 24, Tav. 16 b.

(187) Id., p. 24

(188) Si ripete che una datazione in piena età flavia può essere esclusa per la sobrietà con cui sono rese le singole modanature, dunque secondo modalità stilistiche che abbiamo già riscontrato nei capitelli compositi nn° 14-39.

Spessore massimo superiore: cm. 43.
 Sporgenza della sopracornice
 rispetto alla sottocornice: cm. 15
 Altezza dentelli: cm. 10,2
 Larghezza dentelli: cm. 8,5
 Distanza dentelli: cm. 4,2
 Marmo lunense.
 Fratturata e quasi del tutto
 mancante la sopracornice.

L'unica superficie lavorata che si conserva della sopracornice, limitata-mente ad un tratto della zona inferiore, è convessa e liscia: si tratta della parte inferiore di una sima a gola dritta per cui si deve ritenere che la cornice non coronasse la trabeazione esterna dell'edificio al quale apparteneva ma il primo piano di un portico a due piani o altra parte dell'elevato

sopra cui poggiavano altre strutture. A queste due ultime possibilità potrebbe portare anche l'osservazione che, rispetto alla più comune sequenza di kyma ionico, dentelli e kyma lesbico, tipica dei cornicioni terminali dell'architettura imperiale in occidente, si ha invece la sequenza dentelli, kyma ionico e kyma lesbico, quale si ritrova ad esempio nella trabeazione del Foro di Nerva, al di sopra delle colonne sporgenti ¹⁸⁹, o nel portico del Foro di Cesare ¹⁹⁰.

I dentelli sono rettangolari ma poco allungati: gli interstizi sono larghi quasi la metà dei dentelli e sono caratterizzati dal fondo leggermente obliquo e da un trattino marmoreo nella parte superiore, appena arretrato rispetto al fronte dei dentelli, che viene a collegare i dentelli stessi (cfr. invece n° 64).

Il kyma ionico presenta ovuli praticamente interi, contenuti in profondi sgusci dal margine sottile e separati da lancette dall'asta piuttosto ridotta e dalla cuspide notevolmente allungata e ingrossata alla radice: il kyma comunque rimanda alla tradizione giulio-claudia negli stessi termini di quello del n° 64, anche se va rilevata una certa irregolarità nella resa delle lancette, che si ritrova anche nella resa degli elementi dell'astragalo: questi sono in asse rispetto al kyma ionico, in quanto la punta delle lancette e le estremità inferiori degli ovuli coincidono con le perline.

Va infine rilevata la forma del kyma lesbico continuo seminaturalistico, caratterizzato da una parte dal conservarsi del contorno a foglia cuoriforme degli elementi contigui degli archetti, dall'altra dal fatto che la scanalatura di separazione fra questi elementi si svasa in alto: ciò consente il richiamo ad una successione di archetti e non di foglie scanalate al centro, come invece nel n° 36; inoltre l'elemento cuoriforme non è piatto, come ancora nel n° 36, bensì plasticamente sagomato in modo che l'estremità inferiore degli archetti risulta concava. Anche per questo particolare è possibile un richiamo alla tradizione augustea, come mostrano le foglie cuoriformi di una cornice del Tempio della Concordia, che rappresentano uno stadio precedente, e soprattutto giulio claudia, dove, pur conservandosi una certa plasticità nella parte cuoriforme, si è tuttavia operata una netta separazione fra le due metà, in modo da formare gli archetti.

(189) Leon 1971, p. 116, Tav. 42, 1.

(190) Id., p. 183, Tav. 77, 1.

Sono queste le ragioni per cui il pezzo pare databile nel terzo venticinquennio del I sec. d.C.¹⁹¹

Un'ultima osservazione sul fatto che il kyma lesbico continuo del Tipo E di Leon ("Scherenkymation") si caratterizza invece per avere il margine esterno degli archetti suddiviso in lobi, ottenendo così foglie acantizzanti ¹⁹² (ad esempio: cornici dell'Aula Regia della Domus Flavia; Arco di Tito; Foro di Nerva; Tempio di Vespasiano e Tito).

Un frammento di cornice, in marmo bianco lunense, con le stesse caratteristiche dei n° 67, è apparso recentemente nel corso degli scavi al Collegio degli Architetti¹⁹³, a soli 100 metri di distanza dal luogo di ritrovamento del n° 67. Il nuovo frammento conserva parte dei dentelli e del kyma ionico¹⁹⁴.

Bibliografia: Morant 1968 (?); Mirambell-Sancho, in BATarragona 1969-70, p. 151; Gimeno 1990, p. 1430, n. 1950.

68. Frammento di cornice ¹⁹⁵

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° 103
Provenienza sconosciuta, forse da Plaza de l'Oli.
Altezza: cm .60
Larghezza: cm. 56
Marmo lunense.

La sopracornice presenta la fronte esterna abrasa. Sono visibili solo gli intagli della sottocornice che conserva tre dentelli rettangolari, leggermente più larghi che alti; gli interstizi dei dentelli sono larghi circa la metà della loro ampiezza e superiormente occupati da un tratto marmoreo leggermente rientrante. Sotto segue un kyma ionico con ovuli contenuti in larghi sgusci e separati da lancette dalla cuspidata ingrossata; l'ultima modanatura è un astragalo a fusarole e perline.

Questo frammento fu trovato unitamente agli elementi di un fregio con tralci vegetali, attribuito al "Tempio di Augusto" (n° 78) ed è stato pubblicato da Puig i Cadafalch come pertinente a questo fregio, nel quale si trova il kyma lesbico che completerebbe la parte inferiore della cornice, separandola dal fregio.

Si rileva come anche in questo esemplare, come nel n.67, il kyma ionico segua inferiormente la fila dei dentelli: ciò può far ritenere che, anche in questo caso, il frammento appartenesse ad una cornice non fortemente sporgente escludendo quindi la possibilità della sua appartenenza ad un edificio templare; sembra invece più probabile proporre la sua pertinenza ad un portico (è infatti la funzione che spesso determina i cambiamenti nelle posizioni delle modanature) ¹⁹⁶.

Databile nel terzo venticinquennio del I sec. d.C.

(191) Gimeno 1990, p. 1432 propone una datazione nel II sec. d. C., soprattutto per l'arretramento del tratto marmoreo fra i dentelli attribuendo i caratteri di tradizione augustea ad una ripresa stilistica del II sec. d. C.

(192) Leon 1971, p. 264, Tavv. 120-1 (Foro di Nerva), 53-1 (Tempio di Vespasiano e Tito)

(193) Aquilué 1980-81.

(194) Lo Gimeno pubblica altri due frammenti di cornici (nn. 1947-1948), entrambi privi della parte superiore e rispettivamente alti cm. 45 e cm. 28,5, quindi di piccole dimensioni: il primo presenta, dall'alto verso il basso, la sequenza kyma lesbico triblobato, dentelli, kyma ionico ad ovuli e frecce e astragalo ed

si ipotizza opera di una scultura tarraconense; il secondo kyma ionico, astragalo, dentelli, di nuovo kyma ionico ad ovuli e frecce e astragalo. Per entrambi è proposta una datazione o in età flavia o al II secolo, di tradizione flavia.

(195) Per la riproduzione del pezzo, cfr. Autori citati in bibliografia e R. Etienne, *Le culte impérial dans la péninsule ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Paris 1958, tav. IV, 2. Il pezzo non è più stato ritrovato dopo la sistemazione museale dei frammenti di fregio insieme a cui normalmente veniva riprodotto.

(196) La stessa sequenza (dentelli seguiti inferiormente da ovuli) si ritrova nella Tomba degli Haterii. Blanckenhagen 1940, tav. 35, n. 96.

Bibliografia: Del Arco (Hernández Sanahuja) 1894, p. 17; Puig i Cadafalch 1909, pp. 208-209, figg. 229-230; Albertini, in *Aiec* 1911-12, pp. 384-385, figg. 134-134 bis; Gimeno 1990, pp. 1417-1423, n. 1945

69. Frammenti di cornice (?)

Museo Diocesano di Tarragona
Inventario N° 600, 625
Provenienza: Chiostro della Cattedrale.
Altezza: cm. 20 e cm. 8
Larghezza: cm. 15 e cm. 14

Due frammenti con kyma lesbico trilobato, di grandi dimensioni, conservati nel Museo Diocesano: potrebbero appartenere alla cornice del tempio.

70. Due frammenti di incorniciatura

Museo Diocesano di Tarragona
Inventario N° 586 e s. n.
Provenienza: zona della Cattedrale⁽¹⁹⁷⁾
Primo frammento:
Altezzamassima cm. 15
Larg.massima cm. 32
Altezzakyma cm. 8
Altezzaastragalo cm. 3
Marmo lunense.
Secondo frammento:
Altezzamassima cm. 19
Larg.massima cm. 14
Altezza kyma cm. 8,5
Altezza astragalo cm. 2,5
Marmo lunense

Il frammento più largo conserva integri il fianco destro ed il piano superiore mentre è fratturato irregolarmente a sinistra ed inferiormente. L'altro frammento conserva invece integro soltanto il margine superiore.

La gola rovescia, limitata superiormente da un listello ed inferiormente da un astragalo, è intagliata con un kyma lesbico trilobato in cui gli archetti sono riempiti da calici rovesci e separati da calici fogliiformi, composti da semifoglie dal contorno frastagliato.

(197) Sempre dalla città alta, proprio dalla zona della Cattedrale ma anche dagli scavi Berges 1971 in Plaza Rovellat e da Calle Portal del Carro, provengono numerosi frammenti architettonici di piccole dimensioni conservanti elementi di kymatia lesbici: essi sono stati per lo più raccolti nel catalogo di Gimeno che li ha suddivisi in due gruppi, a seconda del tipo del kymation (Biigekymation o tipo A: nn. 1717-1756; Scherenkymation o tipo B: nn. 1758-1793);

il primo gruppo a sua volta è diviso in altri due sottogruppi a seconda se il modello sia giulio claudio o severiano. In particolare, non sempre siamo d'accordo con l'attribuzione al periodo severiano dei frammenti raccolti dallo Gimeno in quanto alcuni ci sembrano databili ad età flavia: in particolare quelli compresi nel nostro catalogo, nn. 70 e 72.

Si tratta di una forma che deriva dalla rielaborazione di modelli augustei, nei quali ugualmente è avvenuta una vegetalizzazione sia dei riempitivi sia degli elementi separatori: ¹⁹⁸ il motivo continua ad

essere usato in età giulio claudia ed anche in età flavia quando appare più nettamente delineato con il trapano il contorno dei singoli elementi. Infine si può osservare come l'elemento ora descritto, nella sua unione di un kyma lesbico e di un astragalo, possa essere relativo all'incorniciatura di un fregio o di un'architrave. ¹⁹⁹

Bibliografia: Gimeno 1991, p. 1272, n. 1753-1754

71. Frammento di incorniciatura

Museo Diocesano di Tarragona
 Inventario: n. 595
 Provenienza: zona della Cattedrale
 Altezza massima cm. 20
 Larg. massima cm. 21
 Spessore massima cm. 18

Il frammento apparteneva all'incorniciatura probabilmente di un fregio, dato il suo spessore e l'evidente rottura sul retro. Esso conserva parte di un kyma lesbico con gli elementi separatori fra gli archetti costituiti da calicetti frastagliati lungo il contorno interno.

Bibliografia: Gimeno 1991, p. 1264, n. 1735

72. Frammento di cornice

Museo Diocesano di Tarragona
 Marmo lunense.

Irregolarmente fratturato lungo tutto il contorno.

L'elemento è caratterizzato da una successione di modanature (astragalo, kyma lesbico trilobato, listello e anthemion) che rendono identificabile la sua appartenenza non ad una cornice terminale bensì ad un interno o ad un piano inferiore, mancando la corona.

Il kyma lesbico è costituito da archetti con un riempitivo a forma di foglia

(198) Cfr. ad esempio su cornici del Tempio di Apollo Sosiano, del Tempio di Marte Ultore e del Tempio dei Castori: Leon 1971, p. 251, Tavv. 108, 2; 109, 5; 110, 2.

(199) Cfr. con un frammento dell'incorniciatura dell'architrave del Tempio dei Castori: Leon 1971, p. 247, Tav. 110, 1.

d'acqua che occupa solo l'asse mediano, lasciando vuoti gli spazi laterali; del tutto riempiti, con un fiore a tulipano, sono invece gli intervalli fra gli archetti. Si tratta di un motivo piuttosto noto nella decorazione architettonica romana.²⁰⁰ Nel frammento qui considerato è caratteristico il contrasto chiaroscurale fra gli spazi vuoti e quelli del tutto riempiti ed ancora il rilievo piatto, distinto dal trapano. Anche nella piccola parte visibile dell'anthemion si riscontra un analogo forte lavoro di trapano.

Databile in età flavia.

73. Frammento di cornice arcuata

Museo Nazionale Archeologico di
Tarragona
Inventario N^o
Provenienza sconosciuta, forse dalla
città alta.
Altezza cm. 41
Larghezza massima 74
Spessore cm. 41
Marmo

Fratturato irregolarmente su tre lati e abraso il lato inferiore, mentre si conserva il piano inferiore con abrasa la superficie della relativa corona. Abrasa anche parte della decorazione vegetale della sima.

Il frammento apparteneva ad una cornice di archivolto ed è sagomato superiormente con una sima decorata da foglie acantizzanti alternate a calici; essa è separata tramite un astragalo a perline e fusarole ed un kyma lesbico trilobato (per questo tipo cfr. n° 78) dalla corona inferiore dal soffitto liscio. Per confronto con il n.74, si può ritenere che la corona fosse decorata con un motivo a meandro.

Va rilevato come le foglie acantizzanti siano piuttosto espanse, unite alla base e suddivise in cinque lobi frastagliati: caratteristico è il forte uso del trapano per distinguere i lobi e le foglioline in cui sono articolati. Degli elementi separatori è visibile un unico calice emergente da una corolla rovescia e da uno stelo espanso inferiormente in modo da occupare lo spazio vuoto tra i lobi inferiori delle foglie.

L'astragalo è formato da perline accuratamente ogivali e da fusarole coniche contrapposte (Huterchenformig) secondo una forma nota soprattutto in età flavia.²⁰¹

Il frammento di cornice è leggermente arcuato e mostra di essere sviluppato soprattutto nella parte della sima, in quanto manca una vera e propria corona limitata ad una stretta fascia: si tratta dunque dell'incorniciatura di un archivolto, forse relativo ad un arco o ad una porta di ingresso.²⁰²

La forma delle fusarole insieme al rendimento stilistico delle foglie della sima e l'utilizzo proprio di questo tipo di decorazione nella sima, che trova riscontri nell'arco di Tito e nella Domus Flavia e ancora nell'Arco di Traiano a Benevento dipendente da maestranze flavie, permettono una datazione alla età flavia.

Bibliografia: Gimeno 1990, n. 1961

(200) Leon 1971, pp. 250 e 254, Tav. 110, 2, 3 e Tav. 112, 2, 3. Il motivo anche in questo caso è testimoniato in età augustea e giulio claudia e continua ad essere usato nelle epoche successive (Foro Traiano ecc.).

(201) Wegner 1957, p. 48; Leon 1971, p. 271, tavv. 54,3; 37,3; 134,1.

(202) M.Pfanner, *Der Titusbogen*, Mainz am Rhein 1983, tavv.41-43; F. J. Hassel, *Der Trajansbogen in Benevent*, cit., tav. 30.

74. Frammento di cornice

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 165
 Provenienza sconosciuta, forse dalla città alta.
 Altezza massima cm. 41
 Larghezza massima cm. 35
 Spessore cm. 15
 Marmo

Fratturato sul fianco destro e abrasioni lungo i margini.

Uguale al n.73 ma non facente parte di un archivoltò bensì di una trabeazione orizzontale.

Nel listello fra astragalo e kyma lesbico sono incise le lettere "DOR", probabilmente la sigla dello scalpellino.

Si può rilevare lo spessore molto più sottile che ha fatto pensare ad un suo utilizzo come rivetimento: è possibile che, diversamente dal precedente n.73 pertinente ad un archivoltò, questo frammento appartenesse ad una cornice inserita in un muro.

Bibliografia: Hernández - Del Arco, n. 165; Gimeno 1990, p. 1446, n. 1960

75. Frammento di cornice

Museo Archeologico di Barcellona
 Inventario: s.n.
 Provenienza sconosciuta, probabilmente da Tarragona.
 Altezza massima cm. 36
 Larghezza massima cm. 29
 Spessore cm. 39
 Marmo

Fratturato sul fianco sinistro ed inferiormente.

Quasi uguale ai nn.73 e 74, ed in particolare al primo per l'identica forma dell'astragalo. Differisce per l'acanto della sima, che presenta zone d'ombra ovali piuttosto grandi e il contorno articolato in lobi a fogliette ogivali e non in lobi frastagliati. In questo frammento è inoltre visibile la corona decorata con un motivo a meandro ed il soffitto liscio, come nel n.74.

Bibliografia: Puig i Cadafalch, p. 321; Gimeno 1990, p. 1449, n. 1962.

76. Frammento di cornice con motivo ad anthemion

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 209/211
 Provenienza sconosciuta
 Altezza cm. 23
 Larghezza cm. 35/28/27

Spessore cm. 35
Marmo

Restano tre frammenti integrati in una ricostruzione in gesso.

La sima alla quale appartenevano i frammenti doveva costituire il coronamento di una parete interna o di un piedritto di arco. La decorazione consiste in un anthemion a tralci intermittenti con volute ad "S" simmetricamente contrapposte in modo che le spirali terminali siano unite con quelle contigue da un nastro e generino alternativamente palmette dritte e calici rovesci.

Va rilevato come sia soprattutto attestato in età flavia l'uso di tralci molto vegetalizzati di questo tipo per decorare la sima delle cornici, in ossequio a quella tendenza ad una certa esuberanza ornamentale che comincia ad affermarsi con l'età giulio claudia ²⁰³ ma che caratterizza fin dagli inizi proprio l'età flavia: così un motivo simile si trova già nel Tempio di Vespasiano a Roma. ²⁰⁴ Nel pezzo di Tarragona la vegetalizzazione del tralcio è accentuata dalle foglie acantizzanti, dal contorno dei lobi frastagliato, che rivestono gli steli delle volute ad "S", in modo da riempire gli spazi liberi tra le palmette e i calici: tuttavia è possibile leggere ancora con chiarezza la struttura vegetale del motivo in quanto si conserva una certa nitidezza nel contorno dei singoli elementi; manca inoltre quel tipico sovraffollamento di motivi vegetali che caratterizza ad esempio le sima delle cornici della Domus Flavia, ed è rilevabile una certa piatezza nella resa complessiva dell'ornato.

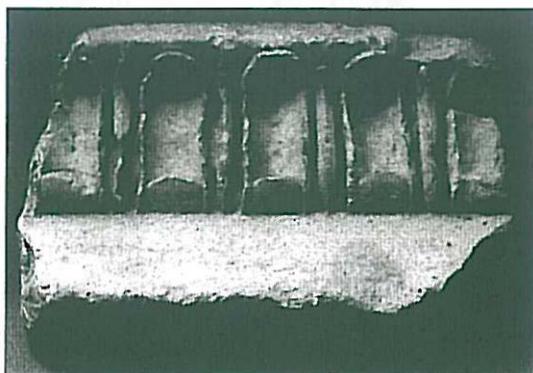
Databile agli inizi dell'età flavia.

Bibliografia: Hernández (Del Arco), nn.209-311; Puig i Cadafalch, p. 41; Gimeno 1990, p. 1452, n.1969

77. Frammenti di cornice con baccellature

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N° s. n.
Provenienza sconosciuta
Marmo

Si conservano tre frammenti, uno irregolarmente fratturato sui fianchi, gli altri due anche inferiormente.

Appartenevano all'incorniciatura di una lastra decorata con baccellature concave alternate ad aste: ogni baccellatura presenta una membrana vegetale nella parte inferiore. Segue inferiormente una fascia liscia.

Anche in questo caso, come per il n° 78, ci troviamo di fronte al coronamento o di una parete o di un piedritto, data l'assenza di una corona sporgente: la

(203) La decorazione della sima con anthemion a tralci ha origine molto antica risalente all'età ellenistica (cfr. M.Schede, *Antikes Traufleisten-Ornament*, Strassburg 1909, pp. 101-104), ma in età imperiale è la Basilica Emilia che nell'ordine superiore interno della fase del 22 d. C. mostra un ornato di questo tipo in una forma ampiamente vegetalizzata ed è

noto come diverse tombe della Via Appia (Tomba di Marco Servilio Quadrato) di età giulio-claudia mostrino la stessa tendenza: cfr. M.P. Rossignani, *La decorazione architettonica romana in Parma*, Roma 1975, p. 31.

(204) Leon 1971, p. 264, tav. 53, 1

funzione doveva essere analoga a quella di un frammento simile proveniente dall'interno della Basilica Emilia.²⁰⁵

Nei nostri frammenti caratteristica è la resa piuttosto schematica degli elementi separatori fra le baccellature che hanno perso l'aspetto di nervature mediane di foglie d'acque, visibile ad esempio nel Tempio della Concordia a Roma.²⁰⁶

Bibliografia: Gimeno 1990, p. 1457, n. 1971.

7. FREGI ²⁰⁷

78. Frammenti di fregio con girali d'acanto

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario NN^o 104, 105
Provenienza: "Calle San Lorenzo y proximidades".²⁰⁸

Si ritiene che facessero parte di ritrovamenti antichi nella zona del Foro Provinciale²⁰⁷ e per questo sono stati tradizionalmente attribuiti al Tempio di Augusto.²¹⁸

Altezza totale fregio: cm. 89

Spessore cm. 15

Larghezza frammenti: cm. 118, cm. 41, cm. 23, cm. 35, cm. 14, cm. 19

Marmo lunense.

Rimangono sei frammenti,²¹¹ due dei quali inseriti in una ricostruzione in gesso: di essi solo il più grande conserva i margini superiore ed inferiore; altri due solo parte dell'incorniciatura superiore; il quarto, più piccolo, è irregolarmente fratturato lungo tutto il contorno.

Alcuni dei frammenti, va subito rilevato, conservano l'originario spessore del fregio di cm.15, per cui si può ritenere che esso non fosse costituito da blocchi bensì da lastre che possiamo quindi definire di rivestimento.

Il fregio presentava un tralcio vegetale ondulato continuo e spiraliforme che doveva nascere da un cespo d'acanto situato al suo centro. Il fusto del tralcio, dove visibile, è sottolineato da lievi scanalature, ma per la maggior parte è ricoperto da bratte acantizzanti, suddivise in lobi dentellati e nascenti da un piccolo calice a più lobi arrotondati che si originano lungo il fusto. Dal fusto principale, nelle parti curve, si diramano, nascendo dietro le foglie acantizzanti di rivestimento, tralci minori che formano una girale all'interno della curva. Ogni girale culminava in fiori fogliiformi con al centro un pistillo molto allungato, terminante in semi o in bacche e con petali laterali simili di nuovo a piccole foglie acantizzanti. Va rilevato che sia il tralcio principale sia quello delle girali hanno un fusto delle stesse dimensioni.

(205) Leon 1971, p. 274, tav. 131, 2

(206) Leon 1971, p. 274, tav. 132,2

(207) Si elencano qui di seguito i frammenti di fregio in marmo non compresi nel catalogo, secondo la numerazione di J. Gimeno Pascual: nn. 1576-1580 (girali d'acanto e motivi analoghi); 1587 (motivo a ghirlande).

(208) Gimeno Pascual 1991, p. 1140.

(209) Ted'a 1989, p. 166, fig. 12.

(210) Puig i Cadafalch 1909, pp. 208-209. Il ritrovamento

congiunto ed il fatto che il frammento più grande si riteneva attaccasse con il frammento di cornice n° 68 aveva fatto ipotizzare anche al Puig i Cadafalch l'associazione dei due elementi decorativi, che li riteneva pertinenti ad un medesimo edificio.

(211) Gimeno, oltre ai sei frammenti qui considerati, introduce nel suo catalogo un settimo frammento (n. 1.572), di cui è data notizia in R. Gabriel Córtes, Tarraco. Recull de dades arqueològiques, Tarragona 1985, p. 27.

Va ancora rilevato come viticci molto più sottili si avvolgono intorno al fusto principale e alla diramazione della girale in modo da terminare con fiori dal pistillo a calice e dalla corolla a petali frastagliati.

Il fregio è incorniciato, sopra e sotto, da un kyma lesbico trilobato nel quale gli archetti, leggermente scanalati, sono separati da fiori a forma di tulipano; gli archetti presentano come riempitivo una foglia d'acqua a forma di punta di lancia che pende dall'occhiello superiore.²¹²

Pur tenendo conto dell'esiguità dei frammenti conservati, che non permette fra l'altro di affermare che non vi fossero animaletti a popolare i tralci, si può rilevare una certa tendenza a riempire gli spazi con gli elementi vegetali: questi tuttavia non annullano del tutto la plasticità del rilievo, caratterizzato da un trattamento leggermente metallico del marmo; inoltre è avvertibile una certa sensibilità allo spazio che permette al fondo di valorizzare l'andamento delle forme vegetali. Ciò nonostante, il fatto che il bordo delle foglie sia intensamente lavorato con il trapano, che tuttavia non crea chiaroscuri di tale intensità da mettere in secondo piano il plastico rilievo delle nervature delle foglie: solo nei semi e nelle bacche alle estremità dei pistilli allungati al centro dei fiori, c'è un evidente uso di forellini di trapano a scopo decorativo.

Se dunque anche questo fregio deriva dalla tradizione dell'Ara Pacis, va sottolineata la differenza rispetto ai fregi della Maison Carrée di Nîmes,²¹³ del Tempio di Roma ed Augusto a Pola²¹⁴ e anche dell'edificio di Eumachia a Pompei,²¹⁵ da esso dipendenti: infatti, rispetto alla sensibilità nella resa vegetale e al senso plastico con cui sono trattate le foglie nei fregi di questi monumenti,²¹⁶ le forme vegetali nei frammenti di Tarragona appaiono leggermente più appesantite, come anche si ricava dallo spessore del tralcio principale e delle girali, di diametro quasi uguale.²¹⁷ Tanto più ciò risalta se si richiamano i tralci e le girali delle lesene della Collezione Della Valle - Medici, con fusti molto più eleganti e slanciati, non cilindrici bensì leggermente rastremati in basso, nel punto cioè in cui fuoriescono dalle bratte vegetali che ne rivestono la parte inferiore.²¹⁸ Ad uguali indicazioni di una certa distanza stilistica e anche cronologica conduce il confronto con il fregio vegetale reimpiegato nel portale del c.d. Tempio di Romolo al Foro romano, recentemente attribuito a poco dopo la metà del I secolo d.C.,²¹⁹ mentre per un simile appesantimento degli elementi vegetali si può richiamare un monumento sepolcrale da Falerii di età neroniana.²²⁰ Va ancora rilevato che un fregio con architrave ritrovato a Roma (Via del Teatro di Marcello, presso il Capitolio), datato all'età di Vespasiano, presenta tralci d'acanto nei quali si osserva un certo controllo della vegetalizzazione del tralcio.²²¹

Si osservi ancora come alcuni fregi reimpiegati nella chiesa di San Lorenzo f.l.m. a Roma, attribuiti ad età antonina, presentino ugualmente una ripresa dello

(212) Cfr. l'incorniciatura dei fregi del Capitolium di Brescia: Kähler 1935, p. 186, figg. 43-48; Blanckenhagen 1940, tav.15, figg. 45-46; cfr. H. Gabelmann, *Das Kapitoll in Brescia*, JbMainz 18, 1971, pp. 124 e ss.

(213) R. Amy e P. Gros, *La Maison Carrée de Nîmes*, XXXVIII suppl. à Gallia, Paris 1979, tavv. 69-73.

(214) G. Cavalieri Manasse, *La decorazione architettonica romana di Aquileia, Trieste e Pola*, Padova 1978, pp. 177-182, tavv. 63, 1 e 64.

(215) P. Zanker, *Augusto e il potere delle immagini*, Torino 1989, pp. 339, fig. 252 a-b.

(216) A questi vanno aggiunte anche le Porte dei Borsari e dei Leoni di Verona e la Porta Aurea di Ravenna, che sono tra le testimonianze più note di fregi a

girali di età giulio claudia in Italia settentrionale: cfr. H. Kähler, in IdJ 50, 1935, pp. 138 e ss., figg. 14 e 40; Id., in RM 50, 1935, p. 192, fig. 15

(217) Ciò è ben visibile nel frammento più grande che si conserva, mentre nelle parti di restauro è stato scelto un modello in cui le girali hanno uno stelo più sottile rispetto al tralcio principale.

(218) E. Talamo, in Xenia 5, 1983, p. 38, cat. 4: le lesene di questa collezione sono attribuite ad un monumento tardo augusteo o tiberiano.

(219) Cima 1980, p. 112, fig. 158

(220) B. Götze, *Das Rundgrab in Falerii*, Stuttgart 1939, pp. 24 e ss.; Cima 1980, p. 112.

(221) Leon 1971, p. 131, tav. 37-2.

stile giulio claudio nel rendimento del tralcio e delle girali; tuttavia, pur nell'apparente somiglianza con i frammenti di Tarragona, se ne differenziano per l'esuberanza più marcata e per il minore senso spaziale del fondo, che ne ridimensiona la plasticità.²²²

Databile al terzo quarto del I sec. d.C.

Bibliografia: Albiñana Bofarull 1849, tav.2; Del Arco (Hernández Sanahuja) 1894, p. 17; Puig i Cadafalch 1909, pp. 208-209, figg. 229-231; Aieç 1911-12, p. 384-385, fig. 134; Gibert 1916, p. 22; M. Janon, *Le décor architectonique de Narbonne. Les rinceaux*, Paris 1986, p. 39; Ted'a 1989, p. 166, fig.12; Gimeno Pascual 1991, pp. 1140 ss., nn. 1566-1571.

79. Frammenti di fregio con motivo ad onde (Can Corrente)

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario NN^o 109, 110, 111, 6912 e due frammenti s.n.
 Provenienza: probabilmente dalla città alta (tradizionalmente attribuito al Tempio di Augusto).
 Altezza totale fregio: cm. 45
 Lunghezza massima frammenti: cm. 52, cm.36, cm.40, cm. 52, cm. 41,5, cm. 19.
 Spessore: cm. 52
 Marmo lunense.

Restano sei frammenti, attualmente inseriti in una ricostruzione del fregio: i due frammenti più grandi conservano parte della incorniciatura superiore ed inferiore.²²³

I frammenti appartenevano ad un fregio ad onde, convergenti verso il centro, disposte secondo il motivo del "can corrente". La spirale di ogni onda termina con una rosetta a cinque petali cuoriformi, sottolineati al centro da fori di trapano. La superficie interna delle onde è ribassata rispetto ai margini a listello ed è occupata da ampie foglie acantizzanti triangolari, leggermente inclinate secondo la direzione dell'onda. Le foglie sono suddivise in cinque lobi a contorno frastagliato, articolati in fogliette appuntite; le zone d'ombra di separazione fra i lobi sono strette e allungate, quasi verticali, rese con il trapano. Le nervature delle foglie e dei lobi sono realizzate mediante incisioni leggermente arcuate.

Si possono distinguere due manifatture diverse nella lavorazione delle foglie, poiché alcune sono molto più piatte e con la nervatura centrale molto sottile che si svasa verso il basso, in forma schematica. Questo tipo inoltre ha i lobi meno articolati, con fogliette più piccole (Inventario N° 109, e N° 111). Questa differenza nel trattamento dell'acanto coincide anche con la forma delle rosette, leggermente più piccole e separate dalla spirale. Se ne deduce che il fregio doveva essere abbastanza lungo, dato l'intervento di scalpellini diversi.

Se il motivo decorativo a "can corrente" si incontra come ornato di corone di cornici²²⁴ o del margine superiore della sima²²⁵ tuttavia inconsueto è il suo uso come

(222) D.E. Strong, in BSR 21, 1953, p. 148, tav. 37e, che lo attribuisce ad età antonina; Leon 1971, p. 225.

(223) Gimeno ritiene di poter identificare un sesto frammento, conservato nel museo.

(224) Leon 1971, p. 280, tav. 74,4 (Ostia, presso la Porta Romana); p. 131 (Tempio di Venere Genitrice). G. Cavaliere Manasse, *La decorazione architettonica romana di Aquileia, Trieste e Pola*, Padova 1978, p.

142, n.114, tav. 51. M.P. Rossignani, in Scavi di Luni, *Relazione preliminare della campagna di scavo 1970-71*, Roma 1973, coll. 518-519, tav. 122, 2.

(225) Leon 1971, p. 122, Tav. 46, 2 (Palazzo Farnese, dalla Domus Flavia). Si veda anche l'impiego del motivo in un fregio-architrave reimpiegato in S. Lorenzo f. I. m. a Roma.

ornato di un fregio, quale certamente può definirsi l'elemento da cui provengono i frammenti in esame.²²⁶

Il tipo di lavorazione, l'uso dei fori di trapano come motivo decorativo e la tendenza al chiaroscuro nel trattamento delle foglie, anch'esse lavorate con il trapano lungo il perimetro, rendono possibile una datazione al terzo quarto del I sec. d.C.

Bibliografia: Del Arco (Hernández Sanahuja) 1894, p. 18; Puig i Cadafalch 1909, fig. 45; Albertini 1911-1912, p. 120; D. Fishwick, *The imperial cult in the Latin West*, I, 1, 1987, p. 153, tav. 28 b (il riferimento nel testo è però al fregio n. 58); Gimeno Pascual 1991, p. 1153, n. 1579.

80. Frammenti di fregio a ghirlande e bucrani

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario NN^o 112, 113, 310

Provenienza: zona della Cattedrale (tradizionalmente
attribuito al Tempio di Augusto).²²⁷

Altezza totale fregio: cm. 90

Spessore: cm. 60/63

Larghezza massima frammenti: cm. 63, cm. 41, cm. 65, cm. 69, cm. 40, cm. 25, cm. 44, cm. 47, cm. 35,
cm. 25

Marmo lunense.

Si conservano dieci frammenti²²⁸ di un fregio a ghirlande e bucrani, inseriti in due blocchi di restauro, relativi a tre ghirlande differenti.

Il fregio era costituito da ghirlande sostenute da bucrani, con diversi motivi simbolici nelle lunette: *apex*, *aspergillum*, e *culter*. Le ghirlande sono composte da foglie di quercia molto dentellate lungo i bordi; a ciascuna delle foglie si sovrappone una ghianda.

Il bucranio, del quale si conserva la metà superiore, ha la fronte cinta dall'*infula*, che gira anche intorno alle corna, i cui nodi hanno assunto l'aspetto di un'astragalo a perline alternate a singole fusarole come elementi divisorii. La parte superiore del cranio è caratterizzata da cinque fori di trapano, tre sopra l'astragalo e due sotto.

L'unico elemento simbolico che si conserva per intero è l'*apex*, decorato con una palmetta a sette foglie nella parte centrale; del *culter* si conserva solo l'impugnatura, mentre dell'*aspergillum* manca la frangia terminale.

Come di consueto l'attacco delle ghirlande è accompagnato da tenie

(226) Anche Gimeno, p. 1.155, pur rilevando la difficoltà di inquadramento del motivo, vi osserva la presenza in forme semplificate in alcuni elementi minori di epoca flavia a Roma: così nel Tempio di Vespasiano, in uno dei rilievi della Tomba degli Haterii e soprattutto nel soffitto del teatro di Domiziano a Castelgandolfo; cfr. von Hesberg, in *Rend. Pont.*

Acc. 51-52, 1978-80, p. 317

(227) Sánchez Real 1990, p. 87 e 101-102 dice che alcuni sono stati trovati nel 1885 nelle immediate vicinanze della Cattedrale ed altri nel 1958 durante i lavori per il Mercato del Foro.

(228) Undici frammenti, secondo il catalogo di Gimeno Pascual 1991, pp. 1168 ss.

svolazzanti, rese in modo molto plastico e con attenzione ai particolari, come mostra la resa accurata dei sottili lacci interni.

Va inoltre sottolineato il trattamento naturalistico delle ghiande oltre all'effetto coloristico e chiaroscurato dell'insieme delle ghirlande, determinato dall'intenso uso del trapano lungo il contorno delle foglie.

Il fregio è incorniciato da uno spesso listello e da un kyma lesbico continuo semi-naturalistico. Il tratto d'unione fra due archetti contigui è vegetalizzato, in modo da avere l'aspetto di foglie acantizzanti. All'interno degli archetti il riempitivo è costituito da una stretta foglia d'acqua a forma di punta di lancia pendente dall'occhiello superiore; negli intervalli fra gli archetti spunta invece superiormente una cima sempre di foglia d'acqua che viene così in parte a riempire lo spazio vuoto tra di essi.

Bibliografia: Del Arco (Hernández Sanahuja) 1894, p. 18 e 27; Puig i Cadafalch 1909, pp. 217-220, fig. 253-254; Hauschild 1972-74, p. 36, nota 57; D.Fishwick, *The imperial cult in the Latin West*, I, 1, 1987, p. 153, tavv.31-32; Ted'a 1989, pp. 162-163, fig. 9.; Gimeno 1991, pp. 1168 ss., nn. 1589, 1591-1594, 1596-1597, 1599-1602.

81. Frammenti di fregio a ghirlande e bucrani

Chiostro della Cattedrale

Inventario: s.n.

Provenienza: Tre dall'Aula Capitolare (Hernández Sanahuja) ovvero Via "del Horno de San Bernardo, detrás de la plazuela de Oli" (Villanueva); un quarto ceduto da Vincent Roig (tradizionalmente attribuiti all'Ara di Augusto ovvero al Tempio di Juppiter o di Augusto).²²⁹

Altezza totale fregio: cm. 90

Larghezza massima frammenti: cm. 93,5, cm. 81, cm. 110, cm. 48,5

Marmo lunense.

Murati nella parete sud-occidentale del Chiostro della Cattedrale, vi sono quattro frammenti di un fregio a ghirlande e bucrani, due dei quali conservano la parte centrale delle ghirlande, mentre il terzo comprende un bucranio quasi intero e l'attacco di due ghirlande unite alle sue corna; nel quarto è invece visibile parte dell'incorniciatura e di una *vitta*.

Al centro le ghirlande sono strette da un doppio nastro che, nel frammento con l'*apex*, si conclude in alto con un fiocco.

Due frammenti presentano, all'interno della lunetta, rispettivamente un *apex* e un *aspergillum*; ai lati sono visibili le estremità delle *vittae* che provengono dal fiocco che unisce le ghirlande alle corna. Anche in questi frammenti, al termine delle *vittae* vi sono dei lacci dalle estremità sfrangiate.

L'*apex* è diverso da quello del n° 60, in quanto non è decorato da una palmetta e presenta i paraorecchi svasati verso l'esterno. L'*aspergillum* si conserva per intero e mostra un'abbondante frangia terminale.

Il kyma lesbico, seminaturalistico e continuo, delle incorniciature del fregio è identico a quello dei frammenti n° 80. Va rilevato come la punta terminale dell'*apex* invada l'incorniciatura, sovrapponendosi al kymation.

Bibliografia: Flórez 1769, pp. 164 e ss.; Puig i Cadafalch 1909, pp. 217-220, figg. 249 e 251; Gibert 1916, p. 11-12; Hauschild 1972-74, p. 36, fig. 26; Ted'a 1989, pp. 162-163, fig. 9.; Gimeno Pascual 1991, pp. 1168 ss., nn. 1588, 1590, 1595, 1598; S. De Angeli, *Templum Divi Vespasiani*, Roma 1992, p. 144.

80-81. Non si hanno dubbi sulla provenienza di questo fregio, dalla terrazza superiore del Foro Provinciale, sia per le tradizionali indicazioni di

(229) Ted'a 1989, pp. 145-146 e nota 6.

ritrovamento (Aula Capitolare) che accompagnano i frammenti del Chiostro della Cattedrale, sia perché un piccolo frammento di fregio a ghirlande dello stesso tipo è stato trovato recentemente, nel corso degli scavi realizzati al Collegio degli Architetti (Inventario N° COA 1125).²³⁰ In particolare si vuole sottolineare quest'ultimo dato di provenienza per suggerire una collocazione originaria nella trabeazione del Tempio del Foro provinciale e non dei portici annessi: infatti le dimensioni del fregio (alto circa tre piedi) si adattano ad una trabeazione sostenuta da grandi colonne e capitelli con dimensioni corrispondenti a quelle ricostruite per la colonna e i capitelli a cui appartenevano i frammenti n° 47 e nn° 11-13 (si è ipotizzata un'altezza di ca. 45 piedi per le colonne e di poco più di 5 piedi e mezzo per i capitelli).²³¹ Dimensioni che ben si adattano a quelle di un grande tempio e se, come è probabile, il tempio del Foro Provinciale sporgeva dal centro del lato di fondo del portico della terrazza superiore, in un'area sul retro della Cattedrale,²³² una conferma all'ipotesi di attribuzione del fregio può venire proprio dal citato ritrovamento al Collegio degli Architetti.

E' noto come il fregio a ghirlande e bucrani,²³³ diffuso negli edifici romani tardo repubblicani,²³⁴ anche in quelli pubblici (Tempio rotondo di Tivoli, Regia al Foro Romano, Tempio di Apollo Sosiano, qui con rami di alloro tra bucrani), trovò la sua formalizzazione nell'Ara Pacis, quando il motivo venne fissato in forme tipologiche che costituiscono un modello, anche se non ripetuto pedissequamente, per la successiva età imperiale.²³⁵ Il fregio di Tarragona, tanto più se vera la nostra attribuzione al tempio, esemplifica l'uso del motivo anche in relazione al culto imperiale, dato proprio i significati simbolici ad esso connessi²³⁶ che ne spiegano tra l'altro l'ampia diffusione nell'architettura funeraria (tomba di Cecilia Metella, Mausoleo di Adriano ecc.). Più specificamente il fregio tarraconense mostra l'accostamento tra bucrani e ghirlande costituite da foglie di quercia, (non di alloro), dato il contorno frastagliato: si tratta di un tipo di foglia che certamente si ricollega a quello impiegato per la corona civica decretata dal senato ad Augusto ed è noto come la corona di quercia divenga nel corso dell'impero uno dei simboli del potere imperiale.²³⁷ Questo spiega il diffondersi delle foglie frastagliate della quercia in diversi contesti,²³⁸ tra i quali citiamo soltanto le ghirlande pendenti da aquile dello zoccolo della Colonna Traiana, in quanto si conserva il riferimento, attraverso l'aquila, non solo alla Vittoria ma anche a Giove, al quale la quercia era sacra.²³⁹ Le ghirlande con foglie di quercia sono strettamente connesse alle

(230) Aquilué 1980-81; Ted'a 1989, p. 162.

(231) Si ricorda che i frammenti di capitelli corinzi n° 10-12, murati nel Chiostro della Cattedrale, provengono probabilmente dalla stessa area e che i frammenti di colonna monumentale sono stati trovati nel corso degli scavi realizzati nella non distante Plaza del Fórum.

(232) Più precisamente nella zona corrispondente alla "fusteria" e al "pati de secretaria" e ai giardini sul retro della Cattedrale (v. Ted'a, Abocador 1989, fig. 8), dove cioè Hauschild colloca la grande sala rettangolare con impronte di un pavimento a lastre marmoree (Hauschild 1972-74, pp. 3 e ss.).

(233) Sulla sua origine ellenistica vedi W. Altmann, *Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit*, Berlin 1905, pp. 1-8; A. E. Napp, *Bukranion und Guirlande*, Heidelberg 1930, pp. 1 e ss. Per la sua diffusione certamente ebbe un grande ruolo il suo uso nei propilei del santuario di Atena Poliàs a Pergamo: E. Löwy, *Die Anfänge des Triumphbogens*, in *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, N. F. 11, 1928, p. 7.

(234) F. Rebecchi, *Nuovi frammenti architettonici romani di stile ellenistico italico*, in *Atti e Memorie della*

Deputazione di Storia patria per le antiche Provincie modenesi, S.X, VI, 1971, pp. 8-9; per una bibliografia esaustiva sull'argomento vedi G. Cavalieri Manasse, *La decorazione architettonica romana di Aquileia*, Trieste, Pola, Padova 1978, pp. 74-76.

(235) M. Honroth, *Stadtrömische Girlanden. Ein Versuch zur Entwicklungsgeschichte römischer Ornamentik*, Wien 1971, pp. 16 e ss.

(236) F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris 1917, p. 317.

(237) P. Zanker, *Augusto e il potere delle immagini*, Torino 1989, pp. 99-101.

(238) Vedi ad es. l'Altare di Vespasiano a Pompei, dove su un lato compare la corona civica con foglie di quercia tra due alberelli di alloro (cfr. nota 111) e su quello opposto il sacrificio del toro, che ha fatto ritenere che l'altare fosse dedicato al Genio dell'Imperatore vivente: I. Scott Ryberg, *Rites of the state religion in roman art*, Mem. A. A. 22, 1955, pp. 81-82, fig. 38 a, b.

(239) Id., p. 100, fig. 76b su monete in onore di Augusto con l'aquila di Giove in volo con corona civica di quercia stretta negli artigli.

ghirlande di alloro che spesso ugualmente compaiono con bacche simili a ghiande e di cui ugualmente è noto il riferimento ad Augusto in quanto ancora il Senato decretò che gli stipiti della sua casa fossero decorati con alloro.²⁴⁰ Anche se apparentemente dovette verificarsi una certa interscambialità tra questi due tipi foglie (basti pensare al monumento funerario circolare di Vicovaro, appunto con bucrani e ghirlande a foglie di alloro e ghiande),²⁴¹ che inoltre potevano essere sostituiti da ghirlande con frutta e fiori, come mostra il rilievo storico con scena di sacrificio da Merida sormontato da ghirlande di quest'ultimo tipo, pendenti da bucrani.²⁴² Tuttavia, in contesti ufficiali è indubbio che i significati simbolici e decorativi siano inseparabili e obbediscano a programmi ideologici, che richiedono l'uso di specifici motivi in posizioni determinate dalla loro visibilità e dall'insieme degli elementi propagandistici e simbolici offerti al pubblico nel percorso di avvicinamento al monumento principale, quale doveva essere a Tarragona, il tempio in fondo alla piazza, dove appunto era impiegato il fregio.²⁴³

Il trattamento delle foglie nelle ghirlande del fregio di Tarragona mostra un contrasto fra la superficie abbastanza piatta e il contorno invece frastagliato, insieme ad una certa meccanicità e monotonia nella loro disposizione, che determina un venir meno della struttura plastica e naturalistica; questa sensazione è anche rafforzata dalla sequenza di foglie che accompagnano i margini superiore ed inferiore della ghirlanda contrapponendosi simmetricamente al centro della curva. Anche nelle tenie risulta abbastanza meccanica l'indicazione delle sinuosità rese con colpi paralleli di scalpello a punta larga, confermando come si sia lontani dallo stile naturalistico dei festoni dell'età augustea e primo giulio claudia e più vicini invece ad uno stile discretamente coloristico che può richiamare esempi del periodo tardo giulio claudio o flavio, come è visibile ad esempio nelle ghirlande del monumento di Falerii²⁴⁴ o in festoni che circondano il lacunare centrale dell'Arco di Tito.²⁴⁵

La stessa tendenza ad una schematizzazione del modello si ritrova nei bucrani, dalla caratteristica forma allungata derivante dalla tradizione dell'Ara Pacis ma con l'uso di fori di trapano per rendere le cavità del teschio sulla fronte, visibile ad esempio nei già citati bucrani del monumento di Vicovaro o nel più antico fregio con trofei navali ed emblemi sacerdotali ai Musei Capitolini, di età augustea;²⁴⁶ inoltre il rilievo plastico piuttosto appiattito e le cavità orbitali non troppo accentuate testimoniano della stessa tendenza ad una resa meccanica, anche se elegante, del modello.

L'allusione simbolica a cerimonie del culto imperiale intrinseca all'uso delle ghirlande con bucrani)²⁴⁷ in questo particolare contesto templare, si precisa ulteriormente per gli oggetti che occupano le lunette, l'*apex*,²⁴⁸ l'*aspergillum* e il

(240) Id., p.99, sull'antica tradizione repubblicana di adornare i vincitori e le statue di vittoria con corone e rami di alloro e ancora per l'uso di alberelli di questa pianta nei siti consacrati agli ordini sacerdotali più antichi, come collegi di flamini e pontefici.

(241) Vedi da ultimo F. Sinn, *Vatikanische Museen. Die Grabdenkmäler*, 1, *Reliefs Altäre Urnen*, Mainz am Rhein 1991, n° 25, tavv. 172-173

(242) W. Trillmich, in *MM* 27, 1986, pp. 279 e ss. fig. 3. Dallo stesso luogo di ritrovamento (Pancaliente) provengono anche due frammenti di fregio con ghirlande questa volta di alloro pendenti da bucrani: cfr. Scurciapino 1976, tav. XXVIII.

(243) Esemplare a questo proposito è la lettura offerta da P. Zanker, in *AA*. 1970, pp. 110 e ss. sul programma decorativo alla base della architettura e dell'arredo

del Foro Traiano (cfr. anche P. Pensabene e M. Milella, in *Arch. Class.* 41, 1989, pp. 45 e ss.).

(244) G. Daltrop, in *Rend. Pont. Acc.* 41, 1968-69, p. 32

(245) M. Pfanner, *Der Titusbogen*, Mainz am Rhein 1983

(246) L. Leoncini, in *Xenia* 13, 1987, pp. 13 e ss. e bibl. citata, dove i bucrani compaiono senza ghirlande, in un contesto di raffigurazioni simboliche che certamente alludono alla vittoria.

(247) Per il riferimento a determinati fatti culturali e per i tipi dei bucrani, vedi A.E. Napp, *Bukranion und Guirlande*, Heidelberg 1930, pp. 22 e ss.; Ch. Börker, in *AA* 1975, pp. 244 e ss.

(248) Si tratta del copricapo da flamen, detto anche *galerus*, sormontato appunto dal tipico apex. Cfr. K. Friis Johnsen, in *Acta Archaeologica* 3, 1932, p. 147, fig. 20; Th. Schäfer, in *Jdl* 95, 1980, p. 354, nota 49.

culter, e probabilmente altri non più conservati, quali il *praefericulum*, il *simpulum* e il *securis*, che come è noto compaiono nel fregio del Tempio di Vespasiano a Roma.²⁴⁹ Si tratta quindi dei tipici accessori sacerdotali per i flamini adibiti al culto di determinate divinità, da cui derivavano il nome: la loro presenza in questo fregio si può considerare una indiretta conferma dell'esistenza dei flamini augustali, noti dalle iscrizioni.²⁵⁰ Tuttavia va rilevato che questi simboli si ritrovano anche nel piccolo fregio dell'Arco degli Argentari e nel fregio esterno del Tempio di Vesta al Foro Romano.²⁵¹

Un *apex* appare nel fregio del Tempio di Minerva a Roma, dell'età di Domiziano.²⁵²

Un'ultima osservazione riguarda il *kyma* lesbico vegetalizzato che incornicia il fregio per i suoi confronti diretti con elementi simili del Tempio di Vespasiano,²⁵³ del Foro di Nerva²⁵⁴ e del Portico degli Dei Consenti,²⁵⁵ e che indica in modo abbastanza puntuale ad una cronologia agli inizi dell'età di Vespasiano.

Anche in questo caso si può far risalire all'età giulio-claudia il processo di vegetalizzazione riscontrato negli archetti del *kyma* lesbico, come mostra ad esempio una cornice di Roma al Museo Nazionale e forse proveniente da un arco, attribuita appunto a questo periodo:²⁵⁶ si sottolinea questo perché la plasticità con cui sono resi gli archetti nel *kyma* del fregio di Tarragona e la netta distinzione fra gli archetti stessi, che sono uniti solo alle estremità inferiori, rimanda anche in questo caso ad un momento di passaggio tra l'età giulio-claudia e quella flavia. In questo senso va anche la lavorazione discretamente chiaroscurata del contorno frastagliato delle foglie di quercia dei festoni, nei quali, come si è detto, si avverte un forte interesse per gli effetti di chiaroscuro anche se non prevale sulla composizione del fregio come mostrano gli spazi vuoti ai lati degli *apices*.

In definitiva può senz'altro proporsi una datazione nel terzo quarto del I sec. d.C., meglio ancora agli inizi dell'età di Vespasiano.

8. ARCHITRAVI ²⁵⁷

82. Frammento di architrave

Chiostro della Cattedrale, murato in una delle pareti insieme ai frammenti di fregio n° 61

Inventario N° s.n.

Provenienza: Murato nel 1802 nel Chiostro della Cattedrale, in occasione della visita di Carlo IV.

Altezza totale ricostruita: cm.56

Altezza conservata: cm.32

Altezza prima fascia (ipotetica): cm.14,5

Altezza seconda fascia: cm.12,6

Altezza terza fascia: cm.10,2

Larghezza massima cm.56

Spessore cm.

Marmo lunense.

Restano le due fasce inferiori e parte del soffitto.

(249) Coarelli 1974, p. 48.

(250) Vid. G. Alföldi, *Flamines provincia... oc.*

(251) R. von Schaewen, *Römische Opfergeräte, ihre Verwendung in Kultus und in der Kunst*, Berlin 1940, p. 2.

(252) Blanckenhagen 1940.

(253) Leon 1971, p. 264, Tav. 53, 1.

(254) Leon 1971, Tav. 120, 1

(255) Wegner 1957, p. 54, fig. 11a. Cfr. anche i capitelli di

pilastro dell'arco di Traiano a Benevento, di cui è nota la formazione flavia delle maestranze, per lo stesso tipo di *kyma*: F.J. Hassel, *Der Trajansbogen in Benevent, Mainz am Rhein* 1966, p. 29, tav. 34, 3

(256) Leon 1971, p. 263, Tav. 112, 3

(257) Si elencano qui di seguito i frammenti di architrave in marmo compresi nel catalogo di Gimeno, secondo la sua numerazione: nn. 518-529, 531-534, 537-541.

Il frammento apparteneva ad un architrave a tre fasce separate da un astragalo a perline e fusarole; al di sopra della seconda fascia, oltre ad alcuni elementi dell'astragalo, sembra distinguersi parte di un archetto di un kyma lesbico. Nella parte inferiore si distingue parte dell'incorniciatura del lacunare, decorata con un kyma lesbico continuo.

Si rileva che la forma dell'astragalo a fusarole e perline riprende modelli augustei che continuano ad essere usati in età giulio-claudia.

Databile al terzo quarto del I sec. d. C.

L'altezza ricostruibile per l'architrave al quale apparteneva questo frammento sembra meglio adattarsi all'ordine architettonico al quale appartenevano i capitelli compositi nn^o 14-27 attribuiti al portico (cfr. il n° 14, alto cm. 78). Tuttavia non è possibile precisare con sicurezza la provenienza di questo architrave.

Bibliografia: Puig i Cadafalch 1909, pp. 217-220, figg. 251; Ted'a 1989, p. 163; Gimeno 1990, p. 513, n. 537.

83. Frammenti di architrave

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inventario N^o

Provenienza: Antigua Audiència (angolo sud-occidentale del Foro Provinciale). ²⁵⁴

Altezza conservata: cm. 36

Spessore superiore: cm. 11

Spessore inferiore: cm. 5,4

Altezza coronamento: cm. 12,5

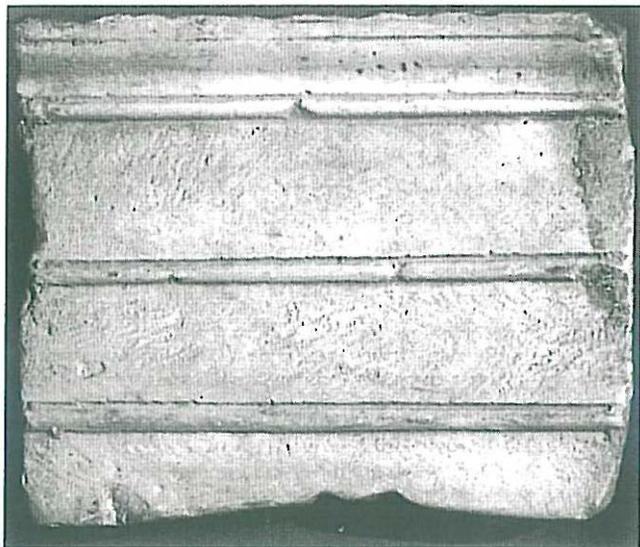
Altezza prima fascia: cm. 10,4

Altezza seconda fascia: cm. 9,7

Marmo lunense.

L'architrave è incorniciato superiormente da una *taenia*, una gola rovescia e un astragalo liscio; un secondo astragalo liscio separa la prima fascia dalla seconda; probabilmente ne esisteva una terza, più sottile, che è andata perduta. Le fasce presentano segni di gradina ed i margini sono allisciati. Il pezzo più grande è tagliato obliquamente su uno dei lati, nel quale si trovano due fori da grappa, anch'essi inclinati; un terzo foro si trova all'estremità opposta del pezzo.

Questi elementi sono apparsi in strati di riempimento posteriori allo spoglio dell'edificio che decoravano. Dobbiamo ritenere che formassero parte dell'architrave interno dell'edificio stesso, destinato ad ospitare le scale che mettevano in comunicazione il Circo con il Foro Provinciale, per il settore occidentale.

84. Elemento di architrave

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inventario N^o s.n.

Provenienza sconosciuta

Altezza cm. 51

Larghezza massima cm. 62

Spessore cm. 15

(258) Dupré-Carreté, in stampa

Altezza prima fascia: cm. 16,5
 Altezza seconda fascia: cm. 14,5
 Altezza terza fascia: cm. 10
 Marmo.

Il coronamento superiore è costituito da un listello e da una gola rovescia, cui segue un astragalo liscio che lo separa dalla prima fascia; anche le altre due fasce sono separate da astragali lisci. Le misure e i rapporti proporzionali fra le fasce richiamano gli elementi di architrave ancora in situ nella Torre di Pilato e nel Beaterio de Santo Domingo, appartenenti all'ordine interno del portico del foro provinciale: è stata fatta l'ipotesi che il nostro architrave in marmo possa corrispondere sulla facciata esterna del portico all'architrave dell'ordine interno, in arenisca.²⁵⁹

Quasi uguale al n° 83.

Bibliografia: Gimeno 1990, p. 497, n. 518

Gimeno comprende ancora nel suo catalogo un frammento di architrave a tre fasce che identificherebbe con quello pubblicato da Hernandez Del Arco, Cat. n. 162, e che possibilmente attribuisce alla trabeazione esterna dei portici del foro provinciale (n. 519) ed ancora due frammenti di ridotte dimensioni rinvenuti uno in Plaza Rovellat (scavi Berges 1971) e conservato al MNAT, l'altro dalla zona della Cattedrale e conservato al MDT (nn. 527-528).

9. CLIPEI

85. Frammenti di clipeo con testa di Giove Ammone e incorniciatura a tralcio stilizzato, continuo e ondulato

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 117
 Provenienza: trincea aperta nel 1884 per le fondazioni della facciata del Seminario Conciliare di Tarragona.
 Diametro del clipeo ricostruito: m. 1,50 ca.
 Larghezza della testa: m. 0,69
 Altezza della testa: m. 0,58
 Altezza dalla fronte al mento: m. 0,37
 Marmo lunense.

Otto frammenti ritenuti appartenenti ad un medesimo clipeo con testa di Giove Ammone: di questi attaccano sicuramente i due frammenti formanti la testa, dei quali il più grande conserva anche parte del motivo del tralcio stilizzato e continuo a strette ondulazioni; non è certo che il frammento inferiore destro, che conserva una parte del tralcio ed un riccio della barba, sia veramente pertinente alla stessa testa.

Il volto è dato dunque dall'unione di due frammenti combacianti, con

(259) Gimeno 1990, p. 495-498

frattura al di sopra del labbro inferiore: mancano soltanto parte del corno sinistro ed alcuni ricci della barba.

Caratteristici sono la fronte aggrottata con protuberanze sporgenti al di sopra delle sopracciglia a rilievo, trattate ad irregolari solchi obliqui: l'orbita oculare non è incavata in quanto forma una plica arrotondata al di sopra della palpebra superiore, accentuatamente arcuata e a listello; anche la palpebra inferiore è accompagnata da una plica parallela ad essa, che individua l'occhiaia. Il setto nasale è largo, con lieve gobba e narici leggermente dilatate. Gli zigomi e la parte visibile delle guance sono plasticamente rilevati.

La parte superiore della fronte è coperta da un cespuglio di corti ciuffi ondulati e a fiamma di diverse dimensioni, apparentemente disordinati ma in realtà regolarmente distinti su tre registri sovrapposti; i ciuffi sporgono tra le corna disposte orizzontalmente e ribaltate in modo da essere del tutto visibili di profilo. La bocca è dischiusa e mostra la chiostra superiore dei denti, con il labbro inferiore carnoso e ben disegnato e quello superiore per buona parte coperto dai baffi. La barba è trattata in corti ciuffi a fiamma e in lunghi ciuffi ondulati, soprattutto ai lati del mento in quanto continuazione dei baffi. Va rilevato come i ciuffi del mento siano contrapposti quasi simmetricamente ai ciuffi laterali, in modo da risultare accentuatamente divergenti. Ribaltati in piano e mossi appaiono anche i ciuffi ai lati delle guance e nascenti dietro le estremità inferiori delle corna.

Nel complesso va rilevata una certa disorganicità della testa dovuta alla larghezza del volto, accentuata dall'espansione della barba, unita però al plasticismo fortemente espressivo dei lineamenti. Si può sottolineare come nella resa dei ciuffi piuttosto mossi dei capelli e della barba non si rinunci ad un'impostazione classicistica, che ha come conseguenze il controllo su effetti di luce eccessivamente chiaroscurati e il prevalere dell'uso di solchi nella distinzione delle ciocchette all'interno di ogni ricciolo: non vengono così ad essere annullati l'effetto plastico di insieme e la possibilità di distinguere nelle singole componenti sia la barba sia i capelli; ciò anche se è visibile l'uso del trapano nella distinzione tra i ciuffi del mento e quelli laterali e ancora nel contorno interno della spirale dei ricci, soprattutto dei più piccoli.

Un'indicazione sulla posizione originaria del clipeo può essere data dalla lettura delle asimmetrie nei tratti del volto in quanto lo zigomo e la guancia sinistra appaiono più prominenti e larghi di quelli di destra mentre l'occhio sinistro è leggermente più allungato e meno rotondo di quello destro: la protome non era destinata ad una visione frontale bensì laterale, a sinistra dello spettatore.

Il tondo in cui è inserita la testa è incorniciato da un motivo a tralcio continuo, a strette ondulazioni, accompagnato internamente da un giro di perline ed esternamente da una treccia. Lo stelo del tralcio è fortemente stilizzato e con ondulazioni quasi circolari e molto ravvicinate: all'interno di ogni ondulazione e alternativamente dritti e rovesci nascono steli a bastoncino terminanti in una corolla rovescia e in un calice a gemma formato da due foglie di profilo e da una piccola foglia a punta di lancia nell'intervallo.

Uno dei frammenti, relativo al limite esterno della cornice, prova come il clipeo fosse parte di una lastra, probabilmente quadrangolare.

86. Frammenti di clipeo con testa di Giove Ammone e incorniciatura a tralcio stilizzato, continuo e ondulato.

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inventario N° 118

Provenienza: trincea aperta nel 1884 per le fondazioni della facciata del Seminario Conciliare di Tarragona.

Diametro del clipeo ricostruito: m. 1,50 ca.

Marmo lunense.

Cinque frammenti ritenuti appartenenti ad un medesimo clipeo con testa di Giove Ammone: di questi combaciano i due inferiori a destra, conservanti parte della barba e del tralcio dell'incorniciatura.

Del volto si conservano la parte superiore destra con il corno, alcune ciocche di capelli, parte della fronte e l'occhio destro quasi per intero, e la parte inferiore sinistra, comprendente la guancia, la barba e circa metà della bocca. La cornice è del tipo a tralcio stilizzato e continuo, a strette ondulazioni, con giro interno di perle, come per il clipeo n° 85; non si conservano frammenti relativi alla treccia esterna.

Va rilevato come il trattamento dei ciuffi della barba e dei capelli sia diverso da quello del n° 85: infatti i riccioli dei capelli appaiono appiattiti superiormente e meno articolati in ciuffi più piccoli; i ciuffi della barba sono disposti rigidamente in ciocche ondulate, simmetricamente contrapposte o parallele, con ciuffetti molto più piccoli emergenti nell'angolo formato dai riccioli terminali. Di conseguenza la resa stilistica è più monotona e affidata maggiormente ad effetti di chiaroscuro che non alla plasticità del rilievo: poco accentuate sono infatti le solcature che distinguono le ciocchette dei singoli ciuffi, mentre più profonde sono le scanalature che separano i ciuffi stessi.

Anche il calice che si origina dallo stelo a bastoncino nelle ondulazioni del tralcio appare più schematico, in quanto meno espanso e con foro di trapano alla base delle due foglie di profilo che lo compongono.²⁶¹

Bibliografia: Koppel 1990, pp. 333-334, tav. 32 b; Gimeno 1990, p. 1238 ss., nn. 1674-1675.

87. Frammento di testa di Medusa forse da clipeo²⁶¹

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inventario N° 504

Provenienza: forse da Calle Granada.

Larghezza: m. 0,56

Altezza: m. 0,43

Marmo lunense.

Frammento con testa di Medusa (?), conservato al Museo Nazionale dal secolo scorso e forse coincidente con una delle sculture ricordate da Pons d'Icart, poi raffigurata in un manoscritto del XVIII secolo.²⁶²

Il volto, nonostante lo stato frammentario, appare piuttosto largo e leggermente appiattito: la fronte è corrugata, con sottili sopracciglia a cordone; gli occhi sono molto grandi, con palpebra superiore molto sottile in quanto nascosta dalla plica rigonfia dell'orbita oculare; la palpebra inferiore è molto sottile ed unita all'occhiaia, distinta marcatamente dallo zigomo rilevato in modo plastico. Il

(260) Koppel 1990, p. 334, sottolinea l'abbondante uso del trapano ed il minor naturalismo rispetto al clipeo n°

85.

(261) Per la foto, vedi Koppel 1990, tav. 32 c.

(262) Koppel 1990, p. 335, note 38 e 39.

naso appare piuttosto carnoso con il setto superiore molto ingrossato e le narici dilatate. La capigliatura è trattata in sottili e mossi ciuffi ondulati e notevolmente allungati in modo da incorniciare la fronte: il trattamento è piuttosto plastico con sottili incisioni a distinguere le singole ciocche che compongono ciascun ciuffo.

Va rilevato il trattamento notevolmente diverso degli occhi e dei capelli rispetto alle teste di Giove Ammone, nn^o 85 e 86; anche più fine appare la resa del volto con passaggi di piano graduati, in modo da mettere in risalto il plasticismo del trattamento.

Bibliografia: Koppel 1990, pp. 334-335, tav. 32 c.

88. Frammento di testa barbata forse da clipeo ²⁶³

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N^o
Provenienza: Portal del Carro.
Misure
Marmo lunense.

Frammento di clipeo con testa di divinità maschile. Si conserva solo la parte inferiore del volto, con bocca, mento ed alcune ciocche della barba.

Nonostante il cattivo stato di conservazione, è rilevabile una certa organicità in ciò che resta visibile della struttura del volto: la bocca è piccola e chiusa, la barba trattata naturalisticamente, con ciuffi ondulati e mossi, separati da scanalature ed articolati in ciocchette minori da sottili solcature. Si tratta dunque di una resa piuttosto diversa da quella del n° 65, dove invece non si rinuncia ad una certa esigenza di simmetria nella disposizione dei ciuffi. ²⁶⁴

Bibliografia: Koppel 1990, p. 335, tav. 32 d.

89. Frammenti di clipei con incorniciatura a strigili curvilinee

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Provenienza: sconosciuta, eccetto un frammento dal Portal del Carro.
Dimensioni
Marmo lunense.

Nel clipeo di restauro sono stati inseriti circa 13 frammenti di incorniciatura a strigili e a treccia, distinguibili in due gruppi in base all'andamento degli strigili: nove mostrano infatti strigilature curvilinee, mentre gli altri strigilature rettilinee. ²⁶⁵

Dei frammenti appartenenti al primo gruppo, tre conservano l'attacco della lastra della quale il clipeo era parte.

Uno di questi nove frammenti a strigili curvi, inseriti nel clipeo di restauro, in base al luogo di ritrovamento potrebbe essere relativo al clipeo n° 88 (Provenienza Portal del Carro).

Bibliografia: Morant 1969-70, tav. 5; Koppel 1990, p. 335-336, tav. 32 e.; Gimeno 1990, nn. 1700-1709.

(263) Per la foto, vedi Koppel 1990, tav. 32 d.

(264) Secondo la Koppel 1990, p. 335, la lavorazione delle ciocche della barba sarebbe invece analoga a quella del clipeo n° 85; ritiene inoltre, per analogia con il Foro di Augusto a Roma, che la divinità rappresentata non sia Giove Ammone ma una terza

differente, alla quale corrisponderebbe il tipo di cornice a strigili inclinati, riferendosi per esclusione alla testa di Medusa il motivo degli strigili con disposizione radiale.

(265) I frammenti nn^o 83 e 90 (Inventario NN^o 144, 145, 146, 147, 148 e 150) sono stati quindi arbitrariamente ritenuti pertinenti alla cornice di uno stesso clipeo.

90. Frammenti di clipei con incorniciatura a strigili rettilinei

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Provenienza: sconosciuta.
 Dimensioni
 Marmo lunense.

Nel clipeo di restauro rimangono quattro frammenti con strigilature rettilinee, inseriti insieme ad altri nove frammenti con strigilature incurvate (vedi n° 89 e nota 198).

Anche in questo caso, tre dei frammenti a strigili rettilinei conservano l'attacco della lastra del quale il clipeo era parte.

Bibliografia: Koppel 1990, p. 335-336, tav. 32 e.; Gimeno 1990, p. 1243, nn. 1691-1694

91. Frammenti di clipei con incorniciatura a strigili curvilinee e rettilinei

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 34, 173/34, 182
 Provenienza: Portal del Carro.
 Dimensioni
 Marmo lunense.

Frammenti di incorniciatura di clipei dalle stesse caratteristiche dei precedenti (nn° 69 e 70), provenienti dal Portal del Carro e conservati al Museo Nazionale Archeologico di Tarragona.²⁶⁶

I frammenti conservano parte dell'incorniciatura con strigili, inclinati o radiali, e della treccia che li delimita esternamente.

Bibliografia: Morant 1969-70

92. Frammento di clipeo con incorniciatura a strigili curvilinee

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
 Inventario N° 50.409
 Provenienza: Camí de la Cuixa (discarica moderna)
 Altezzamassima cm. 37
 Larg.massima cm .22
 Sp.massima cm. 13
 Marmo lunense.

Frammento di clipeo con strigili inclinati e frecce e parte della treccia esterna.

Bibliografia: Gimeno 1990, p. 1246, n. 1699

93. Frammenti di clipei con incorniciatura a tralcio stilizzato, strigili curvilinee e strigili rettilinei

Museo Diocesano di Tarragona
 Inventario N° 532, 532-b, 573, 573-a, 573-b, 629, 632, 633, 634, 638 e 2644.²⁶⁷
 Provenienza: Chiostrò della Cattedrale.

In Ted'a 1989, si riportano alla fig.11, p. 164, due diversi disegni del clipeo con sola cornice, senza effigie centrale, ricostruito al MNAT (i disegni intendono mostrare una possibile ricostruzione corretta dei frammenti, distinguendo quelli con disposizione radiale da quelli con disposizione inclinata).

(266) Per un frammento con la bocca e parte della barba di

divinità maschile, che fa parte dello stesso rinvenimento, vedi n° 88; per un frammento di incorniciatura di clipeo, anch'esso proveniente dal Portal del Carro ma inserito nel clipeo di restauro al MNAT, vedi n° 89.

(267) I numeri di inventario non coincidono con quelli riportati dalla Koppel 1990, p. 335, nota 42: "532, 532-b, 538, 573-a, 573-b, 629, 631, 633, 634, 2644".

Undici frammenti di clipei con le stesse caratteristiche dei precedenti, nei tre tipi noti.

Di questi frammenti quattro conservano elementi dell'incorniciatura a tralcio stilizzato, uno dell'incorniciatura a strigilature curvilinee, mentre gli altri il motivo terminale a treccia che si ritrova nei tre tipi di clipei.

Bibliografia: Gimeno 1990, pp. 1240, 1243, n. 1678-1680, 1690

Nuovi frammenti con strigili sono stati trovati nel corso degli scavi al Collegio degli Architetti.²⁶⁸

85-93: In conclusione dai ritrovamenti a più riprese effettuati in settori diversi ma limitrofi all'area del Foro Provinciale risultano attestati tre tipi principali di clipei, il primo con testa di Ammone ed incorniciatura a perline, tralcio stilizzato e treccia, il secondo con incorniciatura a perline, strigilature arcuate e treccia ed il terzo simile al precedente ma con strigilature rettilinee.

Non si conosce con certezza la divinità associata ai clipei degli ultimi due tipi. Si è tuttavia ipotizzato in base al ritrovamento di una testa frammentaria barbata (n° 88) rinvenuta al Portal del Carro insieme ad un frammento di incorniciatura (n° 89) con strigilature curve che, oltre alle teste di Giove Ammone, vi fosse un secondo tipo di testa maschile, ugualmente barbata ma riferentesi ad una diversa iconografia, come conferma il trattamento differenziato della barba. Una conferma sull'esistenza di questo secondo tipo di clipeo si ricava dall'attico del portico del Foro di Augusto, che, come è noto, costituisce il modello per l'uso di queste *imagines clipeatae*: qui insieme a teste di Giove Ammone sono impiegate teste barbute identificate con barbari.²⁶⁹ Infine la Koppel identificherebbe una terza imago clipeata, costituita da una testa di Medusa con incorniciatura a strigilatura verticale, basandosi per questo riconoscimento sui frammenti citati di incorniciatura di clipei con strigilature rettilinee (n° 90) e sull'esistenza al MNAT di una testa frammentaria di Medusa (n° 87), forse identificabile con una scultura menzionata da un manoscritto del XVIII secolo come proveniente dalla terrazza superiore. A conferma della presenza anche del clipeo con testa di Medusa sono citati i noti clipei di Merida,²⁷⁰ dove teste di Medusa si alternano a teste di Giove Ammone, e di altre località della Gallia e dell'Italia settentrionale dove entrambe le divinità ricorrono su clipei ed altri elementi architettonici,²⁷¹ mostrando come questo motivo sia divenuto ormai parte di un programma decorativo connesso agli edifici di culto imperiale e allusivo, attraverso il diretto richiamo al Foro di Augusto, all'ideologia del potere. Queste osservazioni sono rilevanti in quanto proprio l'assunzione del tema dei clipei dal Foro di Augusto è stata, nella storia degli studi, uno dei principali argomenti per fondare l'ascrizione al culto imperiale della terrazza superiore di Tarraco: anzi si è proposto che i clipei tarraconensi fossero collocati nell'attico del portico che circondava il tempio,²⁷² il che implica in origine un numero piuttosto elevato di clipei, fatto confermato fra l'altro dalle correzioni ottiche rilevate per il n° 85. Si vuole sottolineare questo fatto perché può costituire la spiegazione per le differenze stilistiche non irrilevanti riscontrate sia tra le due teste di Ammone (entrambe leggermente disorganiche per l'eccessivo appiattimento e larghezza delle teste, ma la prima

(268) Aquilué 1980-81.

(269) Da ultimo, W. Kockel, in *Augustus* 1988, p. 192, cat. 78

(270) Squarciapino 1976, pp. 55 e ss.

(271) M.C. Budischovsky, *Jupiter Ammon et Meduse*

dans les Forums du Nord de l'Adriatique, in *Aquileia Nostra* XLIV, 1973, pp.; M. Verzar, in *Aventicum II. Un temple du culte impérial*, 1978, pp. 36 e ss.

(272) I-lauschild 1972-74

lievemente più naturalistica nel trattamento dei capelli e della barba, la seconda più schematica per la resa ordinata e chiaroscurata sempre dei ciuffi dei capelli e della barba) sia tra queste e la testa di Medusa, decisamente più raffinata per la resa dei capelli e per il plasticismo del volto (basti confrontare gli occhi dalle palpebre rifinite naturalisticamente con quelli delle due teste di Giove Ammone con palpebre a listello) e l'altra testa barbata dove domina un sapiente naturalismo e colorismo nel trattamento della barba ottenuto con un abile uso del trapano.

Non si hanno dubbi nell'attribuire, in accordo anche con quanto già proposto,²⁷³ le due teste di Giove Ammone al terzo quarto del I secolo se non proprio agli inizi dell'età flavia, riferendo la loro differenza alle diverse officine che dovettero operare per un complesso di così vaste proporzioni, quali i portici del Foro Provinciale: sono le stesse ragioni per cui non si possono attribuire a cronologia diversa le protomi di medusa, spesso così differenti per stile ed esecuzione, che adornavano il Foro di Settimio Severo a Leptis Magna.²⁷⁴ Certamente sono da ritenere validi i paralleli stabiliti dalla Koppel per particolari della capigliatura con ritratti dell'epoca giulio claudia,²⁷⁵ tuttavia si può notare come permanga nel rilievo scultoreo ufficiale di tutto il I secolo d.C. ed anche degli inizi del II una particolare forma di classicismo espresso anche da forti effetti coloristici dovuti ai passaggi di piano.²⁷⁶ Decisamente più raffinato è il trattamento nei frammenti di testa di Medusa e di testa barbata, che in sé non permettono una cronologia circoscritta, se non genericamente ad età giulio claudia.

Infine le ultime osservazioni riguardano le incorniciature dei clipei, abbastanza caratteristiche anche per la notevole dimensione rispetto al tondo interno con protome: infatti nel prototipo, come si è detto riconoscibile nei clipei del Foro di Augusto, la protome non occupa tutto lo spazio del tondo interno ma solo la parte centrale, anche se la parte restante è occupata da corte penne; inoltre l'incorniciatura esterna è divisa in due motivi decorativi di dimensioni simili, il primo costituito da baccellature riempite da ovuli e separate da lancette, il secondo da un motivo a freccia. Sembra tuttavia, a giudicare da clipei delle porte urbane (Aquileia, Parma, Ravenna, Rimini)²⁷⁷ e dai clipei di Merida²⁷⁸ che ben

(273) Squarciapino 1976, p. 59.

(274) M. Floriani Squarciapino, *Sculture del Foro severiano di Leptis Magna*, Roma 1974, pp. 82-90.

(275) Koppel 1990, pp. 337-338, note 56-59 e 61-62, stabilisce una differenza anche cronologica fra le teste di Giove Ammone dei due clipei (nn° 85 e 86), in quanto ritiene che, per la capigliatura, la prima sia confrontabile con ritratti di età giulio-claudia (un ritratto di Agrippina Maggiore al Louvre; una testa alla Staatliche Skulpturensammlung di Dresda ed un'altra ancora al Vaticano, Museo Chiaromonte) e la seconda con opere di età flavia (testa di Gorgone che decora la corazza del busto dell'imperatore Tito ad Erbach; copia del Marte Ultore del Foro di Augusto al Museo Capitolino; testa barbata del rilievo raffigurante il monumento funebre della tomba degli Haterii); l'Autrice confronta inoltre anche la testa di Medusa (n° 87) con ritratti di età giulio-claudia, tutti riferibili approssimativamente al quarto decennio del I sec. d. C. (ritratto di Agrippina Maggiore al Museo Capitolino; altro ritratto di Agrippina Maggiore al Museo Archeologico di Barcellona, proveniente da Badalona; statua di Livia a Parma, proveniente dalla Basilica di Velleia; statua di Livia alla Holkham Hall, Norfolk - Collezione Thomas Coke; testa di Medusa su di un'urna funeraria al Museo Vaticano). Si ritiene tuttavia che,

pur accettando la validità di questi confronti, essi non comportino necessariamente una distinzione cronologica in quanto potrebbero indicare il patrimonio di tradizione iconografica e stilistica a disposizione di un'officina che ne usufruiva proprio per inserire piccole differenze stilistiche e tipologiche all'interno di un programma decorativo che prevedeva la ripetizione dello stesso motivo iconografico: possiamo cioè fondatamente ritenere che il numero di clipei con testa di Giove Ammone e Medusa fosse abbastanza elevato e che sono state quindi introdotte varianti, ciò all'interno di una tendenza tipica dell'arte decorativa romana caratterizzata dal rifiuto della ripetizione identica degli stessi motivi.

(276) Ciò ad esempio si ritrova ancora in molte delle figure dei fregi "traianei" dell'Arco di Costantino o di Villa Medici: A. M. Leander Touati, *The Great Trajanic Frieze*, Stockholm 1987, ad es. tavv. 30 e 49. Per una definizione dell'eredità flavia nei fregi in questione, vedi W. Gauer, in *IdJ* 88, 1973, pp. 318 e ss.

(277) F. Rebecchi, *Esempi di scultura romana a Grado. Clipei ornamentali di porte urbane: Aquileia, Parma, Ravenna*, in *Antichità Altoadriatiche XVII*, 1980, figg. 1-4, 10, 12.

(278) Squarciapino 1976, pp. 58-60, tavv. XXVI a, b e XXVII a.; Squarciapino 1982, pp. 40-41, figg. 5 e 6.

presto abbia dominato la tendenza ad un tondo interno occupato interamente dalla protome e ad un'incorniciatura che acquista un'importanza sempre maggiore nell'insieme del clipeo.

I tre tipi individuati a Tarragona hanno in comune il motivo a treccia come decorazione più esterna, in modo analogo ai clipei dell'attico del Foro di Augusto);²⁷⁹ lo stesso motivo si ritrova anche nei frammenti di clipei del Foro Traiano.²⁸⁰ Si tratta di un motivo che, anche nella resa stilistica, si ispira a modelli augustei: è utilizzato ad esempio in soffitti di architravi del Foro di Augusto o nell'Ara Pacis (parete interna dell'altare)²⁸¹ e come tale fu impiegato anche in età giulio claudia ad esempio nel soffitto delle mensole dell'ordine superiore della Basilica Emilia.²⁸²

Anche il motivo degli strigili nei clipei di Tarragona può considerarsi in qualche modo derivante da quello del Foro di Augusto, anche se una ripresa più puntuale del modello di Roma si ritrova piuttosto nei clipei di Merida: in effetti le strigilature dei clipei di Tarragona possono meglio considerarsi una stilizzazione del motivo nel Foro di Augusto, in quanto non sono del tutto concave ma presentano l'asse mediano occupato da un bastoncino che potrebbe richiamare gli ovuli che riempiono le baccellature degli esempi di Roma e di Merida. Da questi stessi modelli deriva probabilmente l'accentuazione che ha ricevuto il motivo separatore tra gli strigili costituito decisamente da freccette, altra particolarità che rimanda all'età flavia. Si può ritenere molto probabile questa derivazione in quanto la forma con cui più normalmente appaiono le strigilature, quando usate come incorniciatura (ad esempio negli archivolti dell'Arco dei Gavi a Verona),²⁸³ è quella di baccellature concave senza riempimento se non limitatamente ad una membrana vegetale alla base.²⁸⁴

Più complessa è invece la definizione dell'origine dello stilizzato motivo vegetale a tralcio ondulato e continuo dei clipei con protome di Giove Ammone. Innanzitutto va rilevato che i clipei delle porte urbane dell'Italia settentrionale e del Foro Traiano a Roma testimoniano spesso l'uso, come ornamento dell'incorniciatura esterna, dell'anthemion, cioè di tralci intermittenti contrapposti simmetricamente ad "S" e danti origine - dal punto di unione delle spirali delle volute - a vari motivi vegetali (palmette, calici ecc.).²⁸⁵ Ciò testimonia che, oltre al modello con incorniciatura a baccellature, ne dovevano esistere altri con motivi vegetali, eventualmente utilizzati in monumenti prestigiosi della Roma augustea. E' senz'altro da ritenere che il motivo rappresentato a Tarragona costituisce una semplificazione di un tralcio ondulato continuo in cui è avvenuta la separazione tra il tralcio principale e le ramificazioni desinenti in calici, anche per l'influenza, ma non solo, dei riempitivi a bastoncino delle strigilature dell'altro tipo di clipei: il motivo del tralcio ondulato continuo e stilizzato (definito anche "nastro ad onde schiacciate"), pur non essendo tra i più usati nella decorazione architettonica romana, è noto in importanti monumenti della capitale quali il Tempio della Concordia al Foro romano dove compare come ornato dei plinti delle basi²⁸⁶ e dove si è decisamente operata la separazione tra i riempitivi a palmetta e il nastro stesso; in un'edizione quasi uguale a quella di Tarragona si ritrova nuovamente in una più tarda base della Gliptoteca di Copenhagen.²⁸⁷ dove decora il toro inferiore

(279) J. Ganzert-V. Kockel, in *Kaiser Augustus*, figg. 85 e 86.

(280) Leon 1971, p. 81, Tav. 25, 2

(281) Leon 1971, p. 279, Tav. 71, 1; Tav. 109, 1

(282) Leon 1971, p. 279, Tipo A.

(283) G. Tosi, *L'Arco dei Gavi*, Roma 1983, pp. 51 e ss., fig. 41.

(284) Cfr. LEON 1971, p. 274, tavv. 22, 45 e 82

(285) F. Rebecchi, *Esempi di scultura romana a Grado. Clipei ornamentali di porte urbane: Aquileia, Parma, Ravenna*, in *Antichità Altoadriatiche XVII*, 1980, pp. 85 e ss., figg. 10, 11; Leon 1971, p. 80, tav. 25.

(286) C. Gasparri, *Aedes Concordiae Augusta*, Roma 1979, pp. 97 e ss., fig. 94-106.

(287) Wegner 1965, p. 60, fig. 17b.

e dove ugualmente ogni ondulazione è riempita da un bastoncino, e l'origine di questo bastoncino si chiarifica osservando il toro superiore di un'altra base ora al Palazzo dei Conservatori a Roma ²⁸⁸ dove ogni ondulazione del nastro è riempita da un calice non dischiuso, ringonfio inferiormente. Poiché nei clipei di Tarragona questi calici si sono schematizzati in bastoncini leggermente ogivali e desinenti in una piccola corolla e in un calicetto fiorito, si possono ritenere possibili anche influenze del motivo ad anthemion, in quanto le volute affrontate simmetricamente hanno al centro, come si è detto, spesso calici stilizzati. Infine i clipei della Porta Aurea di Ravenna), ²⁸⁹ pur presentando tralci intermittenti e non continui mostrano un simile processo di stilizzazione, in quanto gli steli sono privi di rivestimento fogliaceo e marcati rispetto ai riempitivi a palmette.

Infine il motivo della fila di perline che separa i tondi interni dei clipei dalla incorniciatura, pur non essendo usato con la stessa ampiezza del più noto motivo della fila di perline separate da astragali, ha precisi riscontri a Roma di nuovo in basi di grandi edifici augustei, ad esempio nel Tempio di Apollo Sosiano; ²⁹⁰ nelle trabeazioni si incontra più spesso a partire dall'età flavia, come mostrano un frammento di cassettone dell'Aula Regia, ²⁹¹ mentre in seguito il suo uso è attestato in alcuni architravi ugualmente provenienti dalla Domus Flavia ma riferibili ad interventi severiani che si ispirano allo stile flavio. ²⁹²

Bibliografia: Del Arco (I-Hernández Sanahuja) 1894, pp. 18-20; Puig i Cadafalch 1909, pp. 46-53, figg. 34-36; Matz 1932, p. 36, nota 3; Poulsen 1933, pp. 56 e ss.; García y Bellido 1949, I, p. 414 e ss.; Hauschild 1972-74, pp. 36-38, fig. 32; Squarciapino 1976, pp. 55 e ss.; Dupré 1987, p. 29; D.Fishwick, *The imperial cult in the Latin West*, I, 1, 1987, p. 153, tav.28, b; Jiménez 1987, p. 51; Ted'a 1989, pp. 164-166, fig. 11; Koppel 1990, pp. 332 e ss. (con bibliografia completa a p. 332, nota 32); Gimeno Pascual 1991, pp. 1230-1251.

10. APENDICE

94. Frammento di cratere ²⁹³

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N°
Provenienza: trovato nel 1971, nel corso degli scavi in Plaza del Fòrum.
Misure
Marmo.

Bibliografia: O. García, *La gran cràtera de Baco*, in *Historia* 16, n. 156, Madrid 1989, pp. 92-94; Ted'a 1989, p. 168, fig. 15.

95. Frammenti di cratere.

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario N°
Provenienza

(288) Wegner 1965, p. 84, fig. 29b

(289) Kähler 1935, p. 194, fig. 17

(290) Wegner 1965, p. fig. 11a; v. anche fig.10b (ex Museo Artistico Industriale di Roma), fig.14a (Roma, Palazzo dei Conservatori), quest'ultima base con l'associazione di baccellature riempite da ovuli e fila di perline, fig.17a (Base di candelabro, Stoccolma). Va rilevato come la fila di perline è spesso usata proprio come ornamento delle basi dei candelabri: H.U. Cain, *Römische Marmorkandelaber*, Mainz am Rhein 1985, nn.48,53,78 ecc.

(291) Leon 1971, p. 273, tav. 46, 1.

(292) Blanckenhagen 1940, pp. 95-97, tav. 33, fig. 90; tav. 35, fig. 95. Cfr. anche H. Kähler, *Der Konstantinsbogen und sein gebälk*, in *Toebelman...*, p. 15, beil 1 per l'uso del motivo nelle cornici di reimpiego dell'Arco di Costantino ed S. Neu, *Römisches Ornament. Stadtrömisches Marmorgebälke aus der Zeit von Septimius Severus bis Costantin*, Dis.s. Muenster 1972, tavv. 1 e 14, per l'uso del motivo nell'architrave del Tempio di Vesta e della Palestra Sud delle Terme di Caracalla.

(293) Scheda da completare. Per la foto v. Ted'a 1989, fig. 15.

Misure
Marmo lunense.

Tre frammenti combacianti di cratere.

Fratturato irregolarmente lungo tutto il contorno, il volto manca, nella metà destra, della guancia, dello spigolo della bocca e di circa metà dell'occhio; è fratturata anche l'estremità del naso ed è corrosa la superficie del mento.

Bibliografia: D. Grassiner, *Römische Marmorkratere*, Mainz am Rhein 1991, p. 122, n. EI5, tav. 325, fig. 227.

96. Frammento di lastra con candelabro vegetale

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario: s.n.
Provenienza: sconosciuta
Altezza massima cm. 35
Larg. massima cm. 44,5
Spessore cm. 13,5
Marmo

Fratturato irregolarmente su tre lati; leggere abrasioni sul quarto lato, che conserva l'originario listello delimitante il rilievo.

Il frammento apparteneva ad una lastra incorniciata con un

kyma lesbico continuo e decorata lungo l'asse da un candelabro vegetale di cui resta un calice emergente da una corolla rovesciata e dal quale si origina a sua volta un altro calice più piccolo. Il calice principale è formato da due foglie d'acqua di profilo dal margine ondulato e dalla cima ricurva all'esterno, in mezzo alle quali spunta una foglia lanceolata più piccola. Il calice superiore consiste invece di due foglie dalla forma di semipalmette contrapposte.

Il kyma lesbico appartiene ad un tipo piuttosto noto, già descritto per il n° 53, con il quale ha in comune anche una certa resa plastica delle semifoglie che compongono gli archetti.

E' possibile che l'elemento facesse parte di una parasta, come si ritrova ad esempio nell'Arco dei Gavi a Verona dove il fronte del piedritto è decorato con una parasta con candelabro vegetale ed incorniciatura costituita da un kyma lesbico.²⁹⁴

Bibliografia: Gimeno 1990, p. 1192, n. 1627

97. Frammento di lastra con candelabro vegetale

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona
Inventario: s.n.
Provenienza: Plaza Rovellat, scavi Berges 1971
Altezza massima cm. 32,5
Larg. massima cm. 33
Spessore cm. 14
Marmo

(294) G. Tosi, *L'Arco dei Gavi*, Roma 1983, tav. 35

Visibili sul fianco i resti di una grappa.

Il frammento conserva parte della cornice ed un breve tratto di un candelabro.

Della cornice si distingue un kyma lesbico continuo, simile a quello del n. 76, mentre del candelabro resta un calice vegetale, di sostegno al piatto da cui si origina la fiamma. E' visibile il lavoro del trapano nella definizione dei particolari vegetali.

Bibliografia: Berges, in Misc. Arq. 1974, pp. 164-165; Gimeno 1990, p. 1190, n. 1625

98. Frammento di lastra con candelabro vegetale

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inventario: s.n.

Provenienza: sconosciuta

Altezza massima cm. 44

Larg. massima cm. 42

Spessore cm. 13

Marmo

Si conserva l'angolo superiore destro della lastra.

Uguale per la cornice ai numeri precedenti, presenta la cima del candelabro con la fiamma, di tipo diverso da quella del n.76b, che emerge da un vaso.

Bibliografia: Gimeno 1990, p. 1191, n. 1626

99. Frammento di lastra con candelabro vegetale

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inventario: s.n.

Provenienza: sconosciuta

Altezza massima cm. 23

Larg. massima cm. 22

Spessore cm. 16

Marmo

Resta parte della cornice e metà circa di un cratere.

Bibliografia: Gimeno 1990, p. 1192, n. 1628

100. Tre frammenti di lastra con candelabro vegetale

Museo Nazionale Archeologico di Tarragona

Inventario: 249, s.n., 12.234

Provenienza: per due sconosciuta; il terzo proviene dalle vicinanze del Matadero (ritrovamento del 1932)

Altezza massima cm. 30, cm. 23 e cm. 21

Larg. massima cm. 23, cm. 28,5 e cm. 18

Spessore cm. 16, cm. 16,8 e cm. 16

Marmo

I tre frammenti conservano una zampa di candelabro, per cui appartenevano a lastre decorate lungo l'asse con un candelabro vegetale. Rispetto ai nn.76-76d manca il kyma lesbico nella cornice inferiore.

Bibliografia: Gimeno 1990, p. 1189-1990, nn. 1622, 1623, 1624

96-100: Questi frammenti di lastra con candelabri appartengono certamente, per le loro caratteristiche, all'insieme decorativo del recinto di culto. Possiamo anche ipotizzare la loro collocazione: essi comparivano alternati ai clipei nell'attico dei porticati. Lo studio completo di questi frammenti sarà svolto in una successiva pubblicazione. Per il disegno restitutivo rimandiamo all'articolo di R. Mar in questo stesso volume.

CONCLUSIONI

Riprendendo brevemente le problematiche relative all'esistenza di due templi diversi a Tarragona, il "Tempio di Giove" e il "Tempio di Augusto", per i quali, nella storia degli studi, è stato di volta in volta ipotizzato un collegamento con i nostri resti architettonici, e considerando anche la possibilità che esistesse un tempio dedicato al culto provinciale, eventualmente distinto dai precedenti, possiamo proporre quanto segue:

1. Il tempio di Giove è probabilmente da identificare con il Capitolium della città, forse nell'area del Foro, la cui esistenza è provata da un curator Capitolii menzionato in un'epigrafe e dalle dediche a Giove Ottimo Massimo (I.O.M.) di altre epigrafi provenienti appunto dalla parte bassa della città (zona del Foro).²⁹⁵ Si è concordi inoltre nel ritenere che i clipei con maschere di Ammone non siano da attribuire a questo tempio né ad un antico Tempio di Giove esistente nella città (forse risalente all'età repubblicana, dato l'aggettivo *vetus* che ne accompagna la menzione nelle due fonti che lo citano, Svetonio e Floro)²⁹⁶ e probabilmente di nuovo da identificare con il Capitolium.

2. Il Tempio del Divo Augusto, la cui costruzione fu autorizzata nel 15 d.C. da Tiberio, poteva essere collocato nel Foro municipale di Tarraco.²⁹⁷ Si tratterebbe in questo caso di un culto municipale, nonostante l'ambiguità dell'espressione di Tacito, secondo il quale il tempio dedicato ad Augusto sarebbe stato dato come esempio per tutte le province (*"Templum ut in colonia Tarraconensis strueretur Augusto petentibus Hispanis permissum, datumque in omnes provincias exemplum"*). Non si ha per altro notizia del ritrovamento di elementi architettonici in marmo dei primi decenni del I sec.d.C. da questa zona, anche se nel Museo un capitello corinzio di pilastro è attribuibile proprio ad età tiberiana, ma ne è ignota la provenienza.

Nella piazza del Foro Municipale sarebbe stato collocato anche l'Altare che la colonia consacrò ad Augusto.²⁹⁸

La prova dell'esistenza di un culto imperiale in questa zona sarebbe il rinvenimento in essa di ritratti imperiali di varie epoche e di iscrizioni marmoree,

(295) RIT 28-34 (in particolare RIT 31). Per l'identificazione del Tempio di Giove con un Capitolium, già M. Cagiano de Azevedo, *Capitolia dell'Impero romano*, in *Mem.Pont.Acc.* 1940, p. 38. Un riferimento specifico al Capitolium è anche in AE 1946, 2 = RIT 922* (a mio parere è da escludere che il "curator [Capitolii]" si occupasse del complesso superiore del Foro Provinciale che sarebbe stato chiamato Capitolium; cfr. invece Alföldy 1978, 605).

(296) Floro, *Verg. orator* an poeta, 9: *quippe si vetera templa respicias, hic ille colitur corniger praedo, qui Tyriam virginem protans hic amisit*"; Suet. *Galba*, 12, 1: *"quodque oblatam a Tarraconensis e veteri templo Iovis coronam auream librarum quindecim conflasset ac tres uncias, quae ponderi deerant,*

iussusset exigi". Dal passo di Floro non si ricava esplicitamente un riferimento ad un tempio di Giove Ammone, bensì all'episodio mitologico di Giove che sotto l'aspetto di toro rapisce Europa.

(297) Se il Capitolium, come abbiamo ipotizzato, era anch'esso nel foro, il Tempio di Augusto non gli doveva essere contrapposto, come invece si verifica ad Ostia, data la presenza nel Foro di Tarraco della basilica, recentemente riconosciuta sul lato settentrionale, ma comunque nell'area: per l'identificazione della Basilica e la sua collocazione v. R. Mar, J. Riuz, in *Los foros romanos de las provincias occidentales*, (València 1986) Madrid 1987, p. 31 ss.

(298) Quintiliano, *Inst. Orat.* 6, 3, 77

facenti anche riferimento a seviri; va comunque rilevato che la presenza della basilica e le funzioni connesse al Foro municipale giustificano la presenza delle statue suddette indipendentemente dalla presenza di un Tempio di culto imperiale. Secondo altre opinioni, il Tempio del Divo Augusto, autorizzato nel 15 d.C., sarebbe da collocare nella terrazza superiore del Foro Provinciale: il completamento risalirebbe di conseguenza ad un periodo successivo a questa data e la costruzione del complesso del Foro provinciale potrebbe essersi realizzata nel corso di parecchi decenni, per concludersi in età claudia o flavia.²⁹⁹ Contro quest'ipotesi si può obiettare l'affermazione degli scavatori che preferiscono attribuire all'inizio dell'età flavia gli strati archeologici inerenti all'impianto del Foro; dato che contrasta con il fatto che le emissioni monetarie tiberiane di Tarragona sembrerebbero provare che il Tempio del Divo Augusto era già completato sotto questo Imperatore, a meno che esse non riproducessero per motivi di propaganda un edificio solo progettato.³⁰⁰

3. Il Tempio che dominava la terrazza superiore del foro provinciale era dedicato al culto provinciale di Roma e degli imperatori divi e viventi (testimoniato dal titolo del "*Flamen Romae Divorum et Augustorum provinciae Hispaniae citerioris*" delle numerose iscrizioni trovate in questa zona).³⁰¹

Una conferma dell'esistenza di questo tempio e della sua contemporaneità al complesso del foro superiore, datato su basi archeologiche ed epigrafiche agli inizi del periodo flavio, è data dagli elementi architettonici pertinenti ad un grande tempio rinvenuti proprio in questa zona: ci si riferisce in particolare al fregio con ghirlande e bucrani e alla monumentale colonna con frammenti di basi e capitelli corinzi pertinenti ad essa, che risalgono certamente al terzo venticinquennio del I secolo d.C., e molto probabilmente proprio agli inizi dell'età di Vespasiano.

Si tratta dello stesso tempio del Divo Augusto autorizzato da Tiberio ma costruito soltanto, insieme al complesso del Foro provinciale, nel secondo venticinquennio del I sec. d.C., oppure, come è orientata la più recente storia degli studi si tratta di un altro luogo di culto imperiale della provincia, diverso da quello del municipio situato nel Foro inferiore? Non si può rispondere con certezza a questa domanda finché nuovi dati di scavo nell'area del Foro municipale non confermino eventualmente la seconda possibilità. Sembrerebbe comunque potersi escludere che esistesse un Tempio del Divo Augusto nella parte alta della città precedente la fase vespasiana, poichè i dati di scavo escluderebbero questa possibilità.

Rispetto a questa problematica, l'apporto dato dall'analisi degli elementi dell'elevato architettonico che qui si presenta conferma l'individuazione di un importante complesso architettonico risalente al terzo venticinquennio del I sec. d.C.

Rimandando per l'analisi stilistica e tipologica, su cui abbiamo basato la cronologia, alle osservazioni inserite nel catalogo, riportiamo in conclusione le possibili attribuzioni di provenienza già proposte nel corso del catalogo: esse sono state formulate sulla base delle proporzioni e della funzione dei singoli elementi architettonici ed anche sui dati di provenienza di alcuni pezzi, per i quali sono note le circostanze di ritrovamento.

I frammenti di capitelli corinzi (nn^o 10-12) e i frammenti di fusto scanalato e

(299) Etienne 1958, p. Hauschild 1972, p. 36; Hänlein Schäfer 1985, p. 237

(300) Fishwick 1984, pp. 263 e ss.

(301) Alföldy 1973, pp. 46 e ss.

di base (nn^o 37, 48) sono attribuibili ad uno stesso complesso di colonne alte m.13,5 ca., con capitelli alti m.1,68 ca. e basi alte cm.85/88 ca. Si tratta di dimensioni che si accordano soltanto con quelle di un tempio monumentale e trovano confronto soprattutto con edifici direttamente della capitale, come ad esempio il Tempio del Divo Vespasiano a Roma. Con queste misure è ricostruibile una trabeazione, all'interno della quale si adatta il fregio con bucrani e ghirlande nn^o 60-62.

Ad uno dei portici delle terrazze del Foro, probabilmente quella superiore in base al luogo del ritrovamento di uno dei pezzi, sono da attribuire i capitelli compositi nn^o 13-28. La loro altezza di cm.78 ca. e il diametro inferiore di cm.66 ca. si accordano con le dimensioni delle colonne nn^o 38-44, per le quali è ipotizzabile un'altezza di m.6 ca. Si tratta di colonne rudentate e ciò conferma, insieme all'uso dell'ordine composito, la loro utilizzazione per un portico. Potrebbero essere pertinenti a queste colonne le basi nn^o 49-51. Con queste dimensioni si potrebbero accordare il fregio a girali n° 58 e l'architrave n° 63, oltre alla cornice n° 53. Il fregio con motivo a "can corrente" n° 59 potrebbe appartenere all'interno della cella del tempio o ad un eventuale ordine superiore del portico, che è stato ipotizzato per collocare i clipei. Diversa collocazione devono aver avuto invece i sette frammenti di cornice n° 52 in quanto dovevano coronare una parete articolata in pilastri, data la presenza di elementi sporgenti. Il n° 77, pertinente ad un archivolt, potrebbe invece documentare l'esistenza di una porta monumentale o comunque di un arco di ingresso al complesso. Come appartenenti a trabeazioni di portali vanno invece considerati il n° 78 e forse anche n° 79.

Fa eccezione a questo quadro il capitello corinzio di pilastro (n° 4) risale al primo quarto del I sec. d.C., mentre di più difficile definizione cronologica è il fregio con girali (frammenti n° 58) risalente genericamente ad età giulio claudia. Infine i due capitelli corinzi nn^o 1 e 2 risalgono invece ad età adrianea. Nel caso del n° 4 non potrebbe escludersi l'appartenenza ad un eventuale Tempio del Divo Augusto di età tiberiana. I nn^o 1 e 2 (tradizionalmente attribuiti al Tempio di Augusto) si accordano invece con l'informazione dell'*Historia Augusta*³⁰² sul restauro voluto da Adriano della "*Aedes Augusti*", da intendere dunque come il Tempio del Foro Provinciale o più ampiamente i suoi annessi, quali i portici colonnati delle due terrazze: i due capitelli potrebbero infatti appartenere sia alle colonne dei portici sia ad un eventuale ordine interno alla cella del tempio.

(302) SHA, Vit. Hadr., 12, 3-5; SHA, Vit. Sev., 3, 3-6

APPENDICE

CALCOLI RICOSTRUTTIVI DELLE DIMENSIONI DELLE COLONNE E DELLE TRABEAZIONI

In base ai tre schemi sui rapporti che intercorrono tra le misure delle diverse parti della colonna (intendendo con questo termine la base, il fusto e il capitello) dedotti dall'analisi di 10 templi di Roma, si propone in questa appendice una ricostruzione delle misure della colonna attribuita al Tempio di Culto imperiale della terrazza superiore, e i cui frammenti sono stati rinvenuti nel 1971 in Plaza del Forum (cat. n. 37) ed esposti nel Museo della Storia di Tarragona, inseriti in una ricostruzione. Si è potuto così ottenere la misura del diametro inferiore del fusto scanalato pari a cm.160 e dell'imoscapo pari a cm.178.

Comune ai tre schemi è il rapporto di 5:6 tra l'altezza del fusto e l'altezza totale della colonna compreso la base e il capitello.

Applicando i rapporti dello schema A (ricavato dalle analisi del Tempio di Marte Ultore e dell'Adrianeo), si ha:

Diametro inf.fusto	(D)	m. 1,60	(5,4 piedi romani)
Altezza base	(hb)	m. 0,89	(3,01 p.r.)
Altezza fusto	(hf)	m. 13,33	(45,03 p.r.)
Altezza capitello	(hc)	m. 1,78	(6,01 p.r.)
Altezza totale	(H)	m. 16	(54,05 p.r.)

Applicando i rapporti dello schema B (ricavato dalle analisi del Tempio del Divo Vespasiano), si ha:

Diametro inf.fusto	(D)	m. 1,60	(5,4 piedi romani)
Altezza base	(hb)	m. 0,80	(2,70 p.r.)
Altezza fusto	(hf)	m. 13,33	(45,03 p.r.)
Altezza capitello	(hc)	m. 1,87	(6,32 p.r.)
Altezza totale	(H)	m. 16	(54,05 p.r.)

Applicando i rapporti dello schema C (ricavato dalle analisi del Tempio di Antonino, il pronao e le colonne della cella del Pantheon), si ha:

Diametro inf.fusto	(D)	m. 1,60	(5,4 piedi romani)
Altezza base	(hb)	m. 0,80	(2,70 p.r.)
Altezza fusto	(hf)	m. 12,8	(43,24 p.r.)
Altezza capitello	(hc)	m. 1,76	(5,94 p.r.)
Altezza totale	(H)	m. 15,36	(51,89 p.r.)

Si può con una certa sicurezza, accettando l'ipotesi di base di questi schemi, scegliere lo schema A perchè:

1. I valori ottenuti in piedi romani (di m.o,296) corrispondono a numeri interi con uno scarto sempre inferiore a piedi 0,05 (1/20).

2. L'altezza della colonna e quella del fusto, oltre a essere tra loro in rapporto di 6:5, presentano in piedi una misura dell'altezza multipla rispettivamente di 6 e di 5, cioè di piedi 54 e 45.

3. L'altezza del capitello di m.1,78 coincide esattamente con la misura dell'imoscapo ricostruibile in base ai frammenti.

4. E' possibile dividere l'altezza totale della colonna in 18 parti (ripartite in: 1 parte per la base, 15 per il fusto, 2 per il capitello), in modo analogo a quanto riscontrato per il Tempio di Marte Ultore e l'Adrianeo. A Tarragona, dunque, i 54 piedi complessivi si ripartiscono esattamente in 3 piedi per la base, 45 piedi per il fusto e 6 piedi per il capitello, a differenza di quanto avviene negli altri due edifici citati dove la stessa ripartizione avviene però con frazioni di piede.

Per ciò che riguarda invece le colonne dei portici disponiamo soltanto dell'altezza del capitello composito, ricostruibile a cm. 83, comprendendo l'abaco ora mancante, e del capitello corinzio ugualmente fissabile a cm.83, compreso l'altezza dell'anello scalpellato in basso.

Si sono ugualmente applicati i tre schemi suddetti con i seguenti risultati:

Schema A:

Diametro inf.fusto	(D)	m.0,747	(2,5 piedi romani)
Altezza base	(hb)	m.0,41	(1,38 p.r.)
Altezza fusto	(hf)	m.6,22	(21,01 p.r.)
Altezza capitello	(hc)	m.0,83	(2,8 p.r.)
Altezza totale	(H)	m.7,47	(25,23 p.r.)

Schema B :

Diametro inf.fusto	(D)	m.0,711	(2,4 piedi romani)
Altezza base	(hb)	m.0,35	(1,18 p.r.)
Altezza fusto	(hf)	m.5,92	(20 p.r.)
Altezza capitello	(hc)	m.0,83	(2,8 p.r.)
Altezza totale	(H)	m.7,11	(24,02 p.r.)

Schema C:

Diametro inf.fusto	(D)	m.0,754	(2,54 piedi romani)
Altezza base	(hb)	m.0,38	(1,28 p.r.)
Altezza fusto	(hf)	m.6,04	(20,4 p.r.)
Altezza capitello	(hc)	m.0,83	(2,8 p.r.)
Altezza totale	(H)	m.7,24	(24,45 p.r.)

Si deve tener conto che le proporzioni del colonnato di un portico possono differire da quelle di un tempio di grandi dimensioni. Per cui solo ipoteticamente proponiamo la scelta dello schema B perchè nuovamente le misure dell'altezza del fusto e della colonna sono rispettivamente multipli esatti di 5 e di 6 piedi (20 e 24 piedi).

Più complessa ancora è la ricostruzione delle misure della trabeazione perchè variano ancora di più i rapporti proporzionali, che non pare ubbidiscano a schemi costanti.

Applicando la media fornita dal Wilson Jones secondo cui il rapporto tra altezza della trabeazione e altezza della colonna oscilla tra 1:4 e 1:4 $\frac{2}{3}$, con una convergenza verso 1:4 $\frac{1}{4}$ si sono ottenuti i seguenti risultati:

Altezza totale della trabeazione m.3,76 (12,7 piedi romani). Se l'altezza dell'architrave e del fregio fossero uguali e se l'altezza della cornice coincidesse con il diametro del fusto si avrebbero:

Altezza architrave m.1,08

Altezza fregio m.1,08

Altezza cornice m.1,60.

Se invece si adottano i rapporti riscontrati nell'Adrianeo, dove rispetto, al diametro inferiore del fusto, il fregio è pari alla metà, mentre l'architrave è pari a $\frac{5}{7}$ e la cornice è invece uguale, risulta:

Altezza architrave m.1,14

Altezza fregio m.0,80

Altezza cornice m.1,60

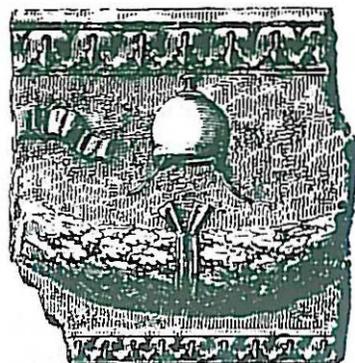
Altezza totale trabeazione m.3,54.

Si preferisce un'ipotesi vicino a quest'ultimo schema in quanto la misura del fregio si avvicina di più a quella reale di tre piedi conservata del fregio a ghirlande e bucrani (cat. nn. 60, 61) che, appunto, abbiamo attribuito al tempio. Risulta dunque che il fregio era più piccolo della media, anche se superiore rispetto al fregio dell'Adrianeo caratterizzato dall'essere meno alto dell'architrave, situazione che possibilmente si doveva riscontrare anche nel tempio di Tarragona.

Per le misure della trabeazione dei portici, se si applicano sia questi ultimi calcoli, sia quelli medi sopracitati, si ottiene rispettivamente un'altezza totale della trabeazione di m. 1,57 o di m. 1,67 ed un'altezza del fregio di m. 0,35 o di m. 0,48: queste misure si adattano a quelle del fregio a can corrente (cat. n. 59), alto m. 0,44, meno invece all'altezza del fregio con girali di m. 0,64 (cat. n. 58).

EL RECINTO DE CULTO IMPERIAL DE TÁRRACO Y LA ARQUITECTURA FLAVIA

RICARDO MAR

1. INTRODUCCIÓN: HISTORIOGRAFÍA DE LA INVESTIGACIÓN

Una de las más impresionantes urbanizaciones materializadas por Roma en las provincias occidentales es precisamente la parte alta de la antigua Táraco. Las enormes dimensiones del complejo, unidas a los importantes desniveles que se tuvieron que salvar para ordenar toda una colina, definen un conjunto que superaba en dimensiones a los célebres santuarios de Palestrina o de Tívoli. Significativamente estos ejemplos locales de cronología republicana son antecedentes de un modo escenográfico de concebir la "urbanización" de las ciudades, citado por ejemplo al hablar de la ciudad de Rodas (ciudades Theatroides) ¹ y que se puede extender a ejemplos como los de Pérgamo, del santuario de Kos, del Pireo ² ó en la Península Ibérica las ciudades de Munigua, Sagunto y Bilbilis.³ En el caso de Tarragona la aplicación de un esquema teatroide para el trazado del sistema urbano refleja en primer lugar los condicionantes de la topografía del terreno. Sin embargo otros indicios como la utilización de materiales de propiedad imperial (mármol de Luni) o el reconocimiento de los talleres "itálicos" que construyeron los edificios ⁴ permiten explicar la materialización de este proyecto urbano a partir de una excepcional coincidencia de recursos económicos y de intereses políticos entre la casa imperial (*fiscus*) y las élites provinciales. Una particular situación politico-económica que permitirá llevar a sus últimas consecuencias esta forma escenográfica de entender un tejido urbano.

Las primeras noticias que se conservan acerca de hallazgos arqueológicos en la zona de la terraza alta se remontan al siglo XIV y se refieren a la extracción sistemática de marmoles antiguos. Concretamente un documento de 1340 ⁵ cita la

1. Diodoro (XIX 45.3 y XX 83.2) al describir la ciudad de Rodas usa el término de *theatroide*, lo que había hecho pensar en una implantación urbana de tipo radial; la restitución de la planta de la ciudad por I.Kondis, *Zum antiken Stadtbauplan von Rhodos*, AM 74, 1958, 146 ss, ha clarificado el significado del término, que se refiere a la sugestión escenográfica producida por el desarrollo de la ciudad en sucesivas terrazas.

2. Es significativo que Estrabon (IX, 1,15) compare la planta de Rodas a la del Pireo, cuando el trazado en planta de ambas ciudades no es comparable; la similitud procede de la topografía original del asentamiento, la ladera de una colina, ver

comentario en E.Greco, M.Torelli *Storia dell'Urbanistica, Il mondo greco* (1983), 284.

3. Ver en las actas del coloquio *Los foros romanos en las provincias occidentales*, valencia 1986 (1987) el artículo de C.Aranegui, E.Hernandez, M.Lopez Piñol et alii. sobre Sagunto y el de M. Martín Bueno sobre Bilbilis. Para Munigua ver Th.Hauschild en MM 9, 1968, 309-345 y en MM 27, 1986, 325-335.

4. Los talleres que construyen el gran conjunto de terrazas, sin ser estrictamente las *officinae* "urbanas" que trabajan en la construcción de los monumentos imperiales de Roma son talleres itálicos que conocen los modelos de la capital.

5. A.Rubió, *Documents per l'Història de la Cultura Catalana medieval*, 1921, 65.

recuperación organizada de materiales antiguos para su utilización en la construcción del sepulcro de Alfonso III en Lérida. La zona a la que se refiere dicho documento coincide probablemente con la plaza de las Pescateries Velles. Más adelante, a mediados del s.XVI, Pons d'Icart en el *Libro de las Grandezas*⁶ supone que esta parte alta del antiguo recinto amurallado podría corresponder al *Arx* o fortaleza citado en uno de los Epigramas de Marcial⁷. Pons proponía además, la citada zona de las Pescateries Velles como centro de un foro urbano que relacionase Capitolio (en el *Arx* citado por Marcial) y *Palatium* (interpretado como el palacio de Augusto situado junto al Circo) siguiendo el modelo del área central de Roma. Respecto a la situación en la terraza alta, es importante destacar que la descripción de Pons se refiere ya al conjunto como la delimitación de un recinto⁸ de muros de sillares "con portes d'estranya faïço".

A mediados del s.XVIII el padre Flórez, en su *España Sagrada* (1769) vuelve a referirse a los edificios de las terrazas altas, aceptando la hipótesis de Pons de la existencia de un palacio de Augusto e introduciendo por primera vez en la discusión los conocidos fragmentos de friso con bucráneos y guirnaldas decorados con *apex* y *aspergillum*. Estos fragmentos procedían según Villanueva¹⁰ del Horno de S. Bernardino, detrás de la plaza de l'Oli¹¹ y fueron colocados en 1802, año de la visita de Villanueva a Tarragona, en una de las paredes del claustro¹² (su obra fue editada con carácter póstumo).

Los primeros trabajos sistemáticos de interpretación de los restos arqueológicos de las terrazas altas proceden sin embargo de Hernández Sanahuja.¹³ En conjunto este erudito consideraba que la terraza intermedia estaba ocupada por el palacio de Augusto y el Foro rodeado de pórticos. El Foro a su vez estaba atravesado por la vía triunfal que conducía axialmente a la terraza superior concebida como *Arx* del Templo de Jupiter (que se situaría debajo de la catedral). El templo de Augusto se situaría a un lado del *Arx*, en la zona de las Pescateries Velles.

Durante la construcción del Seminario en 1883 se produjeron abundantes hallazgos que no fueron objeto de documentación. De todo ello únicamente se ha conservado una colección de fragmentos dividida entre el MNAT y el Museo Diocesano. Destacan los fragmentos de Clípeos con cabezas de Júpiter Amón.

Puig i Cadafalch intentó en 1909 la restitución de estos hallazgos proponiendo una interpretación arquitectónica del templo de Júpiter.¹⁴ Algo más tarde Schulten, aceptando la interpretación topográfica de ambos templos

6. La más antigua edición de este libro (en castellano), se remonta a 1572, reeditada por J. Sánchez Real en 1981; su redacción original fue en catalán, con el título de "Llibre de les grandeses de Tarragona".

7. Marcial 10, 104,4, *sed fauentis unda; et cursu facili tuisque uentis Hispana; pete Tarraconis arces* (pero que los vientos te sean propicios y con un viaje fácil alcances las alturas "arces" de la hispana Tarraco).

8. Pons, oc. ed. 1981, describe lo que nosotros consideramos el muro de cierre del Recinto de Culto comenzando por la calle Civaderia: "empezando cerca del estudio mayor, en la antigua bodega de los Diesmos, que ahora es de Francisco Montserrat mercader ... y sube derecho por encima del horno de los canónicos y sigue por la pared de la claustra de la Yglesia mayor a la parte que sube a la Pavodia donde se muestran en la dicha pared antigua ciertas puertas de extraña hechura" (p.89-91); ver en Hauschild, *Arquitectura oc.*, transcripción al castellano moderno, realizada pro Laureano de Frutos con el comentario topográfico.

9. El texto original de Pons está redactado en Catalán y

ha sido editado tan sólo recientemente, la edición antigua se realizó en 1576, en castellano, bajo el título de: *Libro de las grandezas y cosas memorables de la metropolitana insigne y famosa ciudad de Tarragona*.

10. J. Villanueva, *Viaje literario a las iglesias de España*, t. XIX, 1851, 113.

11. Hernández Sanahuja sin embargo creía que estos fragmentos procedían del aula capitular de la catedral.

12. Se colocó además un cuarto fragmento cedido por Viçenc Roig, quien suponía que este friso formaba parte del Altar de Augusto, opinión compartida posteriormente por Laborde, González de Posada, Albiñana y Bofarull, véase el artículo de J. Rovira en este mismo volumen.

13. Entre su abundante producción literaria destaca como la obra más conocida la editada por E. Morera con carácter póstumo: *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*, 1892-93.

14. J. Puig i Cadafalch, A. Falguera, J. Goday, *L'Arquitectura Romànica a Catalunya*, v. I, 1909, 46-52, 217-220, 251-254 y fig. 33.

proponía la interpretación de los restos del entorno del claustro de la catedral como parte del campamento de la *legio VII*.¹⁵

La investigación de este conjunto topográfico ha experimentado en los últimos años un espectacular avance centrado fundamentalmente en tres líneas diferentes: los datos aportados por las modernas excavaciones arqueológicas, la documentación y descripción de restos ya conocidos pero que nunca habían sido recogidos en estudios arqueológicos modernos y la reflexión científica.

Las excavaciones que se han realizado a lo largo de estos últimos años han aportado nuevas informaciones Arqueológicas. En orden cronológico citaremos en primer lugar los trabajos del Deutsches Archäologisches Institut (DAI) dirigidos por Th. Hauschild en la zona de la catedral. Estas excavaciones han completado y en algunos puntos aclarado, los importantes hallazgos realizados por J. Sánchez Real en el jardín del claustro de la catedral.¹⁶ El resultado más apreciable de las excavaciones de Th. Hauschild se concretó en un célebre artículo publicado en el Archivo Español de Arqueología el año 1974,¹⁷ donde se planteaba por primera vez la estructura topográfica del conjunto monumental de la parte alta de Táraco. El DAI ha continuado a lo largo de los años 80 su programa de excavaciones arqueológicas en el entorno de la Catedral, cuyos resultados esperamos que sean pronto objeto de publicación. En 1987, el Ayuntamiento de Tarragona constituyó el Taller Escola d'Arqueologia (TED'A) que durante sus tres años de duración (1987-89) jugó un importante papel en la intervención arqueológica en la parte alta de la ciudad. Sin pretender ser exhaustivos,¹⁸ citaremos como trabajos de especial relevancia del TEDA las excavaciones en el entorno del Circo, en concreto las que permitieron identificar la tribuna de honor¹⁹ y las realizadas en la zona de la cabecera (bóvedas de S. Hermenegild) todavía no publicadas. Este importante programa arqueológico de intervención permitió materializar y concretar el conocimiento de uno de los circos mejor conservados de todo el occidente romano. Además la aplicación de una inteligente política de integración urbana ha hecho que muchos de los resultados arqueológicos de estos trabajos aparezcan al visitante o al ciudadano tarraconense como parte integrante de la propia ciudad viva.

En el plano científico, los trabajos del TED'A en la zona de las bóvedas de san Hermenegild han confirmado las conclusiones topográficas del estudio del Circo Romano realizada en 1982 por Salvador Tarragó (una parte sustancial del trabajo de S.Tarragó es incluido en este propio volumen).

Finalmente citaremos los trabajos de excavación realizados estos últimos años por el Servei de Arqueologia de la Generalitat en combinación con el Laboratorio de Arqueología de la Universidad Rovira i Virgili (LAUT, Tarragona). Un programa de intervenciones de urgencia centrado fundamentalmente en los años 1992-92 cuyas aportaciones más significativas se centran en la definición de los elementos arquitectónicos de la gran plaza de representación (denominada foro provincial) y en el inicio de un primer programa de estudio estratigráfico de la Tarragona medieval, ámbito cronológico que en demasiadas ocasiones ha sido

15. A.Shulten, Tarraco, 1921, 43, pl. 2.

16. Se trata de una importante serie de sondeos estratigráficos que descubrieron en el jardín del Claustro de la Catedral una serie de canales excavados en la roca paralelos a los lados Este y Norte del claustro, ver J. Sánchez Real. Exploración arqueológica en el jardín de la catedral de Tarragona, MM 1969, 276 ss.

17. T. Hauschild, Construcciones Romanas en la terraza superior de la antigua Tarragona, A EspA 125-130, 1972-74, 3-44 (traducido y vuelto a publicar en una

miscelánea de artículos de T. Hauschild con el título de Arquitectura romana de Tarragona, 1983 = Hauschild, Arquitectura).

18. Una lista completa de las intervenciones realizadas por esta escuela-taller se puede encontrar en la publicación editada con motivo de la conclusión de esta experiencia pedagógica: *Taller Escola d'Arqueologia, 1987-1990*, Tarragona 1990.

19. Publicadas como TED'A en A EspA. n.62, 1989, 141-191.

sacrificada ante los espectaculares restos romanos. Estas últimas excavaciones han sido objeto de un Seminario desarrollado de Enero a Junio de 1993 en el LAUT cuyos principales resultados fueron el origen de la publicación de esta monografía.

Como una importante fuente de información nos aparecen los trabajos de documentación arqueológica, entre los que destacan la obra conjunta de Rodolfo Cortés y Rafael Gabriel y el trabajo ya citado de Salvador Tarragó. El primer trabajo, el "Recull de Dades", publicado en 1985, ha conseguido recuperar multitud de datos conocidos de antiguo pero que nunca habían sido documentados con seriedad científica.

El estudio de S.Tarragó se realizó con motivo del encargo por parte de la Direcció General del Patrimoni de la Generalitat de un proyecto urbanístico de integración de la cabecera del Circo, se trata de un proyecto planteado con anterioridad al encargo definitivo que se realizó al arquitecto italiano A.Bruno. En el proyecto de S.Tarragó se procedió, como trabajo previo al proyecto, a la documentación arquitectónico-arqueológica de los restos conservados. Parte de esta documentación es publicada en este mismo volumen y parte recogida en la exposición Perspectives de Tàrraco (Museo d'Història de Tarragona, Septiembre 1993, ver catálogo).

El "Recull de Dades" es sin embargo mucho más ambicioso. Se trata de la presentación de un primer inventario de datos arqueológicos de Tarragona, en la práctica una carta arqueológica sistemática. Su realización se puede considerar en parte ligada al entorno de la Reial Societat Arqueològica de Tarragona e incluye además una primera aproximación al estudio metrológico del trazado de los monumentos de la parte alta de la ciudad romana.

Una visión general sobre el conjunto de la parte alta de la ciudad no puede cerrarse sin incluir dos artículos científicos recientes: la publicación por G.Alföldy en 1978 de la voz Tàrraco en el suplemento de la enciclopedia Pauly Wisowa (RE)²⁰ y el artículo ya citado del TED'A publicado en 1989 en el Archivo Español de Arqueología. La primera de las publicaciones traducida al castellano y corregida con las nuevas aportaciones recientes, fue publicada en Tarragona por el Museu Arqueològic Nacional (MNAT). En estos dos estudios se afronta por primera vez una síntesis científica moderna donde se recogen finalmente los resultados de un ventenio de investigaciones (1970-1990).

El conocimiento del conjunto de edificios que ocupaban la parte alta de Tarragona, a pesar de la larga tradición de los estudios, continúa siendo enormemente fragmentario. De hecho disponemos de escasas publicaciones de excavaciones científicas donde además los resultados son en demasiadas ocasiones fragmentarios e imprecisos. Por ello queremos destacar que hoy por hoy es posible presentar únicamente un esquema geométrico de trazado del conjunto y un conjunto general de hipótesis. Hemos de subrayar además que el esquematismo de estas hipótesis refleja únicamente la limitación del conocimiento arqueológico de estos edificios romanos y no su pretendida simplicidad. Recordemos que el esquema básico de las tres terrazas tendríamos que completarlo con edificios de culto, construcciones auxiliares, pasillos, zona de almacén, escaleras... elementos arquitectónicos por ahora no identificados. En realidad hemos de pensar que el conjunto de plazas y edificios que ocupaban la parte alta de Tàrraco constituían un conjunto mucho más complejo, respecto a los elementos que lo componían y respecto a la articulación que se producía entre ellos.

20. G.Alföldy *Tarraco* RE Suppl.XV, 1978, 570-644.

Ya desde el artículo de Hauschild de 1974 quedó fijada la definición del conjunto romano en base a tres unidades topográficas que correspondían a tres terrazas: La terraza superior, la media y la inferior. Se trata probablemente de un esquema topográfico que ya existía en época republicana y que servía de infraestructura a las construcciones militares. Las construcciones monumentales de época flavia se limitaron con mucha probabilidad a reproducir el esquema topográfico republicano. Procederemos a continuación a resumir la argumentación arqueológica que progresivamente nos permite restituir los antiguos edificios, para analizar a continuación el contexto general en que se han de insertar: la arquitectura y el urbanismo de mediados del siglo I dC.

2. LA CRONOLOGÍA DEL CONJUNTO

En los citados trabajos de Hauschild, posteriormente en el "Recull de dades" de Cortés-Gabriel y en los estudios más modernos TED'A, (además de los trabajos de divulgación sucesivamente publicados), se hace referencia directa al carácter unitario de la planificación urbanística de toda la parte alta de Tàrraco. Según estos esquemas publicados, la sucesión de terrazas respondería a un planteamiento unitario de cronología vespasiana al que sucedería la construcción del circo en época domicianea. Este se construye adosado al muro de contención que sostiene la gran explanada porticada que ocupa la terraza intermedia. El dato es de una importancia fundamental y creemos que necesita un examen previo.

La consideración de los datos históricos ha hecho suponer en muchas ocasiones que los restos arquitectónicos de mármol que aparecieron dispersos por la parte alta de la colina podían corresponder al templo octástilo que aparece en las monedas de Tiberio. Así por ejemplo Hauschild²¹ quien interpreta el conjunto de estructuras como parte de un programa ideológico-arquitectónico concebido en época augustea.

X. Aquilué, al comentar las conclusiones de su excavación en la sede del Colegio de Arquitectos²² de donde se deduce una cronología vespasiana para los rellenos constructivos del edificio, reflexionaba sobre la circunstancia de que la materialización de este programa se produjese en un momento (Vespasiano) tan lejano de su concepción (Augusto). Consideramos más fácil plantear la concepción de todo este conjunto como un hecho más tardío y por lo tanto más cercano al momento de su materialización.

Además de las stratigrafías publicadas por Aquilué en el Colegio de arquitectos, existen otras fuentes de material arqueológico para datar este conjunto. Hoy por hoy la más significativa de estas continúa siendo la obtenida por J. Sánchez Real en el claustro de la Catedral.²³ El material ha sido estudiado con posterioridad²⁴ a su excavación, sin embargo ofrece unos resultados coincidentes en lo fundamental con los presentados por Aquilué. La excavación de Sánchez-Real identificaba dos estratos diferentes sobre la roca natural. Para Rüger el estrato inferior era de cronología tiberio-neroniana y el superior vespasiano. En el análisis del estudioso alemán el estrato inferior correspondería

21. T.Hauschild, Tarraco en la época Augustea, *Symposium de ciutadades augusteas*, Zaragoza (1976), 213-218.

22. X.Aquilué, Aportacions al coneixement de la terrassa superior de Tàrraco en l'època alt-imperial, *Butll.Arq.* 1982-83, 186.

23. J. Sánchez Real, Exploración arqueológica en el jardín de la catedral de Tarragona, *MM* 10, 1969, 276 ss.

24. El estudio lo realizó Ch.Rüger siendo publicado en *Römische Keramik aus dem Kreuzgang der Katedrale von Tarragona*, *MM* 9, 1969, 276 ss.

a la nivelación del terreno previa a la construcción y el superior caracterizado por la abundante presencia de restos de esquirlas de mármol correspondería a la fase propiamente constructiva. El desfase cronológico se explicaría por la larga construcción de un monumento de estas dimensiones.

X. Aquilué revisó las conclusiones de Rürger llegando a resultados algo diferentes. Considera que los materiales estudiados por el propio Rürger se pueden situar en una cronología vespasiana, incluidos los del estrato inferior, una situación similar a la que él documenta en la excavación del COAC. De las conclusiones de Aquilué se deduce que tanto el terraplenado de la plaza como su construcción se realizaron en época vespasiana. Un examen de los restos conservados unido a una reflexión sobre las evidencias conservadas permite plantear un panorama que confirma sustancialmente los datos principales, aporta ciertas matizaciones a la coherencia constructiva de un proyecto de dimensiones gigantescas.

Resumiendo podemos afirmar que los elementos de datación disponibles por ahora proceden de tres tipos de fuentes diferenciadas:

-En primer lugar la cronología de los materiales incluidos en los rellenos arqueológicos que sustentan los pavimentos de la plaza (únicamente documentados para el recinto superior ya que los denominados estratos flavios son sistemáticamente estériles en la terraza intermedia).

-En segundo lugar el análisis estilístico de la decoración de los elementos arquitectónicos. El catálogo detallado presentado por Pensabene en esta misma monografía permite distinguir dos series de elementos en este conjunto decorativo. Como elementos augusteos destaca un capitel corintio de pilastra. Los célebres clépeos, el friso de bucraneos, los capiteles compuestos, el friso de espirales, una serie de cornisas y todo un conjunto de fragmentos menores, todo ello procedente de la terraza superior se data en época vespasiana. Finalmente dos capiteles de mármol se pueden situar en una cronología adrianea. En este caso la argumentación cronológica en base a la decoración arquitectónica es válida únicamente respecto a la terraza superior.

-En tercer lugar la fecha correspondiente a las primeras colocaciones de pedestales honoríficos. El material epigráfico estudiado por Alföldy parece ser claro en este sentido, no se conocen pedestales de estatua anteriores a Vespasiano.

La primera cuestión que nos hemos de plantear a la hora de analizar esta gran plaza de representación es la delimitación de las fases de todo el conjunto y el reconocimiento del carácter unitario de la operación. La existencia de una importante fase arquitectónica anterior a la construcción de los criptopórticos que delimitan la Plaza de Representación obliga a pensar en una historia arquitectónica algo más compleja de lo que se ha planteado hasta ahora.

En segundo lugar hemos de citar el hecho de que el Circo corresponde a una fase constructiva diferente a la del Foro. Esto se deduce de la relación del Circo con el muro de cierre del Foro. Las bóvedas que soportan el graderío norte son construidas apoyándose sobre el gran muro de sillares que define como muro de contención la gran explanada del Foro. La excavación del TED'A en la zona de las bóvedas de S.Hermenegild parece probar una cronología domicianea para la construcción del monumento.

El tercer problema cronológico con el que nos enfrentamos es la falta de estratigrafías provistas de material arqueológico asociado a la construcción de la Plaza de Representación (la gran explanada). Las excavaciones arqueológicas han permitido documentar el sistema constructivo empleado para la formación de las dos terrazas altas: la roca fue en parte recortada y en parte terraplenada contra

muros de contención. De estos tan solo conocemos con precisión el gran muro de sillares que sostiene los rellenos de la parte sur de la gran explanada. El estrato de relleno que prolonga horizontalmente el recorte de la roca para formar la gran explanada se caracteriza homogéneamente por tratarse de un estrato casi estéril, vertido en capas y con inclusión de restos de trabajo de piedra. En algunos lugares cubre un conjunto de pequeños estratos oscuros asociados a material republicano que se apoyan directamente sobre la roca.

En realidad los estratos asociables a la construcción de los conjuntos monumentales de la parte alta de Tárraco raramente han aportado materiales estratigráficos para proponer una datación para su realización. En relación al recinto de Culto Imperial podríamos citar únicamente como publicados los materiales identificados por Aquilué en la excavación del solar del Colegio de Arquitectos. Existen además los materiales hallados en las excavaciones de Sánchez-Real y Hauschild en el claustro de la catedral aún no publicados.

3. LA RESTITUCIÓN DE LA PLANTA DE LA TERRAZA SUPERIOR (fig.1)

Incorporados en las paredes que delimitan el claustro de la catedral se conocen ya desde el siglo XVI, un conjunto de muros romanos caracterizados por una extrema homogeneidad constructiva. Dibujados y documentados por T. Hauschild, fueron publicados en el artículo ya citado de 1974 (figs.2 y 7). Se trata de una alineación que se prolonga al otro lado de la catedral en el interior de las casas correspondientes a los primeros números de la calle Vilamitjana (actualmente carrer de les Coques, vease planta en fig.3) y que recientemente, ha sido descubierta de nuevo en los trabajos realizados para la construcción de la nueva sede del Colegio de Arquitectos.²⁵

Se trata de un recinto aproximadamente cuadrado, delimitado por tres de sus lados, con grandes muros de sillares de arenisca local (mèdol). El cuarto lado queda delimitado por un edificio estrecho y alargado, que incluye como substrucción un criptopórtico que actúa de muro de contención y separa el Recinto de Culto de la Plaza de Representación.

Los paramentos interiores de los muros presentan abundantes orificios correspondientes a las grapas de sujeción de un revestimiento de placas de mármol, las citadas figuras 2 y 7 así como las restantes documentaciones de la publicación de Hauschild lo atestiguan adecuadamente. Algunos de los sillares en los paramentos exteriores presentan como elemento decorativo un almohadillado rústico.²⁶ Los muros están atravesados por una serie regular de grandes ventanales que incluyen un alféizar moldurado hacia el exterior (fig.2). La conservación de estos muros es notable en altura incluyendo los arcos de descarga de los dinteles de las ventanas y dos arcos rebajados, de 7,7 m de anchura (fig.2), situados en coincidencia del único ángulo materialmente conocido de este recinto.

Esta primera terraza se halla en parte excavada en la roca y la cota de la pavimentación de su zona central se puede reconstruir en torno a los 67'80 m. sobre el nivel del mar.

25. Excavación de J. Aquilué, tan sólo parcialmente publicada, ver oc. n.22; la memoria definitiva se halla en prensa editada por el propio Colegio de Arquitectos.

26. Se trata de un almohadillado fácilmente distinguible del de los muros republicanos la muralla de la ciudad, ver Th. Hauschild en Butll. Arqueol. 1973-74, 23-33; Butll. Arqueol. 1976-77, 49-73 y MM, 1979, 204-250.

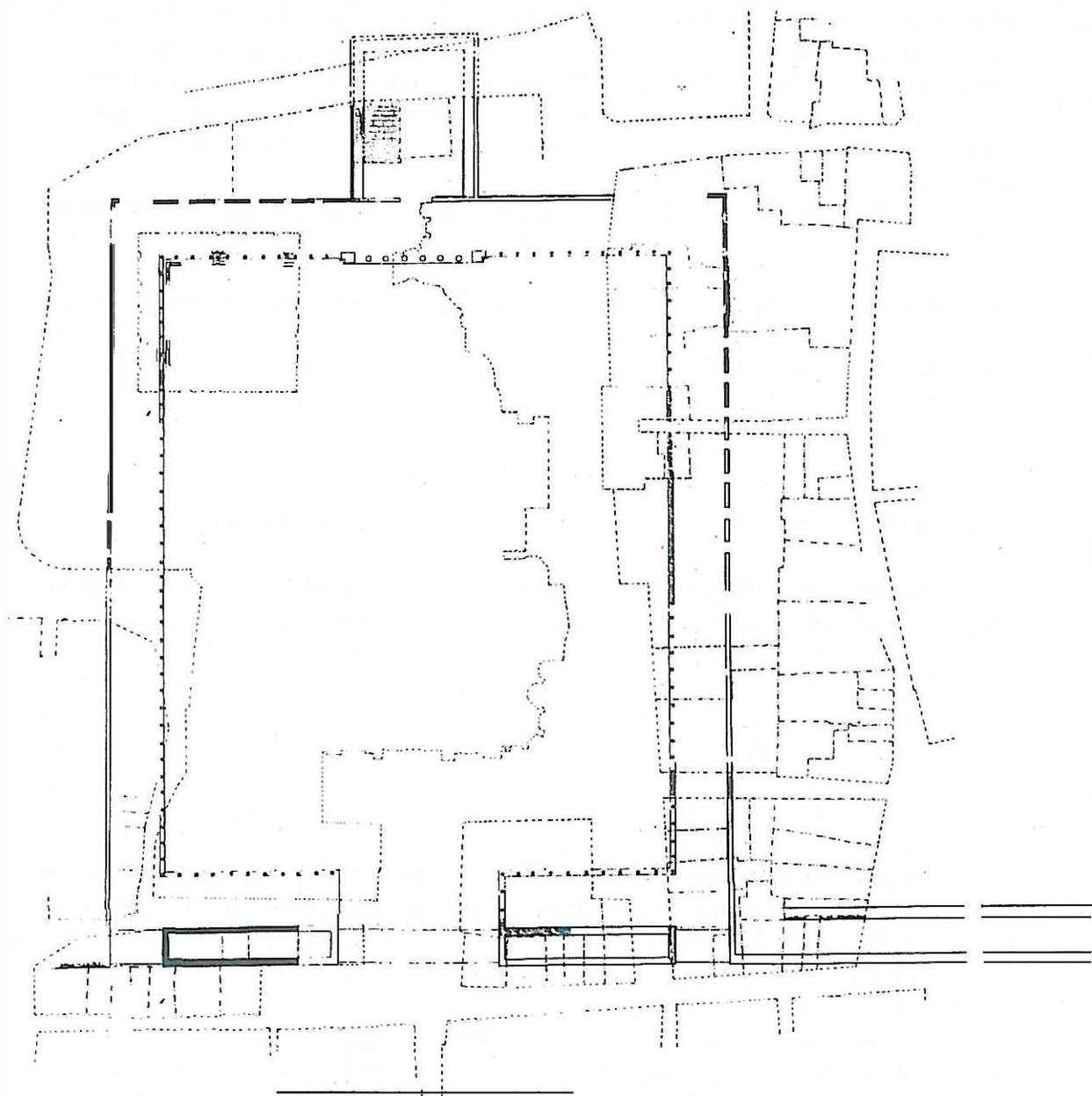

Fig. 1.- Planta restituida de la Terraza de Superior de Táraco.

Las excavaciones en el jardín del claustro²⁷ descubrieron una serie de canales de desagüe (fig.3), en parte excavados en la roca y en parte contruidos con pequeños muretes, que corrían paralelos a dos de los lados de los muros del recinto. Inmediatamente por detrás de estos canales se identificaron los restos de una cimentación corrida, muy arrasada, apoyada directamente en la roca. Se delimitaba, por lo menos para el ángulo noroeste de la plaza, un pasillo perimetral de unos 12 metros de anchura.²⁸ La interpretación de estos elementos no ofrece demasiadas dudas y está recogida por Hauschild en la fig. 23 del artículo antes citado.²⁹ Los canales corresponden al sistema de evacuación de aguas pluviales de

27. J. Sánchez Real, MM 10, 1969, 276 ss.

28. Esta dimensión puede ser precisada en base al estudio

metrológico del monumento, ver Cortés-Gabriel 1985.

29. Hauschild, AEspA. 1974.

la plaza y tal como es reconocido por el estudioso alemán, su colocación evidencia indirectamente la posición de un porticado. Esta solución constructiva es común a casi todas las plazas porticadas de la antigüedad, el orden arquitectónico de las columnatas sostiene, como es lógico, la cubierta inclinada del porticado de tal manera que la caída del agua pluvial se realiza hacia el interior de la propia plaza. Por motivos compositivos la base de la columnata se apoya como mínimo en un escalón que distingue la zona cubierta de la zona descubierta. Este escalón refuerza la imagen unitaria de los porticados pero se justifica también como parte de una solución técnica: el desagüe de la cubierta se realiza por caída libre, por lo que es necesario cambiar ligeramente de cota para evitar que el agua entre al porticado. Con ello el lugar idóneo para colocar los canales de desagüe de la plaza es precisamente delante del escalón en que se apoyan las columnatas. En conclusión: el recinto superior incluía interiormente un porticado, al menos en tres de sus lados.

El carácter unitario del diseño de un edificio antiguo obliga a suponer, en el caso de este recinto, algún tipo de relación entre la posición de las ventanas y la colocación de las columnas. La distancia entre ejes de las ventanas se sitúa en una media de 7,40 m. (con ciertas variaciones) lo que resulta excesivo constructivamente para hacer corresponder una sola columna entre ventana y ventana. Más probable resulta imaginar la colocación de dos columnas entre ventana y ventana. En este caso dispondríamos de un entre-eje de 3,40 m. lo cual resulta constructivamente justificable. En este caso los intercolumnios del porticado coincidirían alternadamente con ventanas y con paños ciegos de pared.

Este esquema de restitución de los porticados aporta además una explicación para los arcos rebajados citados anteriormente: si restituimos la alineación de los porticados dichos arcos quedan centrados respecto a los ejes de los ambulacros. Ello hace pensar que podría tratarse de monumentales accesos al recinto o bien de la apertura de sendas exedras situadas en los extremos de los pórticos.

El muro de fondo de delimitación del recinto gira perpendicularmente hacia el norte a unos 53 m. del ángulo documentado del recinto. Si restituimos la simetría del conjunto podemos deducir la existencia de una sala axial de 23 m. de anchura y de profundidad desconocida. Es significativo que dicho punto de giro nos permita colocar exactamente cinco ventanas a lo largo de la pared interior manteniendo las proporciones de la secuencia (fig. 2). El único paramento interior conservado de dicha sala presenta los orificios correspondientes al aplacado interior de mármol, exactamente igual que los paramentos interiores del recinto.

La afortunada circunstancia de que se haya conservado parte del pavimento de losas de mármol (fig.5) de esta sala axial permite realizar una serie de deducciones útiles para restituir el edificio. En primer lugar destaca un dato arqueológico: los orificios de las grapas de la pared existen únicamente a partir de una cierta cota regular (fig. 6 con el alzado de este muro). Esto debería interpretarse como un indicio de que la cota de pavimentación de esta sala correspondía precisamente con dicha línea (los aplacados de mármol acostumbran a descender hasta el suelo), sin embargo disponemos de parte del enlosado aun conservado *in situ* a una cota de 1,90 m. por debajo de dicha línea. La única conclusión posible es que esa altura de casi dos metros estaba ocupada perimetralmente por un zócalo adosado a las paredes que dejaba a una cota más baja la parte central de la sala.³⁰ La excavación (figs.4-5) ha documentado la

30. Ver Hauschild 1974, 115 y J.Serra Vilaró, Santa Tecla la vieja, 64.

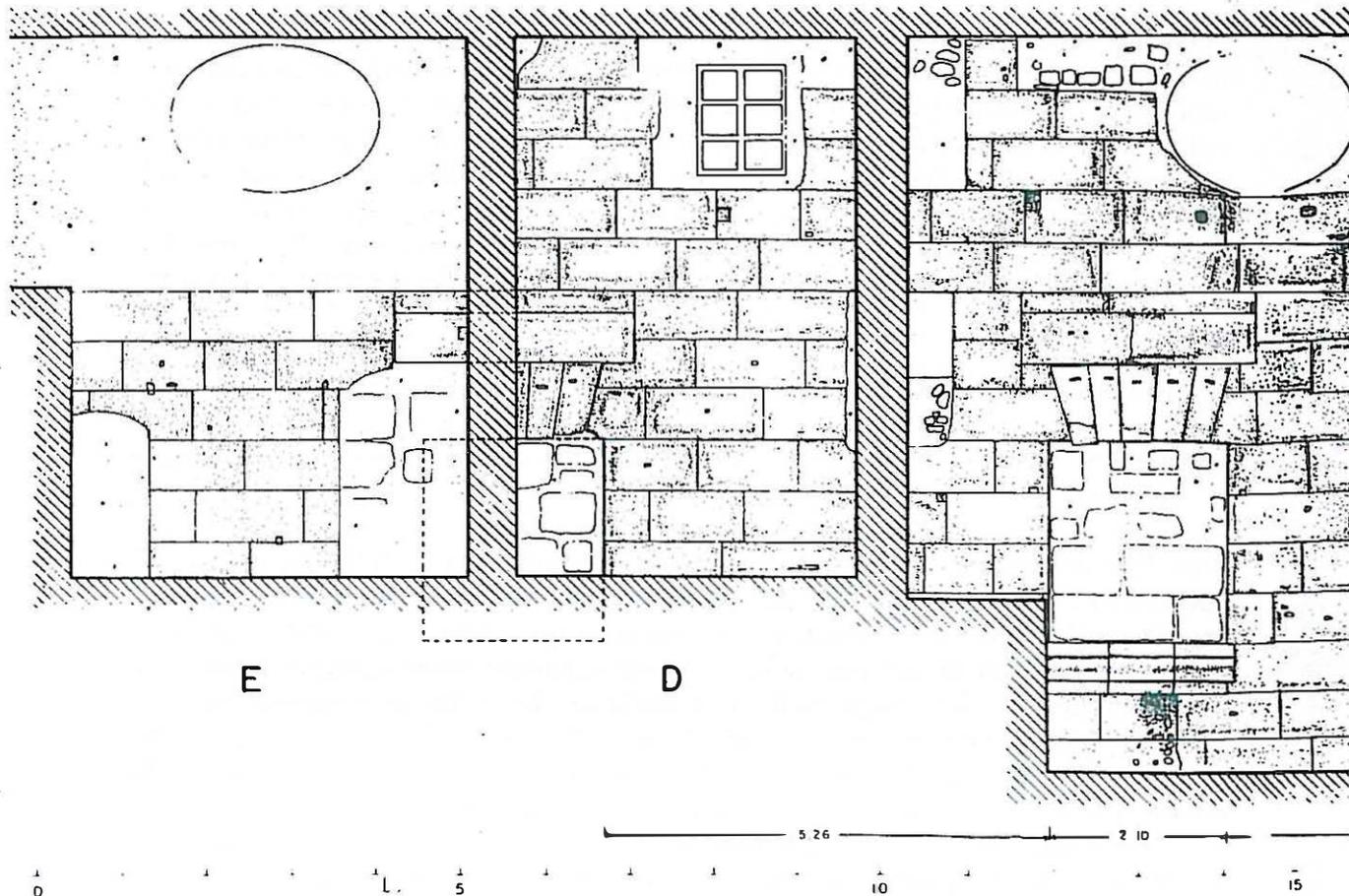

Fig. 2.—Alzado exterior de los muros del Recinto de Culto incluyendo las ventanas y el arco. Hauschlid 1977

existencia de una cimentación de grandes bloques, adosada a la pared de la sala axial que restringe la parte pavimentada con losas de mármol.(31) La cota respecto al nivel del mar del pavimento enlosado es de 68'85 m. Si ponemos en relación estos datos con las cotas de los porticados de la plaza se puede obtener la siguiente secuencia. A partir del centro de la plaza se podría acceder a través de dos o tres escalones a los porticados que rodeaban la plaza y desde los porticados, ascendiendo dos escalones más, podríamos alcanzar el interior de la gran sala axial rodeada perimetralmente por un podio de casi dos metros de altura.

Estos datos arqueológicos requieren un ejercicio de interpretación para poder completar la planta general.

El primer problema corresponde a la definición de la profundidad de la plaza. Para ello disponemos de la galería abovedada que se extiende entre la calle Escrivanes Velles y Civaderia. Esta galería, cuya sección ha sido repetidamente publicada, constituye una substrucción que funciona estructuralmente como muro de contención, pero también como criptopórtico. Se sitúa en la línea de las escaleras de la Catedral medieval y corresponde al cambio de cota entre la terraza media y la superior. Esta galería forma parte ya de los edificios de la terraza media. De hecho las discontinuidades de la misma corresponden a los tres accesos de la terraza superior.(32) Indirectamente por tanto nos ofrece la línea de cierre del recinto y las dimensiones de la terraza superior: 153 m. de profundidad por 133,10 m de anchura.

En Cortés-Gabriel 1985 se nos ofrece una interesante reflexión metrológica

31. La documentación de este conjunto se encuentra en Cortés-Gabriel "Recull de dades" oc.

32. R.Cortés, Los Foros de Tarraco, en *Los foros romanos de las provincias occidentales* 1987, p.10.

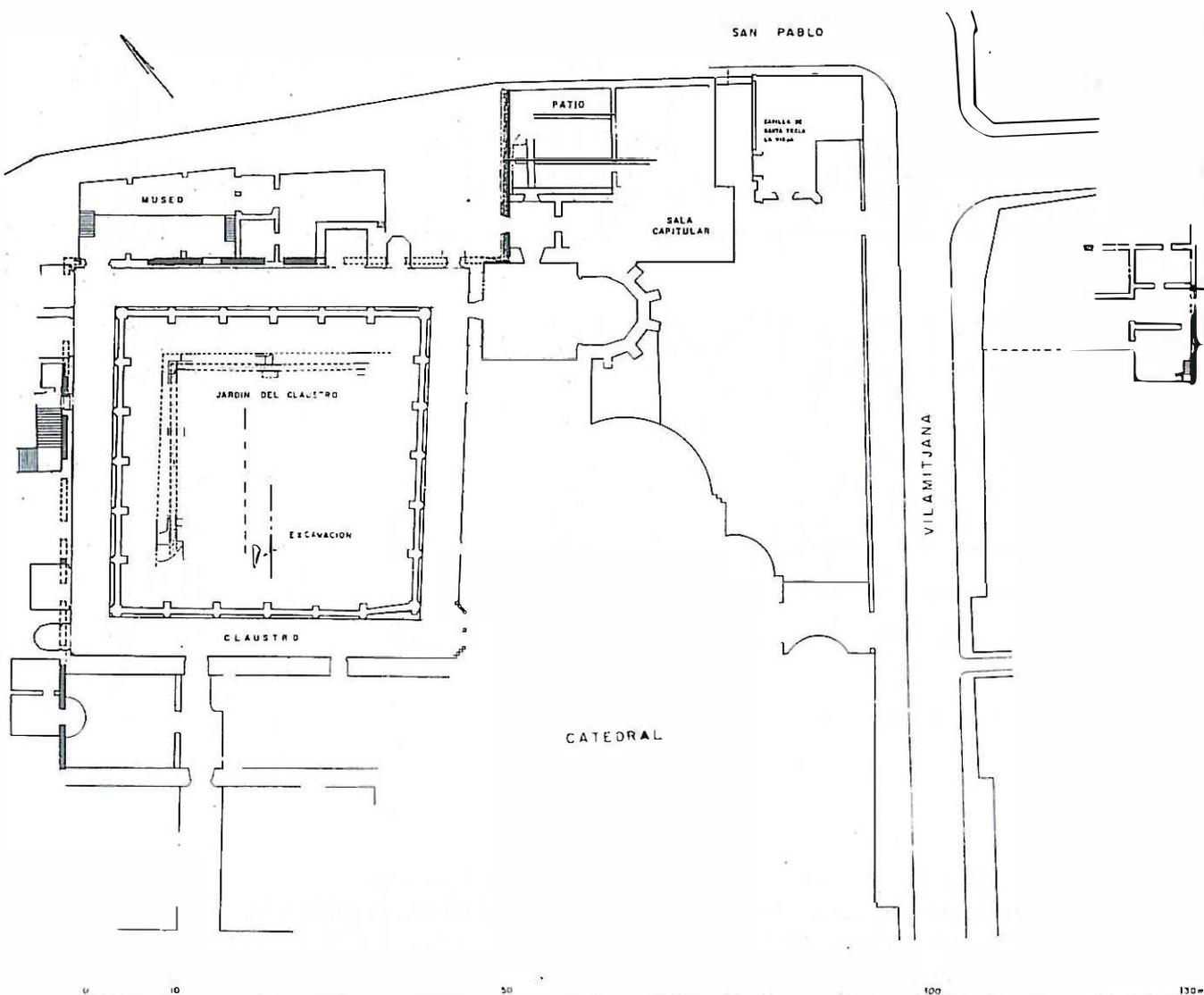

Fig. 3.-Planta de los restos romanos del entorno de la Catedral, Hauschild 1973.

porticado medida hasta el entreeje de la columnata se puede fijar en 11,1 m., esto es 37,5 pies romanos (11,1 m = 7,5 pasos = 37,5 pies).

Para comprobar la autenticidad de este sistema de medidas así reconstruido, verificaremos que la suma de las medidas parciales así obtenidas corresponden a la anchura total del recinto. Nos encontramos así con la sorpresa de que nos faltan 2 m.: 11,1 m. (anchura porticado) + 40,7 m. (11 intercolumnios) + 27,5 m. (anchura sala axial) + 40,7 (11 intercolumnios) + 11,1 m. (anchura porticado), suman exactamente 131,1 m. Según este calculo nos faltarian aún dos metros para alcanzar la anchura del recinto, lo que en principio parecería indicar que algo falla en el cálculo metrológico de Cortés-Gabriel. Sin embargo una atenta observación a la planta de Hauschild 1974 (fig.3) permite explicar el problema: ¡la última columna del porticado no se alinea con la pared lateral de la sala axial!. Existe un desplazamiento de un metro entre eje de muro y eje de columna. Este detalle tiene mayor importancia de la que podría parecer. Significa un indicio de que el interior de la sala axial no forma parte del mismo sistema decorativo que la

plaza.³⁵ Por otra parte si intentamos proseguir con el mismo ritmo de porticado por delante de la sala axial nos encontramos con la imposibilidad de coincidir con el otro tramo simétrico que ya hemos restituido.

Existe una solución fácil que resolvería estos problemas, imaginar que la sala axial constituye un espacio diferenciado de la plaza, posiblemente accesible a través de una puerta y que la columnata al transcurrir delante de la puerta (y de la propia sala) cambia de ritmo. Esto supondría a nivel topográfico afirmar que el templo se sitúa al fondo de la plaza, con una gran fachada de 29,7 m. de anchura (los 27,5 m. de la sala axial más el metro a izquierda y a derecha de desplazamiento de los extremos de la columnata)³⁶ articulada con los porticados laterales. Una longitud de 29,7 m. es aproximable a una medida de 100 pies romanos (29,6 m.), una conclusión que parece confirmar la validez del análisis planteado.

En conclusión la unidad metrológica utilizada para el planteamiento de todo esto conjunto foral corresponde específicamente al "paso" romano (unidad de 5 pies de 0,296 m), tal como ya fue puesto de manifiesto en el precedente trabajo de Cortes-Gabriel. Una utilización de medidas estandarizadas³⁷ que se explicaría por la coincidencia entre la fase de proyecto arquitectónico y la de materialización sobre el terreno.

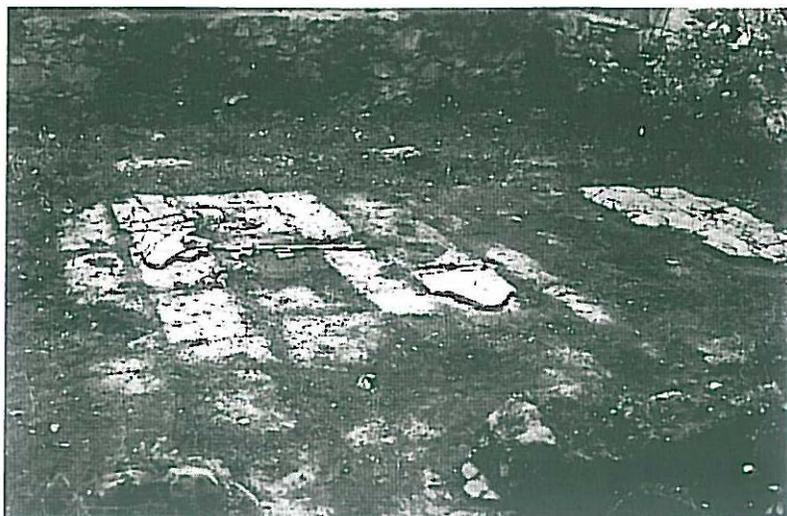

Fig. 4. - Enlosado de la sala axial. Foto Cortés.

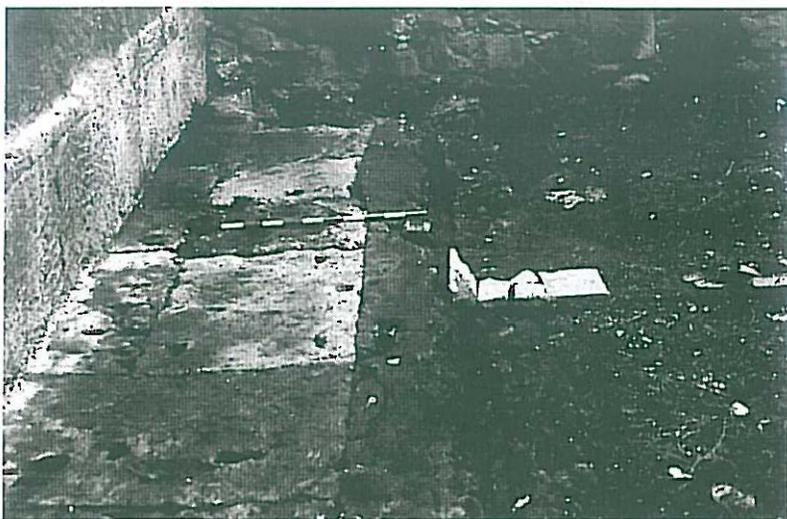

Fig. 5. - Cimentación del zócalo perimetral de la sala axial. Foto Cortés.

35. Si girásemos hacia Norte el arquitrabe que corre sobre las columnatas para interrumpir el porticado delante de la sala axial este moriría extrañamente en medio del muro.

36. No es difícil suponer que esta anchura de 29,7 que deducimos de la documentación topográfica corresponde en realidad a 29,6 m, esto es: ¡exactamente 100 pies romanos!.

37. Es importante notar que una de las unidades fundamentales utilizadas en la práctica constructiva de la antigüedad era precisamente la *pertica*, que equivalía precisamente a 10 pies y que el *redemptor operis* utilizaba en el replanteo de los edificios sobre el solar, ver R.Mar y J.Ruiz de Arbulo, *Metrología del foro republicano de Ampurias*, 6° Congreso de Puigcerdá, 1984.

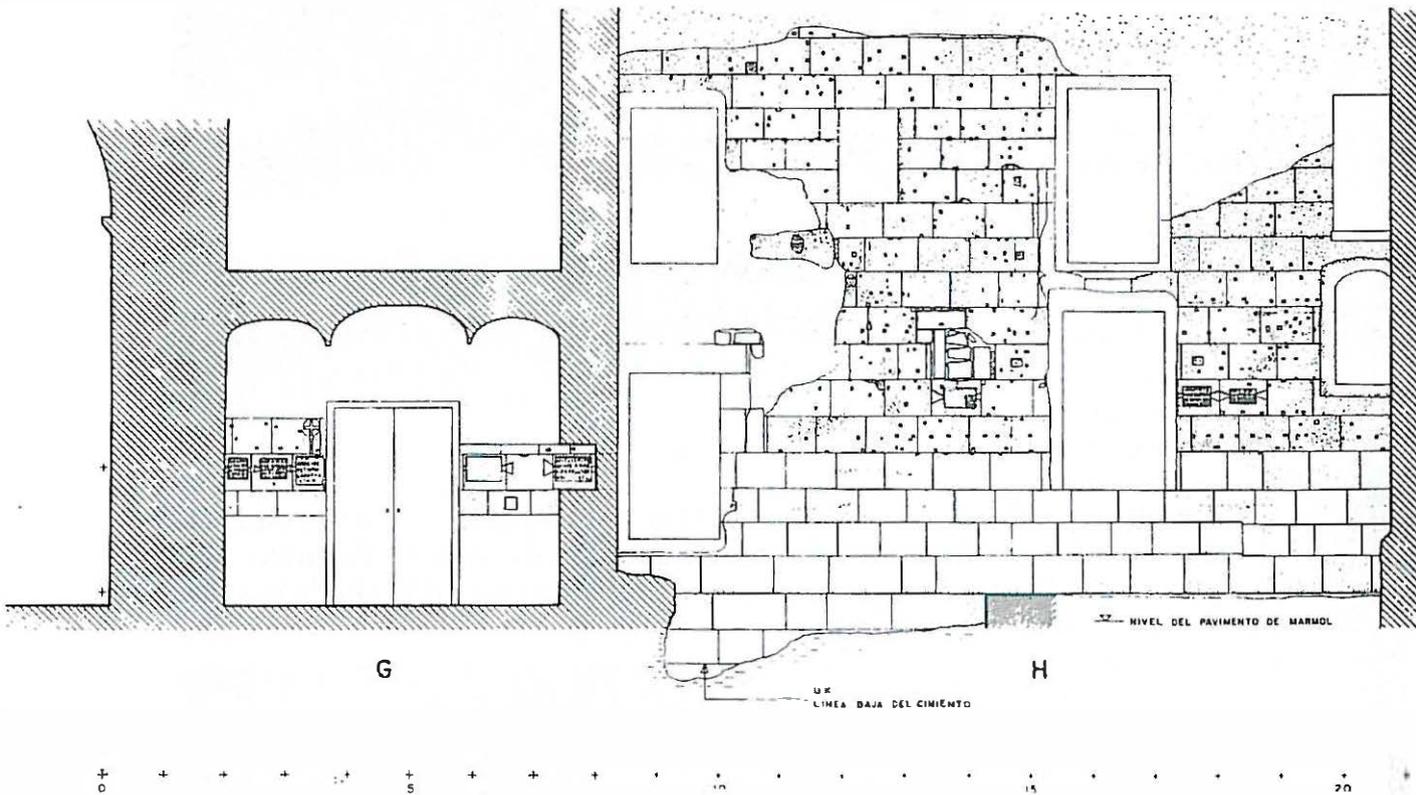

Fig. 6.— Alzado del muro interior de la sala axial. Hauschild, 1973.

4. LA INTERPRETACIÓN ARQUITECTÓNICA

La interpretación de una planta de este tipo proporciona directrices muy claras a la hora de proponer la reconstrucción de los alzados del conjunto. El frente de la gran sala axial (la probable *cella* del templo) estaría ocupado por una fachada de columnas de tamaño grande en tanto que los porticados del recinto corresponderían a columnas de tamaño pequeño. Ambas columnatas se imbricarían a través de pilares articulados que permitirían el enlace entre dos órdenes monumentales de diferente tamaño. Una solución que conocemos perfectamente en la práctica arquitectónica de época imperial: el foro de la Paz de Vespasiano en Roma (fig.8) y el templo de culto imperial de Aventicum "Temple du Cigognier" (fig.9). aportan paralelos de este tipo de solución compositiva en época flavia.

El *Templum Pacis*, el Foro de la Paz de Vespasiano,³⁸ se conoce a partir de algunas estructuras arqueológicas conservadas, que se completan con fragmentos de la planta marmórea de Roma (FUR). La identificación de los fragmentos que corresponden a este conjunto es segura pues incluyen la inscripción *..ACIS (forum o templum...Pacis)*. El conjunto se define como una gran plaza porticada de 110 x

38. Sobre los restos arqueológicos, apenas estudiados, ver A.M.Colini, BullCom. 65, 1937, 7-40; para los fragmentos de la planta de mármol: G.Carettoni,

A.M.Colini, L.Cozza, G.Gati, La pianta marmorea di Roma antica (1960), más recientemente E.Rodríguez-Almeida, Aggiornamento a la Forma Urbis (1980).

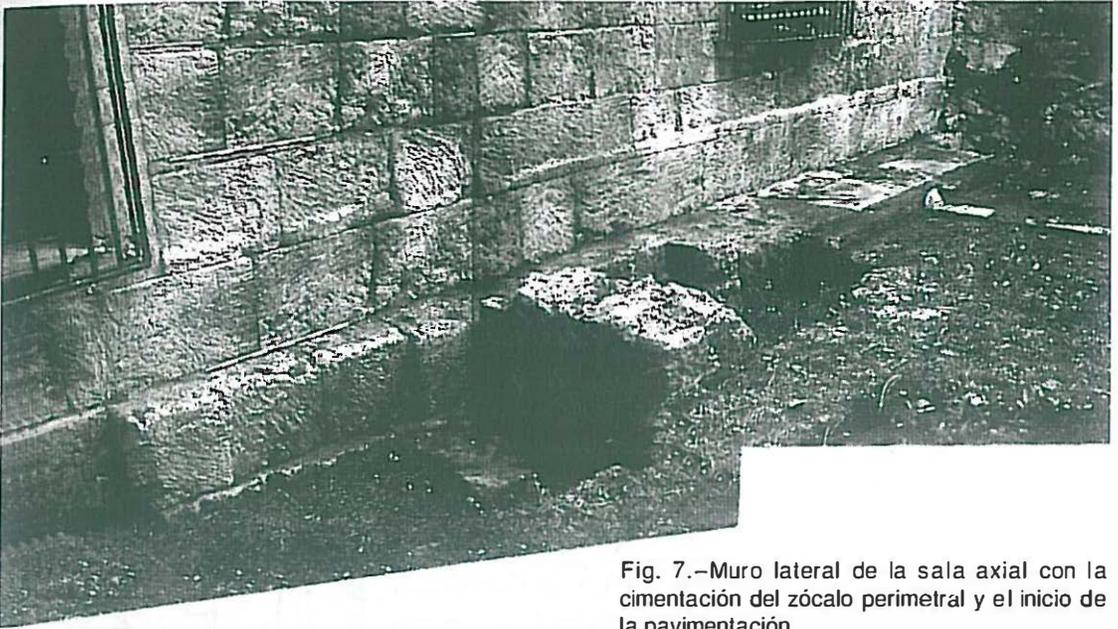

Fig. 7.—Muro lateral de la sala axial con la cimentación del zócalo perimetral y el inicio de la pavimentación.

135 m., en cuyo lado Sur se abre el gran aula de culto. Es importante notar que la planta de esta aula se conoce tan sólo a través de los fragmentos de la *Forma Urbis Romæ* (FUR): un gran espacio interior con un áen su eje.(39) Es difícil precisar las dimensiones exactas de la sala ya que han de ser deducidas de un plano de mármol relativamente poco preciso. La escala gráfica de la FUR, según los cálculos de Caretonni,(40) es de 1:240, lo que significa que la anchura del aula se sitúa por encima de los 30 m. Del esquemático dibujo parece deducirse que la sala presentaba dos alineaciones interiores de columnas como elemento decorativo (se trata de dos pequeños rectángulos alargados, ver fig.8). Ello supone que la anchura (luz) de las cerchas de madera que cubrían el techo era algo menor (tal vez 25 m). Además el eje de la composición estaba marcado por el citado ábside interior que contenía la estatua de culto (en la planta se aprecia el rectángulo de su basamento). La entrada a esta gran sala se producía a través de una serie de seis columnas que interrumpían la continuidad del muro de delimitación del porticado. Estas seis columnas coincidían con una fachada exastila que marcaba en la plaza la presencia de un orden monumental al que se imbricaban los porticados perimetrales. El centro de la plaza estaba ocupado por un altar de grandes dimensiones (12 x 6 m.) rodeado de jardines. La planta nos describe además la forma geométrica de división de los parterres, que marcarían una explanada central con el altar flanqueada de los bloques ajardinados. La importancia del área no edificada de este recinto, situada precisamente en el centro más congestionado de la antigua Roma y ocupada simplemente por jardines, se asocia con la idea de un recinto consagrado a la Paz y decorado con las mayores bellezas del arte.(41) Plinio en su *Historia Natural*, cita el *Templum Pacis* entre los tres más bellos edificios de la Roma de su época,(42) los otros dos eran la *Basilica Aemilia* y el Foro de Augusto. No sorprende por tanto que el Foro de

39. La restitución más completa de la planta se encuentra en A.Collini oc. n.38, fig 2; hipótesis diferentes han sido propuestas por I.H.Bauer, *Porticus Absidata*, RM 90, 1983, 111-184, quien supone la ubicación de una basilica enfrentada transversalmente al aula de culto y por J.C.Anderson, *Domitian, the Argiletum and the Temple of Peace*, AJA 86, 1982, 101 ss, donde se

supone una primera fase con un porticado hacia el *Argiletum*.

40. Caretonni et alii. oc. p.206.

41. Flavio Josefo, *Bell.Jud*, 7.5.7, menciona que este recinto fue adornado con obras maestras de la pintura y la escultura.

42. Plin. HN 36.102.

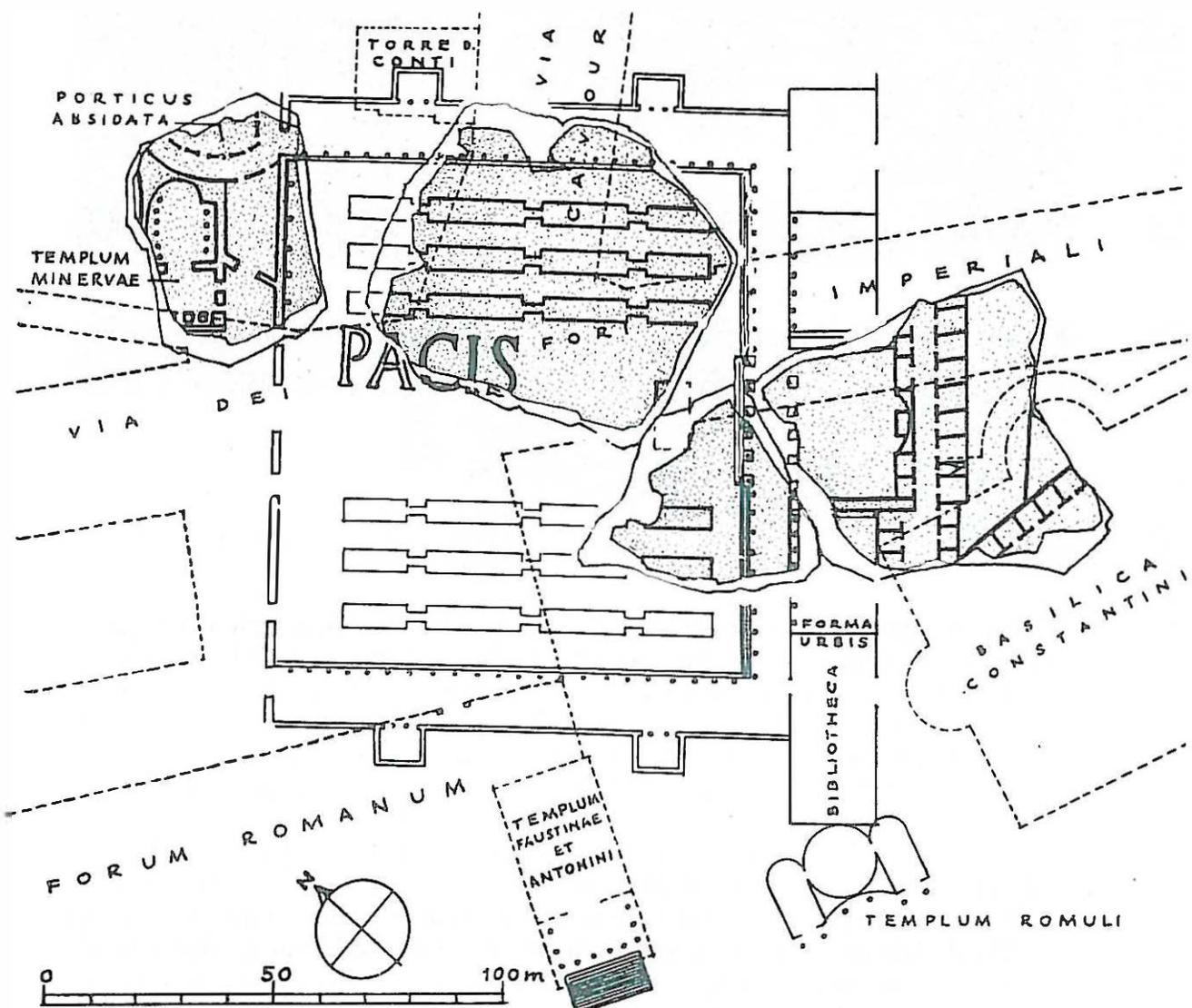

Fig. 8.—Restitución del Forum Pacis de Vespasiano, Roma. Según Colini 1944.

Vespasiano en Roma llegase a convertirse en un modelo tipológico en la urbanística de época flavia.

Para imaginarnos la zona central del Recinto de Culto tarraconense disponemos de otros dos ejemplos de grandes plazas ajardinadas que aparecen en la FUR:⁴³ el templo del Divo Claudio (*claudianum*) y los misteriosos *adonax*.

La construcción del *Claudianum* fue comenzada por Agrippina, interrumpida por Nerón, quien en parte lo destruyó para incorporarlo como un jardín aterrazado a su palacio (la Domus Aurea)⁴⁴ y finalmente concluida por Vespasiano.⁴⁵ Se trata de un recinto de dimensiones mucho mayores que el tarraconense (aprox. 200x180 m) rodeado por pórticos y con el templo en el centro. El carácter aterrazado del conjunto y su posición dominando la colina del Celio

43. R.B.Lloyd, Three Monumental Gardens on the Marble Plan, *AJA*, 86, 1982, 91-100.

44. Suet. Vesp. 9.

45. El principal estudio por ahora publicado, es el de A.M.Colini, en *MemPontAcc* 3.7 (1944) 137-162; ver

además en Platner-Ashby o.c. y Nash o.c., voz "*Templum Divus Claudius*" y A.Böethius, J.B.Ward-Perkins, *Etruscan and Roman Architecture* (1970) 210-211, 217-219.

constituyen similitudes adicionales con nuestro recinto. Nuevamente la FUR nos informa de aspectos que la arqueología no ha podido documentar, en concreto el tratamiento ajardinado del área descubierta del recinto. En el plano de mármol se reconoce un parque organizado en parterres estrechos y alargados que enmarcan la posición central del templo respetando los dos ejes de simetría del conjunto.⁴⁶ No hemos de olvidar que este recinto estaba dedicado a la divinización de un emperador y como tal participaba de la retórica helenística de heroización. Por ello el ajardinamiento del entorno del templo se concebía como un auténtico bosque sagrado, un *lucus* consagrado a la memoria del *diuo*.⁴⁷

El tercer ejemplo comparable al Recinto de Tarragona que aparece en la FUR, es un discutido fragmento que incluye la representación de una monumental plaza porticada ocupada por jardines.⁴⁸ La inscripción conservada en el fragmento (...ADON...) ha sido restituida por ADONAÆ,⁴⁹ que podría corresponder a los *hortus adonæ* citados en relación con el palacio de Domiciano.⁵⁰ La ubicación topográfica del fragmento resulta particularmente controvertida en los estudios de topografía de Roma.⁵¹ Sin embargo, creemos que es útil una referencia a la

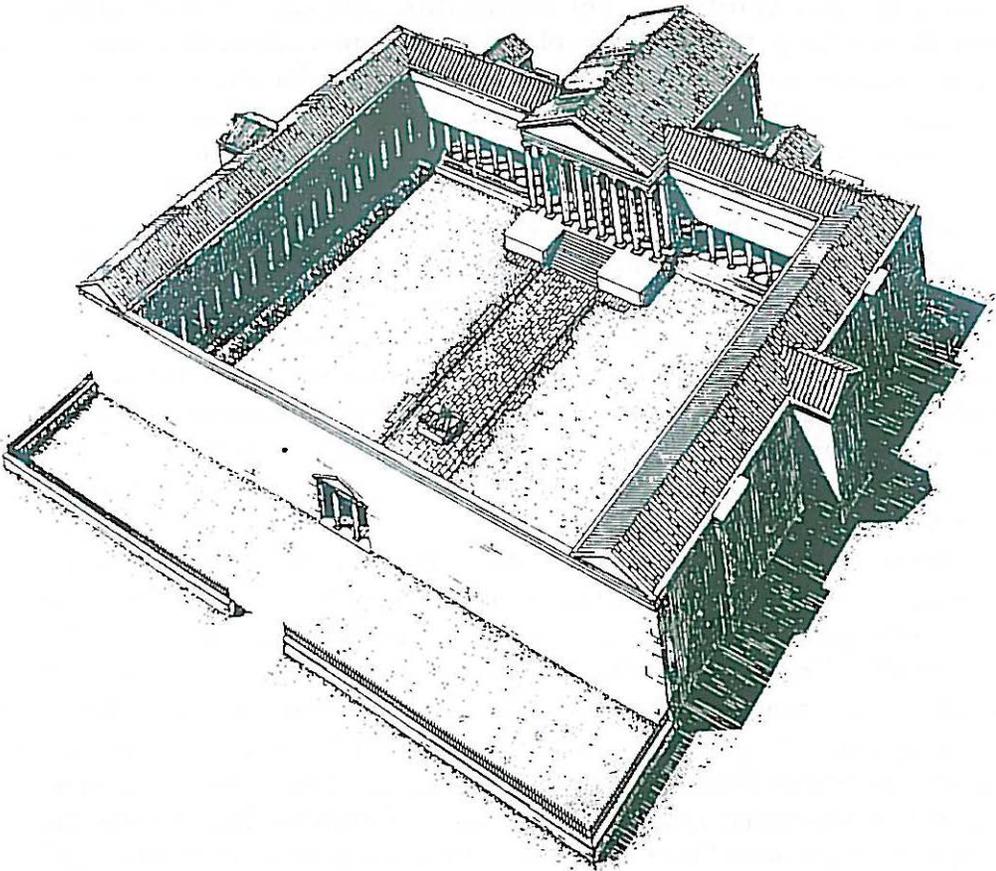

Fig. 9.—Restitución del santuario "du Cigognier" en Aventium. Según Boridel, 1982.

46. En las placas de mármol de la FUR se reconoce el dibujo de formas rectangulares que rodean el templo, estos dibujos fueron reconocidos ya por H.Jordan, C.Huelsen, *Topographie der Stadt Rom im Altertum* (1878-1907), 1.3.233, como sistemas de ajardinamiento.
47. P.Grimal, *Les Jardins Romains* (1969) 187: "rangeés d'arbustes, véritable bois sacré du héros".
48. El fragmento fue descubierto en 1562 y documentado

por primera vez en el codice Vaticano Latino 3439, Fo. 18 r., ver FUR, pl.VIII.2 y pl. XXXIV.46 a-d.

49. Huelsen-Jordan oc., además en *DissPontAcc* 2.11, 1914, 115 ss.
50. Se trata del autor Philostratus, quien en la vida de Apollonius de Tiana 7.32, cita que el filósofo fue recibido por Domiciano, cerca de su palacio, en los *Hortus adonæ*.
51. Ver discusión en F.Coarelli *MEFRA* 89, 1986.

misma en el intento de explicar el significado arquitectónico del Recinto de Culto de Tarragona.

Estos tres ejemplos romanos, atestiguan la construcción de monumentales plazas aterrazadas concebidas como recintos de culto en época flavia. El área descubierta de las plazas, en los tres casos, son ocupadas por monumentales jardines diseñados en función del ámbito de culto y por tanto concebidos en función de ciertas formas de ritual. El paralelismo en cuanto a dimensiones y a organización compositiva con el Recinto de Culto de Tárraco nos parece evidente, aún así citaremos otro ejemplo, el templo de culto imperial de *Aventicum*, de cronología flavia. Con ello se completa una visión de la terraza superior de Tarragona, que la arqueología aun no ha llegado a desvelar.

El templo "du Cigognier" de *Aventicum* constituye un recinto de dimensiones más reducidas que los casos citados hasta ahora, sin embargo el tamaño y proporción de la *cella* son similares a la sala axial de Tárraco. Un simple examen de la planta restituída⁵² del conjunto, permite identificar inmediatamente las analogías con el *Templum Pacis* y con el Recinto de Culto de Tárraco: destacan la posición axial de la *cella* y la imbricación de dos órdenes de columnas (el del templo y el de la columnata del porticado). Este caso aporta además otras informaciones: los porticados de la plaza se hallaban a 2,5 m. de altura respecto al nivel de la zona descubierta y el eje de la plaza estaba atravesado por una vía procesional que incluía el altar y se dirigía hacia el teatro.⁵³ La zona no ocupada por la vía procesional no estaba pavimentado por lo que podemos imaginar una solución complementaria con los ejemplos citados en la ciudad de Roma. La plaza se estructura como una asociación entre pasillos porticados (los ambulacros) funcionalmente conectados con el aula de culto y que abrazan un jardín sagrado en cuyo centro se sitúa el altar. Las enormes dimensiones del aula de culto en todos estos casos y su importante monumentalización interna, se justificarían por el desarrollo de una liturgia donde una numerosa comunidad de culto se introduce en la gran sala, circula por porticados, desciende al jardín sacro y participa en rito ante el altar. En el caso de *Aventicum* además continuarían hacia el teatro donde el pueblo reunido ordenadamente en los graderíos participaría en la ceremonia.

No es difícil reconocer ciertos paralelismos con la situación del conjunto provincial de Tárraco: el *consilium provinciæ* se reuniría en la sala axial, presidido por el *flamen*, para celebrar un culto que en esta época sólo podía ser a la *domus divina*. Desde el recinto de culto superior se descendería a los porticados de la Plaza de Representación (foro provincial). Estos ambulacros, situados a 3 m. de altura respecto a la plaza, servirían de marco a la procesión que finalmente accedería al *pulvinar* del circo a través de una escalinata curva situada en el eje de la plaza. Las referencias que los estudiosos de Tarragona hacen a una *via triumphal* que seguiría el eje de la Plaza de Representación se justifican en esta explicación y coinciden plenamente con la solución que encontramos documentada en *Aventicum*. Lo mismo ocurre con la sección de los porticados, que se alzarían sobre un podio. La hipótesis de la existencia de jardines que se extenderían sobre el área descubierta de la plaza (como en los ejemplos de Roma y *Aventicum*) se justifica por la presencia de un acueducto. Sus restos han sido documentados en el tramo

52. Ph. Bridel, *Le sanctuaire du Cigognier, Aventicum III* (1982).

53. Una discusión sobre el posible significado ceremonial

de estos elementos se encuentra en R. Etienne, *Un complexe monumental du culte impérial à Avenches*, *Bull. Asoc. Pro Aventico*, 29, 1985, 5 ss.

final por encima de la cota del suelo antiguo (se trataría de una conducción vista) y abastecería de agua a la plaza desde su ángulo NW.⁵⁴

Todas estas consideraciones nos permiten presentar el conjunto tarraconense como un modelo a escala gigante de lo que la retórica del ceremonial imperial podía significar en la capital de una provincia.

La ubicación de salas axiales al fondo de estructuras porticadas se explica a partir de época helenística en base a dos líneas fundamentales: la componente simbólica del edificio que convierte el área porticada en un vestíbulo de la sala principal y una componente funcional que nace del tipo de rituales ó procesiones que requiere el culto. De la multitud de ensayos tipológicos que se realizaron a lo largo de los siglos III y II a.C. en las ciudades helenizadas del Mediterráneo oriental, existen dos soluciones arquitectónicas de cuyo éxito da fe su perduración en la arquitectura romana altoimperial.

La primera es la asociación del teatro con determinadas formas de culto al soberano. Uno de los ceremoniales fundamentales es el *adventus*, la llegada simbólica del Señor, su escenario era en todo el Oriente la fachada del palacio, de ahí la solución de *iwān* tan frecuente en los palacios sasánidas. Las monarquías del oriente helenizado supieron asociar el teatro, lugar sagrado desde sus orígenes, con la referencia simbólica a la fachada del palacio. El progresivo desarrollo de la decoración escénica a lo largo de los s. III y II a.C. se entiende desde esta lógica. El escenario pasa a ser la fachada del palacio.

El segundo es la composición de los peristilos con salones de culto en su eje. Desde el punto de vista compositivo-simbólico la importancia de este elemento se reconoce en la progresiva jerarquización de los espacios: la sala axial pasa a convertirse en la pieza dominante del conjunto. Desde el punto de vista funcional, la actividad ritual o cultural que se acoge en este espacio corresponde a una liturgia de procesiones y ceremonias que aconsejan la imbricación del espacio principal con los porticados perimetrales de la plaza o peristilo.

Ambas líneas se desarrollarán en el oriente helenístico como parte de las liturgias de heroización y divinización de los dinastas sucesores de Alejandro y como tales perduran a través de la implantación del culto al emperador en el mundo romano.

La hipótesis de que la sala axial fuese en realidad la *cella* del templo de Tarragona, enlaza con una discusión más compleja que incluye los foros de Clunia, Bavay, *Alba Helveciorum*, *Augusta Bagiennorum* y Treveris, ejemplos que presentan un espacio axial en el fondo del tripórtico que define la plaza principal. El análisis ha sido afrontado con profundidad por J. Ch. Balty⁵⁵ sobre la ambigua distinción entre curia y simple exedra que se podría asignar a estos espacios. Aún cuando Balty mantiene la cuestión abierta, creemos que el caso de Tárraco permite desarrollar aun la discusión. El estudioso belga refiere como antecedentes característicos de este tipo de organizaciones las exedras de la *Porticus Liviae* en Roma⁵⁶ donde se produce una alternancia entre *nichiae* semicirculares y cuadradas. Solución que se reconoce en los foros de *Augusta Bagiennorum* y *Alba Helviorum*.⁵⁷ En estos casos las exedras se abren hacia los *ambulacra* de una plaza descubierta sin embargo otros ejemplos como las basílicas julio-claudias de Corinto

54. Cortés-Gabriel, Recull de Dades, oc.

55. J.Ch.Balty *Curia Ordinis*, recherches d'architecture et d'urbanisme antiques sur les curies provinciales du monde romain (1991).

56. Balty oc. 110, para la *Porticus Liviae* ver C.Panella en las actas del coloquio URBS (1987) 612-ss.

57. *Augusta Bagiennorum*: C.Carducci en Not.Scavi 1951, 203-211, *Alba Helviorum*: M.Leglay, S.Tourrenc en "Hommages M.Renart" III (1969) 346-359.

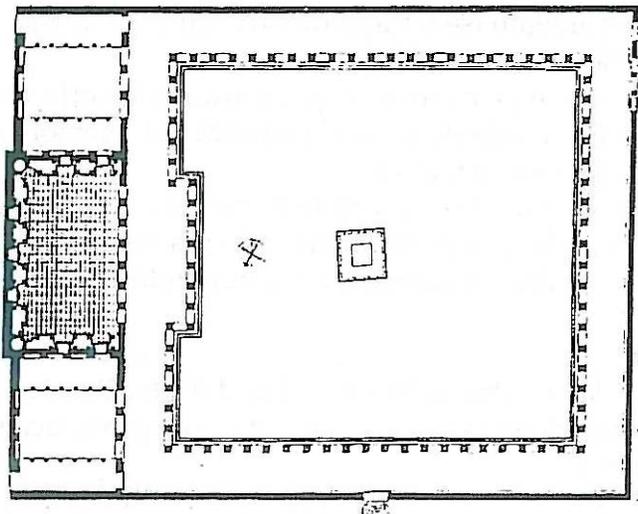

Fig. 10.—Recinto de Culto Imperial en Side, Según A. M. Mansel.

reproducen esta situación respecto a los ambulacros de un edificio cubierto. El ejemplo ya citado del templo du Cigognier (vid. supra n.52-53) aporta un marco explicativo. En este caso la *cella* del templo se alterna con exedras, lo que diferencia el conjunto de *Aventicum* de las basílicas de Corinto es la escala y la disposición axial. En el caso de *Alba Helviorum*, por sus dimensiones y por la ausencia del templo en el

centro de la plaza, la sala axial era con mucha probabilidad la *cella* de culto. En cambio en el caso de *Augusta Bagiennorum* las dimensiones del pequeño espacio axial unido a la presencia de un templo en el centro del área obliga a considerarlo como una simple exedra.

En el caso de Clunia las dificultades que plantea una interpretación arqueológica del monumento⁵⁸ impiden llegar a conclusiones categóricas. La continuidad de la cimentación del porticado que cierra el témenos por detrás del templo podría significar la existencia de una sala axial, sin embargo la importancia del templo colocado en el área descubierta y su proximidad a dicha cimentación hace difícil una valoración del problema topográfico.

El eje del foro de Tréveris coincide con la posición de una doble cimentación que dibuja dos rectángulos concéntricos.⁵⁹ Frecuentemente se ha planteado su interpretación como curia del edificio, en base a la hipótesis de que la basílica jurídica se situaba justamente delante. La identificación de la basílica y de la curia en otro lugar ha permitido proponer una hipótesis alternativa para esta estructura.⁶⁰ Estos cimientos se sitúan en el eje del edificio y coinciden con la culminación de una de las principales vías urbanas: la vía que mediante un puente prolonga el tejido urbano al otro lado del Mosela y que es interrumpida por el conjunto de la plaza. Estas circunstancias han permitido proponer a Balty, creemos que acertadamente, la identificación de estos restos con los cimientos de unos propileos de acceso a la plaza.⁶¹

Otro ejemplo importante en esta discusión es el de Bavay,⁶² en el norte de Francia cerca ya de la frontera belga. Los criptopórticos de su foro son, junto con los de Arles, los más espectaculares conservados en toda Galia. A nivel de substrucciones se dibuja la posición de una enorme sala axial, prácticamente un aula basílica subterránea de 25x14 m. Balty⁶³ apunta (sin excesiva convicción) la posibilidad de considerar este aula subterránea como la substrucción de unos

58. En Clunia las excavaciones han descubierto únicamente una parte del foro lo que hace difícil pronunciarse sobre el carácter específico del espacio axial situado tras el porticado que cierra el témenos a espaldas del capitolio, vid. P.de Palol en *Los foros Romanos de las Provincias Occidentales* (Valencia 1986), 1987, 153-164.

59. La última planta es la incluida en H.Cüppers, Das

römische Forum der Colonia Augusta Treverorum, en: *Festschr. 100 Jahre Rhein.Landsmuseums 1979*, 211-266.

60. Balty oc. 424 ss.

61. Balty oc. 426.

62. H. Bievelet en *Rev.Nord*, 46, 1964, en especial fig.

en pag. 183.

63. Balty oc. 426.

propileos como en el foro de Tréveris. En este caso compartimos las reservas del estudioso belga pues existe otra posibilidad, ya planteada por otros autores, que explica mejor la monumentalidad de estos restos. La basílica jurídica de este foro se sitúa en posición canónica enfrentada transversalmente al templo. Al no existir espacio para ubicar la Curia en dependencia con la basílica, sería fácilmente explicable este aula axial como Curia.

Curia, exedra, *nichia*... constituyen finalmente denominaciones a menudo intercambiables en el léxico arquitectónico de foros a menudo muy mal conservados. Circunstancia lamentablemente frecuente en las provincias occidentales. El examen de la evidencia conservada en las provincias orientales permite entender algunas de estas complejas interrelaciones entre salas axiales y plazas porticadas desde otras perspectivas.

Como ocurre en muchos aspectos del estudio del Culto Imperial, los ejemplos conocidos de Asia Menor y en general de Oriente, al haber conservado los materiales epigráficos y escultóricos *in situ*, aportan explicaciones para edificios de las provincias occidentales que no disponen de tantas fuentes de información. Así ocurre por ejemplo con ciertas salas de enormes dimensiones, situadas en posición axial y abiertas hacia espacios porticados. Las inscripciones y esculturas conservadas en estos espacios permiten afirmar con cierta seguridad que se trata de espacios dedicados a diferentes formas del culto imperial. Estas salas aparecen ligadas a dos tipos de situaciones topográficas: asociadas a las palestras de grandes conjuntos termales o situadas en los ejes de grandes plazas públicas.

El término de *kaisersaal* fue utilizado en primer lugar por los excavadores austríacos que trabajaban en Éfeso al publicar el gimnasio de Vedius donde se encontró *in situ* un altar dedicado por Publius Vedius Antoninus⁶⁴ delante del ábside principal de la gran sala axial abierta hacia la palestra. Otros ejemplos termales con salas de este tipo pueden ser citados en la propia Éfeso (baño-gimnasio Este y gimnasio del puerto) ó en las termas de Sardes, donde el célebre

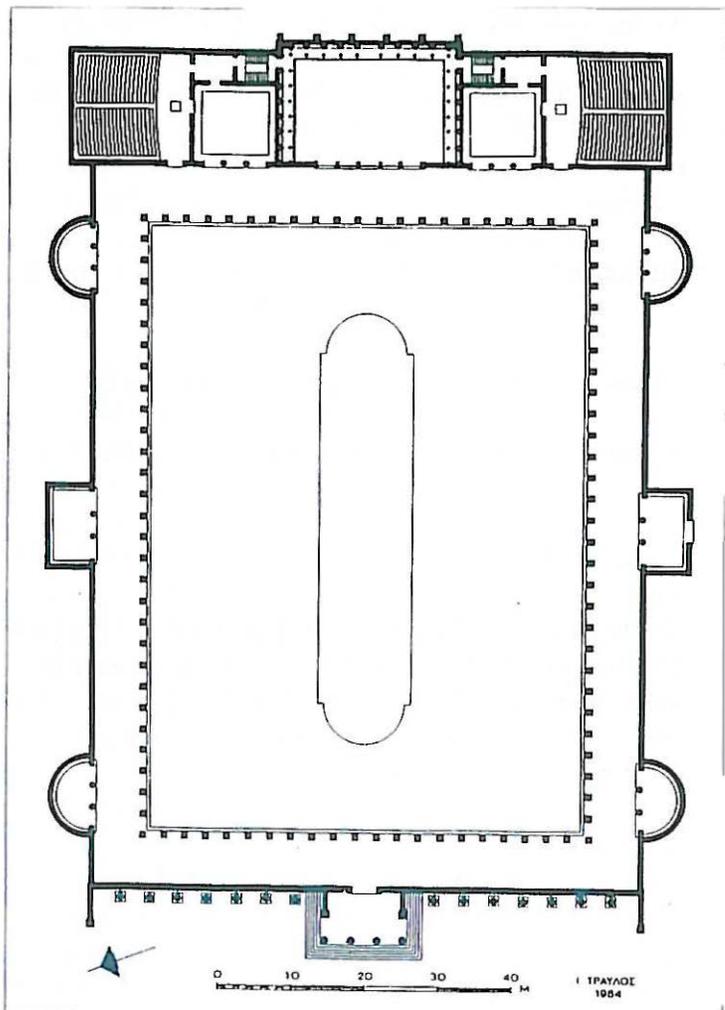

Fig. 11.—Biblioteca de Adriano en Atenas

64. J. Keil, *ÖJhBeibl.* 24, 1929, 29 ss.

Marble Hall estaba dedicado a Septimio Severo, su mujer Julia Domna y sus hijos Caracalla y Geta.⁶⁵ En todos estos casos se trata de grandes habitaciones decoradas interiormente con columnatas alzadas sobre podios combinadas con sistemas de edículas. Estos espacios ocupan una posición axial y dominante respecto a los porticados de las palestras. Además de los casos ya citados podríamos referirnos a los ejemplos de Hierápolis, Afrodiasias y Ankara.⁶⁶

El culto a los emperadores romanos hunde sus raíces en la tradición griega de heroizar la memoria de los triunfadores de los juegos. El gimnasio constituía en este mundo el espacio ideal de heroización. Las estatuas eran dedicadas a los vencedores en un contexto que convirtió las grandes salas axiales de los gimnasios en escenarios de una incipiente divinización. Alejandro Magno y su culto como héroe constituye un importante punto de inflexión. A partir de su muerte los monarcas helenísticos reivindicarán la liturgia de la heroización propia como instrumento político, generando un nuevo tipo arquitectónico: el recinto de culto heroico. El caso más evidente es el recinto de culto que los reyes de Pérgamo construyeron para honrar la memoria divinizada de su dinastía. Los orígenes de este tipo de composiciones arquitectónicas han sido frecuentemente analizados desde la perspectiva de su integración en las palestras de los conjuntos termales. De hecho resulta fácil reconocer que los gimnasios helenísticos constituyen antecedentes de la implantación de edificios termales con palestras porticadas. En este contexto puede ser citado como antecedente de las *kaisersaal* los *ephebeia* de los gimnasios helenísticos.

Llegados a este punto hemos de replantearnos nuevamente la interpretación del conjunto tarraconense. Teniendo en cuenta la sucesión arquitectónica antes descrita, la rigurosa simetría con que se reconstruye la planta, la doble serie de ventanas que flanquean la gran sala reforzando su axialidad, la jerarquización de los espacios, la monumentalidad del conjunto... en un contexto cronológico de mediados del siglo I dC., podemos considerar que estamos ante una de las grandes aulas de culto imperial que se abrían ante explanadas porticadas y que se caracterizan por una monumental decoración arquitectónica interior y por su asociación directa con complejos arquitectónicos de tipo ceremonial (porticados, jardines sacros... etc).

65. F.K.Yegül, *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis*, (1986) 152ss.

65. F.K.Yegül, *Kaisersaal and the imperial cult* AB 64.1, 1982, 7 ss.

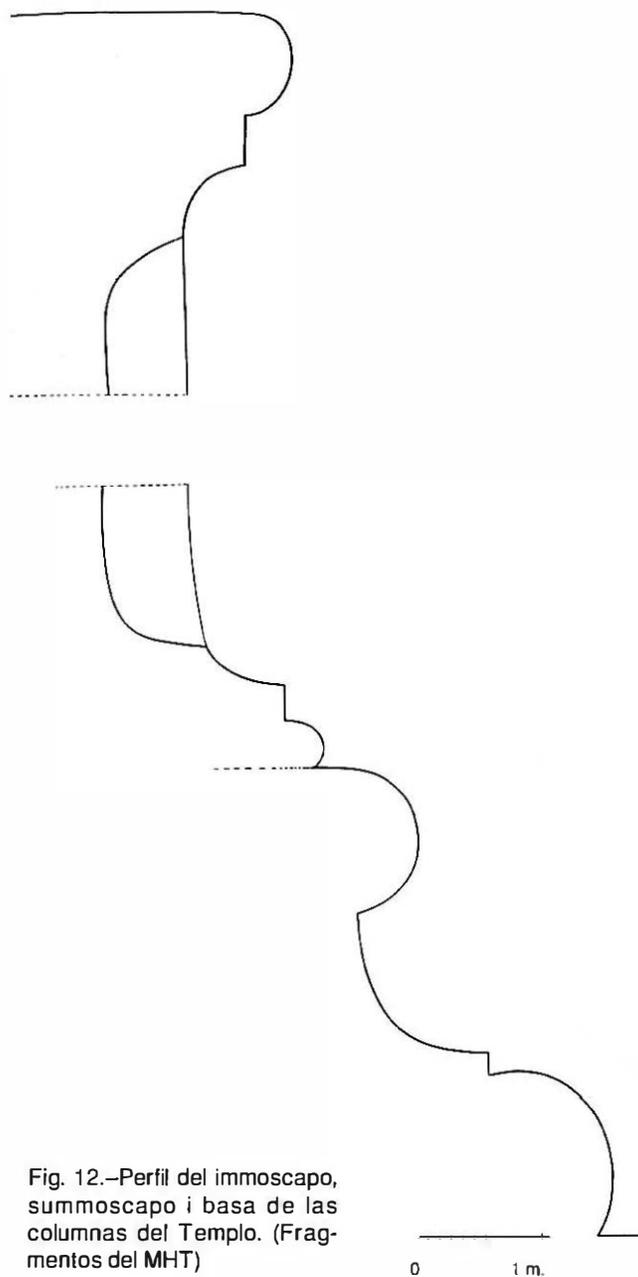

Fig. 12.—Perfil del immoscapo, summoscapo i basa de las columnas del Templo. (Fragmentos del MHT)

5. LA RESTITUCIÓN DE LOS ALZADOS

En el caso de Tarragona, se ha conservado una importante colección de fragmentos arquitectónicos provenientes de la zona de la catedral (relacionables en principio con este Recinto de Culto) que permiten afrontar una hipótesis de restitución de los alzados de este conjunto monumental. Nos referimos fundamentalmente a las colecciones conservadas en el Museo Nacional Arqueológico de Tarragona (MNAT), a los materiales depositados en el Museo Diocesano y la colección del Museo de Historia de Tarragona (MHT), especialmente los fragmentos conservados en el edificio denominado Pretorio (en ocasiones Torre de Pilatos) y la colección Molas. El estudio exhaustivo de estas series realizado por un especialista en decoración arquitectónica como Patrizio Pensabene (este estudio es incluido en esta misma monografía) ha permitido reconocer los motivos decorativos que caracterizaban en detalle este Recinto de Culto. De este modo se han

podido distinguir los bloques de mármol que proceden de las construcciones de este recinto de los que correspondían a otros edificios. En realidad el estudio de Pensabene ha permitido además desarrollar el análisis de los talleres que trabajaron en la construcción del conjunto con ello se comienza a explicar la organización del proceso de construcción y los mecanismos económicos que contribuyeron a financiarlos.

La colección de fragmentos arquitectónicos del MNAT es con mucho la serie más amplia que podemos por ahora considerar. En esta fase preliminar del trabajo hemos tenido en cuenta únicamente las piezas más significativas. Esperamos completar en un futuro esta investigación con el estudio de los pequeños fragmentos, en especial cornisas, cimacios y molduras que permitirán completar la imagen de los alzados arquitectónicos que presentaremos en estas páginas.

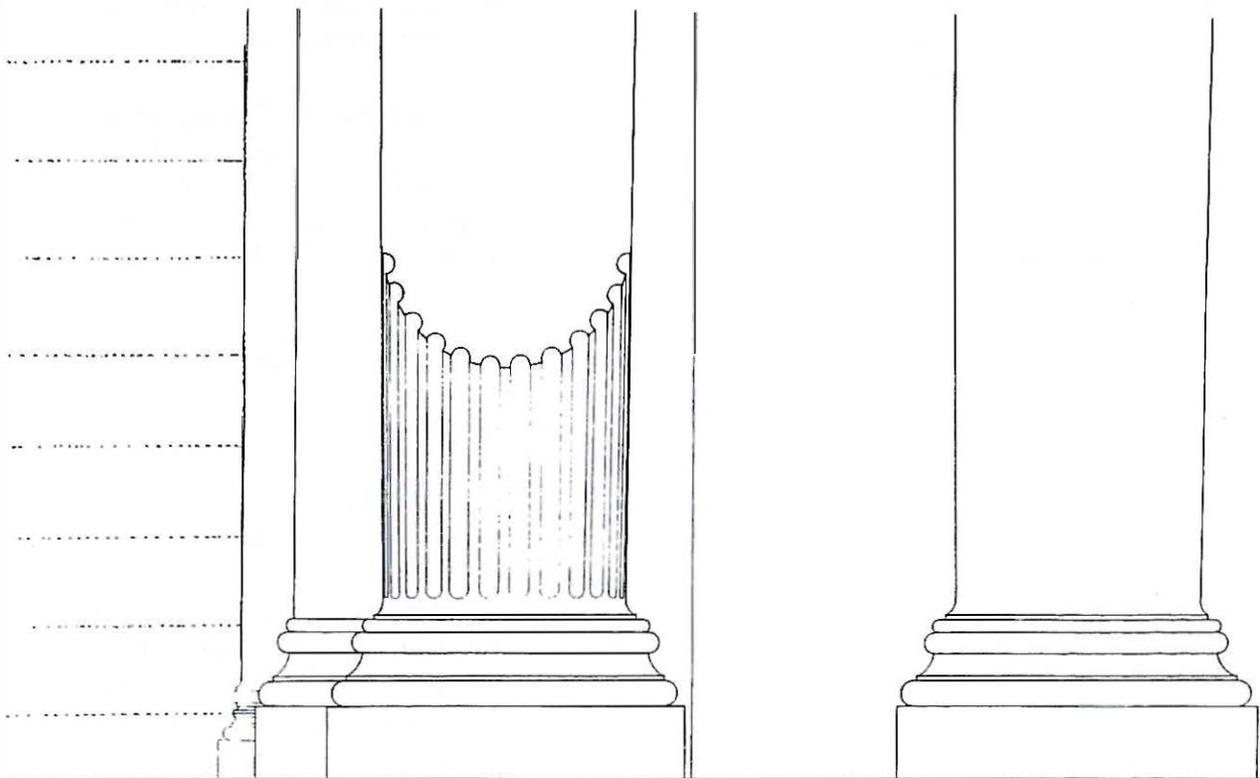

Fig. 13.—Reconstrucción de las columnas del Templo

La colección de piezas del Museo Diocesano incluye como objetos fundamentales los fragmentos del gran capitel (hélice, frag. calículo y frag. de primera fila de acantos) y algunas cornisas que se reconstruyen de un modo diferente a las del MNAT. En el conjunto diocesano se conservan además importantes piezas como trozos del célebre friso de bucráneos (empotrados en la pared del claustro), capiteles compuestos de la misma serie que los del MNAT (incluye además una amplia serie de volutas), una pieza de arquitrabe y otros fragmentos menores. La serie depositada en las dependencias episcopales incluye además el material descubierto por Hauschlid en sus excavaciones del entorno de la Catedral, material que en general no ha sido aún publicado.

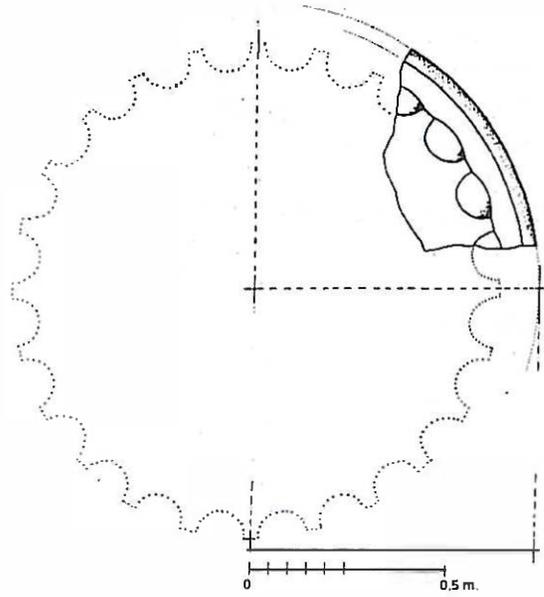
En el Museo de Historia de Tarragona se incluyen dos lotes significativos: los provenientes del fondo Molas y los depositados en el edificio del pretorio (los fragmentos de la gran columna cuyo diámetro de base se reconstruye en torno a 160 cm). Además en la colección Molas se conserva el fragmento más grande conservado de los capiteles grandes.

Todos estos fragmentos se caracterizan en primer lugar por su homogeneidad material: estamos ante piezas realizadas en mármol de Luni. En segundo lugar tienen todos ellos un mismo origen: diferentes lugares de la parte alta de Tarragona. A lo largo del primer semestre del 93, estas dos circunstancias han sido relacionadas, en un Seminario de Estudio (Seminario de Topografía de Tarraco, Univ. Rovira i Virgili) con el análisis estilístico de los elementos decorativos. El trabajo de Pensabene permite distinguir los diferentes grupos del conjunto, aportando además una identificación de las características ornamentales del grupo de fragmentos atribuibles al Recinto de Culto. Con nuestro trabajo en el Sem. de Topografía de Tarraco hemos propuesto la restitución de los alzados del conjunto.

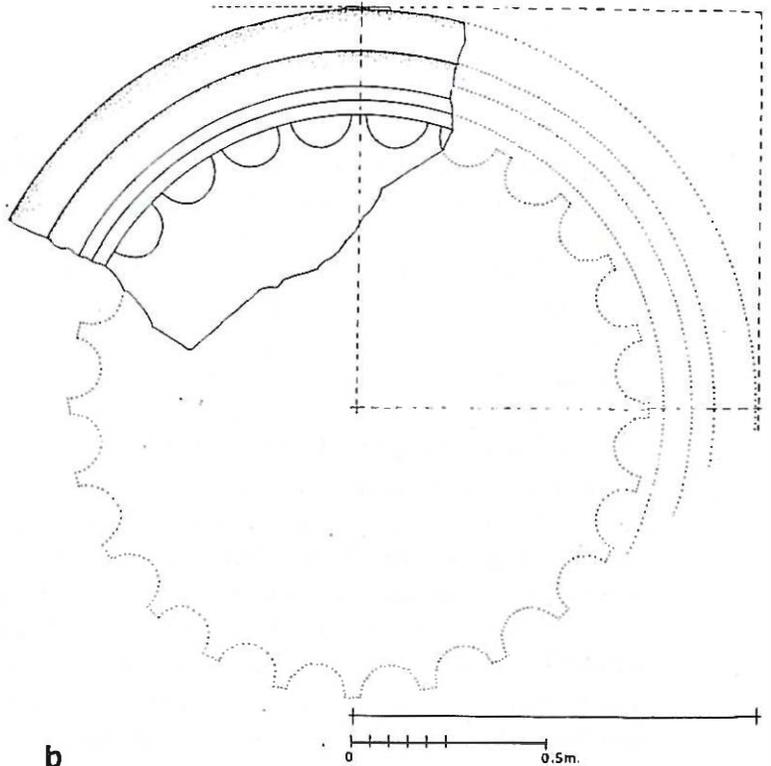
En orden cronológico podemos descartar en primer lugar el gran capitel de pilas-tria corintia (n. 4) claramente reconciliable como una pieza augustea. La calidad del trabajo y las características de la pieza permiten a Pensabene reconocer la actividad de los talleres imperiales tardo augusteos o proto julio-claudios (10-30 d.C.). En segundo lugar podemos descartar tres capiteles corintios (núms. 1 y 2, 80 cm. de altura; núms.3, 51 cm. de altura) de cronología adrianea. El conjunto restante presenta características similares y se situa cronologicamente en la segunda mitad del s.I d. C.

LA RESTITUCIÓN DEL ORDEN GIGANTE

La primera pieza que destaca en este conjunto es la monumental basa ática (n.58) y los fragmentos correspondientes del fuste acanalado (n.74) del MHT (conservados en el Pretorio). El análisis de Pensabene propone para el diámetro inferior del fuste una dimensión de 160 cm., lo que le permite restituir una altura de columna cercana a los 13,5 m. (aprox. 45 pies romanos).⁶⁷ La reconstrucción de la pieza del Pretorio se realiza a partir de una serie de fragmentos que ofrecen algunas dudas en la definición del perfil completo de la basa, pero que es segura respecto a los diámetros inferior y superior de la columna. La basa se reconstruye como una

a

b

Fig. 14.-Sección de la columna del templo. a) summoscapo, b) immoscapo.

67. M.Wilson Jones: Principles of design in Roman Architecture: the setting auf of centralised buildings,

PBSR 57, 1987, 106-151; Designing the Roman Corinthian Order, JRA 2, 1989, 35-69.

combinación de dos toros separados por una escocia, apoyada en un plinto. El toro inferior enlaza con la escocia a través de un listel recto.

Las excepcionales dimensiones de esta columna facilitan la identificación de las piezas que metrológicamente le corresponden. Destaca en el estudio de Pensabene la identificación de tres fragmentos de capitel corintio conservados en la colección del Museo Diocesano, a los que podemos añadir dos fragmentos más del fondo Molas en el MHT.

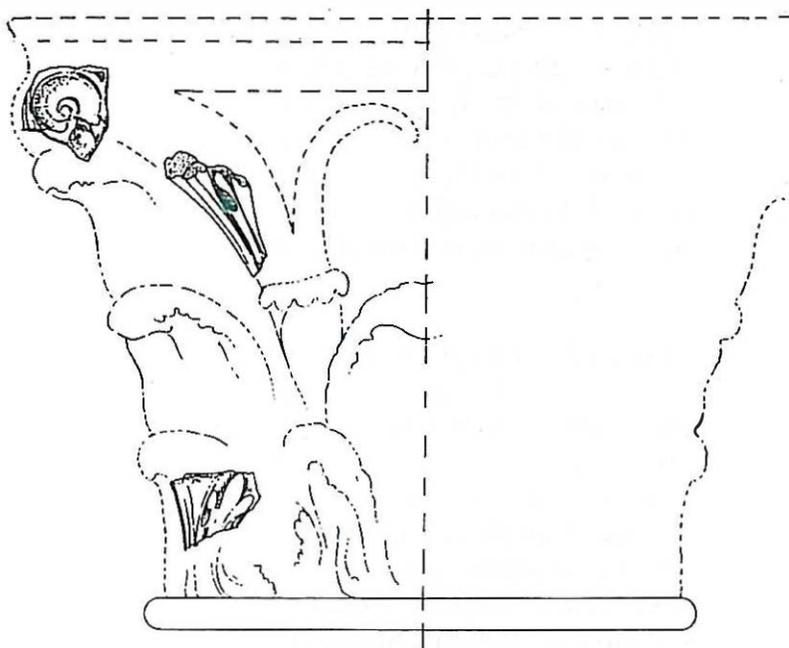

Fig. 15.-Reconstrucción capitel del templo.

La pieza del fondo Molas (MHT) es la de mayores dimensiones, formaba parte de un gran capitel de pilastra e incluye una hilera de hojas de acanto de 40 cm. de altura. Se trata de la hilera inferior del capitel pues el fragmento ha conservado el plano de apoyo constructivo de la pieza.

El primero de los fragmentos conservados en el MD (n.11) corresponde a dos lóbulos pertenecientes a la mitad derecha de una hoja de acanto de la hilera inferior de un capitel corintio (la altura conservada es de 21 cm.) y proviene del jardín de la catedral. El segundo (n.12), asignado a una proveniencia genérica de la "zona de la Catedral", consiste en un fragmento de cáliz (23,5 cm. de longitud) y el tercero (n.13), que proviene del claustro, es la espiral de una hélice (altura de 22 cm.) que incluye el final del caliz que la sostenía y un pequeño fragmento del kálathos. Todos estos fragmentos pertenecen a capiteles de más de 150 cm. de altura. El diámetro de la base de la columna se sitúa en 160 cm.,⁶⁸ lo que nos permite proponer una altura de capitel similar.

En estos fragmentos destacan como características comunes la elaboración de las hojas de acanto. Están marcadas por profundas acanaladuras y por la forma alargada y ligeramente inclinada de las zonas de sombra que separan los lóbulos de las mismas. A juicio de Pensabene son detalles propios de las *officinæ* itálicas de finales del periodo julio-claudio cuyo mejor paralelo está constituido por los capiteles vespasianos del ya citado Capitolio de Brescia.⁶⁹

Para restituir los elementos que formaban parte del entablamento de estos capiteles nos hemos de apoyar en otros casos similares mejor conservados. La comparación de las dimensiones así obtenidas con los fragmentos conservados en los museos de Tarragona permitirá realizar propuestas con un cierto fundamento científico. La columna monumental que estamos reconstruyendo se ha de

68. Pensabene, catálogo n.58.

69. El Capitolio de Brescia constituye el paralelo más significativo para la decoración del Recinto de Culto de Tarragona; este edificio excavado entre 1823 y 1826

fue reconstruido en los años 40 reutilizando los fragmentos originales; la monumental inscripción conservada cita la dedicatoria a Vespasiano y sitúa la construcción del edificio en el año 73 dC.

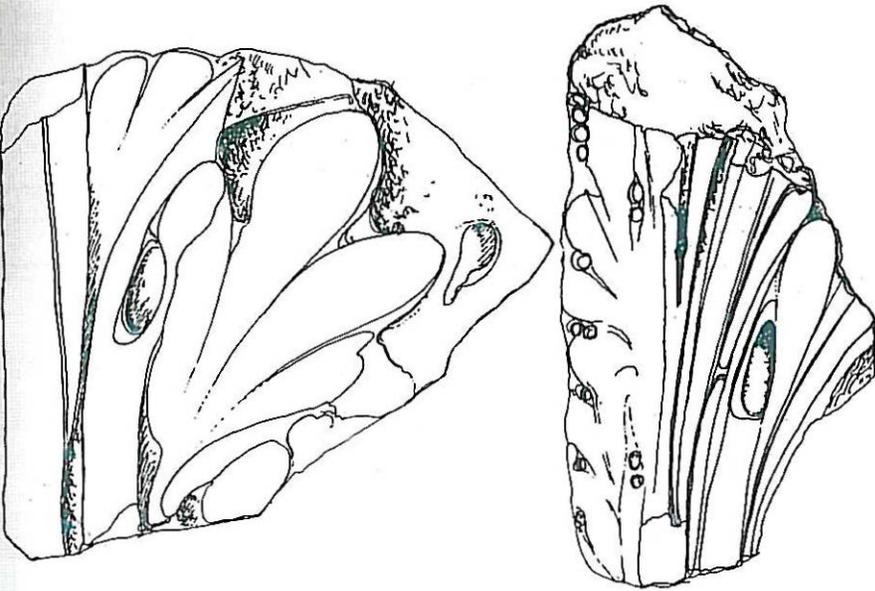

Fig. 16- Fragmentos n.11 (21 cm. altura) y n. 12 (altura 23,5)

comparar con las de edificios similares en tipo y dimensiones,⁷⁰ lo que reduce nuestro campo de acción a cinco ejemplos de Roma de parecida cronología: el Templo de Mars Ultor en el foro de Augusto, el templo de Adriano, el templo del Divo Vespasiano, el templo de Antonino y las columnas del pronaos del Pantheon.⁷¹ Los dos primeros, aunque de cronología sensiblemente diferente,

se ajustan a un mismo sistema de proporciones. El templo de Vespasiano presenta unos capiteles ligeramente más grandes respecto a la altura total del edificio y un arquitrabe proporcionalmente algo más pequeño. Finalmente los capiteles del pronaos del Pantheon y del templo de Antonino y Faustina son de proporciones algo más pequeñas. Si nos ajustamos a estos ejemplos tendríamos tres dimensiones posibles de friso: 108, 90 y 80 cm. De los posibles frisos conservados en las colecciones de Tarragona, destaca inmediatamente el friso con guirnaldas y bucráneos (n.80) cuya altura es precisamente de 90 cm., exactamente tres pies romanos.

La cronología de este friso puede ser precisada, según P. Pensabene (catálogo, n. 80), en función del proceso de vegetalización que refleja el kyma lébico que lo corona. Se trata de un motivo decorativo, originariamente pensado como una solución geométrica abstracta, que en el periodo flavio (como en general todos los elementos arquitectónicos) sufre un proceso de vegetalización. En este friso, este proceso presenta aún un carácter incipiente, lo cual unido al trabajo de las hojas de roble que forman las guirnaldas, como si fueran láminas metálicas recortadas, permite al autor italiano proponer una cronología proto-flavia ó tardo-augústea: probablemente vespasiana.

No existen dudas acerca de la asociación de este friso con el Recinto de Culto: la proveniencia del friso de bucráneos que tradicionalmente se cita (Sala Capitular) se confirma con el hallazgo por J. Aquilú de un nuevo fragmento en la excavación del COAC.⁷²

El uso decorativo de bucráneos y guirnaldas se remonta al período tardo-republicano aunque su sistematización tipológica se fija únicamente en época

70. Las proporciones de los ordenes variaban en función del carácter y dimensiones del edificio; no se reproducen las mismas proporciones entre los elementos en el caso de la monumental columnata de un templo de 16 m. de altura que en el caso de un peristilo porticado de 5 ó 6 m. de altura, ver en este sentido M. Wilson Jones oc.

71. La metrología del alzado de estos edificios está incluida en el artículo de W. Jones o.c.; ver además los nuevos trabajos de: V. Cockel *Ricerche al Tempio di Marte Ultore*, en *Archeologia nel Centro II* 1984, 241 ss, L. Cozza ed. *Tempio di Adriano*, 1983, S. de Angeli *Templum Divi Vespasiani*, 1992.

72. TEDA oc. 1989, 162.

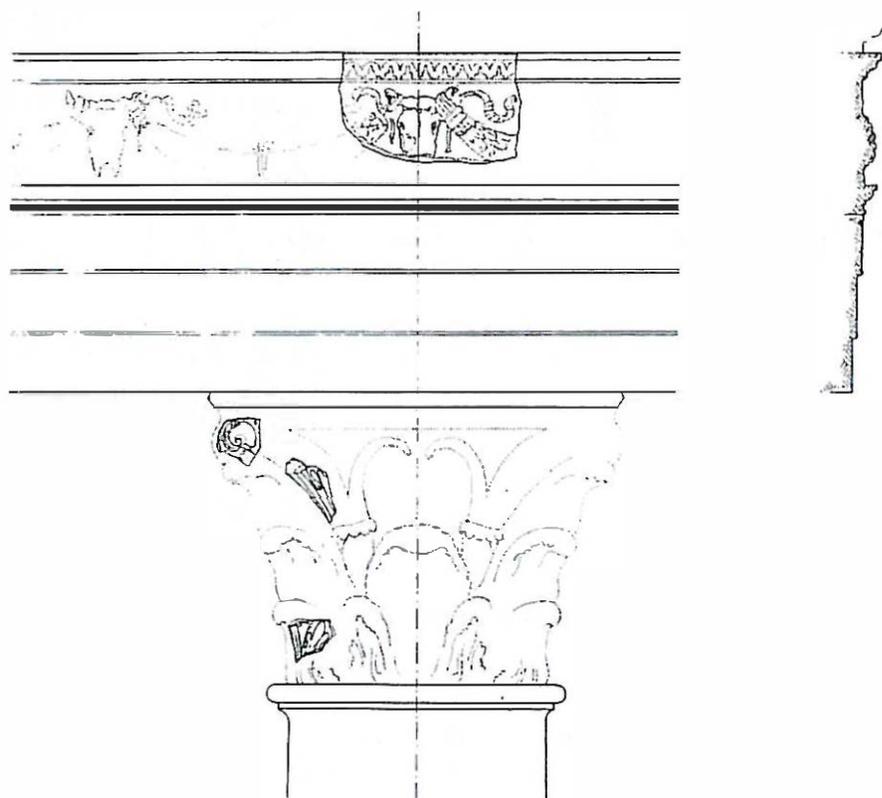

Fig. 17.—Restitución del entablamento del Templo.

augustea.⁷³ Sabemos además que su uso estaba asociado con el culto imperial y con formas más ó menos explícitas de heroización. R. Cumont, en una obra ya antigua asociaba ambos aspectos simbólicos con la presencia de este motivo decorativo en monumentos funerarios como la Tumba de Cecilia Metela ó el mausoleo de Adriano.⁷⁴ Un dato importante, observado por P. Pensabene,⁷⁵ es que las guirnaldas que penden entre los bucráneos no son de laurel⁷⁶ sino que estan realizadas con ramas de roble. Se trata de un elemento que se asocia a la Corona Cívica (de hojas de roble) decretada por el senado a Augusto, que aparece en el altar de Vespasiano en Pompeya, en la base de la Columna Trajana y en algunas monedas de Augusto en cuyo reverso aparece el águila con dicha corona en las garras.⁷⁷ Finalmente citaremos dos conocidas referencias: las puertas de la casa de Augusto fueron decoradas con ramas de roble por decreto del Senado y los célebres altares de Augusto en Tárraco y Lugdunum (Lyon, altar de las Tres Galias)⁷⁸ estaban decorados con bucráneos:⁷⁹ en conclusión estamos ante paralelos dispersos que convierten el conocido friso de los bucráneos en una referencia al desarrollo del culto imperial.

73. M.Honroth, *Stadrömische Girlanden*, 1971, 16 ss.

74. R.Cumont, *Recherches sur le symbolisme funeraire des romains*, 1917, 317.

75. Vease, Pensabene, n.80, "comentario", en este mismo volumen.

76. El uso de ramas de laurel se asocia habitualmente como motivo de triunfo, así en las guirnaldas que cuelgan entre bucráneos en el templo de Apolo Sosiano en Roma.

77. En general ver R.Turcan *Les guirlandes dans*

l'Antiquité Classique, *JbAChr.* 14, 1971, 116 ss. y I.Scott Ryberg, *Rites of the state religion in roman art*, *MAAR* 22, 1955, p.81-82 (temas coronas cívicas), p.100, fig.76b (moneda de Augusto).

78. Lyon, el altar de las Tres Galias y el culto imperial..

79. El altar de Tarragona estaba decorado con bucráneos sin guirnaldas, ver paralelo en el monumento de Vicovaro, L.Leoncini, *Xenia* 13, 1987, 13 ss., donde los bucráneos hacen alusión a la victoria.

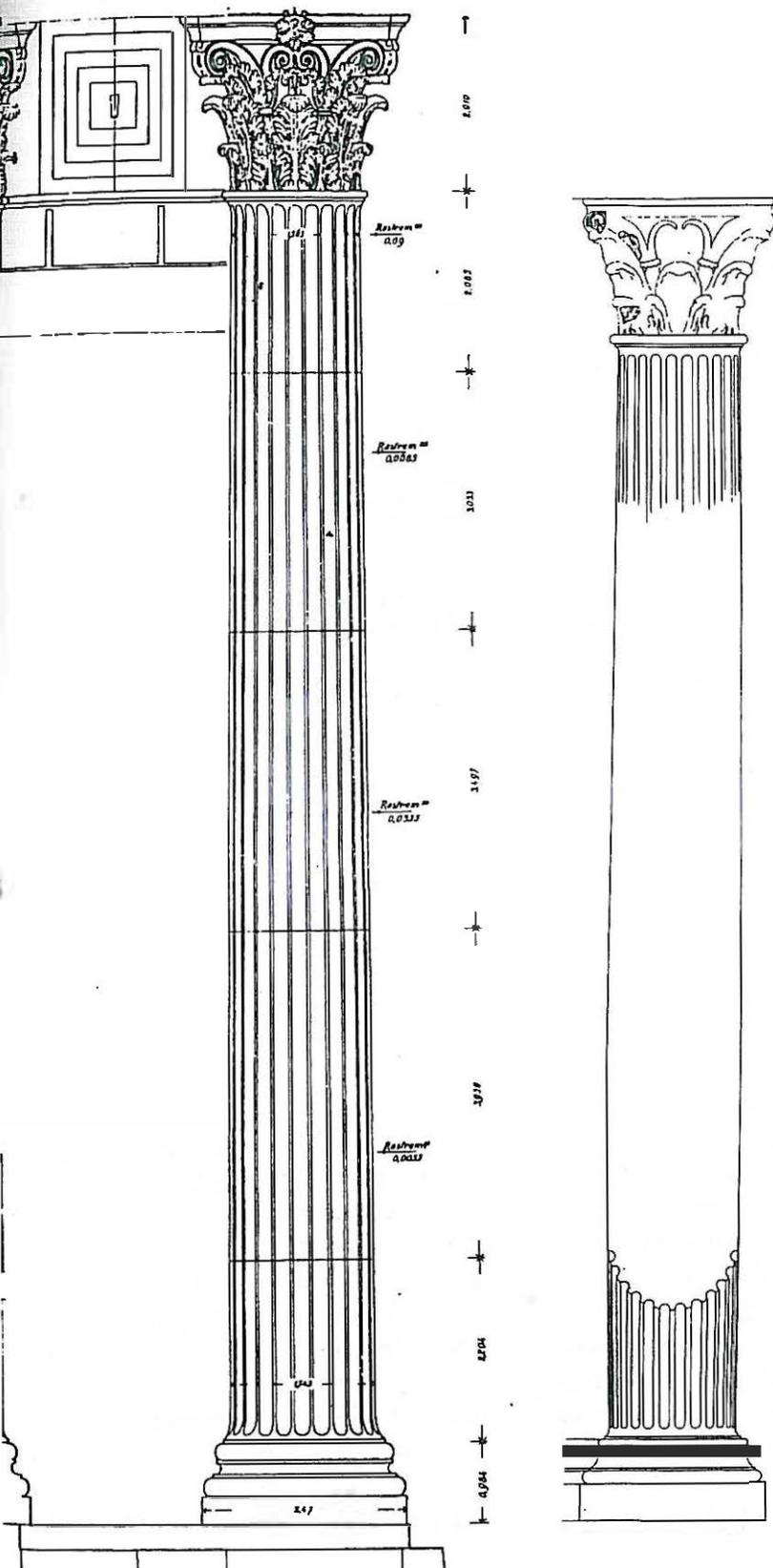

Fig. 18—Comparación entre la columna del Templo de Mars Ultor en Roma (ver Colini Bc) y la del de Tárraco.

En este friso aparecen asociados con las guirnaldas instrumentos sacerdotales como el *apex*, el *aspergillum* o el *culter*. Todos y además el *præfericum*, *simplum* y el *securis* aparecen asociados a bucráneos en el friso del templo del Divo Vespasiano en el Foro de Roma. Se trata de una referencia simbólica a los instrumentos del *flamen* provincial, que en Tarragona constituiría el centro de la liturgia de Culto.

La representación de instrumentos de culto como el *urceus*, el *aspergillum* o *pátera* aparece en monedas tardorepublicanas asociados a los símbolos de los cargos máximos de los grandes colegios sacerdotales como el *simpuvium*.⁸⁰ Se trata de una forma de propaganda personal en el ámbito de la lucha entre *optimates* por el poder absoluto.⁸¹ Se utilizan como referencia a los máximos cargos sacerdotales alcanzados por los personajes que acuñan las emisiones. No olvidemos que la religiosidad entendida como *pietas* era uno de los valores más importantes de la vida política romana. Esta misma línea es retomada por César, por Octaviano y se prolonga con sus sucesores a lo largo de

80. El *simpuvium* era el símbolo del *flamen*, ver T. Sháfer Zur Ikonographie der Salet, JdI 95, 1980, 352-361.

81. M.H. Crawford, Roman Republican Coinage 1974: Sila, 84-83 ac. n.359/ 1-2, Cecilio Metelo, 81 ac. n.374/2, Pompeyo, 56 ac. n.462/3., entre otros.

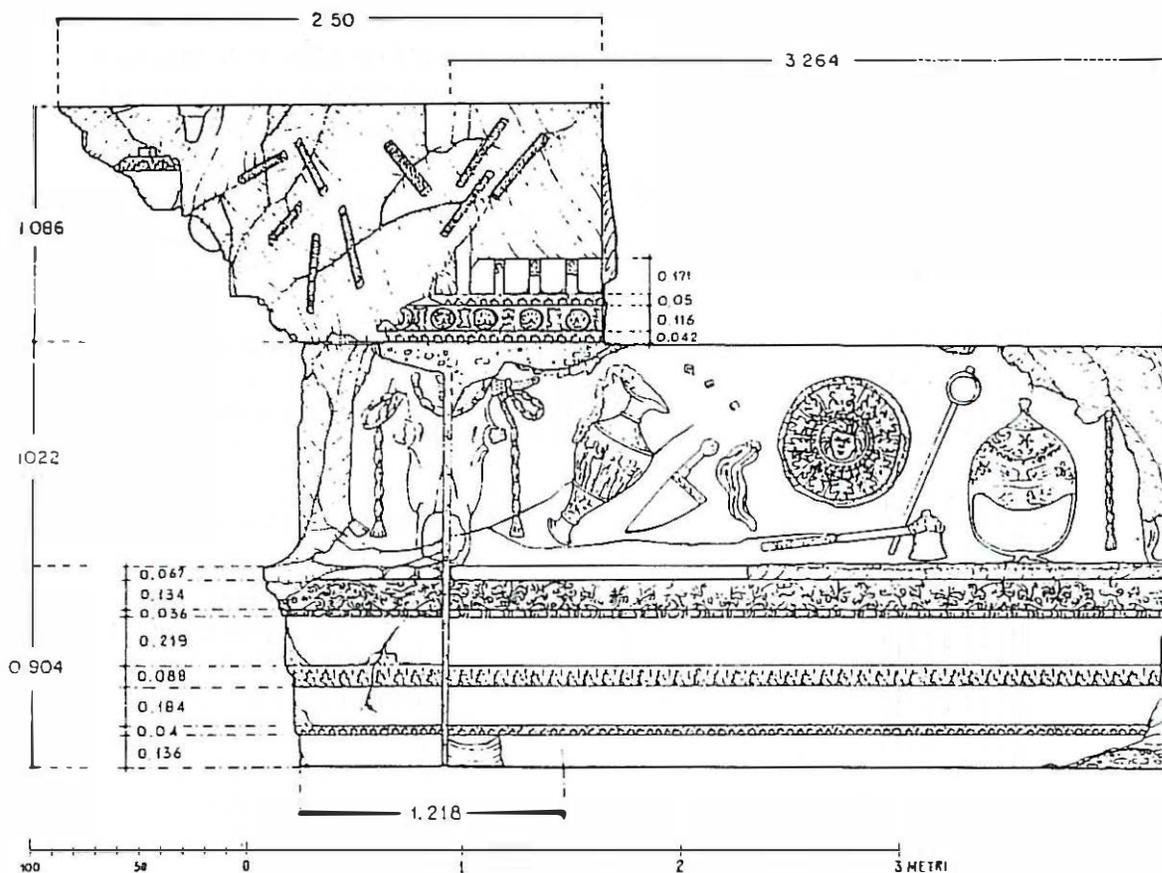

Fig. 19—Entablamiento del Templo del divo Vespasiano en Roma.

los siglos II y III dC.⁸² En este caso la leyenda de las propias monedas, *PIETAS AUG.*, aclara el sentido simbólico de la representación, es decir una referencia literal a la *pietas* imperial.

La utilización simbólica del instrumental sacro aplicado a la decoración arquitectónica se reconoce en una larga serie de ejemplos: el Arco Monumental de Orange, en el Templo de Vesta en el Foro Romano, en el Arco degli Argentarii⁸³ etc. En el caso de Tarragona su asociación con las guirnaldas y con los bucraneos refuerza la relación con un contexto de culto cuyo paralelo más claro está constituido por las paredes interiores del recinto del Ara Pacis.⁸⁴ Este ejemplo último constituye una pieza fundamental para la comprensión de las pautas de la propaganda augustea. Lo que nos refiere al sentido simbólico último del friso del templo de Tarraco, la *pietas* del emperador.

No conocemos por el momento elementos asignables a los arquitrabes del entablamiento ni a las cornisas. Probablemente no se ha conservado ningún fragmento de las ménsulas o de los modillones. En cualquier caso sólo un examen completo de los fondos de los museos de Tarragona, permitiría completar la imagen que se propone en estas páginas.

82. Ver en T.Hölscher, *Die Geschichtsauffassung der römischen Repräsentationskunst* Jdl 95, 1980, 299, nota 109, lista de ejemplos.

83. R.Amy, P.M.Duval, J.Formigé, J.J.Hatt, A.Piganiol, Ch.Picard, *L'Arc d'Orange*, 1962, 141; G.Lugli *Roma*

Antica, il centro monumentale, 1946, 206 (templo de Vesta); M.Pallotino, *L'Arco degli Argentarii*, 1946, 85.

84. P.Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder*, 1987, 122-124.

LA RESTITUCIÓN DEL ORDEN DE LOS PORTICADOS

Frente a este conjunto de fragmentos atribuibles al orden gigante de la fachada del templo, podemos considerar una segunda serie de piezas que se relacionan con una fachada de dimensiones más reducidas. Estas piezas proceden de la misma zona que las anteriores, se hallan realizadas con el mismo material (marmol de Luni) y además presentan los mismos motivos decorativos. Se puede suponer por todo ello que constituían parte de la decoración arquitectónica de este Recinto de Culto.

Para la reconstrucción del alzado al que corresponden estos fragmentos disponemos como indicio inicial la altura total de la fachada, imaginable en función de las ventanas conservadas. La documentación de T. Hauschild permite reconstruir a través de los arcos rebajados que se abren en las esquinas del porticado, una altura de arranque de la cubierta del ambulacro situada en torno a los 5 m. Esta cubierta se apoyaría en su otro extremo sobre los arquivadas de la columnata, ello nos permite deducir que la columna tendría una altura de algo menos de 5 m. Podemos afirmar en base a las medidas de otros casos similares⁸⁵ que una columna de estas dimensiones dispondría de un capitel de altura menor a 1 m. (entre 0,75 y 1,00 m.). Los únicos capiteles de cronología flavia en las colecciones tarraconenses conservados en un cierto número son los célebres capiteles compuestos (nums.14-35). Dado que sus dimensiones (su altura restituible se sitúa en torno a los 90 cms.) encajan con mucha aproximación en este sistema de medidas es posible proponerlos para la restitución de los porticados.

Los capiteles compuestos constituyen un híbrido formal entre el orden corintio y el orden jónico. Se presentan como un capitel corintio coronado por cuatro volutas angulares combinadas con un kyma jónico. Este ocupa el espacio situado entre las

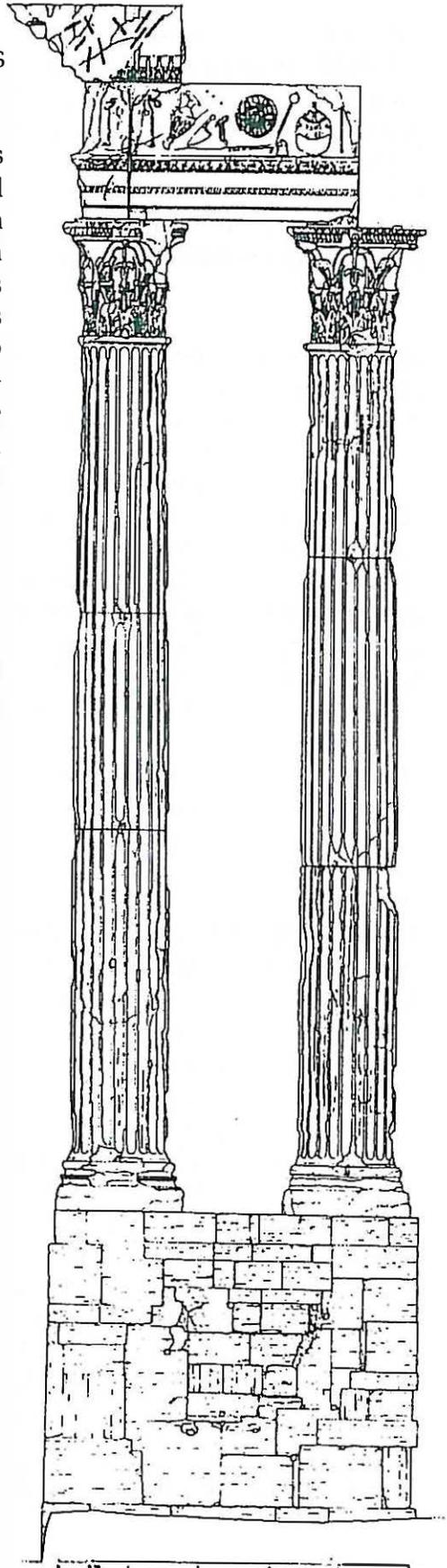

Fig. 20—Alzado del templo del divo Vespasiano en Roma.

85. Un paralelo de cronología flavia esta constituido por el recinto de los *dei consentes* en el Foro de Roma, ver discusión general en M. Wilson Jones, *oc.*

volutas y está formado por una serie de ovas alternadas con lancetas. Su invención se sitúa en la segunda mitad del siglo I dC. y se documentan entre otros monumentos en el Arco de Tito del Foro Romano. Los ejemplos de Táraco presentan unas características formales que permiten su datación en la segunda mitad del s.I dC. En primer lugar citaremos el trabajo de las hojas de acanto: los elementos vegetales del kálathos se sitúan por sus detalles en una fase evolucionada de la decoración julio-claudia.⁸⁶ Por otra parte, la resolución del kyma jónico permite precisar la inserción de estas piezas en la tradición de las *officinæ* flavias (ver en este mismo volumen el comentario de P.Pensabene a los num.14-35). Se trata de ciertos detalles de las lancetas del kyma. En concreto el modo en que se definen los extremos inferiores de las lancetas: una forma de flechitas obtenida al mantener conectados los extremos de las lancetas con las ovas adyacentes. Dato característico de cronología flavia.

Algunos de los viejos estudios arqueológicos han asociado estos capiteles con el friso de bucráneos citado precedentemente.⁸⁷ Sin embargo la relación de altura entre ambos elementos no se ajusta al sistema tradicional de proporciones. En el sistema codificado de orden corintio, que se fija a partir de época augustea (Foro de Augusto), el friso acostumbra a tener la mitad de la altura del capitel. Sin embargo el friso de los bucráneos del claustro de la Catedral tiene la misma altura que los capiteles compuestos, lo que hace incompatible su integración en un mismo orden. Existe sin embargo otro friso de dimensiones más reducidas: el decorado con ondas (n. 79) cuya altura total es de 45 cm.

Se han conservado 6 fragmentos de este friso decorado con una sucesión de ondas que discurren entre dos cornisas. En algunos fragmentos el desarrollo de las ondas es hacia la izquierda en tanto que en otros se realiza hacia la derecha, lo que permite deducir que ambas series se integraban en frisos convergentes hacia un punto central. Ello corresponde bien con el trazado de los porticados del Recinto de Culto que convergerían hacia la fachada del templo. La espiral de cada onda termina con una roseta de cinco pétalos en tanto que las ondas se decoran con hojas de acanto triangulares. El trabajo de las nervaturas de la hojas, la forma de las zonas de sombra y el uso del trépano para definir el perfil de las mismas, permite a P.Pensabene proponer una cronología del tercer cuarto del s.I dC. Lo que coincide una vez más con la cronología vespasiana de todo el conjunto.

La decoración de este friso refleja un proceso de vegetalización de motivos geométricos originariamente no decorados. Una circunstancia que reconocíamos en el cimacio del friso de bucráneos y guirnaldas del claustro de la catedral (num.80) y que como motivo aislado reaparece en otros elementos arquitectónicos procedentes de este Recinto de Culto.⁸⁸ Una característica que define el taller que construyó el Recinto de Culto y que se integra perfectamente en la evolución de los estilos decorativos en Roma: la progresiva vegetalización de la decoración arquitectónica con la llegada de la dinastía flavia.⁸⁹

En diferentes lugares del Recinto de Culto han aparecido fragmentos de discos de mármol de 1,5 m de diámetro, decorados con cabezas mitológicas en su centro (Jupiter Ammón y Medusa). Son los celebres *clipei* de Tarragona, que al

86. En especial destaca la forma de las zonas de sombra de los lóbulos de las hojas de acanto, lanceolada.

87. En especial Puig i Cadafalch et alii. *L'Arquitectura romànica a Catalunya I* (1909), 219.

88. En concreto algunas cornisas inéditas de la Colección Molas en el MHT que definen un *Sherenkymation* donde el borde de las hojas, normalmente recto, aparece subdividido en pequeños lóbulos, motivo de cronología proto-flavia (Vespasiana).

89. Algunos edificios de cronología julio-claudia, como el templo de los Dioscuros en el Foro Romano (Tiberio) presentan un incipiente proceso de vegetalización, el siguiente paso está constituido por el templo del divo Vespasiano (construido pro Domiciano), también en el Foro de Roma; la decoración del Recinto de Culto de Tarragona constituiría la fase intermedia del proceso.

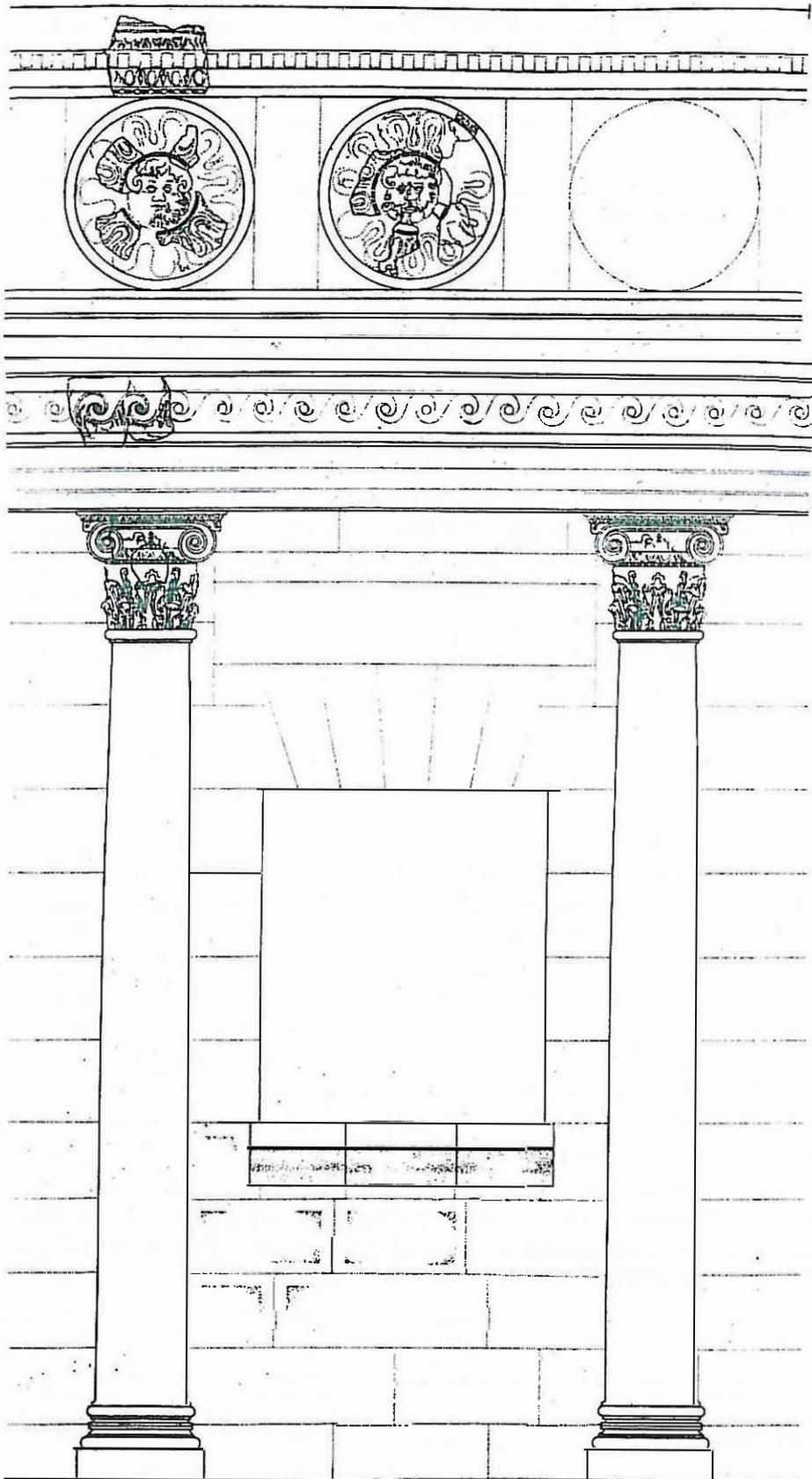

Fig. 21—Restitución del alzado de los pórticos laterales del Recinto de Culto de Tarragona.

igual que los de Mérida, Aventicum, Narbona... imitaban la conocida decoración del ático de las columnatas laterales del Foro de Augusto en Roma. En el caso de Tárraco, eran un elemento más del programa decorativo del conjunto, con una clara intencionalidad ideológica. Contribuían a organizar un recorrido de aproximación al punto culminante, el Templo. Bucráneos, guirnaldas, ahora *clipei* y más adelante candelabros, guiaban al espectador mediante las adecuadas referencias simbólicas a un determinado culto: la *devotio* a la *domus augusta*.

Uno de los antecedentes más claros de este motivo en la arquitectura republicana es la utilización de escudos y armas tomadas al enemigo para decorar atrios y columnatas públicas. Es significativa un denario emitido por M. Aemilius Lepidus, donde se aprecia una serie de discos colocados sobre las columnas de la basílica Aemilia. Lo mismo podemos decir de la decoración interna de algunas tumbas etruscas e itálicas que reproducen el interior de casas.⁹⁰ Una tradición que enlaza con los trofeos en forma de un gran muñeco, realizado con los despojos del enemigo (armaduras, armas y escudos), que los generales victoriosos erigían como símbolo de victoria sobre el propio campo de batalla.

Estos antecedentes arcaicos serán codificados y tratados monumentalmente en algunas importantes puertas urbanas como las de Perugia, Aquileia, Parma, Ravenna... etc.⁹¹ En estas puertas aparece sobre el arco de acceso a la ciudad un friso decorado con escudos lisos que se alternan en ocasiones con formas similares a las metopas. Una lejana derivación compositiva en medio itálico de los frisos dóricos. Sin embargo el edificio que utiliza el motivo de los *clipei* de un modo más espectacular es el Foro de Augusto en Roma, más concretamente el ático de sus porticados laterales.⁹²

Hasta hace ocho años, la mejor documentación que disponíamos del Foro de Augusto era la maqueta realizada a finales de los años 30 por I. Gismondi. En base a ella y a algunos datos complementarios, estudiosos como T. Hölscher y P. Zanker habían propuesto una interpretación ideológica⁹³ de este motivo. La documentación arqueológica del Foro de Augusto ha mejorado notablemente en estos últimos años gracias a la publicación de los dibujos de Gismondi⁹⁴ y gracias a los nuevos estudios del Deutsches Archäologisches Institut.⁹⁵ Fruto de estos nuevos trabajos ha sido el reconocimiento de la sección del porticado lateral en base a las improntas de su entrega en el muro perimetral del Foro. Se confirma la utilización de columnas corintias de mármol "giallo" sobre las que se apoyaría un ático decorado con *clipei* alternados con cariátides. La existencia de un importante ático está confirmada por la diferencia de altura que existe entre la entrega de la cubierta⁹⁶ y la entrega del arquitrabe de la columnata: más de 3m. Los únicos elementos decorativos que permitirían rellenar este espacio son los grandes *clipei* decorados con cabezas de Júpiter Ammón alternados con cariátides que se descubrieron en esta zona. Por otra parte, el análisis de las improntas de este muro perimetral permitió al arqueólogo alemán H. Bauer entender la solución de cubierta del porticado: una bóveda rebajada de casetones, realizada en madera

90. Sobre los antecedentes de este tipo de decoración en la arquitectura itálica ver H. Drexler, *Luxusausstattung*.

91. F. Rebecchi en *Antichità Altoadriatiche* 17, 1980, 85 ss.

92. Acerca del significado ideológico del Foro de Augusto en Roma ver P. Zanker, *Forum Augustum*.

93. T. Hölscher, *Staatsdenkmal und Publikum*, 1984; P. Zanker, *Forum Augustum*, 1968 y *Augustus und die Macht der Bilder*, 1987 (en castellano *Augusto y el poder de las imágenes*, 1992).

94. Estos dibujos forman parte del estudio previo realizado por Gismondi para proyectar la maqueta y han permanecido inéditos casi 50 años en los archivos

de la Xª *Repartizione* del Comune di Roma; se han publicado en el *Notiziario Archeologico* del *Bull. Comm. di Roma*

95. Con motivo de la construcción de andamios para la restauración del muro perimetral del Foro de Augusto se ha estudiado de nuevo la sección general del edificio, proponiendo nuevas interpretaciones, ver: H. Bauer, *Ricerche sul muro perimetrale e sul portico del Foro di Augusto*, en *Roma Archeologia* nel centro II, 1985, 229 ss.

96. La cubierta, de doble vertiente, se reconoce en las cajas de apoyo de las vigas que la sostenían, ver H. Bauer *oc. fig. 7*.

y estuco, suspendida de las cerchas de madera que sostenían el tejado. Este dato es importante pues explica el origen compositivo de este ático: disimular el espacio que sobresaldría la bóveda respecto la columnata.

La anchura de los porticados del Foro de Augusto es de 15 m. y la altura de las columnas de 8,5 m, dimensiones algo mayores a las de los porticados del Recinto de Culto de Táraco. Sin embargo como modelo de dimensiones son comparables a las de los porticados de la terraza superior del conjunto provincial de Táraco. La presencia de un ático con *clipei* en Tarragona permite suponer que el Recinto de Culto estaba rodeado por porticados cubiertos con bóvedas de casetones.

Un problema todavía no resuelto es la ausencia total de cariátides en las excavaciones de la parte alta de Tarragona. En el caso de Mérida estas piezas aparecen entremezcladas con los restos de los *clipei* sin que ofrezcan ninguna duda interpretativa. Podemos notar una diferencia importante entre las cariátides de Roma y las de Mérida. En el primer caso (Foro de Augusto) las cariátides son esculturas de cuerpo completo que son colocadas como piezas exentas delante del muro que incorpora los *clipei*. En el caso de Mérida las cariátides han reducido su volumen a un relieve plano que no rompe la continuidad del muro.⁹⁷

En Tarragona no se ha conservado ningún tipo de cariátides (planas o con volumen). Existe sin embargo un importante conjunto de piezas, procedentes de la parte alta, en parte aparecidas en conexión con fragmentos de *clipei* (Mus. Diocesano) que podrían aportar una solución al problema de la restitución del ático decorado: las losas de mármol decoradas con candelabros (cat.Pensabene nss. 96-100).

Las piezas pertenecen a los fondos

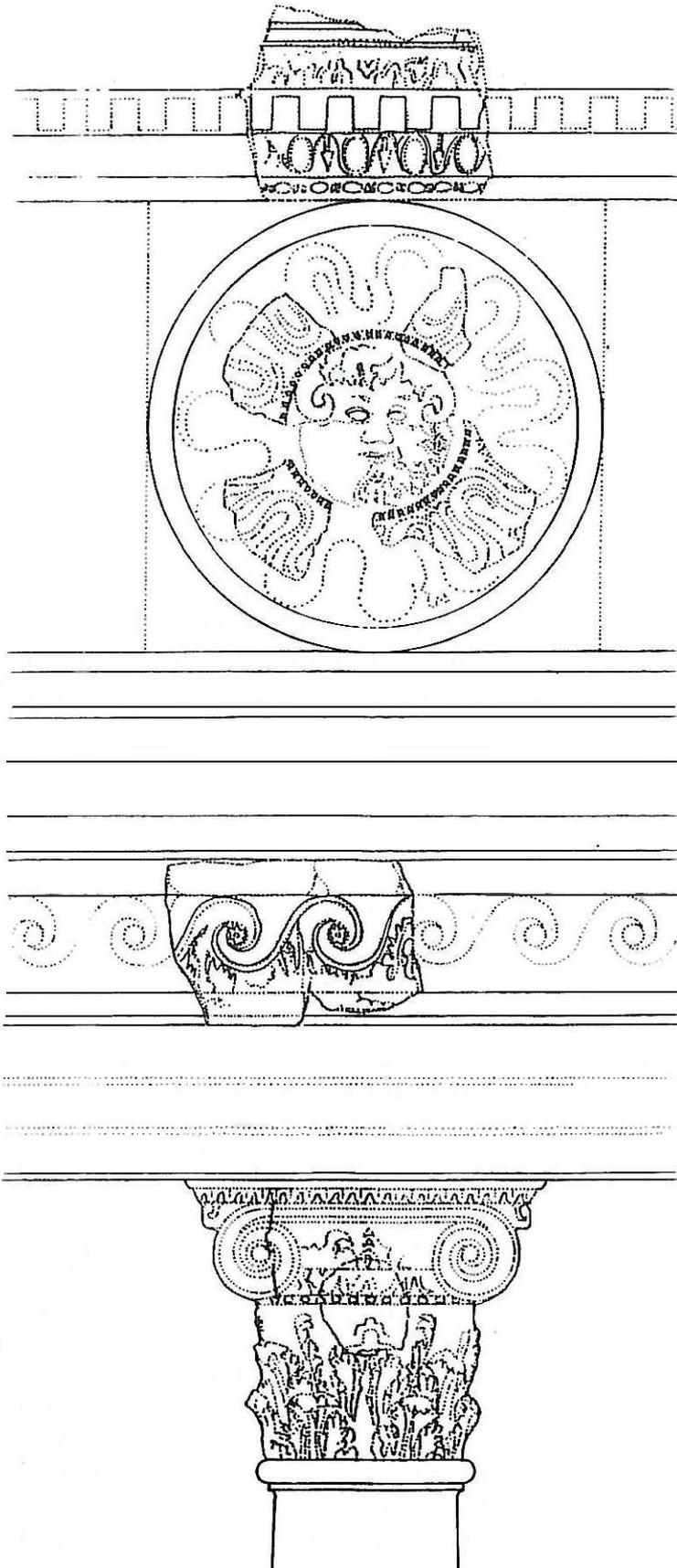

Fig. 22—Entablamiento del porticado del Recinto de Culto de Táraco con la restitución de los Clipei.

97. Sobre lasXIII cariátides de Mérida ver J.M.Alvarez en *Actas del Congreso Internacional de Arqueología Clásica* Bedin, p. 336 i ss. y W. Trimlich en *Stadt und Ideologie*, Madrid, 1987 (1990), P. 299 i ss.

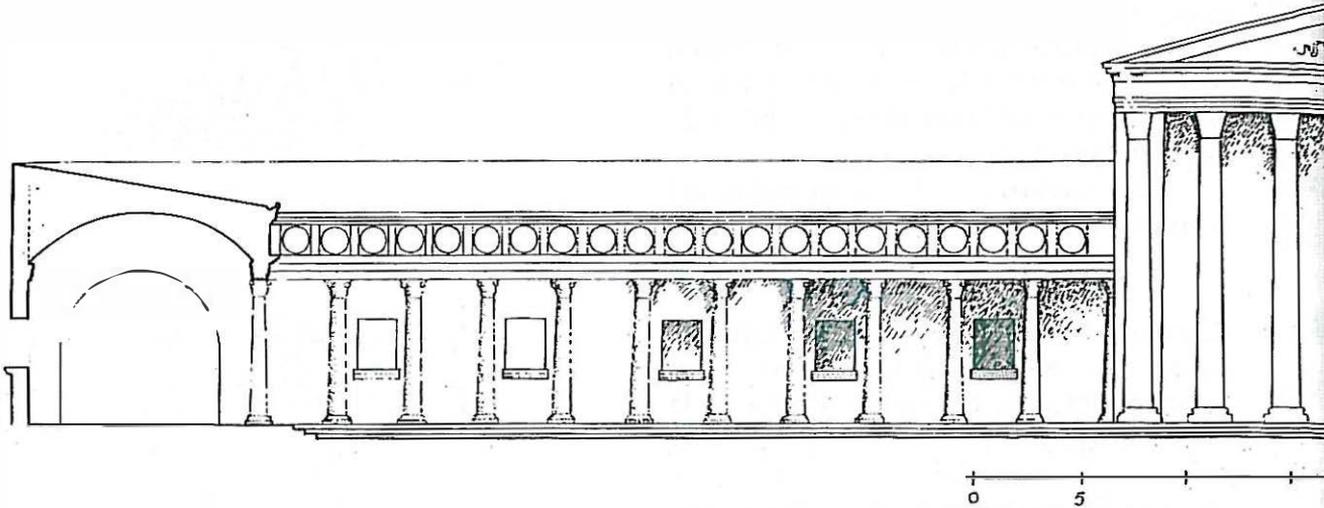
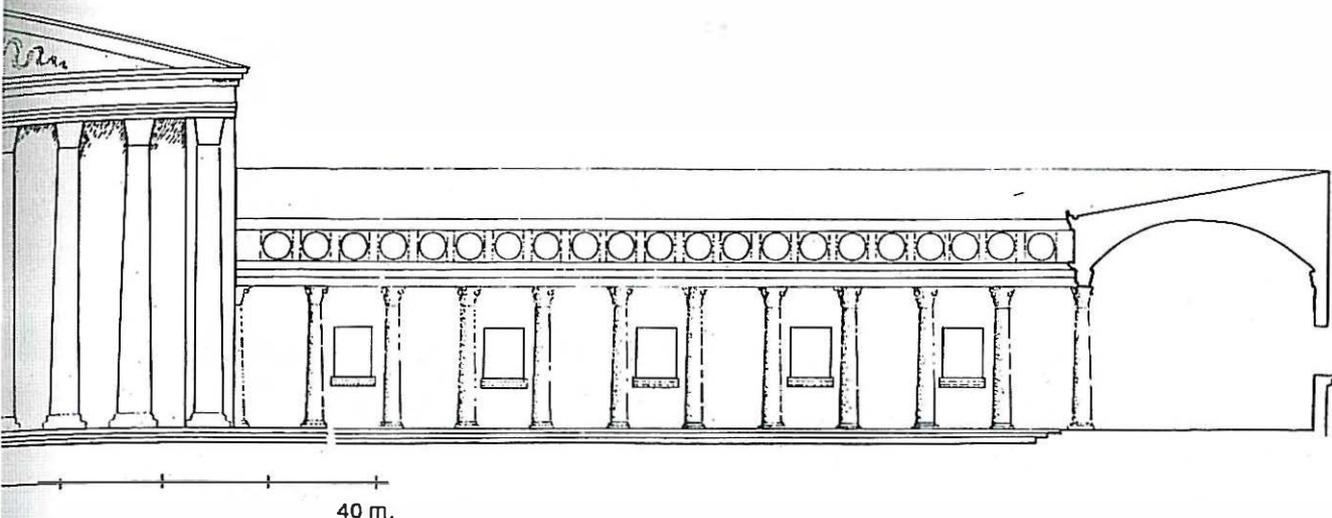

Fig. 23—Alzado frontal del Recinto del Culto Imperial de Tarraco.

del MNAT y se hallan sin inventariar. Habían estado expuestas en la sala de arquitectura en unos paneles de composición decimonónica junto con fragmentos de sofitos y de relieves con decoración de armas. En el MNAT no hay ninguna particular referencia de origen,⁹⁸ sin embargo no se puede excluir que una investigación exhaustiva en la documentación de archivo del Museo, permita identificar la procedencia de estos fragmentos. La no catalogación de las piezas y la ausencia correspondiente de números de inventario han dificultado la investigación archivística. El elemento que nos ha permitido identificar su origen en la terraza superior ha sido el característico kyma lébico que enmarcaba los candelabros y que se reconoce en otros fragmentos de procedencia segura conservados en el Museo Diocesano (las piezas del Museo Diocesano proceden de la construcción del Seminario) o en el propio MNAT (el kyma inferior del friso de bucráneos n.80). Las piezas del Seminario aparecían además asociadas a fragmentos de *clipei*, por lo que podemos deducir que ambas series (*clipei* y candelabros) pertenecían al mismo conjunto monumental.

La parte inferior de las piezas se identifica en base a tres fragmentos de pie de candelabro: Estos fragmentos se identifican sin duda como la base ya que el kyma lébico se extiende por debajo y lateralmente al candelabro. El pie se apoya en tres patas de felino (num.100). La pata central marca el eje de simetría de pieza lo que permite restituir su anchura total: girando el kyma lébico respecto al eje de simetría obtenemos 60 cm. (2 pies romanos). Las tres patas sostienen una plataforma horizontal de la que arraca un candelabro vegetal. La parte central de los candelabros se reconstruye a partir de los fragmentos que presentan la decoración de borde sólo en un lateral: tres fragmentos de candelabro con decoración vegetal que enlaza con una crátera de asas. La anchura originaria de estas piezas, restituidas a partir del eje de simetría, se sitúa en torno a los 60 cm. La parte superior de los candelabros se reconoce por el giro del kyma lébico que rodeaba las piezas. Se trata de dos fragmentos de cáliz, probablemente apoyados en las cráteras de los que surge una llama. Aunque los fragmentos conservados no corresponden a una pieza única, es posible reconstruir la altura de las piezas en

98. En la publicación de la excavación de Berges en la plaça Rovellat (Misc.Arq. 1974, 164-65) se reconoce una de las piezas de la exposición del museo.

base a la continuidad de los motivos. Se trataría de losas de 1,5 m de altura. Cabe siempre la posibilidad de que fueran más altas suponiendo la existencia de motivos que no se han conservado.

El kyma lébico que forma el marco decorativo de las piezas es del tipo continuo (*scherenkymation*) caracterizado por la elaboración plástica de las hojas. No constituye un elemento cronológicamente significativo. El dato importante es que aparece en otras piezas de la terraza alta, sobre todo cornisas (por ejemplo la m.67) que incluyen otros elementos mucho más características y en la moldura inferior del significativo friso de los bucráneos (n.80). Por ello parece verosímil suponer que estos candelabros formarían parte de las decoración del Recinto de Culto.

En la figura n. 22 se plantea la restitución de los alzados del porticado incluyendo la decoración del ático. El entre-eje de la columnata se deduce con precisión de la posición de las ventanas conservadas en la zona del claustro. Si suponemos un clípeo sobre cada columna, nos queda el espacio para colocar un tercer clípeo entre columna y columna, dejando además 60 cm. libres entre clípeo y clípeo. La hipótesis de restitución del ático parece clara: los candelabros (60 cm. de anchura) se alternarían con los *clipei* ocupando el espacio que en el Foro de Augusto correspondía a las Cariátides.

Es significativo que el motivo de los candelabros aparezca frecuentemente asociado a guirnaldas. Su uso en lugar de bucráneos en monumentos como los de *Falerii*⁹⁹ ó en el caso del *ara pietatis augustae*¹⁰⁰ responde a las alusiones a cremaciones rituales. Otro ejemplo característico está constituido por las decoraciones laterales del pronaos del Panteón, donde nuevamente las guirnaldas están sostenidas por candelabros. No hemos encontrado sin embargo ejemplos de su combinación con *clipei*.

Hasta aquí hemos presentado una primera aproximación a la restitución de los alzados del Recinto de Culto que ocupaba la terraza superior de Tarraco. Creemos que el contexto simbólico que rodeaba estas decoraciones permiten afrontar con cierta seguridad su interpretación como culto imperial.

99. B.Götze, *Das Rundgrab in Falerii* (1939).

100. T.Hölscher en *Kaiser Augustus und die verlorene Republik*, cat. expo. Berlín (1988) 349-396.

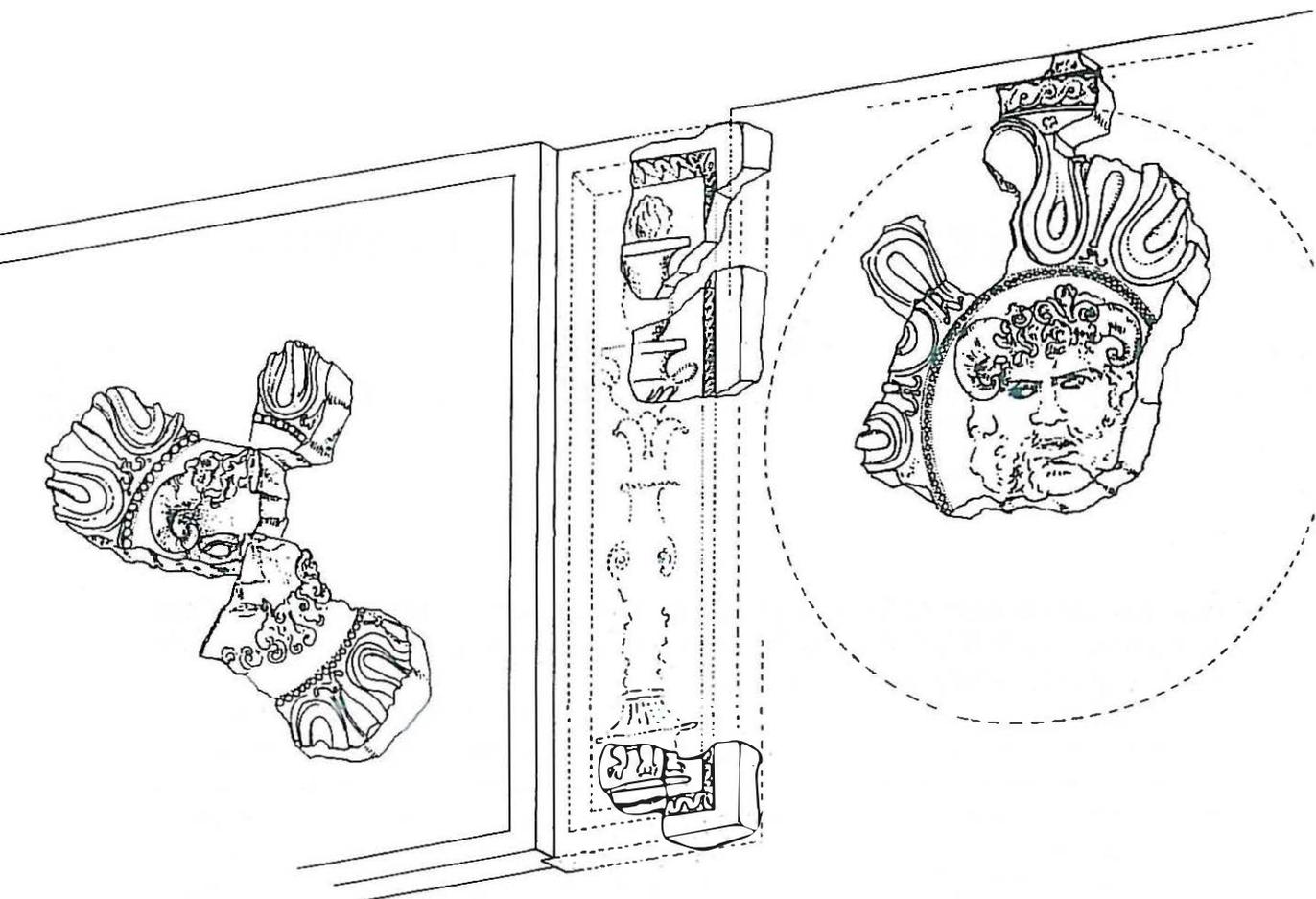

Fig. 24—Restitución de los paneles con candelabros situados entre los clipei.

No escapará al observador atento que en general falta por considerar las cornisas de las fachadas. En ese punto se hace necesaria una revisión completa de los fondos de los museos de Tarragona, incluyendo además los materiales inéditos de las excavaciones de Hauschild, para afrontar una propuesta científicamente fiable de restitución completa de estos alzados.

6. LA DECORACIÓN ARQUITECTÓNICA VESPASIANA

Presentaremos a continuación una primera aproximación al significado histórico de la arquitectura provincial de Táraco. Su desarrollo completo es un ambicioso objetivo que obligaría a estudiar exhaustivamente la expansión de las formas decorativas desde el centro del imperio hacia las provincias. Para ello necesitaríamos considerar la organización de trabajo de los talleres de producción y a la vez estudiar la relación entre las personas que encargan los edificios y sus destinatarios, el público.

Hemos precisado ya la cronología (desde un punto de vista estratigráfico) de la construcción del Recinto de Culto en época vespasiana. Ello nos situa en la

Fig. 25—Restitución de los paneles con Candelabros.

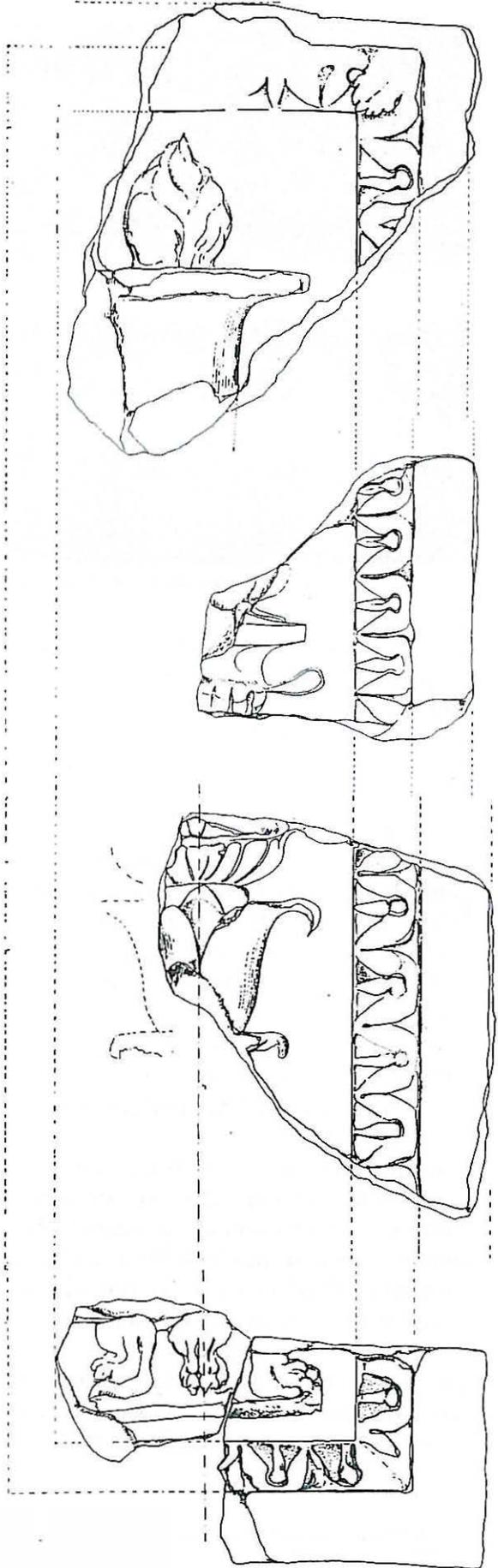
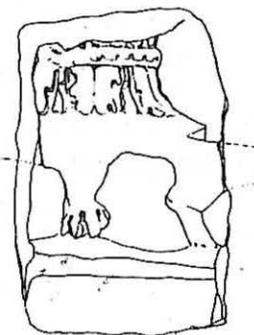
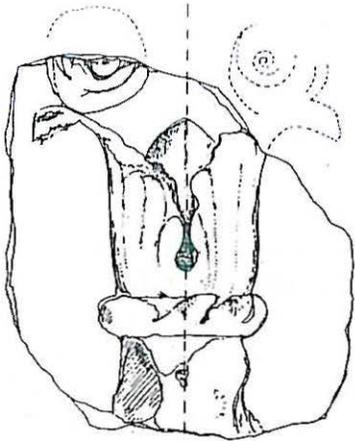

Fig. 26—Fragmento de un panel con Candelabro

complicada problemática que marca la evolución de los talleres decorativos de mediados del siglo I dC. En concreto el final de una tradición artística nacida en época augustea y el comienzo del estilo decorativo flavio. Si tratásemos de seguir la evolución de los edificios en las provincias hispanas a través de su decoración ar-

quitectónica podríamos reconocer una serie de momentos críticos de cambio. Por ejemplo el comienzo del uso del mármol en la monumentalización de las ciudades augusteas o la adopción en época flavia de los modelos surgidos en la *Urbs* con la actividad edilicia de Domiciano.

Para el estudio del primero de estos momentos de crisis (monumentalización de las ciudades en época augustea) disponemos de algunos edificios particularmente significativos. Uno de ellos es el teatro de Mérida, donde la decoración en mármol de la escena (augustea) recubre un aparato decorativo precedente realizado con materiales menos nobles¹⁰¹. Lo importante es que la fase inicial de este edificio es ya augustea y corresponde a la planificación fundacional de la ciudad. Su monumentalización en cambio, es de un momento posterior, realizada por un taller local que trabajaba mármoles locales pero conociendo las modas decorativas de Roma capital. El programa ideológico augusteo se traduciría, a nivel de las ciudades provinciales, en dos fases diferenciadas de planificación urbana y de ornamentación del espacio construido.

Para explicar la aparición en época flavia de nuevas formas decorativas, el caso de Tarragona se va dibujando como una pieza singular gracias a las excavaciones de estos últimos años.

Ambos momentos históricos permiten entender el trasfondo ideológico que mueve la evolución de la arquitectura romana en época alto imperial. Es de destacar que frente a la bien documentada y estudiada situación augustea, el momento flavio se dibuja por ahora con mayor dificultad. La razón es muy simple: el movimiento de las influencias se realiza desde el centro hacia la periferia, es decir desde Roma hacia las provincias y prácticamente no conocemos en detalle ningún edificio romano entre Tiberio y Domiciano. La abundante información que conocemos para el periodo augusteo (Templos del Divo Iulio, Apolo Aziaco, Apolo Sosiano, Mars Ultor...) contrasta con la circunstancia de que tras la construcción del templo de los Dioscuros (Tiberio) tengamos que saltar al

101. M.Pfanner, Modelle Stadtentwicklung am Beispiel Hispaniens und der westlichen Provinzen, en *Stadtbild und Ideologie* (1987), 1990.

templo del Divo Vespasiano (Domiciano) para disponer de una información rica y articulada. El conjunto decorativo del Foro de Tarragona adquiere a la luz de esta situación una importancia fundamental, en este caso existe una posibilidad de datación precisa por la coincidencia entre la datación estratigráfica y la cronología proporcionada por la epigrafía. Probablemente el análisis exhaustivo del material vespasiano de Tarragona ayudará a entender la gran transformación de la arquitectura romana en época flavia.

Fig. 27—Fragmento de un panel con candelabro.

LOS ANTECEDENTES: EL CONTEXTO AUGUSTEO

Hemos citado ya cómo la superposición de fases decorativas en el *frons scenæ* del teatro de Mérida, ha hecho pensar en un articulado proceso de monumentalización de las ciudades augusteas en dos fases. En la primera fase se utilizarían materiales locales por talleres no especializados. Esta fase coincidiría con el momento de fundación de las colonias augusteas y enlaza con las tradiciones tardo-republicanas. En la segunda fase, de época augustea avanzada, se procedería a la introducción de materiales de prestigio para sustituir unos aparatos decorativos que se habían quedado anticuados ante las nuevas modas de Roma.¹⁰² En realidad es difícil aceptar un esquema tan rígido para la *marmolisierung* de las ciudades hispanas, una propuesta que en definitiva significaría una aplicación mecánica y directa del programa de Augusto para la renovación de la *Urbs*. En el caso de Tárraco, por ejemplo, la decoración de la basílica del Foro de la Colonia está realizada en una piedra local por un taller que conocía ya los patrones decorativos del foro de Augusto y del templo de Mars Ultor. No se trata por tanto de una *officina* provinciana que desconoce las modas en boga en la capital. En realidad hemos de pensar que la difusión de los patrones culturales augusteos se realizó siguiendo procesos más complejos, donde diferentes evoluciones se superponían en líneas no coincidentes.

Para analizar esta difusión de modelos desde el centro del poder, es necesario plantearse ante todo el proceso de síntesis que los generó. Tal como ha podido demostrar P.Zanker¹⁰³ para el periodo augusteo, la formación de un estilo

102. El catálogo de los elementos decorativos aparece en J. L. de la Barrera, *Los capiteles romanos de Mérida* (1984), importante el comentario ya citado de M.Pfaner y el artículo de H. von Hesberg en el

coloquio de 1987, *Stadtbild und Ideologie* (1990) oc. 103. P.Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder*, 1987 (en castellano *Augusto y el poder de las imágenes*, 1992).

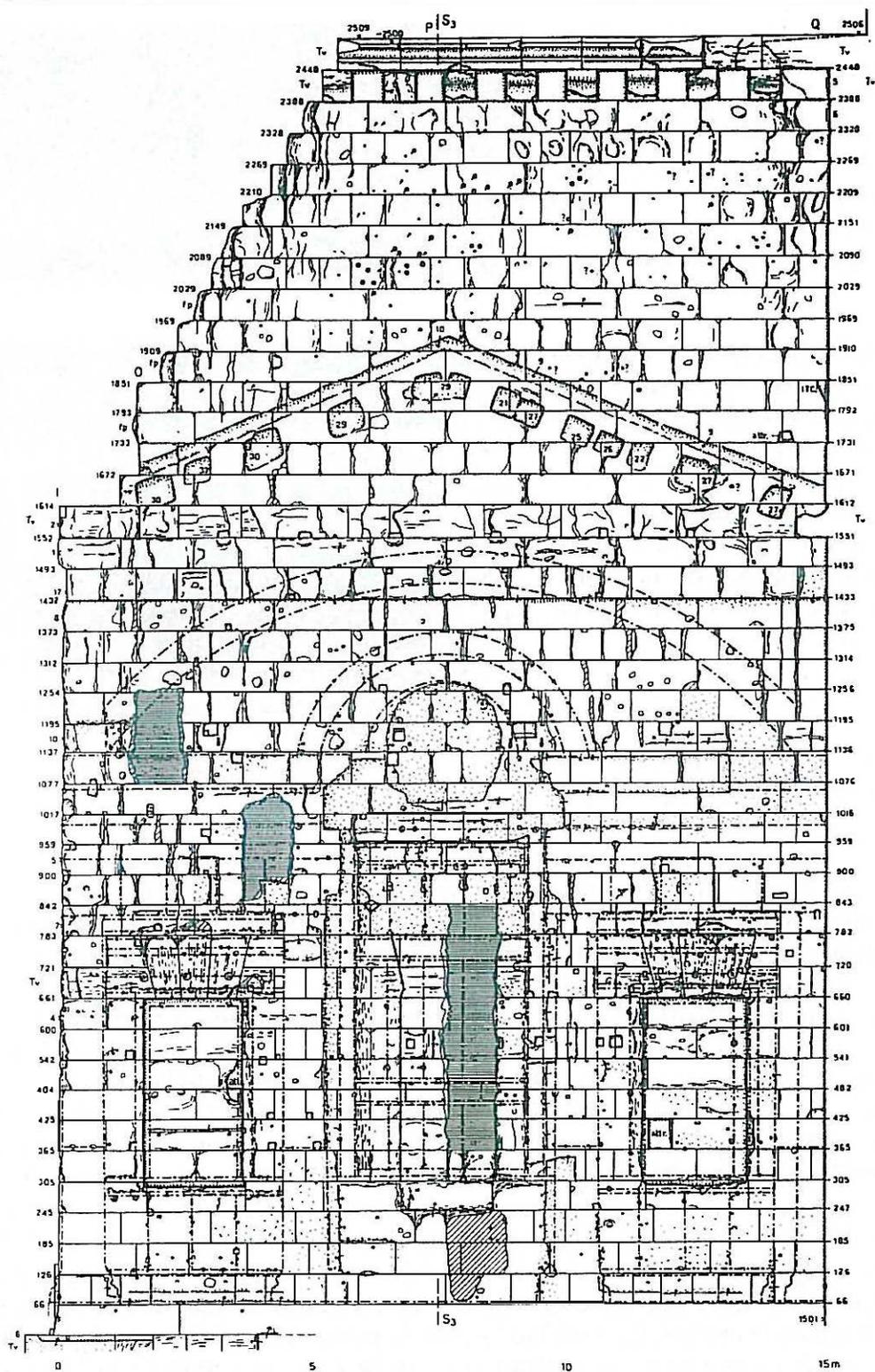

Fig. 28.—Restitución del porticado lateral del Foro de Augusto en Roma, según Bauer.

decorativo muy concreto tras la victoria de Anzio forma parte de una visión general de la política y la ideología utilizadas por Octaviano en su ascenso al poder absoluto. La imagen que ofrecían los edificios y su aparato decorativo, tal como ha sintetizado el estudioso alemán, no era algo que se pudiese separar del papel asignado a la cultura artística y a las artes visuales dentro de la nueva programación "imperial".

El análisis de un edificio celebre como es el Foro de Augusto en Roma es ilustrativo en este sentido de globalidad. El ático que se superponía a las columnatas laterales estaba decorado con una sucesión de escudos de mármol (*clipei*) con una cabeza de Ammón en su centro, alternados con copias de las

cariátides del Erecteion de la Acrópolis de Atenas.¹⁰⁴ El testimonio de Vitrubio permite reconocer el significado simbólico de las figuras femeninas: *aeterno servitutis exemplo*.¹⁰⁵ La narración de Vitrubio presenta un sentido moralizante que se corresponde bien con el carácter de “símbolo de restauración cultural” asignado al Foro de Augusto.¹⁰⁶ Resumiendo, el autor latino remonta a las guerras médicas el agravio realizado por los habitantes de la ciudad de Caria contra los griegos al unirse a los Persas; vencidos éstos en las guerras médicas, los griegos realizaron una expedición contra la ciudad matando a todos los hombres y vendiendo a las mujeres como esclavas: *matronas eorum in servitutem abduxerunt, nec sunt passi stolas neque ornatus matronales deponere* (impidiéndoles dejar sus atributos matronales como ejemplo eterno de servidumbre).¹⁰⁷ La inclusión de estas cariátides en el Foro de Augusto presenta una connotación política que explican los clipeos con la cabeza de Ammón: las figuras femeninas constituyen una referencia a la conquista del Oriente y las cabezas de Ammón son una alusión al oráculo consultado por Alejandro en el oasis de Siwa. El programa decorativo del Foro de Augusto supone una referencia explícita a la *imitatio alexandri* y a la sumisión del Oriente tras la batalla de Anzio.

Un sentido algo diferente presentan las esculturas de *sumi viri*, antepasados de Augusto o las de los reyes legendarios de Roma colocadas en los nichos de las grandes exedras laterales. En estos casos se trata de referencias explícitas a una genealogía más o menos legendaria de la familia Julia.

En el Foro de Augusto el mensaje directo de las decoraciones escultóricas se combina con un mensaje de clasicismo reflejado en el lenguaje de la decoración arquitectónica. En concreto el auténtico paradigma que sintetiza por primera vez el orden arquitectónico del templo de Mars Ultor. La obra de Zanker, junto con el excepcional estudio de P.Gros,¹⁰⁸ demuestran que todos los aspectos ornamentales de este conjunto augusteo (desde el trabajo de las hojas de acanto de los capiteles hasta la elección de las esculturas que decoraban el monumental frontón del templo) participan de un planteamiento ideológico global. Un mensaje de renacimiento, de una nueva edad de oro fundada sobre una síntesis de lo mejor del pasado.

Una reflexión como esta no quedaría completa sin considerar el problema del público. El mensaje es elaborado en función del tipo de espectador para el que está dirigido. En este caso, Augusto se dirige a un público helenizado, capaz de leer un mensaje culto. Son los estratos superiores de la república a los que se intenta involucrar en una actitud de concordia.¹⁰⁹

Desde el punto de vista ideológico es importante darse cuenta que todo el complejo del Foro de Augusto constituye una unidad y que por tanto su elaboración iconográfica tiene un reflejo en el tratamiento de todos los motivos decorativos. Los arquitectos de Augusto lograron producir un nuevo lenguaje decorativo a partir de modelos helenísticos reimplantados en la *Urbs*. El proceso se sigue a través de la secuencia Templo del Divo Julio, Templo de Apolo Aziaco y Templo de Apolo Sosiano.

104. El foro de Augusto no ha sido aun sistemáticamente publicado, únicamente se han documentado algunos de sus aspectos más significativos, como el de los áticos de las columnatas laterales; sobre el significado general de estos ver: P.Zanker, *Forum Augustum* (1968).

105. Vitrubio, 1,1,5.

106. El texto de Vitrubio es presentado como una fábula

moralizante donde se incluyen referencias retóricas como *exemplo gravi, exemplum virtutem* ó *ad defendendam libertatem*, ver comentarios en la edición y traducción de S.Ferri, p.37 n.1,5.

107. Vitrubio, 1,1,5.

108. P.Gros, *Aurea Tempora*, en especial el último capítulo donde se analiza el proceso de constitución de orden corintio romano.

109. T.Hölscher *Staatsdenkmal und Publikum* (1984), 9 ss.

El tema de la evolución de los capiteles es muy clara. En época republicana conocemos un tipo de capiteles corintios denominado normalmente "corintio itálico" de los que en Tarragona se ha conservado un ejemplo fuera de contexto.¹¹⁰ Estos capiteles constituyen una elaboración de motivos decorativos "corintizantes" que han perdido la concepción estructural (tectónica) de los tipos griegos originarios.¹¹¹ Los originales capiteles corintios griegos como los de Epidauros ó *Bassæ* se definen como un cáliz estructural (en práctica un ensanchamiento del fuste de la columna) que sostiene un ábaco cuadrado.¹¹² Una corona de hojas de acanto espinoso rodea la base del caliz. Las cuatro esquinas del ábaco que sobresalen del cáliz se sostienen

Fig. 29.—Fragmento de panel con candelabro de Recinto de Culto de Táraco.

mediante cuatro volutas que forman unos troncos vegetales que surgen de detrás de la primera fila de acantos. La concepción decorativa del capitel refleja una idea constructiva de transmisión de cargas, lo que en definitiva ocurre también con los capiteles dóricos, con los capiteles jónicos y con toda la arquitectura griega clásica.

Frente a esta situación "griega" el Helenismo Itálico de época republicana, descontextualiza los elementos decorativos produciendo un "corintio itálico" que no conserva de sus orígenes helenísticos más que la imagen decorativa superficial. Se trata de un tipo decorativo que conocemos bien en la arquitectura pompeyana.¹¹³

La restauración augustea recupera a lo largo de una generación la concepción clásica originaria del capitel. Un proceso que podemos seguir a través de los ejemplos citados y que concluye en la decoración del templo de Mars Ultor. En este caso podríamos retomar la conclusión obtenida cuando explicábamos el ático del foro de Augusto: estamos ante un lenguaje arquitectónico presentado conscientemente como canónico para un público fuertemente helenizado, capaz de reconocer en la forma de los capiteles un espíritu genuinamente clásico.

110. Capitel Corintio Itálico de Tarragona, Von Hesberg...

111. Capiteles corintios de Bassae y Epidauro

112. El más antiguo capitel conocido es el del templo de Apolo en Bassae (Grecia), esta pieza se conoce a través

de los dibujos de Cockerell ya que materialmente no se ha conservado, ver W.B.Dinsmoor, *The architecture of Ancient Greece* (1950) 157 ss.

113. Se trata de los capiteles en Sofa e Itálicos.

LA DECORACIÓN FLAVIA

La identificación de una decoración arquitectónica típicamente flavia surge en Roma en 1940, con el estudio de Blanckenhagen centrado en el foro de Nerva.¹¹⁴ La comparación entre la celebre *Colonnacce* (foro de Nerva), la decoración de la domus Flavia en el Palatino, el templo del *divo Vespasiano* y el arco de Tito permitió a este autor alemán, definir unas características muy homogéneas de un estilo "flavio" de decoración arquitectónica.

No es necesario subrayar la importancia de esta comparación, estamos ante edificios muy bien datados, atribuibles a la "officina imperial" y que se suceden en el tiempo. Establecer la relación "de estilo" existente entre ellos podría permitir precisar los rasgos homogéneos de un estilo decorativo y su evolución a lo largo de dos generaciones. En este punto es importante destacar que todos estos edificios fueron encargados, directa o indirectamente, por Domiciano, correspondiendo por tanto al estado final del estilo flavio.

El desarrollo de la investigación a lo largo de estos 50 años ha permitido proseguir con un análisis más detallado de este material arquitectónico, en especial gracias a la documentación exhaustiva de algunos de estos monumentos. Fruto de estos nuevos estudios es el reconocimiento de una mayor complejidad en la definición de un estilo "tardo-flavio", sobre todo cuando se consideran las relaciones internas entre los diferentes elementos arquitectónicos.¹¹⁵

Un primer ejemplo es suministrado por la discusión generada en torno al Arco de Tito; su identificación no ofrece ningún tipo de dudas en base a la inscripción monumental conservada *in situ*. Lo sorprendente es que las fuentes citan únicamente un arco dedicado a Tito (con motivo de la guerra judaica) en el eje de la curva del graderio del Circo Máximo y no en lo alto de la Velia. Si tenemos en cuenta además que la inscripción se refiere a un "*diuo*", es decir a un emperador divinizado, sólo podemos concluir que el arco fué dedicado con posterioridad a la muerte de Tito, se trata por tanto de una dedicatoria de Domiciano.¹¹⁶ El problema surge cuando tratamos de identificar un momento preciso dentro del periodo del reinado de este emperador.

Chr. Leon,¹¹⁷ reconoce en algunos elementos de la decoración de la *domus flavia* cierta relación con formas decorativas tardo-domicianeas, en concreto una relación de la decoración figurada procedente del *aula regia*, en especial los *tropea Farnese*, con la reconstrucción del templo de Venus Genitrix en el Foro de César.¹¹⁸ Esto coincide con la datación del palacio de Domiciano entre 81-92, los últimos años del reinado de este emperador.¹¹⁹ Los citados trofeos Farnese, probable decoración del aula regia, constituyen un indicio cronológico seguro, en ellos se alude al triunfo de Domiciano sobre los Dacios (año 86) con lo que tenemos un termino *ante quem* que permite situar la construcción del palacio entre el 86 y el 92. Estos dos edificios (Venus Genitrix y Domus Flavia) se pueden relacionar con el Foro de Nerva.

A partir de esta situación, Leon trata de identificar una *officina* tardo-

114. P.H. von Blanckenhagen, *Flavische Arkitektur und ihre Dekoration, Untersucht am Nervaforum* (1940).

115. En este sentido habría que citar tres trabajos recientes que ilustran de un modo exhaustivo la decoración de sendos monumentos romanos: C. Leon, *Die Bauornamentik des Trajansforums* (1971), M. Pfanner, *Der Titusbogen* (1983) y S. di Angeli, *Templum divi Vespasiani* (1992).

116. M. Torelli en *URBS, Espace uebait et histoire*, 1987.

117. Chr. Leon, *Trajanforum* oc. 106 y 129.

118. El taller que realizó la reconstrucción del Templo de Venus Genitrix fue englobado en las *officinae* que construyeron el Foro de Trajano, dato que se deduce de la continuidad de modelos decorativos existente entre ambos edificios, Leon oc. 89.

119. Mart. 7, 56.8, 36.39. Sat. Silv. 4, 2.18, ver además Da Durri en *MEFRA* 39, 1921-22, 303 ss.

domicianea, en base a algunos detalles, en concreto el tratamiento "individualizado" de ciertos particulares decorativos. Ello le lleva a situar la cronología del arco en un momento tardo domicianeo. Esta opinión no es compartida por M.Pfanner quien data este edificio en la fase inicial de Domiciano¹²⁰ criticando el propuesta de Leon para la identificación de la *officina*.

El problema resulta sintomático. Es prácticamente imposible diferenciar *officinæ* urbanas en base al tratamiento de los motivos decorativos aislados por la sencilla razón de que los talleres de producción urbana, estarían especializados por tipos de piezas y no por edificios. La imagen ofrecida por los capiteles es clara en este sentido: los ejemplares de gran tamaño producidos por las oficinas imperiales de Roma a lo largo de todo el periodo domicianeo, se reducen a un limitado número de variantes¹²¹ cuya utilización en diferentes edificios responde a un modelo unitario.

Destaca el hecho que se concreten unas características específicas de este tipo de capitel, donde las coronas de acantos presentan hojas cuyos limbos están perforados por profundas canaladuras verticales y una serie de breves y marcados entalles oblicuos a los lados. Igualmente los lóbulos inferiores de las hojas se acaban con cuatro pequeños dedos y el tronco de los caulículos están trabajados con dos largas perforaciones verticales. Ello significa que la producción de capiteles se asignaría a un único taller independientemente del edificio a que se destinase.

La situación se puede considerar desde bases diferentes en la primera época domicianea. Sobre todo cuando tratamos la decoración del Templo de Vespasiano. Los importantes puntos de contacto con la decoración del templo de los Dióscuros, permite considerarlo como una construcción de primera época de domiciano. Es posible que el edificio fuera comenzado por Tito y sólo concluido por su hermano.

En el planteamiento de los diferentes estudiosos resalta el particular desarrollo de los motivos vegetalizantes en la arquitectura flavia. Se trata de una decoración incorporada a los diferentes elementos del orden como cornisas, arquitrabes... tratada de un modo naturalístico.¹²² Incidiremos más adelante sobre la temática de los capiteles, sin embargo al considerar otros elementos de la

Fig. 30.—Fragmento de panel con candelabro del Recinto de Culto de Tarraco.

120. M. Pfanner, *Titusbogen* (1983), 91-92, 103.

121. K. S. Freyberger, *Stadrömische Kapitelle aus der Zeit von Domitian bis Alexander Severus* (1990), ver la

definición de los tipos flavios de capitel en 5-7 y 40.

122. Blanckenhagen *oc.* 90-92.

decoración como entablamentos y cornisas, destaca en muchos edificios domicianeos la utilización de *anthemia* vegetalizados, de elaboración muy detallada. Esto ocurre por ejemplo en la coronación de los arquitrabes y las cornisas del entablamento del Foro de Nerva, del templo del Divo Vespasiano o en los *disiecta membra* de la Domus Flavia en el Palatino.

Del mismo modo los cimacios lébicos recuperan parte de los contornos vegetalizantes que habían sido el origen compositivo del tipo decorativo.

Esta visión de la decoración flavia ha sido presentada con una connotación “metálica” fruto de la utilización del trepano en la definición del perfil de los motivos vegetales como en la realización de las canaladuras que marcan las hojas de acanto de los capiteles.

La precisión tan clara de una “cultura decorativa” en la arquitectura flavia, contrasta con la definición, también muy precisa, de una cultura arquitectónica augustea. El modelo augusteo se reconocería en las características de la decoración arquitectónica de una larga serie de edificios urbanos como el templo de Mars Ultor en el Foro de Augusto, el templo de Apolo Sosiano, el Apolo Palatino, la Basílica Emilia, el templo de Cibeles Palatino...¹²³ Los detalles decorativos de estos edificios permiten reconstruir el proceso de consolidación de un estilo que supera la rigidez de los modelos republicanos para introducir elementos de un naturalismo neoático. Por ejemplo es característica la evolución de la forma de las digitaciones de las hojas de acanto desde los ejemplos triunvirales como el Templo del Divo Julio ó el de Apolo Sosiano (características formas triangulares que corresponden a hojas esquemáticas). La progresiva naturalización de la talla de los acantos hará que estas formas triangulares asuman formas progresivamente curvas que culminarán en ejemplos como el de los capiteles del Templo de Mars Ultor en el Foro de Augusto, presentable como auténtico paradigma augusteo. Es importante destacar que estamos hablando de edificios construidos directa –o indirectamente– por el *princeps* en un periodo corto de tiempo. Además su materialización corresponde a la utilización de nuevos materiales, en particular las canteras de Luni, puestas en uso de un modo sistemático en este periodo. Un proceso que dió lugar a la formación de *officinæ* estables de artesanos, cuyo estilo se unificó al habituarse a un determinado material, trabajabando sobre patrones establecidos conscientemente.

En conclusión, la importante documentación conservada del periodo augusteo nos permite explicar la formación de un estilo decorativo “augusteo”,¹²⁴ cuyo éxito en las provincias occidentales refleja en edificios como la Maison Carrée, en Nimes, el templo de la calle Claudio Marcelo en Cordoba ó en la decoración escénica del teatro de Cartagena. Un “estilo” y un modo compositivo que será utilizado en primer término en la renovación de la *Urbs* como simbolo de la superación de las guerras civiles y del establecimiento de una *aurea aetatis*.

La mayor dificultad que podemos citar para reconstruir el proceso de vegetalización que explicaría el cambio en los estilos decorativos proviene de la escasez de ejemplos bien datados para el periodo neroniano y vespasiano. La falta de testimonios monumentales de cronología julio-claudia no ha permitido hasta ahora fijar la continuidad entre la ornamentación flavia (domicianea) tan bien definida en los ejemplos urbanos (de Roma) y los antecedentes julio claudios.

Las primeras experiencias que podemos citar en este proceso de vegetalización son ejemplos julio-claudios como el templo de los Dióscuros en el

123. P.Gros *Aurea Tempia, recherches sur l'architecture religieuse a l'poque d'August* (1976), 197 ss.

124. Ver en general P.Zanker *Augustus, der Macht des Bildes* O.C.

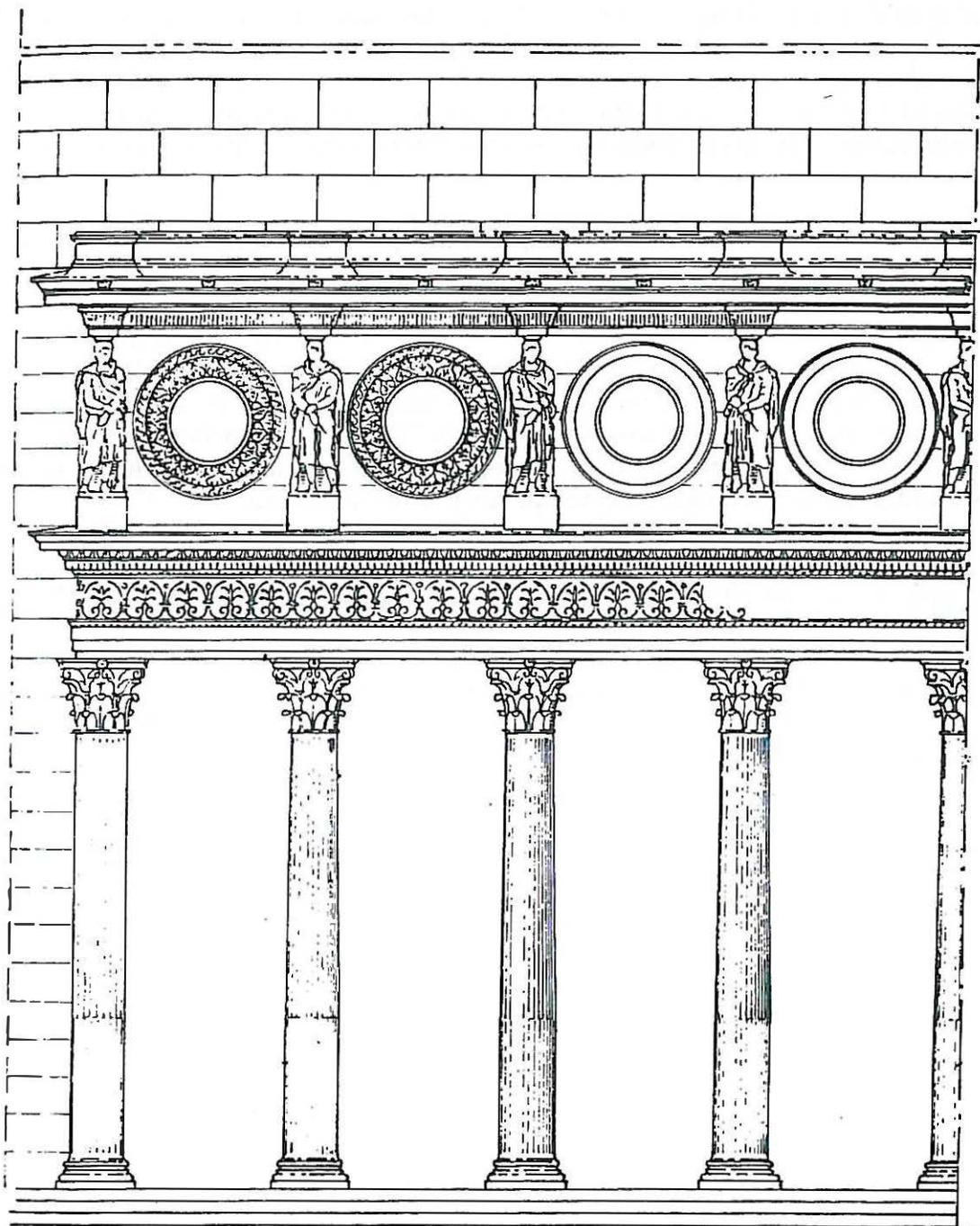

Fig.31—Fachada de la Basílica Ulpia, hacia el Foro de Trajano, donde los *Clipei* alternan con prisioneros dacios en lugar de Cariátides, según Gismondi.

Foro Romano o el templo de la Concordia, también en el foro de Roma. En el templo de los Dióscuros, de cronología tiberiana, es significativa la decoración de los sofitos del arquitrabe: una rica composición vegetal estructurada sobre las diagonales del rectángulo delimitado por las columnas. El paralelo para este motivo decorativo lo encontramos en los sofitos del templo del Divo Vespasiano datado en los primeros años del reino de Domiciano. Estos indicios de cronología tiberiana parecen sugerir que el proceso de vegetalización de la decoración arquitectónica tiene sus raíces en una evolución interna de los talleres imperiales de tradición augustea. La impresionante actividad constructiva de Nerón pudo jugar un papel de gran importancia en la afirmación de nuevas formas decorativas. Paradójicamente, no disponemos de elementos de mármol provistos de decoración arquitectónica atribuibles a los edificios construidos por Nerón,¹²⁵ por lo que la mediación neroniana permanece como una hipótesis en la explicación de una evolución interna del sistema de decoración arquitectónica.

Algo menos dramático se plantea el conocimiento de la situación vespasiana en Roma: ¿disponemos de un capitel atribuido al Foro de la Paz!¹²⁶ aparecido en las estructuras medievales de la "Tor dei Conti" y hoy conservado en el Largo C.Ricci y quizás de un enorme capitel (reconstruible en torno a los 2 m. de altura) de la restauración del templo de Júpiter capitolino.¹²⁷

La importancia de la colección de fragmentos provenientes del Recinto de Culto de Tarragona radica precisamente en la fijación de su cronología en época vespasiana. Con ello se incrementa con un nuevo ejemplo la serie de edificios que se sitúan en una posición intermedia entre el estilo augusteo y el estilo flavio de decoración arquitectónica. Se define de este modo una facies "vespasiana", cuyo principal punto de comparación en Italia es el Capitolio y los porticados del foro de Brescia y algunas series de menor importancia como el templo de los Dioscuros en Nápoles.

125. Las nuevas excavaciones de C.Panella en el entorno de la Meta Sudans, han liberado algunos elementos arquitectónicos neronianos bajo los estratos del incendio del año 64, por ahora inéditos; algo más conocidos son algunos elementos reutilizados en la puerta del denominado templo de Rómulo (este edificio era en realidad el nuevo acceso al Foro de la Paz desde la Sacra Via construido por Majencio) datados a mediados del s.I dC, ver M.Cima en *il tempio di Romulo al Foro Romano*, Quaderni dell'Istituto di

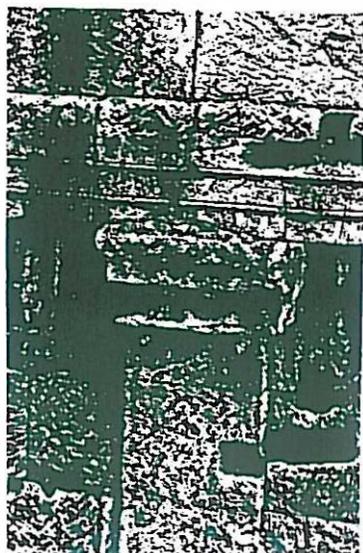
Storia dell'Architettura 26, 1981, 109-113, figs. 158-162.

126. Se trata de un capitel de 1,1 m. de altura, atribuido a la hipotética basilica del Foro de la Paz, publicado por A. M. Colini, BCom 65, 1937, 27, fig. 16.

127. La bibliografía de este capitel es muy amplia: G.Gatti, NSc 1897, 60, A.Marquard, AJA II, 1889, 19-25, Ch. Hülsen en *Festschrift H.Kiepert* 1898, 217-218; en ella es atribuido a la segunda restauración flavia (Domiciano) datada en general en el año 82 d.C.

LA RESTITUCIÓN ARQUITECTÓNICA DE LA PLAZA DE REPRESENTACIÓN (EL DENOMINADO "FORO PROVINCIAL")

MANEL GÜELL, ISABEL PEÑA, OLGA TOBÍAS,
MERCEDES TUBILLA

Para hablar de la gran plaza del Foro Provincial de Tarragona y de su restitución arquitectónica resulta imprescindible comenzar en primer lugar por la definición que pretendemos dar a este término. Entendemos por "Foro Provincial" la gran plaza que ocupaba la terraza intermedia del gran complejo urbanístico construido en época imperial ocupando la parte alta de Tàrraco. Se trata de una inmensa explanada de 320 por 175 metros de lado que se situaba inmediatamente al norte del Circo. Un sistema de porticados parece ser el elemento arquitectónico utilizado para su delimitación. Es de destacar que en algunos casos se han conservado muros de hasta 10 metros de altura que formaban parte del sistema de delimitación de esta explanada. El aterrazamiento del terreno estaba realizado en parte con rellenos artificiales y en parte recortando la roca natural.

Un dato importante es que esta inmensa explanada monumental se asienta sobre importantes restos precedentes, lo que nos obliga a plantearnos la delimitación de las fases de todo el conjunto y al reconocimiento del carácter unitario de la operación. Dado que nuestro conocimiento arqueológico de esta plaza continua siendo relativamente limitado, es difícil precisar los detalles de la importante fase arquitectónica anterior a la construcción de los criptopórticos que delimitan la Plaza de Representación.

El lugar donde se aprecia con mayor claridad la existencia de dos fases superpuestas es precisamente la zona del denominado Pretorio ó torre de Pilatos. En este edificio se observa la existencia de grandes muros de sillares almohadillados con puertas y arcos. Estos elementos son reutilizados y amortizados por la construcción de los criptopórticos que delimitan la gran plaza.

Además es importante destacar que hoy por hoy no existen evidencias arqueológicas que permitan una datación segura. Únicamente sabemos que el circo (de cronología domicianea) se apoya contra el muro de contención que define el límite sur de la gran plaza. Sólo la extrapolación de los datos estratigráficos documentados en el Recinto de Culto permiten intuir una cronología vespasiana.

A lo largo de este año (primavera 1993) una serie de intervenciones urbanísticas en la parte alta de la ciudad (fundamentalmente el cambio de

pavimentación) ha provocado indirectamente espectaculares hallazgos arqueológicos. La impresionante serie de nuevas informaciones arqueológicas, aunque no haya aclarado todos los aspectos de la restitución arquitectónica de la plaza, permiten avanzar notablemente respecto a los trabajos precedentes de Hauschild, Cortés-Gabriel y TEDA. En realidad seguimos sin tener evidencias seguras de la forma y sistema decorativo de los porticados perimetrales.

La gran plaza del Foro Provincial (Plaza de Representación) ocupaba la terraza intermedia, posiblemente construida en época flavia (aunque no dispongamos de evidencias conclusivas) con unas dimensiones de unos 320 x 175 m. Limita a norte con el recinto de Culto y a sur con el Circo. De los dos lados menores, el occidental limita con la muralla que marcaba el perímetro de toda la ciudad, y el oriental con un amplio espacio urbano del que se conocen apenas los datos arqueológicos.¹

Los últimos estudios realizados sobre el recinto nos llevan a la conclusión de que los dos lados menores del pórtico que rodeaba a la plaza eran a doble altura. Los dos lados más cortos tenían un pórtico, ligeramente elevado respecto al nivel de la plaza, cuyo muro de fondo estaba decorado con falsas pilastras. Este pórtico limitaba con un criptopórtico cubierto con bóveda de cañón que a su vez sostenía un segundo pórtico más elevado.²

Para acceder a los distintos niveles se construyó en los extremos meridionales del Foro un sistema de escaleras alojado en torres de planta rectangular cuyo interior albergaba una serie de escaleras que comunicaban el Circo con el Foro. Estas dos torres son Pretorio y Audiencia.

A norte una escalinata comunicaría la zona del Foro con la de culto y que hoy en día vendría representada por las escaleras de la catedral. Así lo expresa Emilio Morera cuando dice: "solo quedaba interrumpida la figura geométrica por la gran escalinata que conducía al Capitolio en el mismo punto de las actuales escaleras de la Catedral".³ A sur aparecería otra que comunicaría el Foro con el Pulvinar del Circo y que correspondería a la actual Bajada de Misericordia: "Comunicábase el Circo con la plaza del Foro por medio de la gran escalinata situada en lo que es ahora cuesta de Misericordia (...) sin duda mediante un gran arco que permitía atravesar el Pretorio, como nuestros pasadizos o voltas".⁴

Entre las técnicas constructivas utilizadas, podemos citar el *opus caementicium* para cimentaciones, bóvedas y escaleras; el *opus vittatum* para las construcciones secundarias y el *opus quadratum* para el resto. En el sector norte la roca recortada es utilizada como base para los sillares de piedra tipo "Médol". En el resto del edificio se utilizan muros corridos de 2'5 m. de ancho en *Opus caementicium* para las cimentaciones y sobre esta superficie se colocan los bloques de piedra.⁵ Para unir los bloques se utilizaban grapas de madera, hierro o bronce en forma rectangular o de "cola de milano". Por último, podemos señalar que las hiladas inferiores suelen ser de talla irregular en tanto que las hiladas superiores acostumbran a presentarse más trabajadas o incluso almohadilladas si correspondían a obra vista.

Considerando los tipos de abertura, destacan las puertas adinteladas con arco de descarga y las ventanas o puertas con arcos de medio punto o dinteles adovelados.

1. X. Dupré: *Forum Provinciae Hispaniae Citerioris, Los Foros romanos de las provincias Occidentales*. 1987, p. 25.

2. X. Dupré: o. c. nº 1, p. 26.

3. E. Morera: *Tarragona Antigua y Moderna*. 1894, p. 33.

4. E. Morera: o. c. nº 4, p. 33.

5. X. Dupré: o. c. nº 1, p. 27.

MODERNA HISTORIOGRAFÍA

Hasta aquí una breve descripción de los aspectos más elementales sobre la Plaza de Representación. Aunque este capítulo intenta ser un estado de la cuestión de los diferentes hallazgos producidos con respecto al Foro en los últimos años, hemos de hacer mención al edificio en el contexto de su historia. Para ello hemos de remontarnos al siglo XVI cuando Lluís Pons d'Icart nos describe en su "Libro de las Grandezas" los restos del Foro:

"También en Tarragona era el Foro, delante del palacio de César Augusto sobredicho; porque es cierto que en Tarragona, como en Roma avia Foro. (...) Y esto se prueba y entiende por algunas epigrammas que se hallan en Tarragona (...) Porque el Foro era un lugar en el qual ponían las piedras escritas y las estatuas de oro, de plata, de mármol, y otras cosas que se hacían en honra de los dioses, y emperadores, y de otras personas, por las excelencias y grandezas que hazían (...) se entiende que en Tarragona avia foro donde ponían las estatuas y figuras al natural, tropheos, arcos columnas y otras memorias, se puede dezir que el Foro estava dentro del sobredicho circuyto, porque no hay lugar do se muestren vestigios que más para ello convengan. Y solianse edificar algunas vezes foros cerca de los palacios, y assí Fulvio en el libro de las *Antiquedades de Roma* en cartas XI, que el foro romano más viejo y antiguo que era cerca del Palacio y del Capitolio, y assí podía ser el Foro todo lo que es foro de la Carne y del Pescado, hasta la calle d'en Granada".⁶

Podemos comprobar que Pons d'Icart diferenciaba el "Palacio de Cesar Augusto" (actual Pretorio) de las estructuras del Foro. Según este autor toda la franja Suroeste, desde el Pretorio hasta la Audiencia, formaba parte de un gran edificio:

"Delante del Circo estava el Palacio dicho de César Augusto el qual era tan largo o mas que el dicho Circo porque tenía dende el peso que es agora de la Harina hasta el castillo del Rey, y del castillo del Rey hasta el cabo de la casa de Phelipe Monserrate, notario, y dende allí passava siguiendo toda la calle de la Mercería y plaça de las Coles y calle de Civaderia hasta cerca del muro de la ciudad, donde debaxo de tierra, en una cisterna que se ha hecho en una casilla, he visto yo una puerta del palacio, y de allí derecho se tornava a cerrar con el lugar donde es el Peso de la Harina. Y de todo este circuito se hallan muy claros fundamentos y vestigios de paredes y bóvedas dentro de las casas que están allí edificadas agora, y de largo tenía este palacio ccccxxv varas, y de ancho ccxxv."⁷

Alexandre Laborde en su "*Voyage pittoresque...*" interpreta también las estructuras del Foro que aparecen en la línea de calles que van del Pretorio a la Audiencia como las de un posible palacio :

"L'edifici més important de Tarragona, i que ell tot sol fóra suficient per a donar a conèixer la importància i l'extensió d'aquesta antiga ciutat, és un palau que al país hom anomena Palau d'August, sigui perquè aquest emperador hi vagi viure durant la seva estada a Tarragona, sigui, com pensem nosaltres, perquè fos l'estatge del procònsul que l'emperador enviava per a governar la provincia. Les restes d'aquest edifici que encara subsisteixen mesuren prop de 1.200 peus de llargada, però no costa gaire de creure que en tenia més de 2.000 si hom segueix els fonaments del mateix tipus que tenen tot l'aspecte de formar-ne part. Les

6. L. PONS: *Libro de las Grandezas y cosas memorables de la metropolitana, insigne y famosa ciudad de Tarragona*. 1981 (3ª ed.), cap. XXIX.

7. L. Pons: o. c. n.º7, cap. XXVIII.

mides d'aquest edifici, aixecades exactament sobre el mateix lloc per M.Moulinier, proven evidentment que s'estenia fins a l'església metropolitana i que formava un quadrat allargat que ocupava quasi tota la superfície de la ciutat actual.(...) Una de les façanes d'aquest palau ocupava, per un costat, tota la llargada del circ, de manera que a Tarragona, com a Roma, l'emperador, o el seui representant, podia veure els jocs sense sortir de casa seva. Aquest costat de l'edifici està resseguit, a mitja alçada, per una gran motllura força sortint. A les cases dels voltants, hom troba moltes restes d'aquest immens edifici, com arrencades de parets, i algunes pilastres bastant ben conservades. Ja hem dit que el palau d'August s'estenia fins al terreny que avui ocupa l'església metropolitana, i comprenia l'espai que forma el seu recinte; també creiem que la volta de la capella on acaba el creuer de l'església al costat esquerre, formava part d'aquest palau.(...) Una d'aquestes torres és coneguda al país amb el nom de Torre de Pilat; avui serveix de caserna de la guarnició. És de forma quadrada i està situada dins l'emplaçament del palau d'August, del qual formava part. Encara s'hi veuen grans voltes molt ben conservades, que han estat convertides en estables."⁸

Como vemos, habla de la Torre de Pilatos la cual situa dentro del palacio. En la actualidad esta Torre es la llamada Pretorio.

Morera, discípulo de Hernández Sanahuja, nos describe el Foro tal y como él se lo imaginaba utilizando los pocos datos arqueológicos de la época y, sobre todo, el estudio y la observación de los restos que se podían apreciar y que no habían sido arrasados por las nuevas construcciones:

"(...) el Pretorio y el Foro romanos; constituían un inmenso cuadrado cuyos lados quedaban circunscritos: el del sud, por el Pretorio que corría por todo el piso por donde pasan las dos calles últimamente citadas (la Nao y Caballeros) con las respectivas manzanas de sus casas; el del este, comenzaba en el ángulo oriental del Pretorio hasta el extremo de la calle de la Portella confinando con la de Granada; el del norte, desde este punto hasta el extremo occidental de la calle de Civadería, la de las Moscas y el arco de Toda, y el occidental, desde el citado extremo hasta el del Pretorio en el ángulo oeste, apareciendo en el centro un gran patio, la plaza del Foro, donde se levantaban estatuas, lápidas conmemorativas, arcos de triunfo y demás memorias que pudieran halagar la vanidad romana."⁹

Morera, al igual que lo hiciera anteriormente Hernández, habla de la existencia de dos torres que sostenían un arco decorado:

"(...) la casa del Sr Diaz (...) tiene allí una torre saliente, y esta y la del señor Barón de las Cuatro Torres, en el extremo oriental de la cuesta de Misericordia, parece que sostenía el arco de comunicación del Pretorio con el Circo (...) "¹⁰

Puig i Cadafalch en su "L'Arquitectura romànica a Catalunya" se basa en los escritos de Hernández Sanahuja para describir el recinto:

"(...) A fora, torres aislades servien per a prevenir la ciutat, tal com les torres y castells mig-ivals. Junt a la muralla hi havia en les ciutats colonials, sovint a més del Pretorium, la casa del Prefecte y els quartels dels legionaris. Això era potser l'anomenat Palau d'August de Tarragona. La planta d'aquest edifici es rectangular y medía 350 ms. de longitud de E. a O.; sa amplada era de 24 ms. y ses parets, que encare poden medirse, diu l'Hernández Sanahuja, tenen 2'50 ms. de gruix. Es construit en grans carreus encoixinats; de sa disposició interior poca cosa's coneix. (...) "¹¹

Pero con los estudios de Luís del Arco aparecen las primeras dudas sobre la

8. V.A. Laborde: *Viatge Pintoresc i Històric. El Principat*. 1974. Plancha L.

9. E. Morera: o. c. n° 4, p. 33.

10. E. Morera: o. c. n° 4, p. 36.

extensión y la confusión existentes entre el Foro y el Palacio de Augusto. Es este autor quien deja clara esta diferencia y marca ciertos puntos al respecto. En su libro explica que el Palacio de Augusto o Pretorio es el mismo edificio y que hay que diferenciarlo de la gran plaza porticada:

“(…) Regularmente se ha dado al primitivo Palacio una extensión exagerada; pero es debido a que se le ha confundido con el Foro, que si bien estaba casi unido al Palacio, era una construcción distinta. Se ha dicho que el Palacio llegaba desde el monumento actual, que constituía uno de sus ángulos, hasta el Pallol ó moderna Audiencia, donde se ven varios restos de muros y una puerta romana; es decir, toda la extensión de las calles de la Nao y Caballeros. Nosotros creemos que el Palacio no tenía más longitud que hasta la calle mayor, y que desde ésta hasta el Pallol estaba el Foro (...) el Foro abarcaba una extensión superficial considerable, formando un vasto paralelogramo cuyos límites parecen estar determinados hoy por las calles y plazas siguientes: calle de Caballeros, plaza del Pallol, Bajada del Rosario, Arco de Toda, calles de las Moscas y Civadería, plaza de las Coles, calles de Mercería, Santa Ana y Santa Teresa y plaza del Rey, yendo á terminar junto al Pretorio (...) Constituían el Foro multitud de dependencias, ya públicas u oficiales, ya particulares ó privadas, destinadas á diferentes usos (...) Para preservar al público de la lluvia y á la par como motivo de decoración, rodeaba todo el ámbito interior del Foro una serie de galerías ó pórticos, adornados con centenares de columnas, estatuas, lápidas, trofeos y otros emblemas triunfales y laudatorios (...)”¹²

Dos de los edificios más representativos en los estudios de Hernández Sanahuja son el Palacio de Augusto y el Foro Provincial. Este célebre erudito creía también que el Palacio de Augusto se extendía desde la Torre del Pretorio hasta la de la Audiencia. Podemos así verlo en su libro “El Pretorio de Augusto”:

“(…) Del Palacio solo quedan, si bien que mutilados, los dos extremos, el Oriental o Praetorium, denominado hoy por el vulgo, con el nombre espúreo de “Castillo de Pilatos” (...) y el Occidental llamado el “Pallol” (...) de todo lo demás de este regio edificio, que comprendía las dos largas calles de la Nao y de Caballeros, no quedan más que los cimientos y algunos restos de paredones (...)”¹³

En la obra “*El Indicador arqueológico*” cuyo objetivo era dar una visión amplia de todos los elementos arqueológicos importantes que había en Tarragona del siglo pasado nos explica la extensión que debía tener el llamado “Palacio de Augusto”:

“(…) Las paredes de todo el frente de casas que dan a la calle del Enladrillado están apoyadas encima de los cimientos del muro del Palacio de Augusto (...) No hace muchos años que se veía aún en la pared de aquellas casas un gran trozo del muro del citado palacio, de dos metros de grueso y otros tantos de altura, el cual fue demolido al construir los modernos edificios (...)”¹⁴

Finalmente, es en su obra *Recuerdos monumentales de Tarragona*,¹⁵ manuscrito que data entre 1877 y 1879, Hernández Sanahuja explica de una manera amplia y estructurada por una parte el Palacio de Augusto y, por la otra, el Foro Provincial tal y como él creía que había existido. Así pues, nos describe el Palacio de la siguiente manera:

“(…) El Palacio, pues de Augusto en Tarragona, era un edificio de grandes

11. J. Puig et alii: *L'arquitectura romànica a Catalunya*. 1983 (2ª ed.), p. 160-161.

12. L. del Arco: *Nueva guía artística y monumental de Tarragona y su provincia*. 1912, p. 95, 98 y 99.

13. B. Hernandez: *El pretorio de Augusto*. 1888, p. 4.

14. B. Hernandez: *El Indicador Arqueológico de Tarragona*. 1867

15. B. Hernandez: *Recuerdos monumentales de Tarragona*. ms. 1877

dimensiones, puesto que tenía 344 metros de frente o frontispicio a medir desde el ángulo oriental del mismo (Castillo de Pilatos), hasta el occidental (Pallol), ambos subsistentes aún hoy, y 26 metros de ancho o profundidad. No podemos engañarnos, en el supuesto que quedan todavía considerables vestigios de sus cimientos en las fachadas posteriores de las casas de las calles de la Nao y Caballeros, edificadas encima de sus ruinas y con parte de sus muros (...).¹⁶

Sobre el foro romano tenemos la siguiente descripción de Hernández Sanahuja:

“El Forum romanorum de Tarragona describía un cuadrado irregular o trapezoidal, cuyos tres costados además del Palacio eran otros tantos edificios, dentro de los que se hallaban establecidas varias oficinas o dependencias públicas, como los comicios, la curia, la biblioteca, los archivos, las cárceles, etc, algunos de los cuales aún subsisten en bastante buena conservación.

Esta gran plaza cuya area era de 24.624 metros cuadrados de superficie, ocupaba, junto con el palacio, la tercera meseta de la colina de Tarragona (...) corría entorno a esta inmensa plaza, en sus cuatro costados un pórtico o galería cubierta (peristylum) sostenida por una columnata de granito debajo de la cual se refugiaban los concurrentes al Forum (...).¹⁷

LA PLANTA DEL CONJUNTO

Esta visión historiográfica es tan sólo parcialmente reconocible en la lectura arqueológica de los restos actualmente conservados. Sin embargo, si bien la descripción de los datos es globalmente correcta, la moderna interpretación arquitectónica del conjunto difiere de la propuesta por esta serie de eruditos. Relacionamos a continuación los puntos que han proporcionado los diferentes datos arqueológicos que han permitido restituir la planta del conjunto forense en el marco de una nueva interpretación global.

LOS ÁNGULOS DE LA PLAZA

El primer elemento topográfico que destacaremos es la definición de los cuatro ángulos de la gran Plaza de Representación: Torre del Pretorio, Torre de la Audiencia, calles Civaderia y Notari Albinyana y Plaza del Foro.

TORRE DEL PRETORIO

Torre que se localiza hoy en día en la Plaza del Rey, definiendo una de las esquinas meridionales de una gran plaza rectangular la gran plaza del Foro Provincial de la Hispania citerior y servía, junto a la Torre de la Antigua Audiencia, como acceso a los diferentes niveles de los pórticos y a la plaza desde la parte superior del Circo. El llamado Pretorio conserva la estructura de la torre de acceso al Foro, parte del criptopórtico y los restos de una construcción anterior al conjunto forense. En este edificio se destaca la presencia de un conjunto de puertas de grandes dimensiones que facilitaba los recorridos internos para lo cual se ayudaba de un complejo de escaleras.

El edificio es de planta rectangular construido en parte en *opus caementicium*

16. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 4.

17. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 4.

(cimentaciones de base y bóvedas) *opus quadratum* (alzado de los muros vistos) y *opus vittatum* (paramento del criptopórtico).

Los límites modernos de la torre corresponden a la definición del palacio real. En su interior aún subsiste un tramo de bóveda de unos 20m. de longitud apoyada sobre paramentos de *opus quadratum* que formaba parte del edificio de delimitación de la Plaza. Por debajo de esta bóveda principal se extiende un criptoportico de 7 m. de anchura que contribuye a la delimitación horizontal del *area* porticada.

Es importante aclarar el modo de acceso a estos diferentes niveles y sobre todo su relación con las vías públicas y la circulación en el entorno del Circo. Aun cuando no se ha conservado una continuidad material, la galería principal (conservada en el Pretorio) coincide en alineación y cota con la prolongación de la rampa que forma la *via tecta* que pasa por debajo de la cabecera del circo. Probablemente esta *via tecta* daba acceso a la gran galería perimetral que delimita la Plaza de Representación, y a través de ella a los diferentes niveles de la plaza. Esta *via tecta* nace de la primera de las arcadas que definen la fachada del circo hacia la Via Augusta, circula por el interior de las bóvedas que sostienen el graderío de la cabecera, prosigue con un recorrido tangencial a la curva de la arena enlazando con una rampa inclinada al atravesar el espacio ocupado por el graderío septentrional.¹⁸ Coincidiendo con el eje principal del circo un acceso cortaba la muralla, enlazando transversalmente con esta *via tecta* y proseguía a través de una puerta monumental, a través del graderío, para acceder a la arena.

Balil realizó un estudio de las marcas de cantero existentes en los bloques utilizados en la construcción y sitúa la construcción de la torre, a partir de sus excavaciones, en los primeros años del Imperio de Vespasiano.¹⁹

En la fachada de la calle San Hermenegildo se han conservado una serie completa de seis pilastras de estilo dórico y buena parte del arquitrabe, citadas en la historiografía desde Pons d'Icart hasta Hernández Sanahuja. De hecho esta torre, quizá por su monumentalidad, ha sido la más estudiada y descrita. Aunque Pons d'Icart solo nombra el Palacio de Augusto, incluyendo en él la torre, Alexandre Laborde escribe unas pocas líneas al explicar el grabado n^o L y dice:

"(...) Una d'aquestes torres és coneguda al país amb el nom de Torre de Pilat; avui serveix de caserna de la guarnició. És de forma quadrada i està situada dins l'emplaçament del palau d'August, del qual formava part. Encara s'hi veuen grans voltes molt ben conservades, que han estat convertides en estables (...)." ²⁰

Respecto a la estructuración interna de la Torre, Morera hace una vaga descripción:

"En su interior conserva todavía varios departamentos o salas formadas, como las paredes de sus fachadas, de grandes sillares romanos de un espesor extraordinario, constituyendo sus cubiertas gruesas bóvedas, también de sillares (...)" ²¹

Hernández Sanahuja recrea algo más la descripción del edificio y añade nuevos datos al respecto:

"(...) El Praetorium, o dígase Castillo de Pilatos, es actualmente una mole de piedra de sillería, de figura rectangular, de 24 metros de frente, 30 metros de lado y 22 metros de altura, pero de suma robustez. La fachada principal de este

18. Ver Dupré-Palanques-Verduchi, *Les Voltes de S.Hermenegild* oc. y el artículo de S. Tarrago en este mismo volumen.

19. X. Dupré: o. c. n° 1, p. 29.

20. A. Laborde: o. c. n° 9, plancha L.

21. E. Morera: o. c. n° 4, p. 35.

monumento, que mira al Sudoeste es puramente romana desde los cimientos hasta la mitad de su altura ²²

Luis del Arco nos explica de una manera singular cómo se conserva el monumento a principios del siglo XX:

“No es el monumento que hoy se conoce con el nombre de Castillo de Pilatos más que un resto del antiguo Palacio de Augusto. Regularmente se ha dado al primitivo Palacio una extensión exagerada. Era el Palacio de Augusto un edificio grandioso, todo de sillería. Hoy sus dependencias, después de haber servido para cuartel, están destinadas a cárcel correccional”²³

Es conveniente hacer una mención especial a la documentación existente sobre la puerta de la Torre. La voladuras de 1824, en el contexto de las guerras napoleónicas mutilaron la puerta de acceso. Sin embargo gracias a la documentación historiográfica conservamos constancia de su forma originaria. Laborde, en su libro descriptivo sobre España ya la nombra: “(una de las puertas que comunicaban a esta plaza aún conserva su carácter primitivo ²⁴. Puigi Cadafach, al hablar de los antecedentes de la arquitectura románica en Cataluña menciona la utilización del arco y el dintel de la construcción de la puerta: “A Tarragona es conserva la curiosa combinació del arch y llinda, en la porta del anomenat Pretori d’August. En aquesta com en l’arch de la suposada porta del Foro s’hi veu una certa impericia en els obrers. Les superfícies cilíndriques, son en lo possible suprimides; els rassaments son resultats ab molt poch coneixement de simplificació del treball; se veu d’una manera clara la substitució de plans a les superfícies cilíndriques dels extrados del arch. ²⁵

Hernández Sanahuja nos la describe de una manera clara gracias a un dibujo realizado antes de su destrucción y a los pocos restos que quedaron después de la voladura:

“Esta magnífica puerta (...) fue construida al mismo tiempo que el muro, del que hacía parte, con grandísimos sillares almohadillados (...) Era de forma rectangular, tenía de luz o hueco 4’20 de altura desde el pavimento al dintel, 2’60 de anchura de jamba a jamba y 2’50 de grueso o espesor. Formaban el dintel cinco grandes sillares, dos por cada lado, que saliendo por mitad del muro venían a constituir dos cartelas, y otro de enormes dimensiones y labrado a manera de cuña encajaba perfectamente en los sustentáculos laterales, formando la clave del dintel, todo en línea recta”²⁶.

La técnica que utilizó el arquitecto romano para aligerar el peso de carga del dintel es una solución fácil: colocó otro sillar más grande y un arco de descarga. Así lo vemos reflejado en esta cita: “(...) colocó sobre la gran clave otro sillar aún mayor que descansaba en las dos cartelas laterales, y no satisfecho aún mandó construir un arco de descarga, semicircular (...)”²⁷

ANTIGUA AUDIENCIA

Torre gemela a la del Pretorio. Su función era la de facilitar los accesos entre el Circo y el Foro Provincial, comunicando simultáneamente el Circo, el pórtico de la Plaza del Foro y el pórtico superior. Delimita el otro ángulo meridional de la plaza.

Al igual que la Torre del Pretorio, es de planta rectangular construida en *opus quadratum* y en cuyo interior se alojan una serie de escaleras construidas en

22. B. Hernández: o. c. nº 14, p. 6-7.

23. L. del Arco: o. c. nº 13, p. 94.

24. A. Laborde: o. c. nº 9, plancha LI.

25. J. PUIG et alii: o. c. nº 12, p. 172-173.

26. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 63-64.

27. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 64.

opus caementicium con paramentos de *opus vittatum* y que servían para comunicar los diversos niveles del Foro. Un conjunto de puertas, con dinteles adovelados, facilitaban el acceso a los diferentes espacios y una serie de ventanas (con arcos de medio punto o dinteles adovelados) permitían la entrada de luz al interior del edificio.²⁸

Al contrario de la Torre del Pretorio, la Audiencia no fue objeto de estudio para los historiadores del siglo pasado. No obstante, fue la Plaça del Pallol y su puerta romana la que acaparó la atención de todos. Sólo Morera nombra la torre en su libro "Tarragona Antigua y Moderna" cuando hace referencia al recorrido del Foro:

"Llegamos ya a la Plaza del Pallol, y el edificio actualmente destinado a Audiencia es el otro resto occidental del antiguo Pretorio romano, si bien que para su examen es preciso buscar el extremo que da a la calle dels Ferrers, en donde se presenta la construcción romana, compuesta como la anterior, de robustísimos sillares"²⁹

Luis del Arco también la nombra, pero sin darnos detalles: "También se observan algunos restos de una edificación del *foro* por la parte exterior de lo que hoy es Audiencia, en el ángulo de la calle de Herreros con la bajada del Rosario"³⁰

Debemos destacar la puerta conservada en el interior de la Sala del Colegio de Abogados al ser el máximo exponente ya que está construida con dintel abovedado y arco de descarga. Sin embargo, apenas encontramos datos sobre ella en la vieja historiografía. Hemos de fijarnos en los trabajos de Dupré y Carreté en los cuales se hace una descripción de las puertas y ventanas que encontramos en el recinto.

PLAÇA DEL FORUM

Se conserva un lienzo de sillares recortados y uno de los ángulos del pórtico. Quedan en pie 12 hiladas en *opus quadratum* y en la base encontramos también una cimentación de *opus caementicium*. Los sillares están unidos sin argamasa y se pueden observar los típicos enganches de "cola de milano". Debido a su reutilización en épocas posteriores podemos observar las improntas dejadas por los edificios. En su base aparece una regata de entrega para un revestimiento de placas de mármol.

En el siglo pasado este ángulo del Foro formaba parte de dos calles, Santa Teresa y Santa Ana. Hernández Sanahuja así lo refleja en su obra cuando dice: "El ángulo o rincón que forman el encuentro de las dos calles de Santa Ana y de Santa Teresa era también el ángulo que describían los dos costados del Forum (...) Todas las fachadas de la calle de Santa Teresa están apoyadas encima del muro exterior del Forum, cuyos sillares aunque muy maltratados por los siglos, se distinguen bien aún al presente, y en él se abrieron las puertas de las casas nº pares (...) "³¹

Hoy en día no existe ya esta calle y en su lugar encontramos una plaza donde se sitúa el muro.

En el año 1991 se realizó una excavación encargada por el CAUT durante la cual apareció el muro de fondo del porticado. A este lado la anchura es de 7'20 m.

28. TED'A: El Foro Provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época Flavia, A.E.A. 62 (1989), p. 173.

29. V.E. Morera: o. c. nº 4, p. 38-39.

30. L. del Arco: o. c. nº 13, p. 101-102.

31. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 42.

CARRER CIVADERIA Y CARRER NOTARI ALBINYANA O DE LES MOSQUES

En varias casas de la calle Civaderia aparecen lienzos de sillares pertenecientes a la Plaza del Forum Provincial. En la esquina de esta calle con la de las Moscas se encuentra el ángulo noroeste del Foro. Así lo expresa Hernández Sanahuja: "el muro contenido dentro de las casas de la calle de las Moscas hasta el rincón de la calle de la Civadería forman el costado occidental del Foro (...);³¹ las casas de la izquierda de la calle de la Cebadería están fabricadas delante del muro septentrional del Foro, enclavado, por decirlo así en la colina que según se dijo tuvo que rebajarse hasta el nivel de esta gran plaza".³²

Así pues, en el nº 6 de la calle se observa la diferencia de nivel entre la terraza superior y la media, con el corte de roca regularizado por acción humana. El muro septentrional, que comienza en la esquina con la calle de las Moscas sigue en las casas nº 20, 22, 24.

Las noticias que tenemos recogidas sobre el nº 36 de la calle Civaderia son vienen dadas de la mano de Hernández Sanahuja. Este autor, describe la bóveda de la siguiente manera: "Al extremo de esta misma calle, en la casa nº 36 propia del labrador Alasá se halla una magnífica y bien conservada bóveda, perteneciente sin duda a los Comicios u otra dependencia del Foro (...) Los muros que la sostienen son de sillería, almohadillados, observando en sus hiladas una perfecta regularidad y hermosura (...). Esta bóveda, de un solo cañón seguido, lleva la dirección de Occidente a Oriente, por lo tanto paralela al muro septentrional de que se trata: se apoya en una especie de imposta o cornisa corrida, de grandísimas proporciones, de piedra de sillería y de una extraordinaria volada".³³

Recientes excavaciones llevadas a cabo por el TED'A en 1989 nos dan más datos de esta zona. Así pues, se ha llegado a la conclusión que los restos aquí conservados pertenecen al denominado criptopórtico, corredor perimetral que definía el gran recinto cuadrangular y que tenía acceso al espacio central que delimitaba a través de una galería columnada (pórtico), según se supone.

El corredor estaba cubierto por una secuencia seguida de dinteles adovelados, apoyados sobre impostas molduradas.³⁴ La bóveda tenía una sección de 4'30m. x 5m. y se apoyaba sobre cornisas que sobresalía 1'15m. de los lienzos de los muros. Se conserva aquí una longitud de 12m. aunque continúa en las casas colindantes.

Hernández Sanahuja habla de cinco pilastras adosadas al muro que hacía esquina entre las calles de Civadería y de las Moscas³⁵ (vide supra, la restitución de los porticados del denominado foro provincial).

El ángulo norte del Foro coincide con el contacto entre la calle Civaderia y el de Les Mosques. En el interior de las casas de esta calle podemos apreciar aún restos del muro occidental que envolvía la gran plaza. Así lo explica Hernández Sanahuja en 1877:

"Tampoco hubo bóvedas en el trozo del muro occidental, que corre por el interior de las casas de la calle de las Moscas, desde la casa de Babot, a la mitad de dicha calle, a causa de haberse tenido de rebajar también la roca de la colina (...)"³⁶

Como puede apreciarse en los escritos de Hernández, una zona del Foro fue construida excavando la roca. Así pues, los romanos picaron la roca e hicieron

32. B. Hernández: o.c. nº 15, p. 107.

33. B. Hernández: o. c. nº 15, p. 94.

34. B. Hernández: o. c. nº 15, p. 94.

35. A. BERMUDEZ: o. c. nº 60, p. 85.

36. B. Hernández: o.c. nº 16, p. 50.

una zanja o trinchera que sirvió para colocar la primera hilada de sillares. Esto explicaría la carencia de bóvedas en esta zona:

“Desde las escalas de Caballeros al rincón C, que forma el encuentro de la calle de la Cibadería con la de las Moscas, continúa el muro exterior, y podemos asegurar que detrás de ella no han existido bóvedas; la razón es, que como en aquel punto la roca de la colina está muy elevada, se contentó el arquitecto en rebajar a pico lo que le convino hasta el nivel necesario revistiendo el corte vertical de la roca dicha, con el muro de sillería simplemente”.³⁷

Pocas son las noticias publicadas de los hallazgos de esta zona. Podemos decir que en el interior de las casas de esta calle se pueden apreciar dos pilastras en un estado bueno de conservación y la entrada de un acueducto.³⁸

En una reciente intervención arqueológica encargada por el Servei d'Arqueologia de la Generalitat se vió el recorte de la roca regularizado por acción humana.³⁹

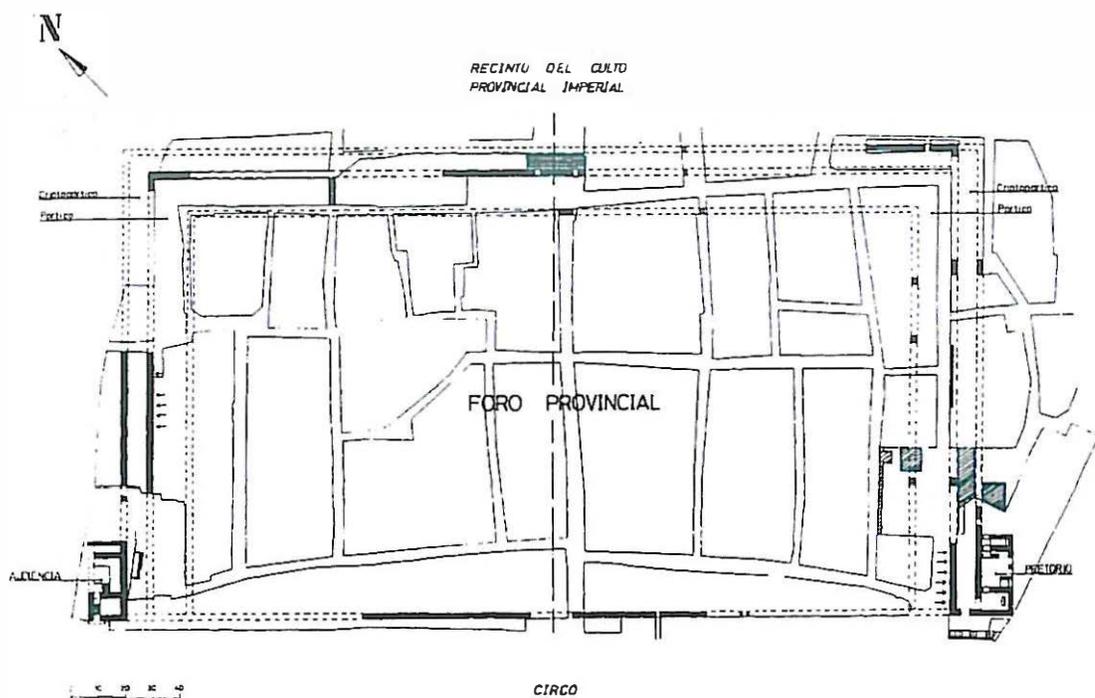

Fig. 1.—Situación de la excavación de la plaza del Rei en el contexto de la Plaza de Representación (planta según X. Dupré).

EL TRAZADO DEL LADO ESTE DE LA PLAZA

PLAÇA DEL REI

En recientes excavaciones arqueológicas apareció el posible *podium* de la columnata del muro este del Foro Provincial que se encuentra a 14m. de la línea de edificación. Podemos ver aún un sillar almohadillado que descansa sobre una moldura. Bajo ésta se encuentra otro sillar almohadillado para pasar a una

37. B. Hernández: o. c. n.º 16, p. 50-51.

39. TED'A: o. c. n.º 32, p. 170.

38. B. Hernández: o. c. n.º 16, p. 49.

cimentación de sillares. Finalmente encontramos una cimentación de *opus cæmenticiium* en la que aún se pueden observar las improntas de las maderas utilizadas para su construcción. Se trata del muro de cierre interior del porticado del Foro Provincial con las molduras donde comenzaría la cota de la plaza.

Por otro lado también apareció un muro de *opus incertum* de época tardo-romana que nos indica la reutilización de la plaza.

Hernández complementa esta información al hablar de un muro encontrado al construir un edificio en esta plaza:

“se edificó la casa (...) en la misma plaza del Rey nº 5, al buscar el firme para los cimientos, se encontraron los restos del muro romano destruido .⁴⁰

Del muro oriental dice: “todavía en algunos puntos del suelo de la Plaza del Rey se ven vestigios de su emplazamiento .⁴¹

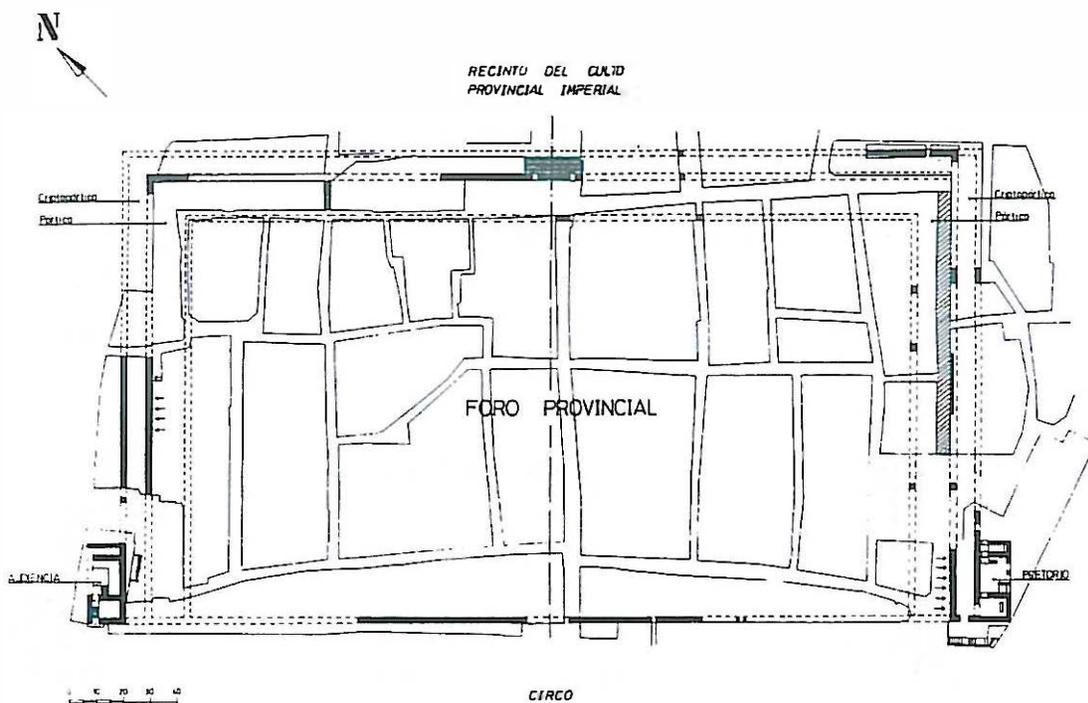

Fig. 2.—Situación de la excavación de la calle Santa Anna en el contexto de la Plaza de Representación (planta según X. Dupré).

CARRER SANTA ANNA

Se conserva un lienzo del muro anterior oriental del pórtico del Foro Provincial. Edificado en *opus quadratum* es visible al exterior y las casas están construidas utilizando este muro como pared de fachada. Escasa es la documentación que tenemos sobre esta calle. En una reciente excavación llevada a cabo por el Servei d'Arqueologia de la Generalitat se han podido documentar seis

40. J. Vallverdú: *Informe del sondeig arqueològic d'urgència del carrer Notari Albinyana de Tarragona*. Inèdit, 1992.

41. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 63.

pilastras que corresponderían al porticado del Foro y que van alineadas con las visibles en la fachada de la Torre del Pretorio. De ellas se conserva la parte inferior y la preparación del pavimento del porticado.

Una vez más debemos basarnos en los escritos de Hernández Sanahuja:

“se sale a la de Santa Ana, en donde se halla la Iglesia de la Trinidad construida lo mismo que todas las casas de la derecha de esta calle, encima del muro oriental del Foro, apareciendo al pie de las mismas los inmensos sillares que lo componían”⁴²

Bajo el edificio subsiste una bóveda, continuación de la que se encuentra en la Torre del Pretorio. Desconocemos aún la longitud de esta.

En el interior de la Iglesia había en tiempos de Hernández Sanahuja una pilastra muy repicada y gemela a las que se encuentran en las paredes de la Torre del Pretorio. Otra se encontraba en el ángulo oriental del Foro:

“Todavía en la pared de la Iglesia, debajo del Campanario, se distingue una pilastra, rebajada a pico, hermana de las del Castillo de Pilatos; además se ve otra en el rincón que forma al unirse la calle de Santa Ana con la de Santa Teresa en la casa Horno llamada de Salas nº 8, ángulo oriental del Foro”⁴³

MUSEU D'ART MODERN

Bajo el edificio que alberga el Museo de Arte Moderno y que se sitúa en la calle Santa Ana, existe un muro romano de grandes sillares, alineados NE-SO, que servía de fundamentación a estructuras constructivas de época moderna. Los bloques son de *opus quadratum* y se trata de un muro que descansa sobre la roca natural, previamente alisada. Este muro corre paralelo, a unos 14 m. de distancia, al interior del muro occidental de la bóveda que limita la gran plaza del Foro Provincial por el SE.⁴⁴ Según TED'A, el muro documentado allí corresponde a la cimentación de la columnata del pórtico que envolvía la gran plaza.

Una vez más debemos basarnos en los escritos de Hernández Sanahuja. Según este autor, bajo el edificio se encuentra una gran bóveda construida con muros de *opus quadratum* y que corresponden a una *carnificina* o mazmorra en la cual se encerraba a los presos. En su obra *Recuerdos monumentales...* nos hace una somera descripción:

“en la calle de santa Ana nº 3, esquina a la de las Ángeles (...) una habitación subterránea abovedada bastante deteriorada. Un grande y robusto arco de piedra de sillaría, encima del que descansa actualmente el frontispicio de la calle, y en otros tiempos el muro interior del Forum, separa esta pieza subterránea de otra igualmente abovedada, en dirección al Noroeste. Esta segunda habitación se halla exactamente debajo de la referida calle, tiene 3 metros 50 cm. de anchura, por 4'30 de longitud, es a saber todo el ancho de la calle. La altura actual es de unos 3 metros, pero el pavimento se hallará a alguna mayor profundidad (...). La bóveda es de durísimo hormigón, a nuestro juicio de construcción romana, y se apoya en unos muros, en parte formados con grandes sillares almohadillados y en parte con obra de mampostería (...) esta bóveda está cortada por otro sólido muro así mismo de mampostería de 1 metro 20 cm. de grueso o espesor (...) En el centro de esta muralla hay practicada una puerta o mejor dicho un portillo, puesto que no tiene más de 85 cm. de altura, por 70cm de anchura, no permitiendo pasar por

42. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 41.

44. B. Hernández: o. c. nº 15, p. 24.

43. B. Hernández: o. c. nº 15, p. 24.

ella sin encorvarse muchísimo. Esta puerta o portillo comunica con otra grande y tenebrosa habitación, como la anterior abovedada, que no ha podido medirse (...). Sin embargo, calculando a simple vista, parece que esta pieza tendrá sobre unos 8 o 10 metros de longitud (...). Su bóveda es al igual que la que precede, de durísimo hormigón, petrificado por los siglos (...). El portillo o ventana (...) tiene como el muro 1'20 de espesor, está formado de cuatro grandes sillares, dos verticales que forman las jambas y otros dos horizontales que constituyen el umbral y el dintel. En estos sillares y en cuadro hay labrados tres rebajos o batientes escalonados, que como se supone van en disminución de mayor a menor. El interior, que es el más pequeño, servía de quicial a una robusta puerta, tal vez de encina o roble, de dos hojas o postigos, según demuestran los quatro agujeros en donde se hallaban sujetos los goznes de hierro, de los que quedan todavía vestigios del óxido.(...) hay en el quicial o batiente de la izquierda un profundo agujero cuadrado o tranquero, que penetra horizontalmente en el espesor del muro, dentro del que se introducía la tranca para abrir la puerta, y salía luego cuando quería cerrarse, entrando en otro agujero también cuadrado, menos profundo en el quicial de la derecha. En el segundo batiente o quicial exterior, algo más grande, como queda dicho, había otra robusta puerta, también de dos hojas, según los restos de los cuatro goznes o bisagras de hierro, con otro agujero cuadrado o tranquero, todo exactamente igual al anteriormente descrito".⁴⁶

Emilio Morera, discípulo de Hernández Sanahuja, también da noticia de esta bóveda que llaman *carnificina*. No es muy explícito y se limita a nombrarla:

"Por los sótanos del mismo (Pretorio) se penetra a la carnificina de los romanos, lóbrega y robusta construcción que corre por el subsuelo de la plaza del rey, calle de Santa Ana y Ventallols, mediante varios departamentos separados, a los que se bajaba a los reos por medio de cuerdas"⁴⁷

Recientemente y debido a las obras efectuadas en la Calle Santa Ana, el Servei d'Arqueologia de la Generalitat encargó una intervención en este lugar ratificando las noticias que nos dió ya en su día Buenaventura Hernández Sanahuja.

EL TRAZADO DEL LADO OESTE

PLAÇA DEL PALLOL

Plaza situada al lado de la Torre de la Antigua Audiencia. En ella se encontraría uno de los accesos rodados al Foro (el otro se situaría en la Plaza del Rey). La única prueba arqueológica de dichos accesos es una puerta, en *opus quadratum*, con arco visible, que forma parte del edificio conocido como Voltes del Pallol. Se conserva una bóveda, de unos 50 m., que se prolonga hasta el Arc d'en Toda y cuyas dimensiones y características son las mismas que la que se encuentra en el Pretorio. Como particularidad destaca el hecho que en el paramento oriental de la misma se pueden observar tres técnicas constructivas superpuestas: *opus cæmenticium*, *opus quadratum* y *opus vittatum*.

Luis del Arco describe la bóveda de la siguiente manera:

"Cerca de esta puerta, dando fachada á la plaza del Pallol, se halla otra que

45. X. Dupré: El Forum Provincial i el Circ de Tarragona. Actuacions 1981-1986, *Tribuna d'Arqueologia* 1986-87, p. 72.

46. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 24-26.

47. E. Morera: o. c. nº 4, p. 35.

da ingreso á una especie de almacén, donde puede admirarse una maciza bóveda de medio cañón, que indudablemente fué parte constitutiva del *Foro* y que se prolonga en la misma dirección por el interior del jardín del citado Beaterio de Santo Domingo, yendo á parar, según parece, á la calle Arco de Toda, donde se vislumbran algunos otros vestigios.”⁴⁸

Hernández Sanahuja en el *Indicador Arqueológico* también la describe:

“La bóveda (...) de un solo cañón, es de mampostería y no dudamos que en otro tiempo fue como aquellas cubierta de losas de piedra para imitar la sillería de los muros. Esta gran bóveda no es sino parte de otra mayor, cuyo emplazamiento se ve en el suelo de dicha plaza distinguiéndose perfectamente los cimientos de ambos muros interior y exterior hasta formar rincón en la casa nº5; de manera que esta bóveda, la que la sigue, el arco de Toda y el muro contenido dentro de las casas de la calle de las Moscas hasta el rincón de la calle de la Cebadería forman el costado occidental del *Foro*”⁴⁹

En el manuscrito *Recuerdos monumentales...*, el autor profundiza más en la descripción de los restos y complementa los datos anteriores:

“Un muro antiguo separa esta bóveda (la del huerto de las M.M. Beatas) de otra de grandísimas dimensiones con entrada por la plaza del Pallol, la cual mide 7 metros de anchura, 8’20 de elevación desde la clave de la bóveda, que igualmente es de medio punto y 23’20 de longitud.”⁵⁰

La magnífica puerta romana que todos podemos contemplar en la Plaza del Pallol, es, sin duda, un ejemplo patente de la monumentalidad arquitectónica de época romana. Al igual que ocurre con la Torre del Pretorio, esta puerta también atrajo la atención de numerosos historiadores. Así pues, leyendo la obra de Luis del arco nos damos cuenta de la importancia que se le ha dado a esta entrada al recinto:

“El resto visible y a la par más importante del *Foro*, subsiste hoy día en la plaza del Pallol, contiguo al Beaterio de Santo Domingo. Es una interesante y bien conservada puerta romana, que sin duda debió ser una de las principales entradas del *Foro*”⁵¹

Otra cita sobre esta puerta la encontramos en los estudios de Emilio Morera:

“(...) podemos contemplar también una robusta puerta romana, que sin duda comunicaba el *Poemerium* con el *Foro*, cuyas dovelas guardan tal simetría y están perfectamente construidas, que el transcurso de 19 siglos no ha removido la obra”⁵²

Hernández Sanahuja nos hace, una vez más, una descripción acertada y completa:

“(...) una hermosa y esbelta puerta de arco circular, cuya altura desde el suelo a la clave del mismo es de 4 metros y 2’80 de abertura o vano. Las jambas están formadas de grandes y bien labrados sillares, así como el arco compuesto de suaves dovelas, de 2 metros de longitud cada una que es el grueso de la pared, con su correspondiente almohadillado”.⁵³

Hoy en día esta puerta y el lienzo de sillares almohadillados que la acompañan se encuentra integrada en la plaza. No hay dudas sobre la funcionalidad de esta puerta gracias a la cual se accedía al *Foro*. La utilización del almohadillado nos indica que el muro y la puerta pertenecían al muro exterior.

48. L. del Arco: o. c. nº 13, p. 101.

49. B. Hernández: o. c. nº 15, p. 106-107.

50. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 52.

51. L. del Arco: o. c. nº 13, p. 100.

52. E. Morera: o. c. nº 4, p. 39-40.

53. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 54.

BAIXADA DEL ROSER

Se documenta en esta zona el muro del fondo del pórtico del Foro y en el cual aparecen adosados restos de cinco pilastras dóricas y arquitecra.(54)

Hernández Sanahuja nos comenta los restos de una bóveda que se encuentran en un inmueble de la Baixada del Roser:

“Al otro lado de la pared medianera hacia el sud se ve la continuación de aquella (bóveda) en perfecto estado de integridad, en el interior de la casa nº15 de la Bajada del Rosario e igualmente sirve de establo como las demás: sus dimensiones son, 11’15 de longitud, 4’90 de latitud y 5’50 de altura; el arco de esta bóveda es de medio punto y construida de durísimo hormigón”.⁵⁵

En la Baixada del Roser hay documentadas siete pilastras. Estas se encuentran en un patio interior y que era conocido en época de Hernández Sanahuja como el *Beaterio de Sant Domènec* o *M. M. Beatas* y sólo podemos apreciar la mitad de su longitud debido a que la otra mitad aún está enterrada:

“En el huerto de las Beatas (...) y adosadas en el muro exterior del Forum (...) subsisten otras siete de estas mismas pilastras, bien conservadas desde la mitad arriba, y la otra mitad de todas ellas está enterrada en el terraplén del jardín o huerto dicho. Las dimensiones de todas las indicadas pilastras, medidas escrupulosamente, son las siguientes: arquitecra, incluso las tres fajas 0’51; el capitel, comprendido el hipotracuelio 0’49; la caña o neto de la pilastra 3’75; la base con su plinto, de mármol blanco 0’23, y el pedestal, así mismo de mármol 0’40, junto todo 5’43, que era la altura del entablamiento o bovedilla del peristylum o galería del Forum”.⁵⁶

ARC D’EN TODA

Se aprecian ambos lienzos de los muros occidentales cortados por la calle. En el Carreró del mismo nombre se observan aún restos de pilastras que habría que relacionar con las aparecidas en el antiguo Beaterio de Sant Domènec.

En el interior del bar llamado *La Muralla* se ve el paramento del muro exterior bastante rebajado a la mitad debido a su grosor.

Como dice Morera: “al llegar al arco de Toda (...) los muros de uno y otro lado son obra de romanos”.⁵⁷

Hernández en el *Indicador Arqueológico* describe el arco diciendo:

“(está la calle llamada del Arco de Toda y se pasa por debajo del arco de este nombre, el cual se formó taladrando los dos muros interior y exterior del Foro”⁵⁸

Amplía la información en otra de sus obras:

“Al llegar los dos muros (uno interior y otro exterior) en el pasaje llamado Arco de Toda, se hallan bastante separados (11’20) y su fábrica de sillería es tan sólida que se taladraron ambos sin precauciones para dar paso a la calle, viniendo a formar dos arcos, encima de los cuales descansa el techo del pasaje”.⁵⁹

54. TED’A: o. c. nº 32, p. 170.

55. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 52.

56. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 61.

57. E. Morera: o. c. nº 4, p. 40.

58. B. Hernández: o. c. nº 15, p. 89.

59. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 51.

EL TRAZADO DE LA FACHADA NORTE

CARRER MERCERIA

Al describir el perímetro del Foro Provincial es obligado hacer un alto en esta calle y hablar de los restos que allí se encuentran. Destaca un muro de sillares alineados perfectamente como el que se ve en la Plaça de les Cols (ver punto 11). Pons d'Icart lo nombra cuando explica el recorrido que hacía el Forum:

"y desde allí passava siguiendo toda la calle de La Merceria y plaça de las Coles".⁶⁰

Nuevamente, Hernández Sanahuja comenta los hallazgos de esta calle en el siglo pasado:

"Al llegar el muro romano a la esquina que forman al cruzarse las calles de Santa Teresa y la de la Merceria, se dirigía por el interior de las casas números pares de esta última calle en dirección a la de los arcos de la plaza, interrumpiéndose al llegar a la esquina que forma la casa nº2 de debajo los referidos arcos en las escaleras de a Catedral, con los que linda."⁶¹

"(...) cuando en dicho año (1869) se quitó la (ruina) que lo obstruía, para edificar la casa nº16 de la calle de la Merceria, se encontró un gran trozo del muro exterior del forum, formado de grandes sillares, sin cal ni cimiento alguno que los uniera, sino los vestigios de gruesos grapones de hierro completamente oxidados, y luego otro gran trozo del muro interior, y habiéndolos medido exactamente resulta que el exterior que daba a la gran plaza tenía algo más de 3 metros de ancho o espesor, y el interior 1 metro y medio; el hueco que quedaba entre uno y otro muro era de seis metros y medio, que deducimos (...) que era abovedado".⁶²

"La línea de las casas de debajo de los pórticos de la plaza, también tienen por base el muro del Forum y quedan restos de él en las tiendas nº6 y 4 de la calle de la Merceria, cuyas dimensiones son las siguientes: espesor o grueso del muro exterior 1'30; el del interior 0'75, y el hueco intermedio que sería, como suponemos, abovedado, era de 4'80"⁶³

"en la casa nº15 de la calle de la Merceria (...) encontró a tres metros de profundidad y adosado a un fragmento de uno de los antiquísimos muros ciclópeos transversales un paredón de dura mampostería, el cual formaba martillo con otro muro de sillería en dirección al sud".⁶⁴

Durante las últimas excavaciones llevadas a cabo entre los meses de mayo y julio de 1993 y encargadas por el Servei d'Arqueologia de la Generalitat, apareció un doble muro en altura, compuesto por una alineación de cinco hileras de sillares a los cuales se adosa un macizo d'*opus caementicium*. Se trata sin duda del *podium* del porticado en este sector de la plaza.

CARRER DE LA DESTRAL Y CALDERERS

En esta calle y haciendo esquina con la de Cuirateries se derribó un edificio y aparecieron entonces a unos dos metros de profundidad restos de un pavimento. Hernández lo describe así:

"al abrir la zanja para ponerlos (los cimientos), aparecieron a dos metros escasos de profundidad los restos bien conservados de un pavimento, que se

60. L. PONS: o. c. nº7, cap. XXVIII.

61. B. Hernández: o. c. nº16, p. 43.

62. B. Hernández: o. c. nº16, p. 42.

63. B. Hernández: o. c. nº16, p. 45.

64. B. Hernández: o. c. nº16, p. 104-105.

extendía por debajo de las dos calles y de las casas contiguas. Esto mismo ocurrió al reedificarse la casa nº17 de la inmediata calle de Caldereros (1874) la cual, tampoco tenía cimientos y al ponerlos, a tres metros de profundidad, apareció otro pavimento construido de hormigón, sumamente compacto, rebajado y pulido.⁶⁵

Según Hernández Sanahuja este pavimento pertenece a una época anterior a la construcción del Foro y cree que allí podrían haberse situado algunos templos.

En 1983 apareció un gran muro en *opus cæmenticiium*. Según Dupré, este muro era la cimentación de la columnata del Pórtico NE de la gran plaza del Foro.⁶⁶

CARRER VENTALLOLS

En una excavación realizada por Albert Vilaseca, apareció una cimentación en *opus cæmenticiium* paralela al muro de fondo del pórtico. Esta cimentación correspondería a la de la columnata y la tenemos documentada en otras zonas del recinto.

CARRER PARE IGLÉSIES

Se encontraron dos muros de grandes sillares, paralelos entre sí y que, según Dupré⁶⁷ sin duda corresponden a la parte inferior del criptopórtico existente en el sector central del lado NE de la Plaza del Foro; es decir, en la franja de contacto entre el recinto de culto (a nivel superior) y la plaza del Foro Provincial.

De los dos muros, el más septentrional presentaba en su cara interna un revestimiento de estuco pintado.

CARRER MAJOR

En excavaciones realizadas por Remolà, a poca profundidad, aparecieron los restos de un muro de *opus cæmenticiium* cortado por las conducciones de los servicios urbanos.

Este muro no medía 2'5m. de anchura, típico de estos muros, sino que su grosor era de 3'4 m. Según Dupré esto es normal si tenemos en cuenta que este muro se encuentra en el eje del complejo, justo delante de la escalinata de la Catedral y, es posible, que en época imperial hubiese otra escalinata parecida para acceder a la terraza superior.⁶⁸

Hernández Sanahuja describe como podría haber sido esa escalinata romana que conducía del Forum a la Terraza Superior donde estaba el Templo:

“era cerca de cuatro metros más larga que la actual, y se prolonga en dirección hacia Occidente. Estas escaleras, desde la época romana, se ha renovado varias veces; sospechamos que sus peldaños durante la citada época eran de mármol jaspeado y pulimentado, del país, conocido con el nombre de piedra de Santa Tecla”.⁶⁹

Hernández Sanahuja explica también que la calle Mayor podría corresponderse a la “Via Triumphalis” que todo foro tenía y que dividía la plaza en dos:

65. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 104.

66. X. Dupré: o. c. nº 44, p. 73.

67. X. Dupré: o. c. nº 44, p. 73.

68. X. Dupré: o. c. nº 44, p. 73.

69. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 45-46.

“La Via Triumphalis de Tarragona ocupaba lo que hoy la calle Mayor, pero de mucha mayor anchura, puesto que comprendía también gran parte del espacio que ocupan las casas números pares entre la calle dicha y la de Rindecols, según nuestras indagaciones. Hay indicios de que tal vez en el segundo tercio de esta vía, enfrente de las casas nº 21 y 22 de esta misma calle Mayor, se elevaba un arco de triunfo dedicado a Augusto”.⁷⁰

Hernández se basó en el hallazgo de unos fragmentos de mármol que parecían haber servido de base de algún edificio público situado allí. También se encontró en el lugar un alto relieve de unos 2m.x 0'80cm. en mármol blanco que representa un episodio de guerra. Pons d'Icart también nos habla de otro fragmento encontrado en esta zona:

“ay un pedaço de tabla del mesmo mármol alabastrino, que tiene X palmos de largo y quatro de ancho, en la qual de relieve hay un cavallo con un personaje encima a cada cabo, y en medio otros personajes que entre todos son diez personajes: presúmese que es parte de un triumpho”.⁷¹

Pero nada seguro hay en ello y lo que vio Hernández Sanahuja pudo ser un fragmento de sarcófago.

PLAÇA SANTIAGO RUSIÑOL

Podemos observar un potente lienzo de *opus quadratum* paralelo al que se encuentra en Escrivanies Velles nº 13. Son sillares recortados también en su cara interior. La luz entre los dos muros es de 4m. coincidiendo con la anchura del criptopórtico en Civadería nº 36. Hernández habla de un potente muro en esta plaza:

“el muro exterior, que viene en línea recta desde el ángulo o rincón F ya descrito, se ve todavía en dicha plaza, sirviendo de cimientto a la fachada de la casa nº4 propia de D.Joaquín de Castellarnau; tiene esta muro de grueso o espesor 1'50; el del interior no puede medirse, y el ancho de la bóveda es de 4'25 ”.⁷²

La bóveda de la que habla comienza en el interior de la casa que forma el ángulo entre la plaça de les Cols o Santiago Rusiñol y las escaleras de la Catedral, y continúa por la calle Civadería.

CARRER ESCRIVANIES VELLES

En la intervención arqueológica llevada a cabo por el CAUT en 1991, se puso al descubierto en el nº 13 de esta calle un potente muro de sillares de piedra biocalcareníta (de intenso color amarillo) de grandes dimensiones y colocados en seco, cuya hilada superior mostraba claros signos de haber sido recortada. El grosor original podría ser igual o ligeramente superior a 1'20 m.

A reseñar la irregularidad topométrica de los sillares, destacando la magnitud de las piedras que formaban la segunda hilada empezando por arriba.

Frente a ese muro hay otro, que coincide con la fachada de la Plaça de les Cols, y que está también formado de sillares. Es difícil precisar su grosor original ya que ha sido mutilado en su cara exterior.

La luz entre los dos muros es de 4 m. lo cual coincide con el criptopórtico que encontramos en la calle Civadería nº 36.

70. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 101.

71. L. PONS: o. c. nº 7, ca. XXX.

72. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 46.

73. A. BERMUDEZ: Estructuras del Foro Provincial documentadas en Escrivanies Velles nº 13, *Butlletí Arqueològic* 1991, p. 84-90.

Una tercera estructura se encuentra en el inmueble. Se trata de un dintel sobre sillares provistos de moldura. Del muro Noroeste tan sólo se conserva a nivel moldurado. Del otro muro se conserva también un único sillar moldurado. Según Bermúdez éste era el límite del conjunto romano hacia el Sureste.

Otro muro flanquea las actuales escaleras de la Catedral. Es el muro de cierre del Criptopórtico y su grosor es de 1'35m.⁽⁷³⁾ Hernández ya había medido este muro:

“El muro exterior tiene de grueso 1'35, el interior no puede medirse porque sirve de sostenimiento al terraplén de la cuarta meseta, situada en lo que fue Capitolio, hoy llano de la Catedral y calle de las Escribanías Viejas. Ambos muros están contruidos con sillares almohadillados, dispuestos en líneas horizontales y en perfecta igualdad”.⁷⁴

CARRER DEL VIDRE

En esta calle apareció un muro que se comunica con los restos encontrados en la Calle Civadería. Se aprecia la mitad izquierda del dintel dovelado de una puerta. La línea inferior de la dovela central es unos cuatro centímetros más baja que la línea inferior del dintel, fenómeno que se repite en otras puertas del Forum.

Pocas son las noticias sobre los hallazgos en esta calle. Hernández Sanahuja la menciona cuando describe el muro exterior que aparece en los números pares de la calle Civadería. Detrás de este muro tenemos ya la roca viva de la colina.⁷⁵

PLAÇA DE SANT MIQUEL

Durante la intervención arqueológica dirigida por Jordi López en 1992, se documentó sobre la roca el nivel flavio y una cimentación. Sobre ésta se alza un supuesto pilar hecho de sillares en *opus quadratum* y que seguramente sería el soporte de alguna estatua o inscripción.

EL CONTACTO CON EL CIRCO: LA FACHADA SUR

CARRER DELS FERRERS

Gracias a las descripciones de Hernández Sanahuja conocemos los cambios que ha sufrido la calle dels Ferrers a lo largo de los últimos dos siglos. Sabemos que tenía la misma anchura que la calle de l'Enrajolat y que a finales del siglo XVII se ganó terreno al ampliar las casas de la calle Cavallers:

“la calle dels Ferrers era tan ancha como la del Enladrillado;”⁷⁶

“Dos siglos atrás las paredes de las fachadas posteriores de las casas de la calle de Caballeros descansaban inmediatamente encima del antiguo muro, cimiento del palacio (...) pero sus poseedores consiguieron permiso (...) para adelantar las paredes más de dos metros”.⁷⁷

Apareció en esta calle un pavimento de grandes losas de piedra caliza local,

74. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 47-48.

75. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 48.

76. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 99.

77. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 90.

una escalinata o gradería curvilínea (del mismo material) y uno de los muros que la limitan lateralmente. Se cree en la existencia de una escalinata que conectaba el Circo con el Foro. El muro que limitaba esta escalinata está construido a base de grandes sillares y arranca de la línea del muro del límite sudoccidental de la plaza del Foro, estando coronado por una rústica moldura de talón.⁷⁸

En un muro de sillares existente en el interior de un inmueble de esta calle tenemos documentada una puerta que serviría para comunicar el Foro con el Circo. De sillares almohadillados y construida con acierto y delicadeza, es una vez más Hernández quien da fe de ella y la describe de la siguiente manera:

“en el mismo (muro) existe una magnífica puerta romana, de figura rectangular, cuyas jambas, al igual de las dovelas en forma de cuñas, que componen el dintel, son unos grandes sillares almohadillados”.⁷⁹

CARRER CAVALLERS

En las recientes excavaciones llevadas a cabo en la Casa-Museo Castellarnau durante el año 1992, apareció un muro que, probablemente, se corresponde con el basamento de la columnata. Sobre una cimentación de *opus cæmenticium* se alza el muro de sillares provisto de una moldura de las mismas características que se encontró en la de la plaza del Rey meses más tarde. Por encima de este muro aparecieron sillares reaprovechados en época visigoda.

Hernández nos da noticias sobre un pavimento encontrado en la casa nº2 de la calle Cavallers y que él sitúa por debajo del primer piso del Palacio de Augusto (recordemos que este arqueólogo tenía la creencia de que el Palacio de Augusto ocupaba el espacio comprendido entre la plaza del Pallol y la torre del Pretorio). Utilizando sus propias palabras:

“este rellano o meseta se internaba por debajo del primer piso del palacio de Augusto en una longitud de 14'65 (...) y todo él estaba empedrado de grandes y gruesas losas del antedicho mármol de Santa Tecla”.⁸⁰

CARRER DE L'ENRAJOLAT

Poco podemos decir de este lugar. Observamos que las fachadas de las casa de los números pares de la Calle de l'Enrajolat descansan sobre los cimientos del muro meridional del Foro, que conecta ya con estructuras del Circo. Así lo atestigua Hernández Sanahuja:

“Las paredes de todo el frente de casas que dan a la calle del Enladrillado están apoyadas encima de los cimientos del muro del palacio de Augusto”.⁸¹

CARRER TRINQUET VELL

Esta es la zona donde convergen las estructuras del Foro con las del Circo. Aparece aquí, concretamente, el muro que delimitaba la gran terraza sobre la cual se asentaba la plaza del Foro.

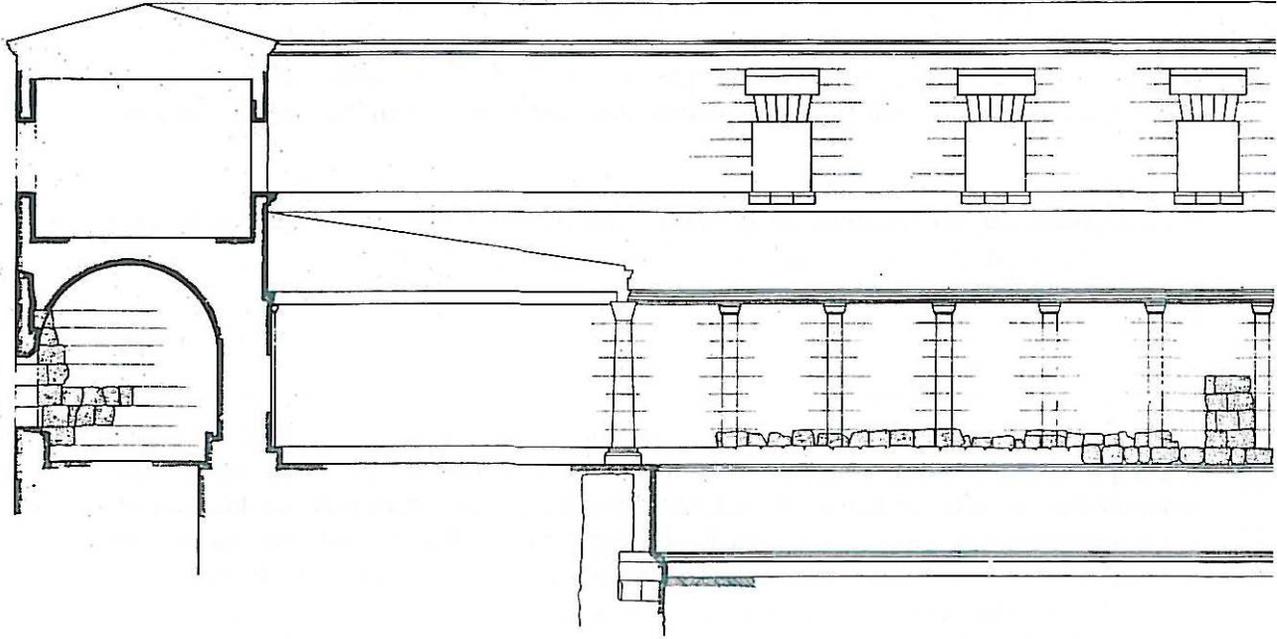
Se ha documentado un tramo de este muro de cimentación del Forum. Se apoya directamente sobre la roca y está construido en *opus cæmenticium* hasta una

78. TED'A: o. c. nº 32, p. 173.

79. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 91.

80. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 96.

81. B. Hernández: o. c. nº 15, p. 19.

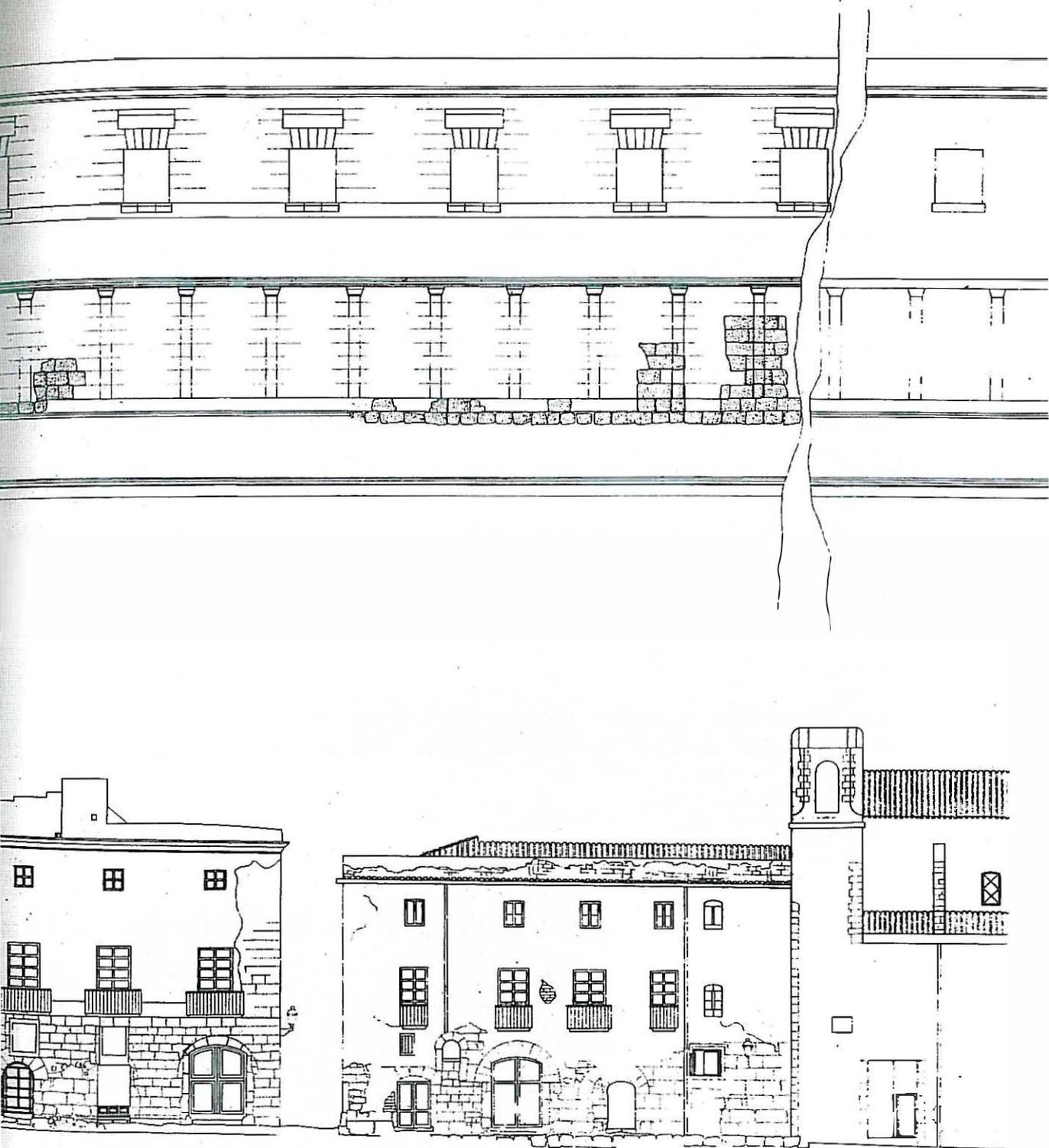

Fig. 3.-Alzado actual y reconstrucción de la calle Santa Anna, según R. Mar.

altura de 8 m. aproximadamente. A partir de aquí el muro es de *opus quadratum*. Una cloaca atraviesa ese muro en dirección NE-SO y parece que provenga del pórtico oriental del recinto de culto discurriendo por debajo de la plaza del Forum y del Circo hasta llegar a una cloaca principal.⁸²

CARRER DE LA NAU

En esta zona se tienen noticias de un muro de sillares que, según Hernández y después Morera, pertenecía al edificio que ellos denominaban Palacio de Augusto y así lo expresan:

"debe dirigirse el excursionista por la calle de la Nao a buscar y contemplar el resto oriental del Pretorio,"⁸³

"Cuando hace pocos años se reedificó la casa nº13 de la calle de la Nau, al deshacer la pared que da al Enladrillado, se encontraron hasta cinco hiladas superpuestas de enormes piedras de sillería, pertenecientes al ya mencionado muro de palacio; estos grandes sillares estaban sólidamente unidos unos a otros por medio de gruesos graponos de hierro, sin argamasa ni material de ningún género".⁸⁴

"En una intervención arqueológica llevada a cabo por el Servei d'Arqueologia de la Generalitat se descubrieron dos habitaciones con pavimento de Opus Signinum. Al localizarse a una cota unos cuantos metros más baja que la cota de pavimentación del Forum, se piensa que podría ser construcciones subterráneas".⁸⁵

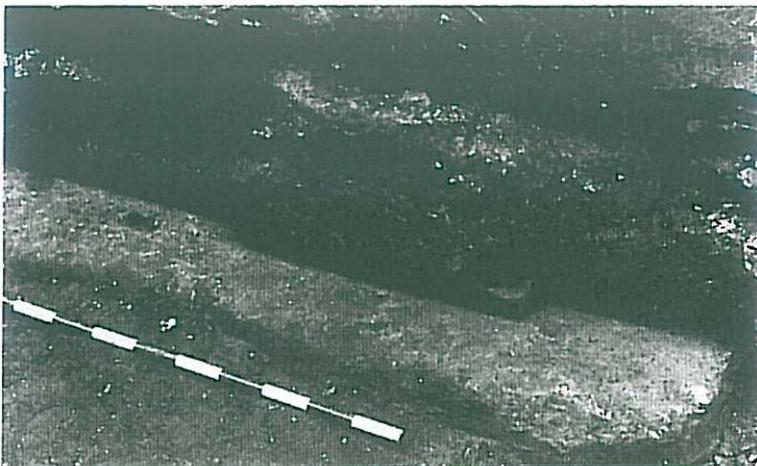

Fig. 4.-base de las pilastras conservadas en la calle Santa Anna.

82. X. Dupré: o. c. nº 44, p. 75-76.
83. E. Morera: o. c. nº 4, p. 34.

84. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 59.
85. X. Dupré: o. c. nº 44, p. 76.

LA RESTITUCION DE LOS PORTICADOS

NUEVOS HALLAZGOS EN LA CALLE SANTA ANNA

A causa de la remodelación de la Plaça del Rei y de su entorno, durante los meses de abril y mayo de 1993 se llevó a cabo el seguimiento de la obras para la instalación de conducciones de agua y colocación de tendido eléctrico en la calle Santa Anna, para lo cual se abrieron dos zanjas longitudinales. Una, situada en el lado oeste de la calle en dirección hacia la plaça del Fòrum, era de 1 m. por 90 cm. de profundidad. La otra, en el lado este, llegaba a medir en algunos puntos hasta metro y medio de anchura, teniendo prácticamente la misma profundidad.

La proximidad de dicha calle con los restos identificados como del Foro Provincial de Tár-raco hacía preveer la aparición de nuevos hallazgos relacionados con el mismo, ya que no había sido objeto hasta el momento de excavación arqueológica alguna a excepción de la llevada a cabo, con carácter de urgencia, en mayo de 1992 y dirigida por el arqueólogo Jordi Rosell. En ella quedó documentada la existencia de una bóveda presumiblemente medieval sustentada en sillares de factura romana, ya mencionada en un manuscrito de Buenaventura Hernández Sanahuja, donde queda descrita como una *carnificina* o lugar para encerrar prisioneros.

Aparte de dicha bóveda de trazado transversal a la calle no se documentó en esta excavación ningún otro elemento arqueológico *in situ*. Los intensos procesos de remodelación urbanística en épocas recientes justifican la ausencia puntual de la estratificación antigua.

Nuestra excavación (1993, trinchera este) ha proporcionado numerosos datos referentes a la estructura del Foro Provincial de Tár-raco. Cabe destacar el descubrimiento de seis nuevas pilastras del lienzo de muro del que formarían parte los restos conservados en la Torre del Pretorio, también denominado Castillo de Pilatos. Estas se encuentran ubicadas entre los números 5 y 7 de la calle Santa Anna, y se han podido conservar gracias a que se hallaban bajo el nivel de circulación moderno. Debido a la reutilización del muro romano en épocas posteriores, tan sólo se ha conservado la parte inferior de ellas, aunque llegan en algunos tramos de la calle a desaparecer por completo. Sin embargo, dado que pertenecen a la misma estructura arquitectónica mencionada más arriba, es de suponer que estas últimas fueran, al igual que aquéllas, de orden dórico y acabadas con basa ática.

En lo referente a las medidas, únicamente es visible en la actualidad la anchura original de las pilastras en una de ellas (70 cm.), mientras que las cinco restantes miden entre 66 y 68 centímetros. Por otro lado, la distancia entre pilastras es de 3m 10cm aproximadamente. Bajo las mismas solamente hemos podido observar una hilada de sillares; sin embargo, podemos afirmar la existencia de dos más, como se pone de relieve en el paramento de la Torre del Pretorio. Del mismo modo, las cotas del nivel de pilastras se corresponden en ambos lugares (62,46 m. s.n.m.).

Sobre esta primera hilada de sillares pueden apreciarse claramente varias marcas o encajes que aparecen esporádicamente, y que corresponden a los puntos de fijación de las placas de mármol decorativas de muro y pilastras.

El hallazgo de estas seis pilastras, siempre vinculado a los demás restos encontrados, contribuirá, sin duda, a aclarar algunos aspectos hasta ahora bastante oscuros acerca del área forense de la terraza media de Tár-raco. De ellas

Fig. 5.-A. Vista general del basamento de las pilastras en la calle Santa Anna.

en el huerto de las Beatas en L, y adosadas en el muro exterior del Forum, que sostiene la bóveda K, subsisten otras siete de estas mismas pilastras bien conservadas desde la mitad arriba, y la otra mitad de ellas está enterrada en el terraplén o jardín del huerto dicho".

En la página 62, Hernández Sanahuja en una nota a pie de página menciona un dibujo suyo donde muestra una de las pilastras que aparecen en este huerto (se alzaban sobre un pedestal y contaban con una basa ática, de fuste liso y el resto era de orden dórico).

En la misma nota hace referencia, asimismo, a los espacios intermedios entre pilastras:

"Con relación a las distancias de pilastra a pilastra no hemos hallado una perfecta uniformidad, pues mientras unas distan 3'20, otras se hallan a 3'50..."

B. Nivel de pavimentación del porticado en la calle Santa Anna.

86. Ver Hernández Sanahuja, B.: *Recuerdos Monumentales de Tarragona*. Tarragona, 1877.

En otro punto del citado manuscrito, concretamente en las páginas 49 y 50 del mismo, nos informa de nuevo de otro grupo de pilastras aparecidas, en esta ocasión, en la calle de la Civaderia. Aquí nos informa sobre su recubrimiento decorativo:

"...al derribar en 1852 la casa nº 2 de dicha calle de la Cibaderia, propia del labrador Tomás Babot, para reedificarla se encontró el muro romano descrito, formando uno de los ángulos de la gran plaza, en el mejor estado de conservación, y en el muro subsistían aún cinco pilastras que sobresalían de él, tres en el costado septentrional, y dos en el occidental, muy bien labradas, de orden dórico, absolutamente iguales a las que existen en el Castillo de Pilatos, y a las que se conservan en el jardín de las M.M.Beatas (...).

Al tener noticia del hallazgo acudimos al momento; y efectivamente, no sólo vimos las pilastras dichas, en el mejor estado de integridad, sino que pudimos observar, que tanto ellas como el muro en que estaban empotradas las cubría un estuco de colores, imitando el mármol jaspeado del país o piedra de Santa Tecla; también observamos que las bases, plinto y pedestal eran de mármol blanco de Italia; así como un basamento general que corría en torno de todo el muro exterior del *Forum*".

Esta decoración que B. Hernández Sanahuja nos describe tan detalladamente, no es observable en la actualidad, al menos en la parte excavada durante esta campaña. Sin embargo, ha aparecido sobre la cara externa de uno de los sillares que flanquean una de las pilastras recientemente descubiertas en la calle Santa Anna, concretamente junto al fragmento mejor conservado, un revoque de *opus signinum* muy fino, de unos 10mm.de espesor, que debía cubrir en origen toda la estructura arquitectónica, y sobre el cual posiblemente iría el acabado decorativo.

Relacionado con otro de los hallazgos de esta calle aparece el denominado nivel "flavio" en la terraza media de Tárraco. Este, se atribuye a la época de las grandes construcciones imperiales de la ciudad, ya que está compuesto por los restos del trabajo de los sillares y del mármol utilizados para las mismas, y cuyo material cerámico, especialmente escaso, tiene una cronología de inicios de la dinastía flavia.

Dicho nivel aparece en esta calle a lo largo de toda la trinchera oeste a una cota muy elevada, quedando cortado por la bóveda anteriormente mencionada, tras la cual se prolonga hasta transformarse en lo que parece ser una preparación de pavimento, bastante compacta y compuesta básicamente por restos de piedra *Médol* apisonados. Por ello pensamos que podría tratarse de una superficie que sustentara el pavimento original que, supuestamente, estaría formado por grandes losas de piedra. Su longitud, hasta donde se ha podido verificar, es de 15 metros, apareciendo a la altura del número 10 de la calle y finalizando hacia la mitad del número 16. Las cotas oscilan entre los 61,94 y los 62,06 m. s.n.m.

En esta segunda zanja también han quedado al descubierto los sillares de la continuación del lienzo del muro oriental de cierre atribuido al Foro Provincial. Estos conservan sus dimensiones originales, a diferencia de los que se alzan sobre ellos, continuamente retocados y rebajados desde época medieval.

En la parte central de la zanja hay un cajetín de hormigón realizado en los años setenta para colocar una conducción de agua y que no permite ver lo que hay debajo. Sin embargo, una rotura del mismo ha dejado al descubierto una serie de

sillares que forman la cimentación del muro. Tras extraer la capa de hormigón que ocultaba gran parte de los mismos aparece el nivel flavio a 15 centímetros por debajo de su cota, que está a 61,03 m.s.n.m. y, por tanto, aproximadamente un metro más baja que la de la preparación anteriormente mencionada. Sin embargo, la cota del nivel flavio que se halla frente a esta cimentación varía entre 60,82 y 61,88 m.s.n.m.; es decir, que progresivamente va ascendiendo, lo que puede indicar que cuando se realizó el cajetín de hormigón moderno este nivel fue rebajado hasta la cota en que se encuentra en la actualidad.

En esta misma zanja, y a 24 metros de distancia de los restos descritos, aparece nuevamente una preparación que por sus características está relacionada con la hallada en la trinchera del lado este de la calle, dado que tanto su textura como las cotas tomadas, entre 61,71 y 62,15 s.n.m., parecen coincidir.

Nuevamente debemos remitirnos al manuscrito de B. Hernández Sanahuja para poder encontrar alguna mención sobre un pavimento encontrado cerca de esta zona, en concreto en las calles de la Destral y de Cuirateries, ya referida anteriormente.

Además de las noticias de Hernández Sanahuja contamos con la obra de Adam⁸⁷, donde nos ofrece un capítulo dedicado a suelos, donde a parte de informarnos de ellos en el área sacra nos explica la composición del pavimento del Foro de Pompeya, constituido por un enlosado de placas delgadas de piedra talladas de forma rectangular y colocadas sobre un suelo de preparación muy bien nivelado, formado por un lecho de piedra calcárea triturada. Parece ser, pues, que se corresponde bastante con los restos que hemos documentado como preparación de pavimento en la calle Santa Anna, puesto que, como ya hemos apuntado con anterioridad, el nivel flavio se compone de restos de piedra *Médol*.

Relacionando todos estos datos podemos establecer la existencia de un nivel de pavimento en la zona de porticado del Foro Provincial, situado bajo la primera hilada de sillares donde se levantan las pilastras, y que estaría sustentado sobre la preparación encontrada en ambos lados de la calle.

LOS RESTOS DE LA PLAÇA DEL REI

Durante el mes de marzo de 1993, se realizó el cambio de pavimentación de la plaça del Rei. Con motivo de dichas obras, se desarrolló una campaña arqueológica limitada a la parte norte de la plaza que permitió identificar una de las estructuras romanas correspondientes al porticado de la plaza del Foro. La alineación de este porticado había aparecido ya a nivel de cimientos en las excavaciones realizadas precedentemente por el TED'A. Sin embargo, los nuevos restos aparecidos incluyen además el alzado del podio sobre el que se alzaba la columnata. Estos restos aportan como datos excepcionalmente interesantes la cota exacta de pavimentación de la plaza romana y la moldura de arranque de la pared vertical del podio sobre el que se alza la columnata y que delimita el área descubierta de la plaza del Foro.

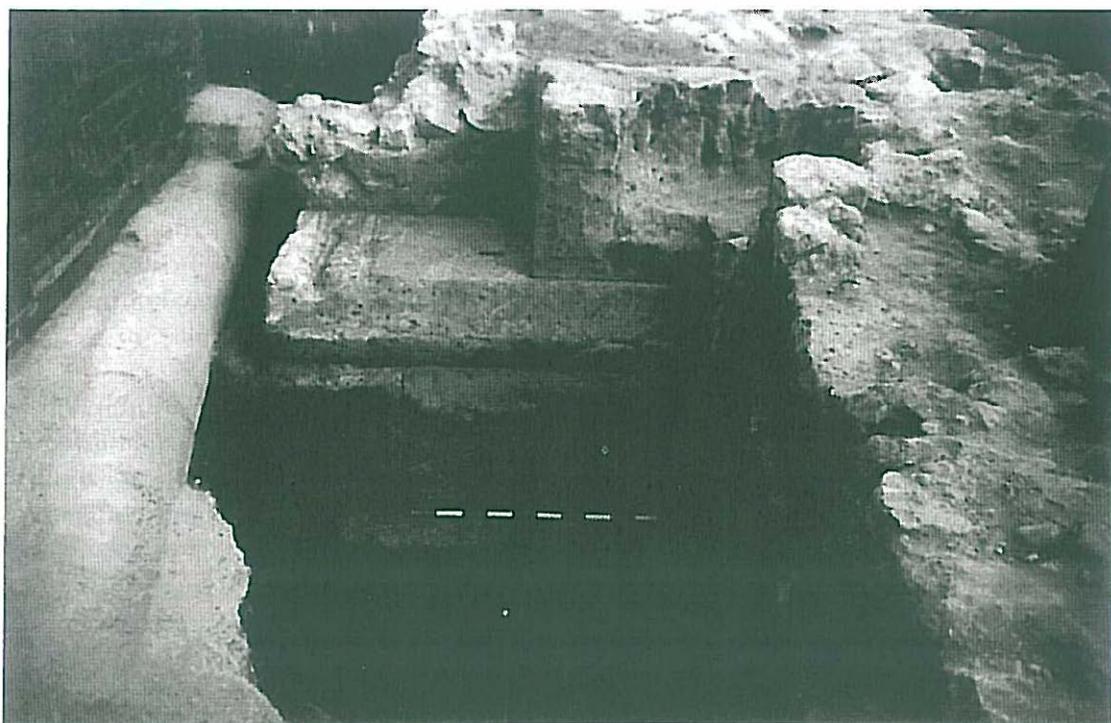
Los restos que se han encontrado corresponden a un muro de sillares orientado norte-sur al que se le adosa en su cara este un macizo de *cæmenticium*. Se ha conservado una hilada de sillares en alzado, se trata de un sillar almohadillado, a una cota de 59,59 m.s.n.m., apoyada sobre otra en la que se ha trabajado en su cara externa una moldura de sección cóncava. Los sillares de la

87. Ver Adam, J.P.: *La Construction Romaine. Matériaux et Techniques*. (2ª edición) Ed.Picard. París, 1989. Página 251.

Vista general de la excavación.

hilada conservada en alzado son de 68cm. de altura, 70 cm. de espesor y 1,28 m. de longitud. La hilada inferior que incluye la moldura de arranque del podio esta formada por losas 30 cm. de altura, 1,64 m. longitud y 90 cm. de espesor, que sobresalen respecto del plano posterior del muro de sillares que forma el alzado del podio. Estas dos hiladas se apoyan, a su vez, en un muro corrido de cimentación compuesto por un basamento de *cæmenticium* que apoya directamente sobre la roca, al que se le superponen dos hiladas de sillares de 60 cm. de altura. Sobre la segunda de estas hiladas se apoya directamente el bloque

Vista del podio del porticado conservado en la plaza del Rei.

que incluye la moldura. Es significativo que las hiladas de cimentación sobresalen entre 16 y 20 cm. respecto a la colocación de la moldura del podio. La cota de asiento de dicha moldura es de 58,01 m.s.n.m.

LAS ESTRUCTURAS DEL PRETORIO Y LA TORRE DE LA AUDIENCIA

Los restos anteriormente citados (Calle Santa Anna y Plaça del Rei) aportan nuevos elementos para interpretar la antigua sección de los porticados que rodeaban el Foro. Sin embargo, la completa reconstrucción de la sección de los mismos únicamente puede ser realizada poniendo estos datos nuevos en relación con dos de los conjuntos arqueológicos de más antiguo conocimiento en la ciudad de Tarragona: el denominado Castillo de Pilatos o Torre del Pretorio y la Torre de la Audiencia. Se hace necesario, por tanto, incluir una descripción provisional de los restos de ambos monumentos para poder plantear la interpretación de todo el conjunto.

La Torre del Pretorio, reutilizada posteriormente como parte del Palacio de Robert d'Aguiló y posteriormente como Palacio Real, correspondía en la antigüedad a una de las escaleras que conectaban entre sí los diferentes niveles de acceso a la plaza. Hay que destacar que dicha torre es simétrica a la denominada Torre de la Audiencia⁸⁸ en posición, dimensiones y configuración arquitectónica. Dado que la Torre de la Audiencia ha conservado elementos que permiten su interpretación segura como un sistema de escaleras de acceso a la parte más alta del porticado del Foro, podemos reinterpretar en base a estas evidencias el conjunto de la Torre del Pretorio como una escalera similar. Dicha torre ha conservado, además, la fachada apilastrada que se abría hacia la plaza del Foro definiendo la decoración interna del porticado. Además, el recinto del Pretorio incluye dos galerías de substrucción superpuestas que delimitan el lado este de la plaza. Por todo ello la descripción simultánea de ambas torres se complementa, contribuyendo a explicar la sección transversal de los porticados.⁸⁹

El conjunto del Pretorio, tal como se puede reconocer actualmente, se compone de dos galerías superpuestas cubiertas con bóvedas de cañón orientadas N-S, a las que se adosa un cuerpo de torre. Este sistema de torre y bóvedas se apoya sobre una serie de elementos arquitectónicos que pertenecen a una fase precedente y que son integrados en la construcción como parte estructural. Los cimios de las bóvedas de cañón, están constituídos por muros corridos de *cæmenticiium* sobre los que apoyan aparejos de sillares. Las bóvedas están construídas con hormigón vertido en masa. La articulación entre el arranque de la bóveda y la última hilada de sillares, en algunos lugares está constituída por un paramento de pequeño sillarejo (*opus certum*).

La Torre del Pretorio está constituída por un conjunto de tres habitaciones. La central es iluminada por una triple ventana que se abre en su fachada este, siendo precedida hacia el norte por un estrecho pasillo. La triple ventana se compone de tres huecos separados por pilares de sección cuadrada construídos con obra de sillería. Hacia el sur, este patio se halla conectado con una gran habitación rectangular que enlaza con la galería inferior de substrucción (criptopórtico). La interpretación funcional de estas tres habitaciones se deduce de

88. Sobre esta Torre se halla en prensa una monografía correspondiente a las excavaciones realizadas el año 1986 por J.M. Carreté, X. Dupré y A. Vilaseca (ver Carreté-Dupré en prensa).

89. La restitución de los perfiles de las escaleras puesta en

relación con el trazado de las plantas permite interpretar las cotas de acceso a los pasillos que rodeaban la antigua plaza, ver en TED'A 1991, fig.... restitución en planta del trazado de la escalera de la Torre de la Audiencia.

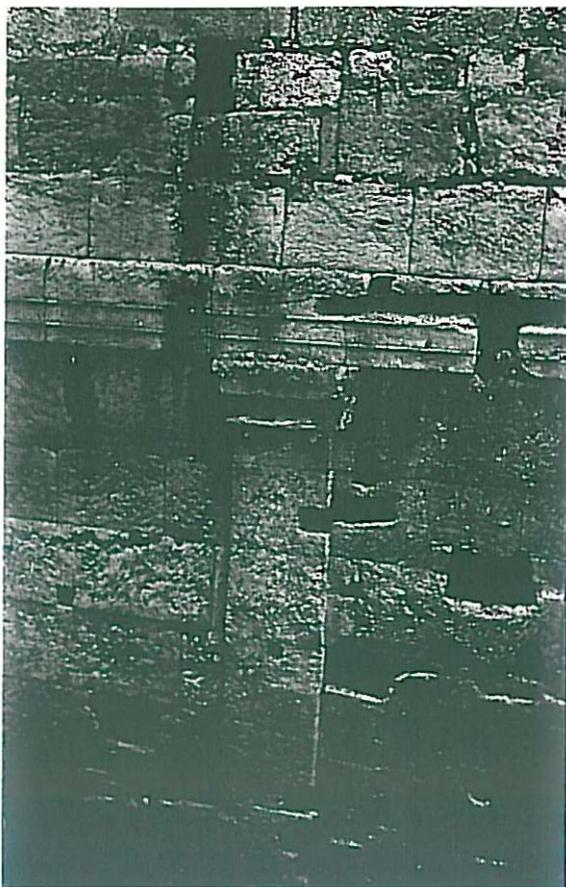
las grandes puertas de conexión que las relacionan y que se sitúan a diferentes alturas. Estas puertas incluyen como solución estructural de dintel los célebres arcos de descarga de complejo des-pieze, publicados ya en la mono-grafía de A. Balil.⁹⁰ La restitución del recorrido de las escaleras se puede realizar considerando los restos conservados en la Torre de la Audiencia.

Las recientes excavaciones en esta torre⁹¹ han aclarado definitivamente la funcionalidad del conjunto. La gran habitación central apareció ocupada por una escalera de trazado adosado a tres de las paredes de la sala, que definía en planta una gran U. En la excavación apareció un macizo de mampostería cuyo paramento visto correspondía a un *opus certum* y que había conservado el lecho de asiento de los escalones de su primer tramo. Este macizo se adosaba a los muros de sillares que delimitaban la torre, constituyendo un elemento estructural independiente.

El plano de arranque de esta escalera en U, coincide con la posición de la gran puerta en la que culmina la célebre escalera conservada intacta. En la práctica, podemos definir un recorrido que, partiendo del plano superior del Circo iría ascendiendo progresivamente hasta la plaza del Foro a través de un tramo recto íntegramente conservado que enlaza con un trazado en U del que solamente se conserva el perfil de su tramo inferior; el último tramo asciende recto hacia la parte superior.

Gracias a la conservación de estos restos en la Torre de la Audiencia, podemos entender como sería el sistema interno de accesos de la Torre del Pretorio, donde encontraríamos las puertas a diferentes alturas: el patio albergaría una escalera de recorrido en U opuesta al ventanal de iluminación, adosada perimetralmente a las paredes de la habitación. La cota inicial de la que parte esta escalera (...) corresponde al umbral del gran portal que conecta el patio con la habitación rectangular antes citada. Esta puerta es simétrica a la puerta en la que concluye la célebre escalera conservada intacta en la Torre de la Audiencia. La escalera, tras realizar el recorrido en U, accedería al estrecho pasillo situado al Norte del patio para ascender a su punto más alto a través de un tramo recto E-O.

Adosadas a la fachada Este se encuentran seis pilastras correspondientes al muro interior del porticado del Foro, y que originalmente debían decorar todo el

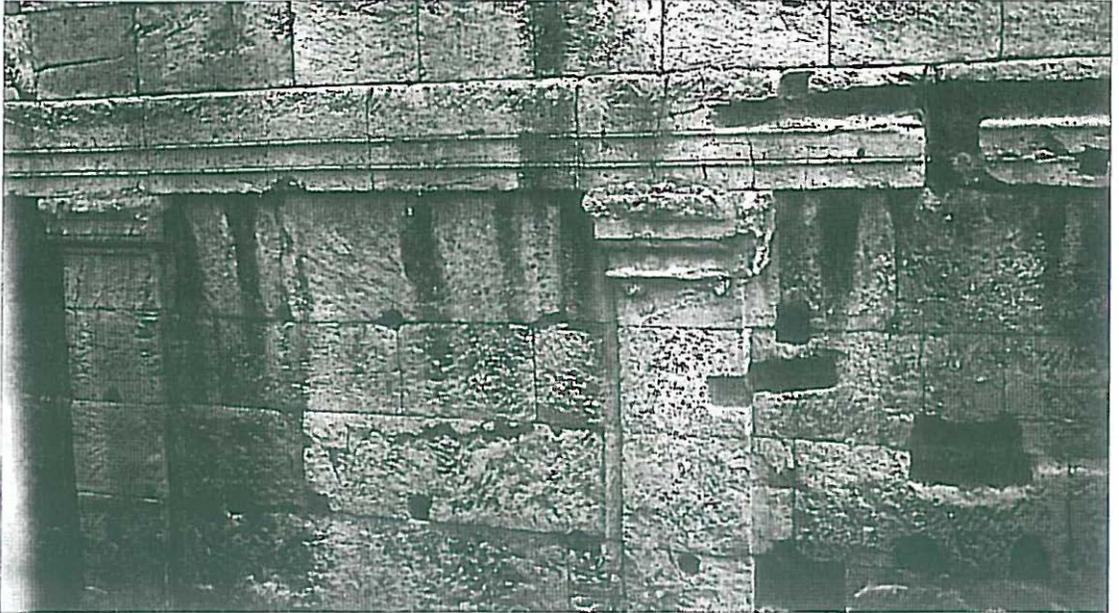

Pilastra adosada al muro de cierre del porticado de la plaza de Representación en la Torre de Pilatos (foto RSAT)

90. A. Balil, (citar monografía sobre el Pretorio) El despieze de estos arcos adovelados corresponde al tipo de solución que se encuentra en los dinteles de las ventanas del recinto de culto, ver T. Hauschild,

Arquitectura de Tarraco o.c. p..... y más recientemente J.M. Carreté, X. Dupré en Homenaje a Tarradell (en prensa).

91. Carreté-Dupré o.c. (en prensa)

Pilastras adosadas al muro de cierre del porticado de la plaza de Representación en la Torre del Pretorio (foto RSAT)

perímetro del recinto foral. Tres de ellas son observables en toda su altura, que es de unos 4.50 metros, las tres restantes, en cambio, se hallan muy deterioradas por el paso del tiempo. La distancia entre ellas es de 3,10 metros. En cuanto a su orden arquitectónico, pertenecen al dórico, y podemos suponer por los datos que nos proporciona B. Hernández Sanahuja⁹² que estarían apoyadas sobre una basa ática y un pedestal, todo ello decorado en mármol. Sin embargo, no se han encontrado restos de estas decoraciones que debieron ser reutilizadas en épocas posteriores en otras construcciones.

Pons d'Icart: "Era todo de piedras picadas muy grandes y la obra era dórica, con pilastras, basa, chapitel, architraba, freso y corniza todo al rededor a la parte de dentro, y de pilastra a pilastra ay tres baras y media, según se vee en el dicho castillo del Rey, y la casa de Magín de Monserrate".⁹³

Laborde, con un estilo más literario y romántico nos describe las pilastras de la siguiente manera:

"Les pilastres (...) son d'un gust pur i d'un bell treball. No tenen base i reposen sobre un estilobat força alt. L'entaulament que les corona és noble y senzill".⁹⁴

Puig i Cadafach dice al respecto:

"Les pilastres que decoren el frontispici del *Palau d'August* a Tarragona, tenen'l tipo del dórich del començament del imperi y representen en la nostra terra un segon período, el clàsich, el vetrubí de l'evolució romana d'aquest capitell. Sostenen aquestes pilastres un arquitrau de forma jònica. Perteneixen al tipo del teatre de Marcellus, qual data està ben fixada. El del edifici de Tarragona es més simple de motlluratge, acostantse més al capitell toscà de Vitrubí."⁹⁵

Finalmente, Hernández Sanahuja también las nombra en su obra "Recuerdos monumentales de Tarragona" al hablar del Castillo de Pilatos:

"en un trozo de cerca treinta metros de longitud existen empotradas en él seis de las pilastras de orden dórico que sostienen el architrabe, todo en muy buen estado de integridad".⁹⁶

92. Ver Hernández Sanahuja, B.: *Recuerdos Monumentales de Tarragona*. Tarragona, 1877. Página 61

93. L. PONS: o. c. nº 7, cap. XXVIII

94. A. Laborde: o. c. nº 9, plancha LII

95. J. PUIG et alii: o. c. nº 12, p. 188.

96. B. Hernández: o. c. nº 16, p. 11.

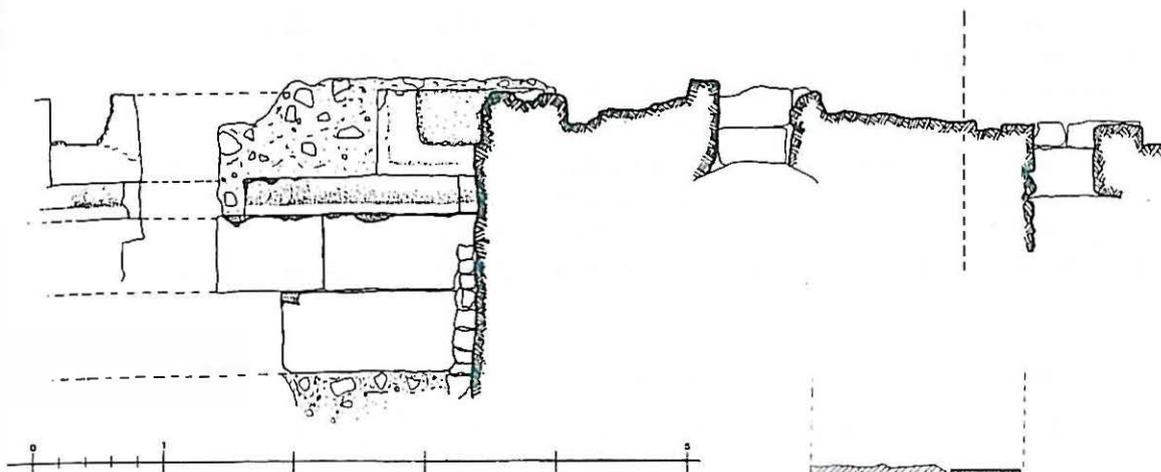

Figura 7

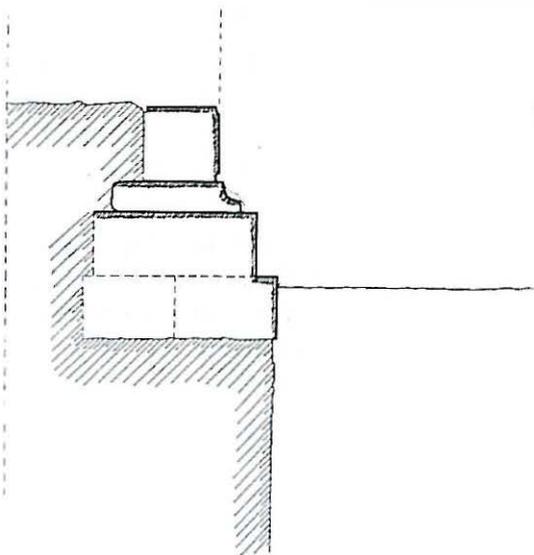

Figura 6

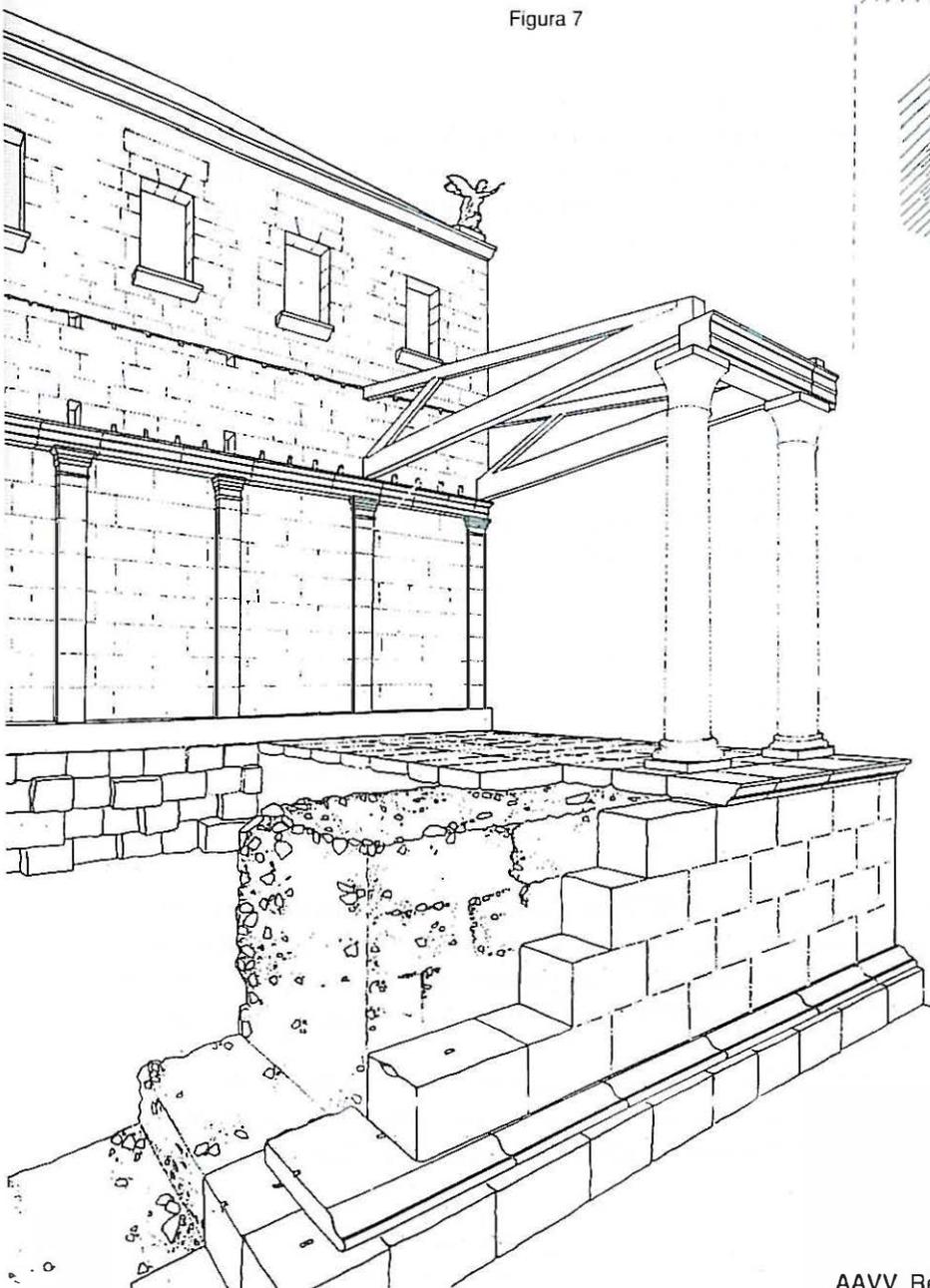

Figura 11

AAVV. Restitución arquitectónica.

Al haber sido reutilizado el edificio en el siglo XV, es difícil su reconstrucción. No obstante, se destaca que ya en época romana fue reestructurado. Prueba de ello son los sillares almohadillados que encontramos en el interior del edificio. De estos sillares se conserva un ángulo y una puerta.

Sobre ellas descansa un arquivado dividido en tres bandas horizontales, de 51 cm. de altura, y que, según Puig i Cadafalch, sería de orden jónico.⁹⁷ Encima de éste se levanta un muro que fue construido sobre los restos romanos en el siglo XV, y por lo tanto, de la continuación del entablamento no se ha conservado nada.

CONCLUSIÓN: DEFINICIÓN DE LA SECCIÓN DEL PORTICADO

Gracias a los hallazgos encontrados en las excavaciones realizadas en la plaza del Rei y en la calle Santa Anna, se puede intentar una reconstrucción de la sección del porticado del Foro Provincial.

En primer lugar tendríamos el nivel de la plaza a una altura de 57,41 metros s.n.m., sobre los lados de la cual se elevaría el muro exterior del porticado, que estaría compuesto por dos hiladas de sillares, a una cota de 58,64 s.n.m., sobre las cuales se apoya un sillar en el que se ha trabajado una moldura de sección cóncava de 28 cm. altura. Encima de ésta se ha hallado únicamente un sillar almohadillado. Sin embargo, si tenemos en cuenta que el nivel de la preparación de pavimento que se correspondería con la superficie del porticado se encuentra a 62 metros s.n.m. y la de este sillar es de 59,59 s.n.m., se establece una diferencia de 2,41 metros, espacio que estaría ocupado por cuatro sillares más, de 68 cm. de altura cada uno. Por lo tanto serían 5 las hiladas de sillares que se alzarían desde el sillar moldurado hasta el pavimento superior de la columnata del Foro.

En segundo lugar, tendríamos la zona del porticado propiamente dicha. En el muro interior encontramos un nivel de pilastras de orden dórico y con basa ática, apoyadas sobre un pedestal de 40 cm., su altura total sería de 4,47 metros. Sobre ellas se sustentaría un arquivado de 51 cm. según las medidas proporcionadas por B. Hernández Sanahuja.⁹⁸

Por lo que respecta a friso y cornisa, no podemos hacer descripción alguna sobre cómo sería su estructura interna, ya que la reutilización de esta torre en época bajomedieval debió destruir estos elementos del entablamento romano. De su decoración se han recuperado algunos fragmentos que se conservan en el Museo Arqueológico Nacional de Tarragona (MNAT).

Frente a este muro y paralelamente a la hilada de pilastras se levantaría la columnata del porticado que tenía desde el muro interior (Pretorio y calle Santa Anna) hasta el exterior (restos de la Plaza del Rei, y excavaciones del TED'A) 14 metros de fondo.

Las columnas parece ser que serían de granito azul, realizadas de una sola pieza, según los datos que nos da, una vez más Hernández Sanahuja,⁹⁹ y que lógicamente tendrían la misma altura que las pilastras, es decir, 4,47 metros. Sus capiteles, podrían pertenecer a los órdenes corintio y compuesto, según los datos proporcionados por el TED'A.¹⁰⁰

en que muestra unos dibujos alusivos a los mismos. Estos, tradicionalmente, han sido atribuidos a los Templos de Júpiter y de Augusto, y que se encuentran en el MNAT, pero que por sus dimensiones parece que pertenecerían al porticado del recinto forense.

97. Ver Puig i Cadafalch, J. et alii: *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol.1, Institut d'Estudis Catalans. Barcelona, 1983 (reedición). Página 188.

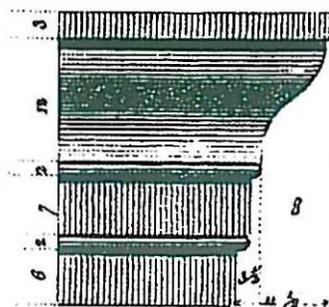
98. Ver Hernández Sanahuja, B.: Op. cit. nº4, p.p.: 61-62

99. Ver Hernández Sanahuja, B.: Op. cit. nº4, p.p.: 62

100. TED'A: "El Foro Provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época Flavia". *A.E.A.*, nº 62, 1989. Páginas 141-191.

NOVES DADES ENTORN AL MUR DE PILASTRES DEL FÒRUM PROVINCIAL

JAUME R. COSTA I PALLEJÀ

La necessitat de conèixer, per a posteriors estudis urbanístics de la zona, la situació del parament del Fòrum Provincial en el seu costat oest i la seva relació amb les façanes i edificis existents, ha donat com a resultat l'esquema adjunt. En ell es grafien set de les pilastres d'aquest parament. Totes elles es troben situades a la façana del pati de l'antic Convent de Sant Domènec –plaça del Pallol– i al carreró de l'Arc d'en Toda.

En el plànol, s'han indicat amb traç continu i numerades, aquelles que no són identificades.

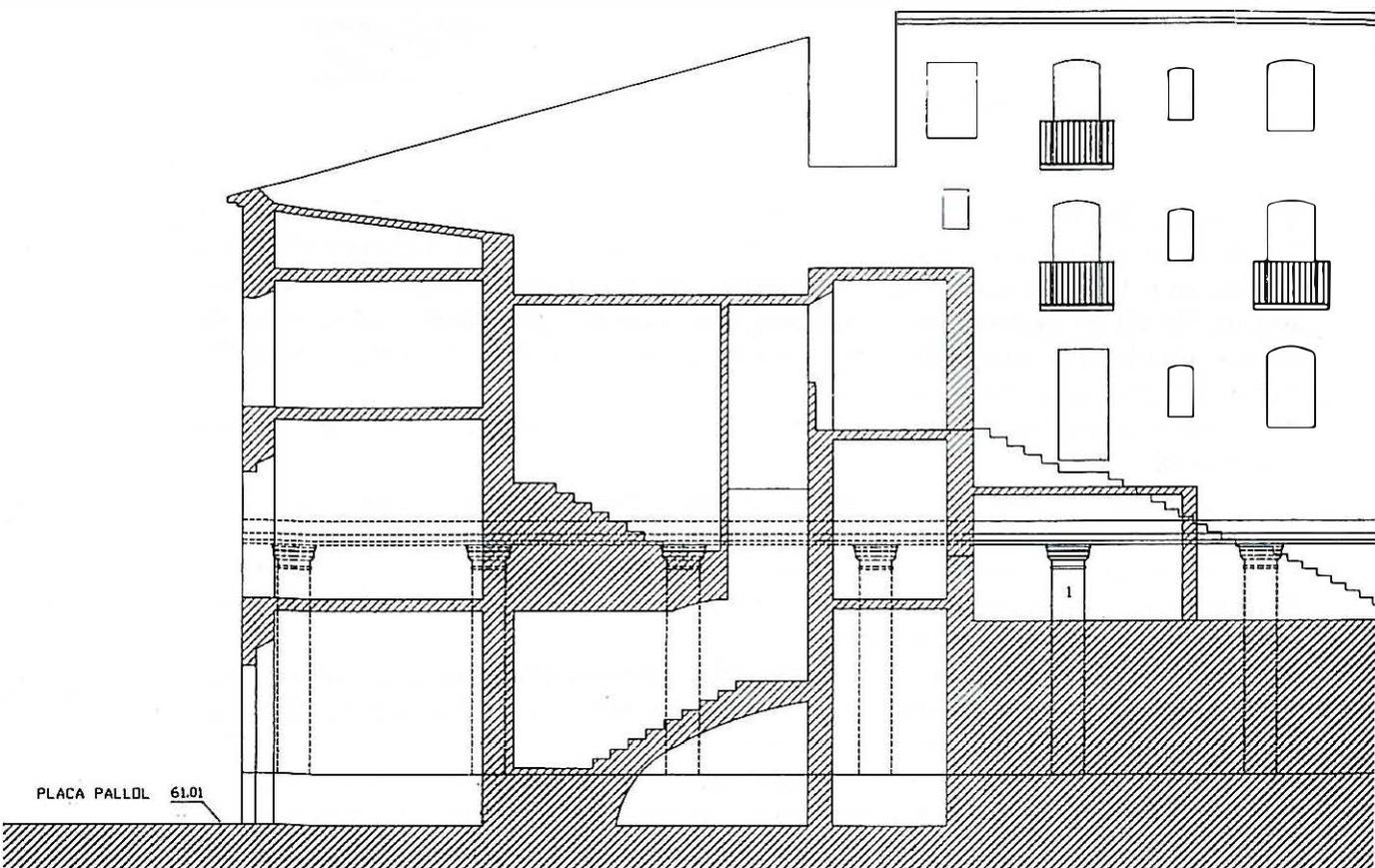
La num. 1, s'insinua per sota de l'escala adossada a la façana de l'edifici. Les núm. 2, 3, 4, i 5 estan situades a cel obert, i són prou conegudes.

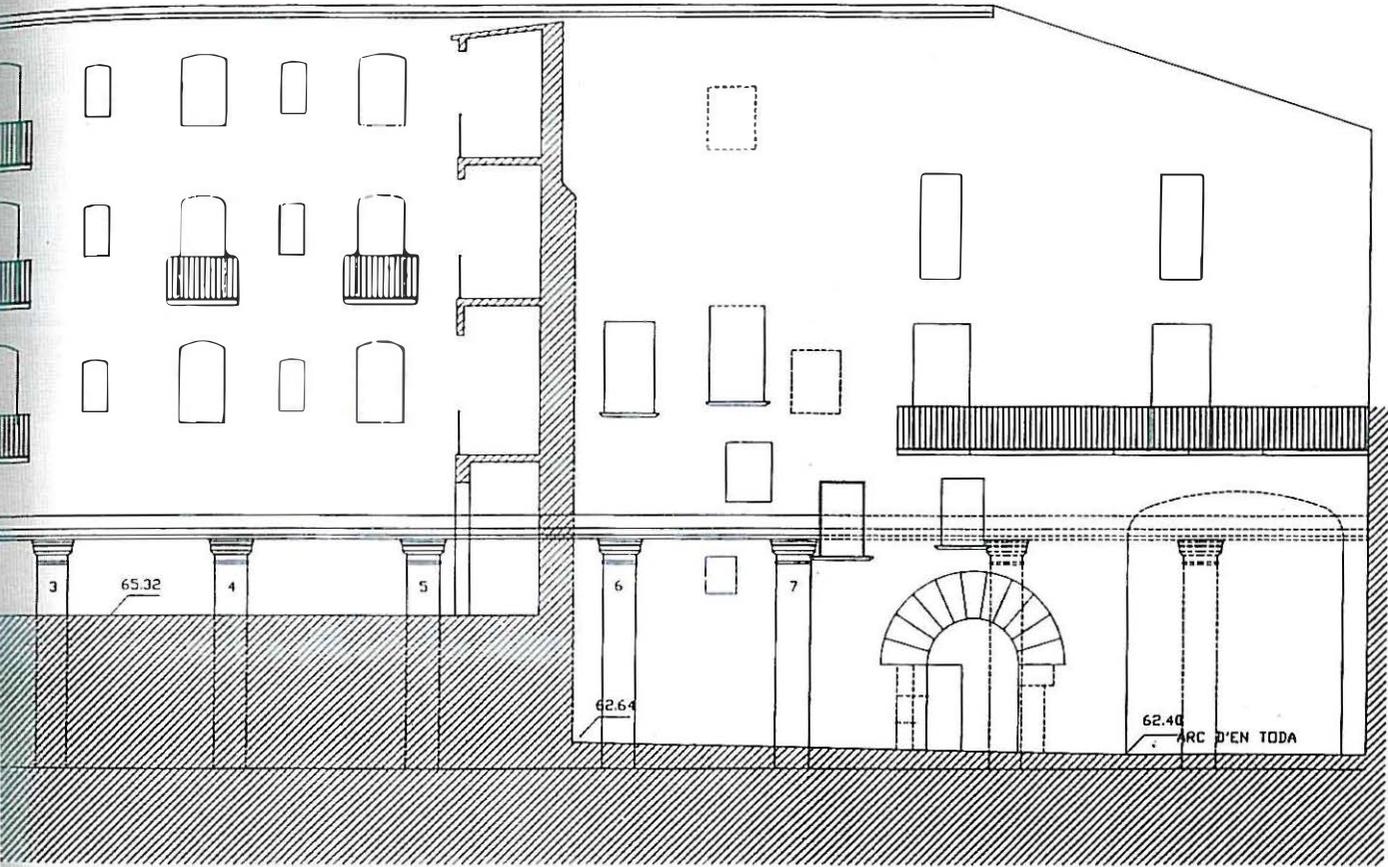
La 6 i la 7, les trobem localitzades al carrer de l'Arc d'en Toda. La primera d'aquestes està emmascarada sota els arrebosats, mentre la núm. 7, molt degradada, es pot veure perfectament.

La resta de pilastres, no identificables actualment, s'han dibuixat en línia discontinua. La seva inserció s'ha realitzat prenent com a referència la distància de l'inter-columni de les pilastres 3-4 i 4-5.

Les cotes de nivell referenciades -plànol topogràfic 1/100 del Nucli antic de Tarragona- posen en relació la part superior del capitell de les pilastres amb els nivells de paviments actuals de la Plaça del Pallol i del carreró de l'Arc d'en Toda.

Al fons del dibuix es veu la façana de l'antic convent i la secció de la part d'edifici amb façana a la Plaça.

ALGUNS ASPECTES PER A LA CONTEXTUALITZACIÓ HISTÒRICA DEL FÒRUM PROVINCIAL DE TÀRRACO

JORDI ROVIRA I SORIANO

Possiblement el conjunt forense més extens de l'Occident romà sigui el de Tàrraco, l'antiga capital de la Citerior. Els vestigis de les seves construccions mai van desaparèixer absolutament de manera que historiadors de totes les èpoques ens en donen testimonis i interpretacions. Malgrat tot, la síntesi de dades històriques, fonts i crítica historiogràfica encara no ha estat assolida completament. A algunes consideracions antigues no contrastades per l'arqueologia, se les ha fet retrocedir, no obstant això les dades de les més recents intervencions arqueològiques semblen tornar a donar la raó en alguns aspectes a les opinions científiques del segle XIX. Els esments dels autors clàssics han estat massa oblidats mentre que les interpretacions coherents a nivell estilístic, de tècniques constructives i de detalls tipològics de l'ornamentació han restat fins ara gairebé inèdites. De l'anàlisi de la problemàtica que planteja encara l'estudi d'aquest àmbit de la Tarragona Romana es fa avinent que és precís reinterpretar i encara analitzar desde noves perspectives la munió de dades arqueològiques i històriques existents.

L'estructura arquitectònica que estudiem es configurarà en temps de pau, durant l'alt imperi, i el seu funcionament ple, que va ser limitat en el temps, es va moure tant sols dins del marc de normalitat política. Les èpoques de crisi i d'instabilitat tindran repercussió immediata sobre el funcionariat i el desenvolupament de les activitats que tingueren com a seu la l'espai físic que ens ocupa. Per tant la nostra proposta va en el sentit de contemplar el fòrum p.H.c. com una estructura arquitectònica, que evidentment tenia unida una funcionalitat administrativa, política, religiosa i lúdica. Cadascun d'aquests aspectes mereix ésser tingut en compte en l'anàlisi arquitectònica, que per altra banda vindrà facilitada per la mateixa entitat de les restes conservades al present. De la presència d'un centre polític i administratiu, sembla que en un segon pla emanin els vessants lúdic i religiós, que estructurin aspectes importantíssims en la cultura romana imperial. El fòrum p.H.c. queda per tant estructurat com un tot del qual sorgeixen diferents branques que actuaran autònomament de l'àmbit municipal o de la colònia tarraconense. Tàrraco es mostrarà en el període de ple funcionament de les estructures de poder provincial com una ciutat bicèfala que es vertebrarà en dos eixos: el de l'estat i el local. Aquesta dualitat, amb alts i baixos durant l'època republicana es farà ferma en època imperial i sofrint les vicissituds de l'imperi anirà decandint amb ell. L'apogeu i la crisi repercutiran a l'economia i la societat

de la ciutat, les èlites locals tindran preponderància en moments baixos del poder estatal i a l'inversa. La tutela de l'estat, sobre la ciutat arribarà a límits absoluts durant el ple funcionament del fòrum i edificis annexes, i això ens ha de dur a relacionar-ho amb les infraestructures i equipaments de la pròpia ciutat. Evidentment les repercussions de la instal·lació a Tarragona de la capitalitat de la província Citerior significaren la necessitat de millorar i optimitzar tot un seguit de serveis necessaris a una ciutat. No oblidem que Tàrraco gaudí com poques ciutats peninsulars de tres edificis d'espectacles –circ, teatre i amfiteatre–, possiblement més d'unes termes públiques, diversos temples, establiments comercials, àrees cimiterials, a més de trobar-se integrada com a punt important d'una bona xarxa viària, de proveïment d'aigües i dotada de port.

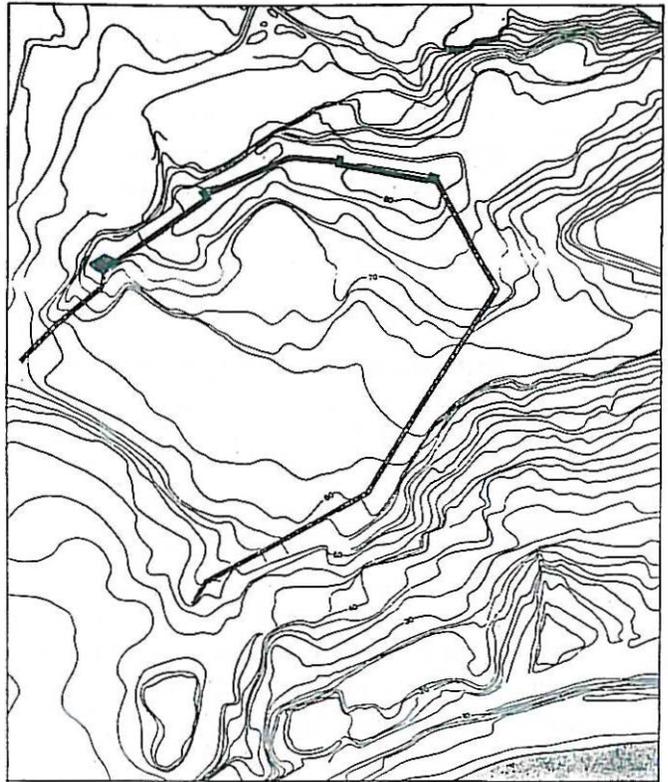
Pel que fa a la nostra proposta de treball, hem intentat decantar-nos per la ubicació dins el marc de la història antiga del jaciment estudiat. Tal com s'apunta en el títol de l'article el nostre interès es centra en la contextualització del fòrum provincial, amb aquesta idea fem un assaig d'aproximació a les fonts clàssiques tot incidint en l'espai físic, i l'entorn històric o *environnement* social i polític refrendat per notícies d'autors clàssics i algunes informacions de caire arqueològic. En l'aspecte arqueològic no hem pretès en cap moment reelaborar un nou recull de dades arqueològiques, d'altra banda ja prou ben assolit per part de Rodolf Cortés i Rafael Gabriel (CORTÉS-GABRIEL [1985]) i sobre el qual incidí també en el seu dia Jaume Massó (TED'A [1989]) (TED'A [1989c]). No en fem, per tant, un estudi de compendi sino que ens hem decantat per l'anàlisi allà on s'escau de cada dada d'interès històric o arqueològic. Tot això si dins d'un ordre establert que ens du a unir detalls de troballes amb la lògica seqüència històrico-cronològica que al capdevall emmarca les vicissituds del conjunt monumental que estudiem.

La problemàtica relativa a la delimitació del nostre àmbit de treball és evident si tenim en compte que la seva amplitud abasta una àrea de grans dimensions, actualment dins de zona d'hàbitat de la ciutat de Tarragona. Tot aclarint-ne el concepte, hem de dir que ens acollim a la acepció del fòrum del *concilium Hispaniæ citerioris* com a aquell espai format per els recintes inclosos dins les tradicionalment anomenades terrasses superior i mitja de la Part Alta de Tarragona. L'àmbit superior és evidentment el identificat per tots els autors com recinte de culte, i l'àmbit mitjà és el caracteritzat també per tots els investigadors com a plaça de representació, cerimònies i d'administració. El nostre estudi es limita per tant a algunes troballes i referències històriques relacionables amb aquesta zona, concreta.

Si conceptualitzem el fòrum p.H.c. com un centre polític, religiós i administratiu, quedaria desplaçada la integració en el seu conjunt del circ, però a nivell arquitectònic aquest edifici d'espectacles no planteja dubtes d'haver estat concebut com a part del mateix projecte. Amb tot no és el nostre propòsit aprofundir en el circ, que per altra banda ja és objecte de'un anàlisi prou aprofundit en l'article de S. Tarragó en aquest mateix volum.

Els edificis i restes arquitectòniques del que va ser la seu del *Concilium Provinciæ* presenten en l'actualitat encara un relatiu bon estat de conservació que situen Tarragona com un dels conjunts monumentals romans més importants d'occident. És sobretot mercès a aquest estat de conservació, que ha estat possible d'identificar i diferenciar ja des d'antic els recintes forenses. La consciència de que com a mínim la plaça de representació del fòrum conformava un sol edifici parteix ja d'autors com Pons d'Icart (s. XVI) que el delimita amb la toponímia de la seva època però amb molta exactitud tot dient: "Y mostrava tenia molt gran àmbit,

perquè fins al castell que vuy se diu del Rey va tota seguida una grocíssima muralla y de allí segueix per lo carrer antigament dit [...] fins al cantó de casa mossèn Noffre Montoliu, y de allí per dins la casa de mossèn Montserrat vé a ferir en lo castell de l'archabisbe y de allí segueix dret prenent a la volta pintada y darrera la botiga del blat a la plaça de las Cols y a las escalas d'en Cavaller y passa darrera la casa de mossèn Joan Saura fins al cantó del carrer de la Civaderia y allí fent altre cantó, passa per la volta de la plaça de Sant Miquel per la casa de mossèn Magí Montserrat y seguia a clòurer-se ab la mateixa casa antiga ont he comensat." (DURAN [1984], 185)

Perímetre emmurallat segons Hauschild

El nostre interès s'ha centrat preferentment en el tractament dels aspectes d'història antiga i evolució de la ciutat fins l'època medieval.

L'ENTORN HISTÓRIC DE LA FUNDACIÓ DE LA CIUTAT

L'any 218 a. de C. i coincidint amb l'inici de la II Guerra Púnica, es produeix el desembarcament dels Escipions a Empúries i els primers esments de Tàrraco per part de Livi i Polibi, amb ocasió de l'arribada a la península de l'exèrcit de Cneu Escipió, per tal de tallar els proveïments a Annibal de camí cap a Itàlia. En aquell moment es du a terme la destrucció de l'*oppidum* ibèric de Tarragona per establir-hi una caserna romana, segons Ruiz de Arbulo (MISCEL·LÀNIA [1992], 118) cosa que significa la fundació de Tàrraco com enclau romà. Durant els anys 210 al 206 a. de C. Tàrraco compleix la funció de quarter d'hivern i base d'operacions durant les campanyes d'Escipió (ALFÖLDY [1991], 25) (RECASENS [1966], 113).

L'aspecte funcional de la capitalitat provincial de la Tàrraco romana té un precedent clar de l'època de la Segona Guerra Púnica, concretament de l'any 210 a. de C. quan Escipió convoca una assemblea a Tàrraco a les tribus aliades d'Hispania (ALFÖLDY [1991], 25) (FLÓREZ [1769], 76). Aquesta reunió o assemblea, amb finalitat política, és la primera d'aquestes característiques que tenim documentada a Tàrraco i constitueix un precedent de l'estructura de capitalitat que més endavant s'anirà definint amb major claretat. Evidentment d'aquesta època no tenim cap referència que concreti l'edifici o espai físic en el

qual es duigués a terme la reunió. De fet la data és suficientment reculada com per que sigui impossible ni tant sols especular amb establir alguna relació amb cap espai en especial.

A partir del 209 a. de C., la situació canvia, Cartago Nova és conquerida pels romans i Tàrraco ha de compartir amb ella la capitalitat (ALFÖLDY [1991], 25) (SCHULTEN [1948], 39). Aquesta nova situació que beneficia Cartago serà ferma a partir de l'any 197 a. de C.

L'any 206 a. de C. els territoris hispans reben l'estatus de província romana (ALFÖLDY [1991], 25) produïnt-se l'incipient formació de dues províncies a la península.

Aquesta divisió d'Hispania es consolida el 197 a. de C. amb la definició de les dues províncies consulars: Citerior i Ulterior (RECASENS [1966], 114) (ALFÖLDY [1991], 25) amb un pretor cadascuna d'elles. La capitalitat de la Citerior es dona a Cartago Nova (ALFÖLDY [1991], 25) (MORERA [1901], 58). Malgrat això, autors com ara Ruiz de Arbulo postulen que es tracta tant sols d'una teoria (MISCEL·LÀNIA [1992], 115). En tot cas d'ençà aquesta data a Hispania l'estructura de govern queda encapçalada pels pretors (FONTES VIII [1959], 6).

Aquesta realitat de la capitalitat de la Citerior a Cartago, es mantindrà constant en època republicana, però es debilitarà, i canviarà de signe radicalment precisament en el moment que entrem en època imperial. Definitivament és August qui situa a Tàrraco la capital de la Citerior o Tarraconensis.

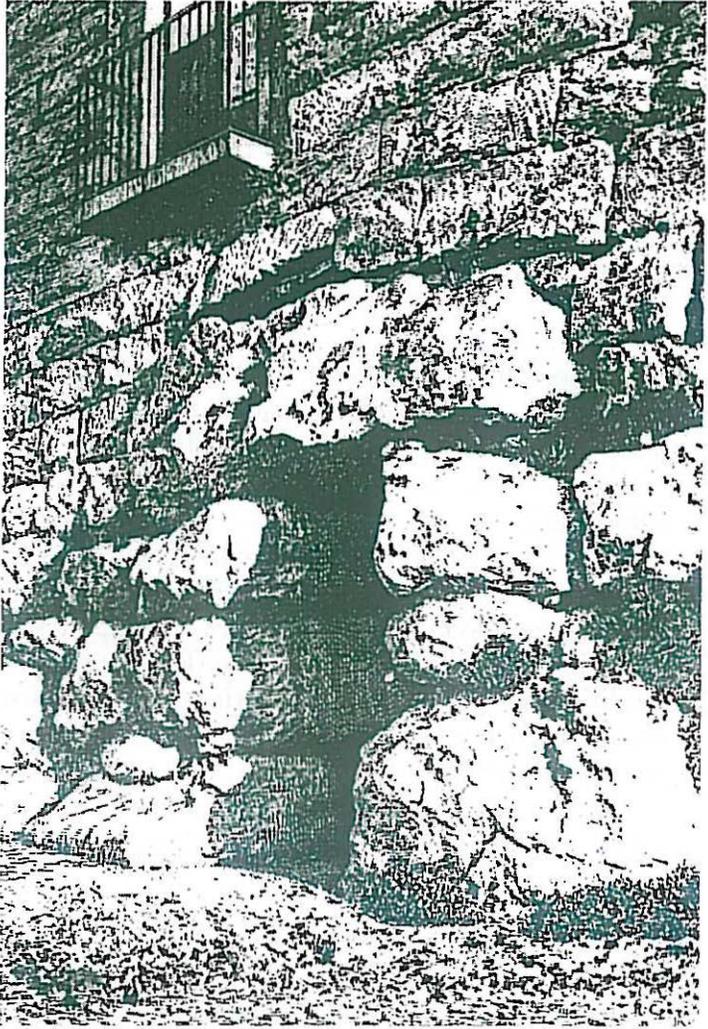
En el període immediatament posterior a la Segona Guerra Púnica –entre els anys 205 al 179 a. de C.– es produeix l'arribada a la Península Ibèrica de 70.000 legionaris i 80.000 soldats (HAUSCHILD [1983], 180). Hem de considerar que una part important d'aquest contingent passa per Tàrraco abans d'anar-se distribuïnt per la Península. Per tant és precisa i indubtable l'existència d'un campament capaç d'albergar tropes en quantitats importants. Aquest campament que alguns autors han vingut a anomenar el *praesidium escipional* en un primer període no hi ha dubte que es localitzaria dins del perímetre emmurallat i a la part alta del turó de Tàrraco.

Al voltant de l'any 200 a. de C. tenim fixada la datació del llenç de muralla de l'escorxador segons Sánchez-Lamboglia (HAUSCHILD [1983], 54) (CIRC [1988], 85), datació que es podria veure reculada fins a principis del s. II. a.C. segons Hauschild (HAUSCHILD [1983], 143). Aquestes dates serien perfectament coincidents amb la datació de la muralla d'Empúries en la qual no es troba material anterior al s. II a. de C. segons Almagro (AEA 64 [1991], 149) (AQUILUÉ [1991], 295). Tot i que al voltant d'aquesta època (circa 200 a. de C.) ja era habitual l'ús del formigó o *opus caementicium* per la construcció de murs (GARCIA [1979], 49) la muralla de Tàrraco no emprà aquesta tècnica constructiva.

Segons hipòtesis no confirmades per les darreres investigacions la primera fase de la muralla hauria estat realitzada a les darreries del s. III a. de C. (TED'A [1989], 149). Aquesta datació de la muralla l'oferien concretament de les torres de Minerva, Cabiscol i Arquebisbe que descriuen una construcció que tindria 4,5 m. d'ample i no més de 6 d'alt (AEA 64 [1991], 147).

Sembla evident que la construcció de la segona fase de la muralla té lloc al s. II a.C. (HAUSCHILD [1983], 14), concretament a inicis d'aquest segle es duria a terme segons Hauschild, ampliant-se fins a 6 metres de gruix i fins a 12 m. d'alt (AEA 64 [1991], 147). D'aquesta manera el context històric que envoltà la construcció del gruix de la muralla de Tàrraco –o l'inici d'aquesta obra– no degué distar massa de la data del 195 a. de C. quan Cató arriba a Hispania per

sufocar una rebel·lió indígena motivada pels impostos, en el marc de la qual Tàrraco és base d'operacions (GUIA [1991], 17, 116) (FLÓREZ [1769], 78) (FONTES VIII [1959], 243, 245, 246). En aquest sentit seria lògic suposar un impuls de l'obra coincidint amb aquests esdeveniments. El que resulta comparativament interessant és que el 195 –o en dates lleugerament posteriors– es produeixi la instal·lació del *præsidium* d'Empúries, després de la repressió catoniana del 195 sobre els indígenes (CASAS [1990], 22).

Portella de la muralla segons R. Costa

Malauradament la precisió de les datacions pel material ceràmic segueixen encara éssent massa amples com per poder-les associar a esdeveniments històrics molt concrets. Per exemple la datació del material del farciment de la segona fase de la muralla segons M. Vegas ofereix un context de primera meitat del segle II a. de C. (TED'A [1987], 198).

Tornant a l'aspecte de funcionament governamental, possiblement una de les regulacions més antigues sobre l'organització del poder provincial de la Roma republicana sigui la del 195 a. de C. quan es promulga la *lex Porcia* que marcava les pautes de la gestió dels governadors a les províncies (MISCEL·LÀNIA [1992], 122) No pas lluny d'aquesta data recordem la presència de Flamini, com a governador de la Citerior, concretament el 193 a. de C. (FONTES VIII [1959], 95). El 171 a. de C. es promulga una llei contra els abusos dels pretors i magistrats que havien comès extorsions a províncies, entre elles Hispània, que va ser saquejada (FONTES VIII [1959], 107). Una ambaixada a Roma aconseguí del senat el nomenament d'una comissió "neutral" i el processament d'alguns governadors (MISCEL·LÀNIA [1992], 122) l'ambaixada enviada a Roma aconseguí que els governadors no marquessin el preu de les *vicesimæ* (Liv. XLIII, 2, 12) i que tampoc s'enviessin més prefectes a les ciutats amb finalitats fiscals fora d'allò que s'havia pactat (R.A.P. 2 [1992], 70). El poder romà feia amb aquesta llei un gir envers la seva consolidació com estructura legal. Val a dir que Tàrraco seria possiblement part afectada en aquesta qüestió.

Un episodi de característiques similars té lloc el 149 a. de C. amb la promulgació de la llei *Calpurnia de pecuniis repetundis* que lluitava contra els

abusos del govern a les províncies i per la qual s'instaurava un tribunal permanent a Roma. Aquesta llei es deu a L. Calpurnius Piso Frugi, en qualitat de tribú (FONTES IV [1937], 31). Segons Schulten va ser motivada pels abusos de Lúcul el any 151 a Hispània (FONTES IV [1937], 31).

Durant la primera meitat del segle II a. de C. la preponderància funcional de Tàrraco en l'aspecte militar no decau, malgrat el que es pugui deduir de l'allunyament dels camps de batalla. En el context de la primera guerra celtibèrica Tàrraco esdevé base militar (ALFÖLDY [1991], 27). Concretament el 180 a. de C. Tiberi Semproni Grac torna a Tàrraco amb el seu exèrcit, llicència els veterans, i es reorganitza (GUIA [1991], 18) (AQUILUÉ [1991], 297) (FLÓREZ [1769], 79) tal com queda recollit a Livi XL, 39, 3. No podem oblidar que entre el 180 i el 179 té lloc la campanya de Grac (FONTES VIII [1959], 289) a la Celtibèria. Tiberi Semproni Grac ocupava el càrrec de pretor de la Citerior, malgrat això en el moment de reorganitzar el seu exèrcit acudeix a Tàrraco i no pas a Cartago (FONTES VIII [1959], 307).

L'any 175 a. de C. els romans posen sota el seu control la vall de l'Ebre, és a dir obtenen la conquesta del NE hispànic (RTPU 6 [1962], 61). Aleshores la missió de Tàrraco canvia, doncs la guerra es desplaça cap al centre peninsular, i la ciutat esdevé base militar de reraguarda (RTPU 6 [1962], 63). Aquest canvi suposarà una modificació en la consideració del campament militar, esdevenint més que altra cosa una base militar de distribució de contingents que arribarien preferentment per via marítima.

Durant les guerres celtibèriques (154-133 a. de C.) el paper de Tàrraco com a base militar de proveïment i d'organització ben a reraguarda es torna a reafirmar.

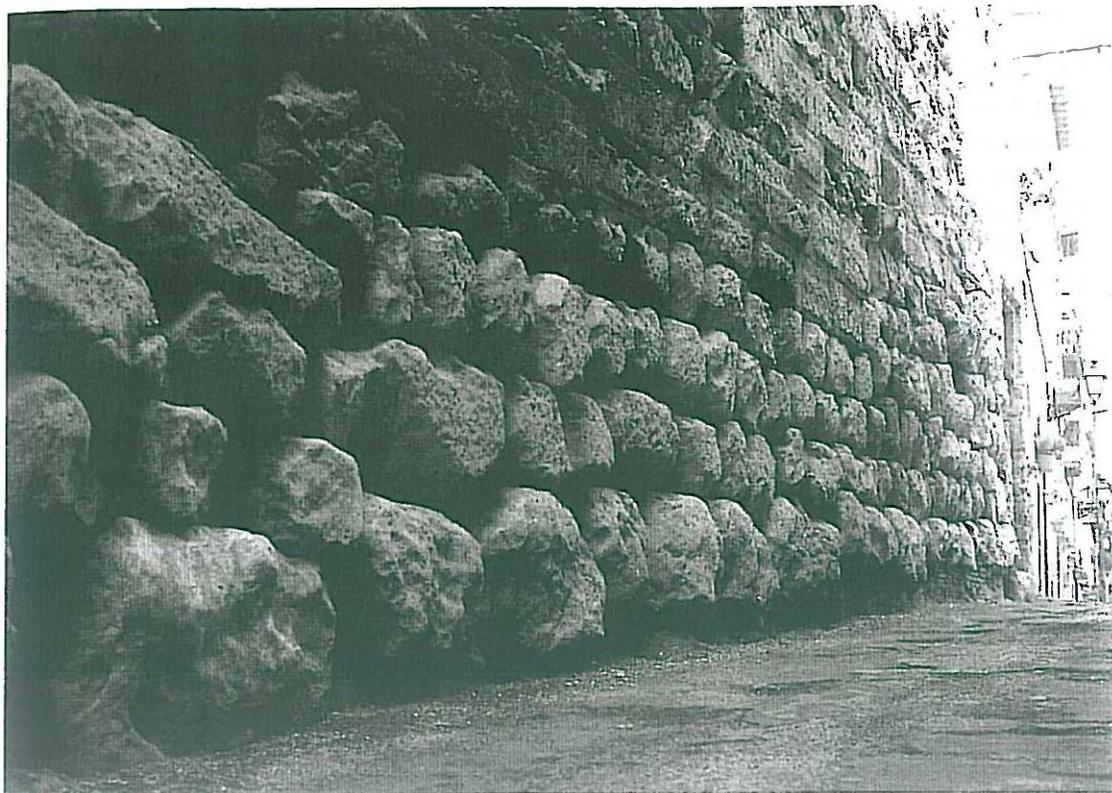
Des de l'any 153 a. de C. s'envien a Hispània exèrcits de 30.000 homes sota el comanament d'un cònsol a la Citerior i a partir del 145 a la Ulterior (FONTES IV [1937], 11). Aquest fet ens mostra la importància que van assolir aquestes guerres per Roma. En elles el paper de Tàrraco queda documentat amb el pas de Nobilior per Tàrraco (el 153 a. de C.) provinent de Roma, i des d'ací va passar a Ilerda (FONTES IV [1937], 12). Per tant, durant aquestes guerres hem de considerar que Tàrraco compleix la funció de base d'arribada a Hispània de molts dels grans contingents de tropes que hi intervindran.

És interessant vincular també la primera ocupació de la zona mitja de la ciutat, segons es desprèn dels resultats de l'excavació de la Rambla Nova coincidint amb la fase tardo-republicana del carrer Caputxins 24, amb dates de la segona meitat del segle II a. de C. (AQUILUÉ-DUPRÉ [1986], 8) (AQUILUÉ-DUPRÉ [1986], 10) que caben perfectament dins del context del darrer període de les guerres numantines. Cosa que també s'esdevé amb les del carrer Unió, 52 (AQUILUÉ-DUPRÉ [1986], 10).

LA TOPOGRAFIA DE TÀRRACO REPUBLICANA

La segona meitat del segle II a. de C. degué ser un important període de reformes urbanístiques a la part alta de Tàrraco. L'arqueologia planteja en aquest moment la restauració i ampliació del perímetre emmurallat (TED'A [1987], 181) realitzant-se el que s'ha vingut en anomenar la segona fase de la muralla (AQUILUÉ [1991], 284) (GUIA [1991], 42).

Al mateix temps que hi trobem relacionables també en el tercer quart del

Muralla Romana. Baixada del Roser.

segle II a. de C. els estrats més antics del nivell del Col·legi d'Arquitectes (TED'A [1987], 198) (CIRC [1988], 86) (AQUILUÉ [1991], 294) que suposen una regularització del terreny tal com detallen Aquilué i Dupré (AQUILUÉ-DUPRÉ [1986], 15, 16).

El context històric ens ofereix informació l'any 153 a. de C. de l'arribada a la Citerior de cònsols amb 30.000 homes (RECASENS [1966], 121). Sobre aquests contingents militars tenim dades inclús sobre el seu període de servei a Hispània que es perllongava abans d'aquesta data durant un any (FONTES IV [1937], 57) i a partir de l'any següent, el 152, hi restaven ja 6 anys (FONTES IV [1937], 57). Diversos són els comanaments coneguts d'aquest exèrcit que arriben aleshores a la Tarraconense; l'any 153 és Quint Fulvi Nobilior (HERNÁNDEZ [1892], 2 P. 29) que portava 30.000 homes (FONTES IV [1937], 33). El 151 es produeix l'arribada a la Tarraconense de Luci Licini Lucul amb el seu exèrcit (HERNÁNDEZ [1892], 2 P. 29) que haurà de lluitar contra els vacceus (FONTES VIII [1959], 289)

Si ens fixem bé podrem veure que coincidint amb el tercer quart del segle II a. de C. es produeix la primera ocupació documentada arqueològicament de la Part Alta segons els resultats de l'excavació del Col·legi d'Arquitectes (AQUILUÉ-DUPRÉ [1986], 5) i els nivells de mitjans de segle II a. de C. sense estructures associades (TED'A [1989], 150). En tot cas sembla resultar inapropiat assignar una datació d'ús del recinte interior de la muralla gairebé 50 anys més tard de l'inici de la seva construcció. És per això que el que hauriem de considerar que es produeix no és ni molt menys el primer assentament sino una reforma urbanística de caire global que respon a noves necessitats d'organització militar. Seria acceptable pensar que aquesta implantació urbana d'un possible campament militar fos la que condicionaria en època imperial l'establiment dels grans edificis del conjunt del forum p.H.c.

Les datacions certament “modernes” que hom ha donat del llenç de muralla del costat del circ romà a la zona de la seva capçalera, és a dir el tercer quart del segle II a. de C. (CIRC [1988], 42, 65, 82) de ser correctes tampoc suposarien cap problema per la continuïtat funcional de l’espai de titularitat estatal, sino que vindria tant sols a rectificar-la en aquest aspecte puntual. Aquest fet motivaria només la reflexió de si l’espai que més tard seria ocupat pel circ, hauria estat una franja d’antiga zona d’hàbitat incorporada al recinte campamental amb motiu d’algun esdeveniment bèl·lic. La nostra proposta aniria en el sentit de considerar que la zona de titularitat estatal de Tàrraco es configura al llarg del temps a la Part Alta, passa per etapes coincidents amb les fases constructives del perímetre emmurallat i conclou amb la definició absoluta d’aquest. Aquest marc teòric es mantindria encara que sofrissin variacions les datacions d’alguns dels llenços de la muralla a la Part Alta.

Reprement el curs de la història l’any 135 a. de C. Escipió prepara la guerra contra Numància (FONTES IV [1937], 60) i 4.000 homes passen a Hispània amb ell (FONTES IV [1937], 61). La major part dels autors coincideixen en suposar que aquestes tropes es concentraren a Tàrraco per esperar el seu nou cap (FONTES IV [1937], 62) (RECASENS [1966], 122). Encara que hi ha dubtes sobre on era exactament acampat el gran exèrcit del qual s’el·liminen les prostitutes, mercaders, endevinadors i màgics (AQUILUÉ [1991], 297) aquest ha estat tradicionalment identificat amb Tàrraco o el seu entorn immediat. Els efectius militars disposats entre el 134 i el 133 a. de C. en el setge de Numància foren un total de 60.000 homes, dels quals 20.000 eren itàlics (FONTES IV [1937], 33, 74) i hem de suposar que com a mínim aquests darrers podien haver passat per Tàrraco.

Si deixem per un moment la història i passem a l’aspecte arquitectònic veurem que en l’àmbit cronològic en el que ens movem, finals del segle III i el segle II a. de C., s’estima la datació d’un capitell de tipus dòric primitiu aparegut a la pedrera del port de Tarragona. Aquest és l’exemplar més antic a la regió del nord-oest d’Hispània segons Javier Gimeno (AEA 62 [1989], 104). També del s. II a. de C., però a finals, tenim un capitell d’ordre toscà aparegut a la pedrera del port que formava conjunt amb altres capitells i fragments de fust, d’un gran volum. Aquests vestigis fan pensar en l’existència d’un edifici republicà d’una certa importància al mateix lloc de la troballa (AEA 62 [1989], 115, 116). Altres fragments arquitectònics d’importància, encara dins l’època republicana (segles II-I a. de C. són dos capitells corintis reutilitzats a la necròpolis, dos jònics conservats al Museu Diocesà procedents de la part alta de Tarragona i un fragment de cornisa amb modillons del tipus Block Konsole de la necròpolis que demostren que l’activitat monumental de Tàrraco és molt important ja des del primer moment d’època republicana (AEA 62 [1989], 135). Aquesta arquitectura monumental sembla que podria relacionar-se en algun aspecte amb edificis de funcionalitat administrativa territorial.

Per aquest temps –entre els anys 100 i el 44 a. de C.– es documenta l’existència, concretament en temps de Cèsar, dels *conventus* a Hispània (FONTES VIII [1959], 3). Aquesta estructura jurídica demanava sense dubtar-ho una localització física i tot i que el problema de la capitalitat de la província Citerior encara en aquesta època no és resolt definitivament en favor de Tàrraco, el que sí sembla tindria sentit és ubicar una capitalitat de *conventus* a la nostra ciutat.

Entre els darrers episodis bèl·lics en els quals pot intervenir directament el destacament militar de Tàrraco en època republicana tenim l’any 73 a. de C. les

últimes lluites entre Sertori i Pompeu a la costa oriental d'Hispania (ALFÖLDY [1991], 28) aprop de Tàrraco segons alguns autors (GUIA [1991], 18).

LES TRANSFORMACIONS AUGUSTEES A TÀRRACO

L'any 27 a. de C. Octavi rep el títol d'August i el poder proconsular per deu anys éssent a més proclamat *Imperator*, rebent l'epítet d'*Augustus*, iniciant-se una fórmula de monarquia sota règim republicà (GARCIA [1979], 169). Aquell mateix any es procedeix l'establiment a Hispania de dos tipus de províncies: imperials i senatorials (RECASENS [1966], 130). De la Tarraconense o Citerior en situa la capital a Tàrraco (ALFÖLDY [1991], 38, 55) (MORERA [1901], 59).

L'estructura político-administrativa de la nova Tarraconense es transforma també a partir d'aquest moment i el governador consular passa a rebre el títol de *legatus Augusti pro praetore p.H.c.* (ALFÖLDY [1991], 55).

Possiblement el fet més rellevant que vincula a Tàrraco amb August sigui la seva estada en aquesta ciutat entre els anys 27 al 25 a. de C.

Durant aquest període són conegudes algunes de les activitats imperials com ara la recepció de l'ambaixada d'indos i escites, i l'inici del culte local que motivà l'aixecament d'un altar a la seva persona (ALFÖLDY [1991], 38) (GUIA [1991], 44, 117) (SCHULTEN [1948], 39). També durant l'estada d'August a Tàrraco apareix la notícia de que l'emperador assistia sovint als discursos de l'advocat Gavi Siló, segons l'esment de Luci Anneu Sèneca "El Retòric" (FONTES VIII [1959], 144) (FONTES V [1940], 189) fet que ens demostra un alt grau d'organització de la vida político-administrativa de la colònia. Durant el període de les estades d'August a Tàrraco -27-2 a. de C.- alguns autors consideren que es procedeix a una monumentalització del Fòrum Local (AQUILUÉ-DUPRÉ [1986], 11) on s'hi aixeca probablement l'altar a August. A més Tàrraco es consolida aleshores com Colònia capital del *conventus* del seu nom (GUIA [1991], 89, 117).

També d'època d'August (27 a. de C. a 14 d. de C.) tenim dos capitells d'estil toscà de grans dimensions trobats a la Rambla Nova de Tarragona les dimensions dels quals suggerèixen un edifici de dimensions molt destacables i molt possiblement públic a la zona de la Rambla. Aquests dos capitells són relacionables amb els del fòrum augusteu d'Empúries segons Gimeno (AEA 62 [1989], 118, 136).

Resulta interessant de cara a la ubicació cronològica de l'època de construcció d'estructures arquitectòniques a l'indret on s'alça la torre de Pilats l'estudi dels materials trobats en el estrat H de l'excavació de Pilats (BALIL [1969], 26) i que segons Balil tenien una datació com a més tardana dels primers decennis del segle I d.C. Uns resultats similars s'obtingueren a l'excavació de l'Antiga Audiència on és entre els anys 1 al 50 d. de C. quan es daten alguns nivells sense estructures (TED'A [1989], 150).

Després de la mort d'August, l'agost del 14 d. de C. una ambaixada de la Tarraconense demana a Tiberi permís per la erecció a Tàrraco d'un temple dedicat a la divinització de l'emperador mort (TED'A [1989], 153). Amb aquest fet es produirà la introducció a la Tarraconense del culte a August (HAUSCHILD [1983], 126) al mateix temps que

Moneda del temple d'August
segons Flórez

serà el primer temple que se li dedicà a Occident (FONTES VIII [1959], 4). Segons alguns autors és la colònia la que alça el temple a August (ALFÖLDY [1991], 38) (SCHULTEN [1948], 40) (FLÓREZ [1769], 140) (TED'A [1989], 156) però segons altres és la província, o millor dit el Concilium p.H.c. (CIRC [1988], 87). Resulta ben curiosa la coincidència que aquesta mateixa època, concretament, l'any 15 d. de C. com a molt tard, Tàrraco quedaria establerta com a seu del *concilium provinciae Hispaniae citerioris* (ALFÖLDY [1991], 59). La qual cosa no implica pas la construcció immediata dels edificis forenses, però deixa entreoberta la possibilitat de que el projecte inicial quedés definit per aquests anys.

Darrerament alguns autors (DUPRÉ [1993], III) semblen posar en qüestió l'existència del temple d'August tot dubtant que s'hagués arribat a construir. Aquest dubte quedaria resolt des del moment que els autors clàssics parlen de restauracions del temple d'August tarragoní com la d'Hadrià, tal com veurem més endavant. Sobre la localització espacial dins la ciutat del temple d'August, òbviament encara no tenim localitzada o millor dit identificada la seva fonamentació, ni les seves subestructures, però d'això a descartar la hipòtesi "tradicional" de que el temple es pogués localitzar a la Part Alta, hi ha encara massa camí per recórrer. Si el temple d'August hagués estat clarament ubicat al fòrum, els seus vestigis haurien aparegut o haurien estat documentats ben clarament per autors com Hernández Sanahuja, en el cas de que s'haguessin destruït durant el segle XIX. La qüestió, sempre però a nivell d'hipòtesi, resta oberta i descartar opcions per la localització del temple és encara precipitat.

Per consolidar la vinculació del temple de culte imperial amb l'administració provincial, tenim el paral·lel de la província Bètica que l'any 25 d. de C. demana al senat alçar un temple dedicat a Tiberi i la seva mare, éssent denegat el permís (FONTES VIII [1959], 5). És la província, la que demana construir un temple a Còrdova, possiblement intentant emular el gest de la Tarraconense de tant sols deu anys abans. Segons alguns autors l'ambaixada de Còrdova va desplaçar-se a Roma per demanar permís per aixecar un temple a August i Livia (TED'A [1989], 184). En la negativa del senat romà hi podem trobar un motiu coherent en la definició aquell mateix any de la Tarraconense i la Lusitània províncies imperials, i la Bètica senatorial (FONTES VIII [1959], 5).

Del mateix any 25 d. de C. ens arriba la notícia epigràfica de la descripció d'un conjunt arquitectònic a Ancyra de característiques molt similars a les del fòrum provincial de Tàrraco (TED'A [1989], 189). Aquest paral·lel encara no prou abundantment estudiat promet una aproximació d'arrel a la configuració urbanística i a l'origen estructural de la planificació axial de tipus hel·lenístic de Tàrraco.

Moneda de l'ara d'August segons Flórez.

És en època de Tiberi quan el culte a August arrela a nivell oficial, i ho fa partint de terres hispàniques, precisament on havia mostrat el major impuls de naixença. Tiberi es proposa la incorporació a l'estat del culte al seu predecessor. A Tàrraco prova d'aquest fet tenim les diverses encunyacions entre les quals hi ha les de l'ara i les del temple. Tal com manifesta M. Paz Garcia-Bellido (A.E.A. 61 [1988], 328) "la *dedicatoria deo Augusto* y no *divo Augusto* es lo que convierte a las piezas de

Tarraco en excepcionales. No se trata de una divinización post mortem, como fue inicialmente la de *Cæsar* y la de tantos otros emperadores romanos, sino una referencia a la divinidad que se posee por derecho propio, y referida, en este caso,

a la divina condició del Emperador, totavia en vida, testimoniada en Tarraco per el milagro." El miracle de referència és el de la palma que sobre el ara apareix a les encunyacions tarragonines. En l'aspecte iconogràfic l'ara no sembla distar massa del programa iconogràfic del recinte de culte superior de Tàrraco. De l'ara podem observar dos bucranis i un fris poc detallat però que sembla assimilar-se als del tipus de roleus. Ambdós components no son pas aliens als elements pertanyents als edificis de culte de temps de Vespasià. Com deiem abans la oficialització del culte a l'emperador August per part de Tiberi va ser un procés que partí de l'arrelament a les ciutats hispàniques, i entre elles Tàrraco especialment, de l'anomenada *devotio hispanica* a August. Per tant cal considerar que seria a partir de Tiberi, quan August esdevé element de culte estatal, d'integració necessària en qualsevol projecte de recinte de culte relacionat amb l'administració imperial.

L'any 26 d. de C. Tiberi deixa Roma i es retira a Capri deixant posteriorment el control a Saja. En aquest context Suetoni recrimina a l'emperador que descurés l'administració d'Hispania (FONTES VIII [1959], 9) la qual cosa podria tenir el seu reflex en les obres públiques de caire imperial. És evident que no fonamentem pas cap hipòtesi ferma sobre aquest punt, però tampoc creiem que sigui lògic relegar una informació d'aquest tipus. La política imperial del successor de Tiberi, Calígula no fou tampoc excessivament afortunada pel que fa a les seves repercussions a les províncies hispàniques. L'any 39, per exemple munta una expedició per lluitar contra ens germànics però amb la veritable intenció de saquejar les riques províncies d'Hispania i les Gàl·lies (FONTES VIII [1959], 9). L'interès per tant en iniciar o continuar projectes constructius de gran envergadura quedaria sotmesa a altres prioritats.

De l'any 50 aproximadament seria la datació dels estrats més antics del jardí de la catedral segons Hauschild (HAUSCHILD [1983], 93) i entre Claudi I i Vespasià segons altres autors (CIRC [1988], 84). Per tant a partir de l'any 50 i amb posterioritat a aquest van tenir lloc els treballs de la urbanització del recinte sagrat de Tàrraco (ALFÖLDY [1991], 43). Per Hauschild seria ja dins la primera meitat del s. I d. de C. quan es pot situar l'inici d'obres (HAUSCHILD [1983], 15). Les datacions del conjunt ornamental del fòrum possiblement no s'allunyen pas gaire de les dates que fixem. Concretament per un capitell de marbre de carrara trobat en el Seminari, es ve a donar una datació del 50 al 75 d. de C. (CIRC [1988], 85) (TED'A [1989], 160). La mateixa data es pot extrapolar pel nivell de construcció de la torre de l'antiga Audiència (TED'A [1989], 181). I tant sols el circ es retarda cronològicament fins a finals del segle I d. de C., encara que segueix emmarcat per la seva inclusió dins la gran reforma urbanística de la Part Alta de Tàrraco (CIRC [1988], 66).

D'altra banda la monumentalització de la basílica del Fòrum Local es duria a terme al voltant de l'any 50 d. de C. pel que es desprèn de la datació dels seus capitells (MAR-RUIZ [1986], 3).

L'any 61 d. de C. Galba és designat per ocupar el càrrec de *Legatus Augusti pro praetore* de la Tarraconense, durant 8 anys l'administrà, primer amb diligència però després descuradament per no fer-se sospitós a Neró (FONTES VIII [1959], 14). Precisament aquest període de govern de Galba sobre la Tarraconense és el que es podria sospitar com a moment de preparació o de projecte de l'adequació de la Part Alta de Tàrraco.

Un tema que no ha estat objecte d'estudi i de judici entre els investigadors és la possible influència que hauria tingut un esdeveniment tan important com l'incendi de Roma de l'any 64. Aquest fet hauria suposat de manera quasi segura

el desviament de fons i d'esforços constructius de diferents ciutats de l'imperi vers la capital víctima de les flames. Un testimoni en aquest sentit interessant és el fet que la ciutat de Lió després de l'incendi de Roma envia a aquesta ciutat la quantitat de 4.000.000 de sestercis per la seva reconstrucció. Malgrat això a l'hivern dels anys 64 al 65 Lió és destruïda per un incendi, i Neró torna a aquesta ciutat els diners que havia enviat per la reconstrucció de Roma. Aquesta iniciativa recaptatòria o de redistribució de recursos financers podia haver afectat perfectament també a de Tàrraco, i això hauria pogut significar l'aturada per alguns anys de les obres públiques de l'estat a la nostra ciutat (SPAZIO [1991], 84). Aquesta hipotètica aturada de les obres públiques a Tàrraco l'hem de concretar evidentment en la planificació urbanística de la Part Alta de Tarragona.

En aquell temps, l'any 64 d. de C. Marcial surt de Bilbilis en direcció a Roma (FONTES VIII [1959], 251), aquest autor no menciona en cap dels seus epigrames el complex arquitectònic provincial de Tàrraco. D'aquesta ommissió podriem deduir que al seu pas possible per Tàrraco en aquesta data les obres d'aquest fòrum no eren gaire avançades.

L'any 68 d. de C. Servi Sulpici Galba, governador de la Hispània Tarraconense és aclamat emperador pels pretorians instigats per Ninfidi Sabí. Un cop mort Neró, Ninfidi Sabí, *praefectus praetorii*, envia el seu amic Gelià a Hispània per informar-se de les activitats de Galba (FONTES VIII [1959], 20) Sobre Galba tenim notícies de càrrecs vinculats a la seva persona, del seu amant Icel, les monedes i sobre la mort ordenada per ell de dos enemics polítics seus (FONTES VIII [1959], 22). Galba tenia uns 63 anys en arribar al poder, i va ser assassinat el 15 de gener de 69, per tant va restar 7 mesos com emperador.

Respecte al *vetere templo Iovis* de Galba, el problema de la preexistència de temples a la Tàrraco d'abans de la construcció del Fòrum Provincial, és encara mancat de resposta clara. Si entre els anys 68 i 69 d. de C. es produeix l'episodi de l'ofertament de la corona d'or de l'antic temple de Júpiter per part dels habitants de la Tarraconense (FONTES VIII [1959], 19). Aquest fet estableix una vinculació entre els habitants de la província i culte a Júpiter; que havia de tenir obligatòriament la seva expressió física en l'existència a Tàrraco d'un temple a aquesta divinitat, al qual s'anomena "antic". La relació d'aquest temple és cada dia més llunyana als *clipei* de la terrassa superior de Tàrraco, i en el cas d'existir alguna relació aquesta ha de demostrar-se encara, així com també cal diferenciar el culte a Júpiter i el culte a Júpiter Ammó que testimonien clarament aquests relleus marmoris. D'altra banda els *clipei* tarragonins representen a part de Júpiter-Ammó, la Medussa i tenen el seu paral·lel més acceptat en el fòrum d'August de Roma, quedant per tant un cop més desvinculats d'aquesta habitual identificació.

Constatem que a Pompeia l'any 80 a. de C. es construí un temple a Júpiter (GARCIA [1979], 82); si el temple tarraconense d'aquesta divinitat fos d'una datació similar aleshores sí que es podria parlar de "vetere templo Iovis" tal com esmenta Suetoni a la Vida de Galba, XII, 1.

A partir de l'any 69 d. de C. Gai Plini Segon (Plini el Vell) es trobava per la Gàl·lia Narbonesa, Àfrica, la Tarraconensis i la Gàl·lia Bèlgica (FONTES VII [1987], 15) i en teoria hauria tingut la oportunitat de contemplar la construcció del recinte forense provincial de Tàrraco. No obstant això no hi ha cap esment a la seva obra que ens ho mostri, tant sols hi apareix un qualificatiu de Tàrraco, "opulenta" (Plini, II, 5, 90), que no és suficient per extreure'n altres conclusions.

LA CONSTRUCCIÓ DEL CONJUNT PROVINCIAL

Tot i que hi ha datacions més o menys precises, la major part d'autors contemporanis venen a situar la construcció dels recintes del Fòrum Provincial de Tàrraco a la segona meitat del segle I d. de C. i més específicament durant el regnat de Vespasià. Alguns autors situen la construcció del recinte de culte del Fòrum Provincial, o zona de temples entre els anys 69-70 d. de C. (TED'A [1989], 160). Aquesta datació sembla ser excessivament agosarada i deixa fora de consideració els resultats de les intervencions arqueològiques de Hauschild a la zona de Catedral, però tampoc està mancada de veritat.

L'elecció de l'indret a edificar sembla evident que vingué motivada pel desús progressiu com a campament militar que es trobaria situat a l'actual Part Alta de Tàrraco.

A Roma disposem d'un paral·lel situat entre els anys 69-75; es tracta del Fòrum de Vespasià al N.E. del Fòrum romà que va ser urbanitzat per aquelles dates.

Entre els anys 69 al 79 (època de Vespasià) la major part dels autors situen l'execució de la gran reforma urbanística de la Part Alta (AQUILUÉ-DUPRÉ [1986], 5) (ALFÖLDY [1991], 46). També alguns arqueòlegs llencen la hipòtesi de que el Fòrum p.H.c. sigui començat a utilitzar en època de Vespasià segons una marca de picapedrer (CIRC [1988], 84). L'afirmació de que el recinte sagrat s'utilitza en època de Vespasià (CIRC [1988], 85) sembla coherent des del punt de vista de que es produeix una estabilització del poder imperial, que havia estat realment traumàtica els darrers temps i més encara el darrer any. Amb Vespasià sembla més lògic entendre que es puguin emprendre obres públiques amb seguretat o que es reprenguin aquelles que es trobessin ja iniciades. És un moment òptim per a la reorganització provincial que coincidirà amb un període d'estabilitat política, necessari a totes llums per aconseguir culminar projectes d'envergadura.

Aquest impuls constructiu del l'àrea forense provincial de Tàrraco vingué a l'ensens d'una promulgació jurídic-política d'alt interès per als habitants de les terres hispàniques. Vespasià concedeix el *ius latii* a les províncies hispanes (TED'A [1989], 167) cosa que significa una revolució categòrica en l'estatut legal dels ciutadans de la Citerior. Precisant-ho més va ser l'any 74 d. de C. quan es modifica l'estatus jurídic d'Hispania (FONTES VIII [1959], 30). De fet Vespasià concedeix a tota Hispania el *Latium minus*, pel qual tots els *magistrati* obtenien el dret de ciutadania romana amb excepció dels decurions (FONTES VIII [1959], 31, 128). Era per tant un moment d'apogeu institucional concretat en el benefici personal als càrrecs de representació. Els motius que van induir a Vespasià a concedir aquest benefici als hispanes van ser el seu reconeixement explícit de que Hispania s'havia assimilat a la cultura romana, al mateix temps que agraià que les províncies hispanes havien pres durant la guerra civil part per la seva causa (FONTES VIII [1959], 31).

L'epigrafia ofereix un ajut limitat a la datació del conjunt forense doncs d'una inscripció fragmentària que conté el text: DIVO VESPASIAN i que sembla procedir de la Part Alta, Pere Batlle només ens proposa una datació entre els anys 69 i 79 d. de C. (BATLLE [1931], 344).

La ponderació sobre el moment de construcció i conclusió del Fòrum Provincial arriba quan s'exten la seva datació a tota la dinastia dels Flavis, és a dir quan es situa la datació del complex forense de la Citerior en "època flàvia", en la

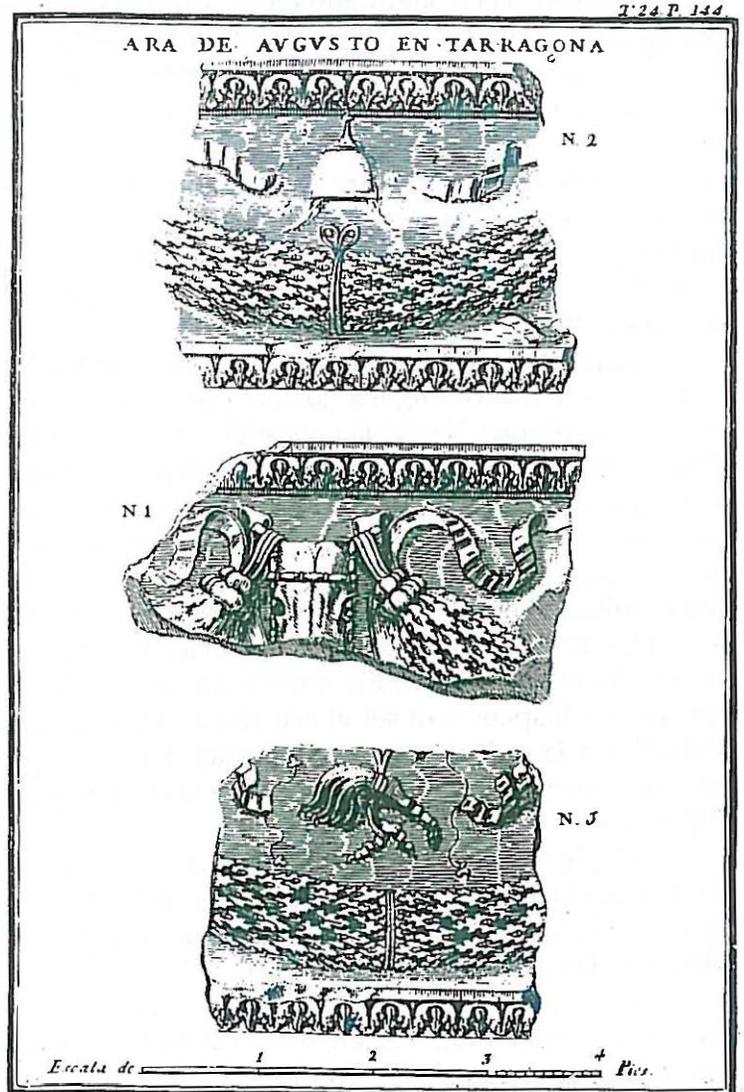

Inscripció segons Laborde

qual s'inclou també el circ. Aleshores el període de construcció del conjunt monumental s'exten del 69 al 96 d. de C. No obstant això resulta provat que dins d'aquest període de temps ja tenien lloc les reunions anuals al fòrum p.H.c. (GUIA [1991], 117) i que el recinte de culte hauria estat el primer en endegar el seu funcionament. Molt s'ha especulat sobre la data d'inici d'activitat del Fòrum p.H.c., però amb precisió encara no tenim més que una data *post quam* és segura aquesta funcionalitat. Es tracta de la data de l'any 70 d. de C. quan segons els testimonis epigràfics es comencen a col·locar els basaments de les estàtues del Fòrum p.H.c. (ALFÖLDY [1991], 38). Abans d'aquesta data no hi ha cap inscripció dedicada a cap sacerdot provincial (GUIA [1991], 69) (TED'A [1989], 157, 167) per la qual cosa hem de suposar que aquest aspecte del culte a nivell provincial no estaria organitzat a Tàrraco. Alföldy, per tant, acollint-se a les dades epigràfiques dóna com a data d'entrada en funcionament del fòrum l'any 70 i no l'any 69 com altres autors manifesten implícitament en datar-ho en època de Vespasià (ALFÖLDY [1991], 46).

Podem per tant manifestar que l'any 70 d. de C. apareix el càrrec *flamen provinciae Hispaniae citerioris* (CIRC [1988], 84) i que es documenta amb noms de flamines com ara Emili Fraternino situat entre els 70-79 (TED'A [1989], 186) i Postumi Fabullo entre els anys 70 i 90 (TED'A [1989], 186). De fet el programa iconogràfic d'un dels frisos conservats i atri-buïbles a la zona de culte, és de signe clarament al·lusiu als *flamines*, doncs en ell hi figuren a part de guirnaldes i bucranis l'*apexs*, *aspergillum* i *culter* elements rituals emprats pels *flamines*.

De l'estructuració del poder i dels càrrecs representatius dins l'administració forense de la Hispania Citerior ens en parlen diversos documents epigràfics datables al voltant del segle II d. de C. De la segona meitat del segle I o de la primera meitat del II es data un pedestal d'estàtua dedicat

Fragments de fris segons Flórez

a P. Licinius *flamen* de Roma i d'August MNAT 739 (MUSEU [1989]) Aquesta peça ens afirma rotundament l'estructuració cultural de Roma unida a August. Aquest fet és perfectament relacionable amb la situació de ple funcionament de les estructures arquitectòniques del Fòrum Provincial i de la definició del flaminat dual de Roma i August, idea clau per entendre el projecte iconogràfic de la macro estructura forense de la Citerior.

Un esdeveniment que es podria relacionar amb la definitiva amortització de la zona de caserna o campament militar de Tàrraco és la data del retorn i darrer pas per Tàrraco de la *legio VII*. Al voltant de l'any 74 d. de C. però no abans, es produeix el retorn de la *legio VII* a Hispània (FONTES VIII [1959], 27). Des d'aquest any la *legio VII* és la única que es troba a Hispània, tenia una dotació de 6.000 homes aproximadament i estava establerta a l'enclau de l'actual León, això fins al s. IV, quan una part es va traslladar a l'Orient (ARCE [1987], 72). El més interessant és que la fundació del recinte castrense de Lleó tingué lloc precisament l'any de retorn a Hispània de la Legió VII i de la seva definitiva instal·lació (AEA 64 [1991], 168). I aquesta data coincideix amb el moment de construcció de la Plaça de Representació del Fòrum p.H.c. de Tàrraco. Això ens permet sospitar que el trasllat o el pas definitiu de les tropes alliberà a Tàrraco d'un campament possiblement de grans dimensions que es trobaria ubicat a la part alta del turó, entre les terrasses superior i mitja.

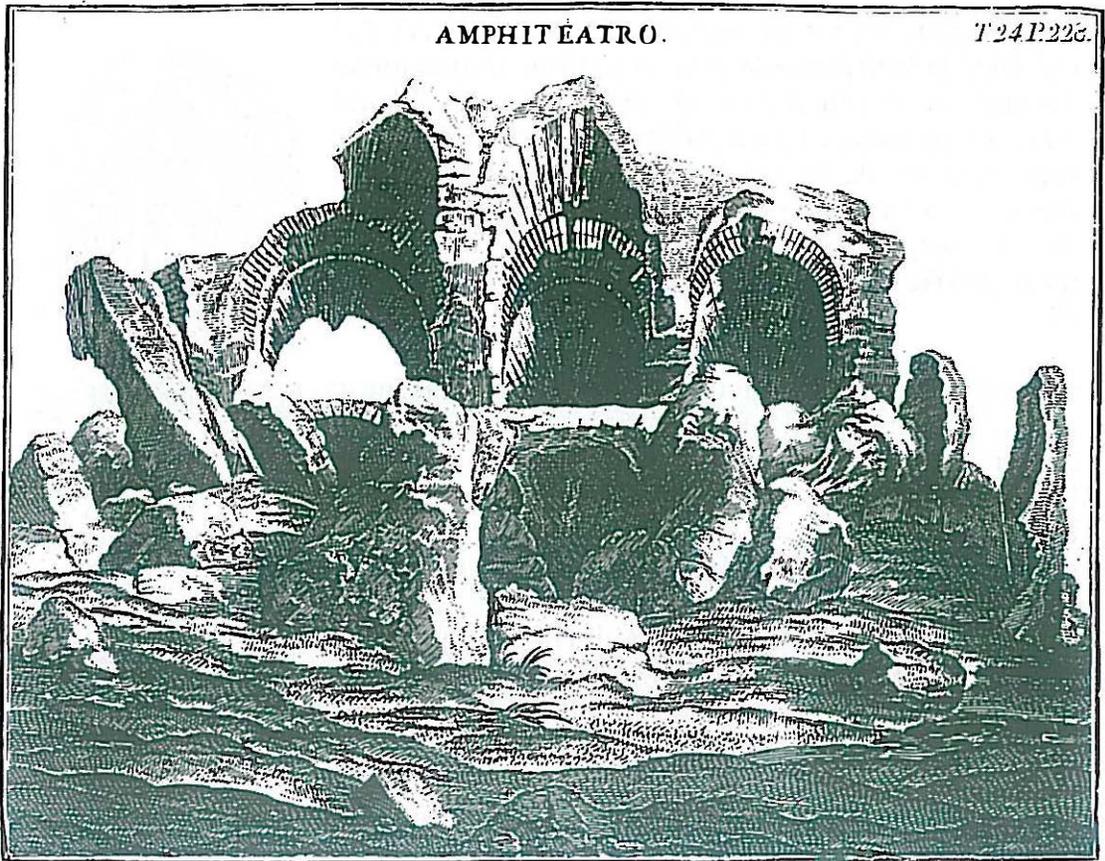
No podem oblidar tampoc en l'aspecte de contextualització del moment de construcció dels recintes forenses provincials de Tàrraco que al voltant de l'any 74 es duïen a terme arreu de l'imperi grans obres constructives i restauracions d'edificis públics (PÉREZ [1991], 90). Precisament a Roma entre els anys 75 al 82 es duïa a terme la construcció de l'amfiteatre Flavi o Coliseu de Roma, inaugurant-se l'any 79.

Al voltant de l'any 90 es produeix a Roma l'adeqüació del circ de Domicià per tal de canviar els espectacles de gladiadors pels jocs atlètics grecs. I coincidint amb aquest moment a Tàrraco, entre els anys 90 i 100, és a dir en època de Domicià es produeix la construcció del Circ (GUIA [1991], 80). Concretament a principis del regnat segons l'equip que excavà la zona de la capçalera del circ (CIRC [1988], 81).

La vessant edilícia dels *flamens* tarraconenses envers la mateixa ciutat serà realment important, si tenim en compte per exemple la construcció a inicis del segle II d. de C. de l'amfiteatre per un *flamen* de la p.H.c. (GUIA [1991], 80, 117). Aquest protagonisme en la vida de la ciutat, suscita una problemàtica jurídica i sembla intuir-se una minva del pes específic de la Tàrraco Colònia davant la Tàrraco capital de província. La construcció de l'amfiteatre no es vincula ja al projecte urbanístic de la part alta de Tàrraco. Es tria un espai extramurs, però pròxim al perímetre emmurallat, zona de possible domini de l'estat. La construcció de l'amfiteatre sembla voler afirmar que ja s'havien assolit completament les expectatives del conjunt dels edificis de la part alta. Ja s'haurien completat les seves decoracions i el seu ús seria definitivament normal.

Fragment de relleu segons Flórez

L'amfiteatre al s. XVIII, segons Flórez.

L'amfiteatre arriba per tant en un moment d'ús ple del Fòrum p.H.c., però el que és més interessant en un moment en el qual la vessant lúdica que aquest complex constructiu tenia –el circ– ja era també en ple funcionament i calia diversificar l'oferta d'aquest tipus a la ciutat. És transcendent que això vingui de la mà d'un *flamen*, un càrrec religiós imperial, que decanta la qualificació de l'edifici vinculant-lo també a la província.

El segle II d. de C. també ofereix una restauració de l'altre edifici d'espectacles tarragoní, el teatre. Aquest cop ignorem si la seva reforma vingué de la mà de l'estament polític provincial o del local, però torna a ser interessant observar que la recent implantació de circ i amfiteatre no afecten el teatre en la seva vida (GUIA [1991], 52).

Un aspecte interessant a relacionar amb l'acabament dels grans edificis públics de Tàrraco és el seu caire més estrictament ornamental. Els elements arquitectònics de marbre, els elements relivaris i l'estatuària van necessitar un col·lectiu relativament nombrós que treballés en ells. A Tàrraco existeix ben documentat el *Collegium Fabrum*, que entre altres funcions socials tenia cura de les qüestions edilícies i de la monumentalització de la ciutat. Resulta extremadament interessant observar la datació que Koppel estableix pel seu conjunt escultòric i que situa entre els anys 101 al 150 d. de C. (KOPPEL [1986], 16). Per algunes peces en concret la datació establerta per Koppel és del segon quart del s. II (època adrianea), aquest és el cas del bust de Minerva MNAT 12.259 (OBJECTE [1987]). És a dir, si tenim en compte la datació de l'amfiteatre i les datacions proposades per l'acabament dels recintes forenses de la part alta de Tàrraco, l'entrada en funcionament dels tallers dels *fabri* de Tàrraco arriba un cop ja s'ha posat fi a aquestes grans obres. Aleshores aquest col·lectiu de professionals ha de

diversificar la seva oferta i adreçar-la també a uns nous clients, no pas únicament l'estat com fins aleshores, sino més aviat a particulars. Volem intuir en aquesta tendència un canvi de sistemes de producció i de socialització del treball que afectà Tàrraco com a conseqüència del tancament del període constructiu. El fet d'establir la relació entre aquests factors creiem pot ser de gran utilitat per la comprensió de la Tàrraco de la primera meitat del segle II.

En un altre ordre de coses, però encara a inicis del segle II d. de C. tenim el testimoni de Luci Anneu Florus. La datació de la seva obra *Vergilius orator an poeta?* s'estima sobre els anys 102 al 106 d. de C. o lleugerament posterior, doncs s'hi esmenta el triomf d'Hadrià sobre Dàcia (FONTES VIII [1959], 290). En tot cas, la majoria dels autors s'inclinen a situar-la a inicis del segle II d. de C. (GUIA [1991], 117) (HÜBNER [1888], 47). El text en qüestió té una importància extraordinària pel que fa a la descripció de dos factors que podrien vincular-se al recinte de temples del Fòrum Provincial: el culte a Júpiter i els estendards de Cèsar.

Luci Anneu Florus, l'origen del qual ha estat tema de discussió entre els experts que han llençat diferents hipòtesis de treball al respecte, sembla que hauria estat natural d'Àfrica on hauria nascut al voltant de l'any 78 d. de C. Descendent de la família dels Sènecques hauria vingut a Tàrraco en època de Domicià. Per la seva obra utilitzà com a fonts, entre d'altres, els treballs de Cèsar, Virgili o Suetoni. La seva producció fou el model per autors posteriors com Orosi, Sant Agustí i Jeroni, gaudint fins l'Edat Mitja d'una gran difusió. Els seus principals títols són: *Epitome*, escrit en temps dels emperadors Hadrià i Trajà i que tracta de les Guerres que va tenir Roma fins a August, i *Vergilius Orator an Poeta?*, ambientada a Tàrraco, al voltant dels anys 102-106 d. de C.

El passatge que ens interessa de l'obra 'Virgili orador i poeta?' (II, 6-9) està ambientat en un jardí d'un temple de Tarragona, on el protagonista manté un diàleg amb un personatge de la Bètica, que tornant de Roma fou presa d'una terrible tempesta. El ventall de dades que aquest text ens ofereix de la ciutat és molt ampli. El text traduït és com segueix: "Si els fets em neguen Roma com a pàtria, que pugui, almenys, romandre ací. ¿Què us diré, sino que l'habitud és una força poderosa? Doncs mireu la ciutat m'ha encisat amb la seva hospitalitat, em sembla que fins per qui hagi viatjat molt, és el més plaent de tots els llocs propis per al descans. Els seus habitants són honorats, ordenats i amables: no s'abraçen dessegida al coll dels estranys sino que, primer els proven, però aleshores els acullen hospitalàriament. El clima és admirablement dolç i l'any com una primavera continua. La terra, fèrtil als plans i sobretot als pujols - car mira d'assemblar-se a les vinyes d'Itàlia i li compara els seus bancals-, no s'avergonyeix d'una llarga tardor. I

Clipe de Júpiter Ammó, segons Virgili

per si encara això no és prou, la mateixa ciutat fou fundada sota els més nobles auspicis, car a més dels estandards de Cèsar, que ostenta, triomfs als quals deu el seu nom, la seva noblesa té també un origen estranger. Perquè, si pares esment en els seus temples antics, és ací on es ret honor a aquell raptor ornat de corns que, emportant-se'n la noia de Tir, i després d'haver-hi joguinejat per totes les mars, va jaquir-la ací, on es quedà, i després, oblidat de la noia que portava, sobtosament s'enamorà del nostre ribatge." L'autor adreça als lectors o oients a l'imatge dels *vetera templa* de Tàrraco en els quals segons ell es ret honor a Júpiter. D'aquesta qüestió és convenient de que fem atenció a que l'autor es refereix als temples, en plural. Però no menys interessant resulta la qüestió dels *Cæsaris vexilla*. Els estandards de Cèsar havien de ser custodiats en un temple, els paral·lels de Roma així ho semblen exigir. No ens pertoca resoldre definitivament la disquisició sobre si la pluralitat de temples esmentats per Florus com a vinculats a Júpiter significa, que com a mínim s'havia establert ja una dualitat, entre el temple "antic" possiblement de titularitat colonial i el temple nou possiblement de titularitat estatal. Els mots de Florus poc comprometen la mateixa consagració a Júpiter únicament d'aquests temples, simplement dona un crit d'atenció al lector sobre els temples, omitint més detalls que podrien haver resolt la qüestió.

ELS MONUMENTS PROVINCIALS DE TÀRRACO A L'ALT IMPERI

És de tots coneguda la visita que Hadrià va efectuar els anys 121-122 a les províncies occidentals de l'imperi. En aquella ocasió el periple imperial va transcórrer per les Gàl·lies, les províncies renanes i danubianes, Bretanya i després de tornar a passar per les Gàl·lies va arribar a Hispània (FONTES VIII [1959], 39). Una dada interessant és que coincidint amb l'estada d'Hadrià a les Gàl·lies es duen a terme diverses obres públiques. Encara que els autors antics situen l'estada de l'emperador a Tàrraco l'hivern del 121 (RECASENS [1966], 142) (HERNANDEZ [1892], 2 P. 53) (FLÓREZ [1769], 87). Tot sembla indicar que aquesta es produí a finals del 122 i es perllongà fins la tardor del 123. Segons les Fontes l'estada d'Hadrià a Tarragona es concreta l'hivern dels anys 122-123 (FONTES VIII [1959], 39). De fet a la primavera del 123 Hadrià abandona Hispània passant per Gades a la Mauritània (FONTES VIII [1959], 40).

Bust d'Hadrià, segons Piferrer i Pi Margall

De les activitats d'Hadrià durant la seva estada a Taragona sobresurt la referència de la restauració per ell efectuada del temple d'August l'any 122 (ALFÖLDY [1991], 47) (FLÓREZ [1769], 142) (TED'A [1989], 160). Hadrià restaurà el temple d'August però, el que és més important és que fos el mateix emperador el que carregués amb totes les despeses tal com implica el text *ubi sumptu suo aedem Augusti restituit* (ELI SPARTIÀ, Vida d'Hadrià, XII, 3-5).

Seria possible relacionar l'estada d'Hadrià a Tàrraco amb una nova reorganització dels càrrecs funcionamentals de manera que, l'any 122, es documenten a través d'inscripcions un *flamen* provincial *curator templi* i el càrrec de *praefecto murorum*

Inscripció segons Laborde

(RIT, 264) (TED'A [1989], 153). Creiem que és precis vincular el càrrec de *curatori templi* amb la restauració del temple d'August esmentada a les fonts. De l'activitat constructiva o reformadora d'antics edificis de culte –concretament de l'esmentat temple d'August– podria formar-hi part el capitell corinti de marbre procedent del recinte superior de Tàrraco MNAT 34.252 (OBJECTE [1987]).

També durant l'estada hadriana a Tàrraco, tenim constància de la celebració d'un *conventus* per tot Hispània. Aquesta assemblea segons alguns autors només va ser de caire provincial (GUIA [1991], 117) (LABORDE [1974], 170, nota 13) però possiblement revestiria un caire especial doncs en algunes monedes coetànies apareix la llegenda de *restitutori Hispaniæ* referint-se a aquest emperador com a reformador d'Hispània (FONTES VIII [1959], 40). També durant la seva estada a la ciutat l'emperador fou blanc d'un atemptat frustrat (ALFÖLDY [1991], 38). Tal com ja hem esmentat abans l'any 70 d. de C. és el de la primera documentació tarragonina d'un *flamen*. Però aquest càrrec religiós provincial tindrà una pervivència ben notable pel que fa al seu desenvolupament a la capital de la Citerior.

Entre els anys 85 al 150 d. de C. tenim datat un pedestal dedicat a L. Minici *flamen* de Trajà MNAT 683 (MUSEU [1989]). Altra documentació sobre els *flamines* tarraconenses ens ve també per les fonts que a darreries del segle I (entre els anys 98-99) ens documenten la figura de Voconi Romà, aleshores *equus romanus*, a través d'una carta de Plini el Jove a L. Neraci Prisc, llegat de Pannonia, en la qual li recomana aquest Voconi Romà, abans *flamen* de la Hispània Citerior (FONTES VIII [1959], 277)

De mitjans del segle II d. de C. tenim la RIT 307, que és una inscripció d'un *flamen* p.H.c. pel que fa a la dispersió espacial de procedència dels *flamines* cal observar la consideració que fa Alföldy quan afirma que majoritàriament provenien de municipis petits, concretament durant la segona meitat del segle II d. de C. (ALFÖLDY [1991], 61).

Al voltant del 161. tenim la RIT 291, que és una dedicatòria de la p.H.c. a Titus Manili Siló, *flamen*.

Entre els anys 170 al 180 d. de C. es deixa de documentar el càrrec de *flamen provinciae Hispaniæ citerioris* (CIRC [1988], 84) que semblava que havia acaparat bona part de la funcionalitat religiosa del fòrum p.H.c. Es dona la circumstància de que l'entorn en el qual es produeix aquest final documentat del càrrec sigui coincident en el temps amb la invasió dels *mauri* a Hispània del 170-171. Aquesta primera incursió dels *mauri* (ARCE [1987], 35) (AEA 54 [1981], 102) va constituir realment una razzia de les tribus dels *mauri* a la Bètica, contra la qual intervingué un destacament de la Legio VII (ARCE [1987], 73). Les invasions mores a la Bètica es situen segons Josep Corell entre els anys 170 i 180, basant-se en una inscripció de Luci Corneli Potito (AEA 61 [1988], 298) que podem constatar és

contemporània amb el període que estudiem. Encara del 180, *circa*, és un pedestal de l'estàtua de Ulpius Reburus, *flamen* del *conventus Bracarum* MNAT 701 (MUSEU [1989])

Segons Alföldy és en temps de Còmonde o Septimi Sever (180-211) quan es data la darrera inscripció a un *flamen* tarraconense (ALFÖLDY [1991], 60)

Finalment cal dir que de la segona meitat del s. II. d. de C, és el pedestal d'estàtua de Valeria Fida, *flaminica* del *conventus Carthaginensis* MNAT 705 (MUSEU [1989]), que ve a coincidir també amb l'acabament d'aquest tipus epigràfic.

Tot i que s'allunya del nostre propòsit inicial d'aquest estudi resulta interessant valorat el context en el qual es produeix l'extinció formal del flaminat a Tàrraco. El moment que les fonts epigràfiques clouen la seriació de flamines és centra a partir del 170 al primer quart del segle III d. de C. En aquest període cal valorar l'àmplia inestabilitat política a l'imperi documentada a través de la invasió dels marcòmans a Itàlia (171 d. de C.) (AEA 54 [1981], 106) la ja descrita dels *mauri* a la Bètica (171-172 d. de C.) (AEA 54 [1981], 106) (ARCE [1987], 38) coincidint amb l'aixecament de les muralles de Munigua (AEA 54 [1981], 107), la sublevació de Lusitània (FONTES VIII [1959], 41) i la revolta dels *Bucolici* que foren reduïts per Avidi Cassi (entre els anys 172-173 d. de C.) (AEA 61 [1988], 302) i la segona segona incursió dels *mauri* (ARCE [1987], 35) en època de M. Aureli (177-178 d. de C.) (ARCE [1987], 42) (AEA 54 [1981], 102).

L'any 180 Roma sembla allunyar el perill dels *mauri* momentàniament (ARCE [1987], 44), però continuen les revoltes i insurrecció a la Lusitània (AEA 54 [1981], 102).

Les inestabilitats polítiques lluny de ser sufocades es multipliquen, així entre el 186 i el 188 a la Gàl·lia bandes d'esclaus sota les ordres de Maternus saquegen els camps. Les repercussions hispàniques d'aquesta revolta encara no s'han estudiat amb suficient profunditat però Arce ja les intueix (ARCE [1987], 35) (AEA 61 [1988], 102). La informació que tenim sobre aquests esdeveniments procedeix d'Herodià qui escriu al voltant del 240 (ARCE [1987], 48) que ens manifesta que Matern, va fer desertar un exèrcit i aplegar bandolers que saquejaren diverses ciutats de les Gàl·lies i Hispània, alliberant malfactors, i finalment aquest personatge passà a Itàlia on va ser ajusticiat (FONTES VIII [1959], 43) (ARCE [1987], 47).

Entre el 187 i el 188 la pesta que havia començat el 166 a Roma es torna a reproduir amb més virulència delmant la població de Roma molt considerablement (provoca segons algunes fonts uns 2.000 morts diaris a Roma).

En aquest context històric ens arriba una interessant al·lusió a l'estat del temple tarraconense d'August que es produeix al voltant de l'any 178. En aquesta ocasió trobem documentat que Septimi Sever, en qualitat de governador de la Tarraconense (RECASENS [1966], 142) o tant sols com a ajudant del governador (GUIA [1991], 117) tingué un somni premonitori en el qual li era manifestada la necessitat de restaurar el temple d'August (GUIA [1991], 117). Septimi Sever tindria el càrrec probablement de *legatus iuridicus* en qualsevol dels districtes de la Tarraconense (FONTES VIII [1959], 43) i el text referit és dels escriptors de la *Historia Augusta* i apareix concretament en la vida de Sever (III, 3-4). La traducció d'aquest text força interessant pel que fa al temple d'August de Tàrraco diu: "Després de designat Sever pretor per Marc als seus 31 anys d'edat fou enviat a les Hispànies, i es diu que allí primer somnià que se l'ordenava restaurar el temple tarragoní d'August que ja era desmoronant-se; després, des del cim d'un turó

altíssim veia l'orbe romà i a Roma, i cantant i tocant a l'unísson a totes les províncies, les unes amb una lira, les altres amb la veu i algunes amb la flauta".

Tot i que a partir del 180 Roma controla novament la situació de les invasions mores a la Bètica (AEA 61 [1988], 303) uns nous elements desestabilitzadors es sumen als ja existents, les noves religions. És aleshores quan apareixen nous rivals al culte imperial, els cultes orientals i el cristianisme. L'any 180 d. de C. escriu Irineu de Lió fent l'esment més antic de l'existència de cristians a Hispània (FONTES VIII [1959], 42)

El 192 Còmmode és el·liminat, i l'imperi és en mans dels pretorians (ARCE [1988], 177). L'economia entra en un període de debilitat (al voltant del 195 d. de C.) de manera que les arquees de Roma són quasi buides i Septimi Sever devalua el denari de plata un 50% del que era a l'època d'August.

Un nou problema es vindrà a unir a la ja més que inestable situació política, entre els anys 195-197 té lloc la usurpació de Clodius Albinus. Les seves repercussions a Hispània (ARCE [1987], 35) (AEA 54 [1981], 102) seran notables doncs aquest personatge que comtà amb el suport del senat i les províncies occidentals, es proclama emperador, desencadenant-se el 197 la guerra civil hispana. Per si fos poc les fonts de la Tarraconense ens parlen del governador de Tàrraco, Luci Novio Rufo, que havia pres partit per Albí. En aquest context tenim també notícia de que alguns ciutadans van ser executats (ALFÖLDY [1991], 39) i no dubtem que es tractaria majoritàriament de càrrecs públics que haurien pres partit "inadequat". Amb la mort d'Albí aprop de Lió (FONTES VIII [1959], 44) i la seva derrota es confisquen les propietats als seus seguidors (ARCE [1987], 50). Entre d'altres el 197 és executat el senador Fabius Paulinus (ALFÖLDY [1991], 73). A Tàrraco es constata la presència de soldats de la *X gemina* (ALFÖLDY [1991], 57) i segons alguns autors s'interrompen les reunions de l'assemblea provincial i s'abandona el teatre (GUIA [1991], 117) D'aquesta manera tindriem documentat el final d'un període en l'administració provincial de la Citerior que havia començat amb la construcció del complex forense tarragoní.

Ben a darreries del segle II, l'any 198, soldats hispànics lluiten contra les tropes de l'usurpador Clodi Albí (ARCE [1987], 73), i aquell mateix any es produeix l'arribada de Tiberius Claudius Candidus a Tàrraco per reprimir la rebel·lió dels partidaris de Clodius Albinus (AEA 54 [1981], 114).

En aquest context (finals del s. II d. de C.) desapareixen les estàtues dels *flamines* i són reaprofitades amb altres usos, fet constatable amb els seus basaments (TED'A [1989], 191).

En aquesta situació de crisi la reorganització no tardaria en arribar i l'administració sofreix una reforma important. Entre els anys 211 al 217 Caracalla crea noves províncies dins l'antiga Tarraconense: Cartaginensis, Gallaecia i Balearica (RECASENS [1966], 161). Queda separada per tant de la Tarraconense Astúries i Gal·lícia que anomena *Hispania nova citerior Antoniniana* (FONTES VIII [1959], 45). La creació de la Galleacia arriba concretament l'any 212 (PÉREZ [1991], 91), moment en el qual es produeix l'extensió de la ciutadania romana a tots els habitants lliures de les províncies (PÉREZ [1991], 91).

L'any 218 es produeix l'ascensió d'Heliogàbal al poder i és en aquest moment quan tenim constància epigràfica d'una gran reforma de l'amfiteatre. Com hem vist anteriorment, l'amfiteatre havia nascut com a projecte d'un *flamen Romæ Divorum et Augustorum*, vinculat al poder provincial. En aquesta nova ocasió es torna a reafirmar aquest edifici d'espectacles com a vinculat al poder imperial (DUPRÉ [1993], 26) (ALFÖLDY [1991], 39, 53). La data exacta sembla que convé situar-la en un moment imprecís del regnat d'Helagàbal que va anar de 218

a 222 d.C. (ARBELOA [1990], 39). Les millores dutes a terme en aquesta ocasió haurien pogut incloure la construcció de la fossa doncs no hi han estat trobades monedes fins a Galiè (mitjans de s. III) (ARBELOA [1990], 47).

Per si la documentació epigràfica no fos suficientment confusa, en una època relativament tardana tenim una inscripció que ve a modificar l'estructuració urbanístic-religiosa de la ciutat, i que suposà un dels darrers intents de redreçament de la ciutat en època antiga. Datable entre els anys 286 i el 293 en temps dels emperadors Dioclecià i Maximià, l'autoritat imperial ordenà la construcció d'un *porticus Ioviae* (ALFÖLDY [1991], 40). Tot i que alguns autors més antics ofereixen variacions en la situació temporal d'aquest fet (Sánchez i Batlle el situa entre 286-305 (SANCHEZ [1957], 10) (BATLLE [1931], 345) Gudiol ho situa el mateix any 286 (GUDIOL [s.d.], 19).) Les úniques propostes acceptables per ubicar aquest temple semblen ser les de l'àmbit del Fòrum Municipal o el Provincial. Tot i que el document epigràfic al qual fem referència es troba a la Necròpolis, la qual cosa significaria que procedeix de l'àrea del Fòrum Local alguns autors proposen que es referís a una possible ubicació a la Part Alta, però heus ací que incorrem en superposició amb un altre recinte porticat, evidentment de construcció molt anterior i perfectament documentat. En el cas d'acceptar la hipòtesi de la localització a la part alta, la nostra proposta va en el sentit de que cal interpretar l'objecte d'aquesta inscripció com una prova d'una nova reforma del recinte porticat del culte de la terrassa superior de Tàrraco i no pas com la construcció d'un nou recinte de culte, que resultaria només remotament possible en aquesta època. Dedicatari d'aquest text epigràfic és T. Iulius Valens, governador amb el títol de *praeses provinciae Hispaniae citerioris* (ALFÖLDY [1991], 56), que un cop més posa en relació directa l'autoritat imperial amb el culte de Júpiter a Tàrraco.

El problema de la identificació dels recintes de culte de la Tàrraco alt-imperial, i sobretot el tema de la identificació i adjudicació d'espais diferenciats pels temples d'August i de Júpiter resta encara sense resolució definitiva. En aquest text epigràfic de darreries del segle III es posa a prova un cop més l'habilitat dels historiadors i arqueòlegs de Tarragona per ubicar el pòrtic del temple que s'hi descriu. De l'anàlisi minuciosa del text de l'inscripció tenim que estructures que poguem caracteritzar com a pòrtics, només ens consten documentades arqueològicament a la part alta de Tàrraco. De temples de domini imperial sembla que no tenim altra alternativa que ubicar-los també en la part alta. Amb això no descartem l'existència d'un possible temple de Júpiter en l'àrea de la colònia tarragonina, però aquest té més sentit en períodes de puixança local i relativament més antics, és a dir en època tardo-republicana i els primers temps de l'alt-imperi. El moment en el que ens trobem és però un període de decadència del poder local en el qual ja eren perfectament possibles immiscussions del poder provincial en l'àmbit local.

En tot cas és imprescindible la localització de vestigis arquitectònics d'aquesta època per tal de relacionar-los amb la construcció esmentada. Des d'aquest punt de vista tant sols l'arqueologia pot donar una resposta a l'interrogant històric plantejat.

De darreries del segle III tenim localitzats en l'estudi de Montserrat Recasens diversos capitells que podrien ser els corresponents a les estructures porticades esmentades en el text epigràfic que analitzem. Un conjunt força notable el conformen els capitells jònics que cronològicament són situats entre finals del segle III i el IV, també un grup interessant el formen els corintis i els corintitzants (RECASENS [1979], 130-131). Adscriure aquest capitells al *porticus Ioviae* és encara

prematur però no dubtem que un estudi estilístic més aprofundit pugui arribar a donar el resultat desitjat.

Refrendant el canvi polític en l'organització de l'estat, la construcció del *porticus* esmentat coincidiria en el temps amb l'inici de la *tetrarquia* encetada per Dioclecià el 293. Aleshores l'imperi romà és dividit en dos *augustas* que tenien dos cèsars subordinats: Dioclecià (august) i Galeri (cèsar) regnen l'orient i Maximià Herculi (august) amb C. Flavi Valeri Constanci (cèsar) a l'occident. Segons Lactanci el govern d'Hispania quedà assignat a l'August Maximià (FONTES VIII [1959], 52). A aquest canvi en el sistema de govern succeirà al poc temps una nova reestructuració territorial. El 297 té lloc l'ordenació per províncies de Dioclecià (MATEU [1947], 7) (PÉREZ [1991], 91). En ella Hispania es divideix en 6 províncies: Bètica, Lusitania, Cartaginesa, Gallècia, Tarraconensis, Mauritania Tingitana. En aquesta mateixa data té el seu origen el Latèrcul de Verona (FONTES VIII [1959], 53) i totes aquestes províncies estaven incloses dins la *diocesis Hispaniarum*, que era la unitat administrativa de rang superior (ARCE [1987], 69) i era administrada per un vicari.

LA FASE TARDO-ANTIGA DE LA CIUTAT

A partir de la segona meitat del segle III i el ple segle IV la ciutat es replega a la Part Alta. La zona d'hàbitat s'hi trasllada (TED'A [1987], 182) segons tots els indicis arqueològics, tant positius com negatius. És a dir, l'abandonament de la zona d'hàbitat intramurs de la ciutat alt-imperial és clara, s'abandonen els edificis públics de la colònia, com ara el Fòrum Local i el teatre.

Segons l'estratigrafia estudiada per Hauschild a la segona meitat del segle IV es data l'estrat posterior a l'abandonament o destrucció dels edificis de la terrassa superior (HAUSCHILD [1983], 125) Aquesta datació és ben coincident amb la de la ruïna del Fòrum Local (RECASENS [1966], 156) (KOPPEL [1986], 11). El conjunt de monedes que ens ho data anaven del 333 al 361 segons Sánchez (SANCHEZ [1957], 10), a més la destrucció del fòrum coincideix segons Sánchez amb el tresoret de la plaça de Toros (SANCHEZ [1957], 11). De fet com que la datació del conjunt de monedes va des del 333 al 361, Serra-Vilaró data la destrucció del conjunt monumental amb posterioritat a aquesta darrera data (SERRA [1932], 59). Un lot de monedes monedes de Gracià (367-383) trobades a l'amfiteatre que datarien juntament amb les àmfores el nivell sobre l'arena de l'amfiteatre (ARBELOA [1990], 44). A aquest fet hi podem sumar la datació del 379 al 395 corresponent a la darrera moneda trobada a la necròpolis de la Tabacalera que és de Teodosi I. Això voldria dir segons Serra-Vilaró que al voltant del 400 els cristians de Tarragona es deixen d'enterrar en aquesta àrea de Necròpolis (SERRA [1935], 84)

Amb l'edicte de Teodosi, el cristianisme esdevé religió oficial (Cod. Th. XVI, 1,2) de forma que la nova religió va prenent posicions. Evidentment els símptomes de que una religió s'imposava primer eren febles, actes simbòlics com el que s'esdevé a la seu del senat romà quan el 380 els cristians fan treure l'altar i l'estàtua de la Victòria. Actes com aquest degueren tenir els seus paral·lels, òbviament indocumentats a Tàrraco. Per tant cal creure que en dates no llunyanes a aquesta, el recinte de culte del fòrum provincial perdria definitivament la seva antiga funcionalitat religiosa imperial. D'aquesta manera s'obriria la possibilitat de reutilitzacions de l'espai per la pròpia administració o bé seria l'església cristiana la que l'ocuparia per les seves funcions.

Relleu de Casa Canals

Del 24 de febrer de 391 és l'edicte de Teodosi prohibint les religions paganes a Roma (AEA 54 [1981], 141) el mateix any es prohibeixen a Egipte i el 8 de novembre queda extesa a tot l'imperi la prohibició de cerimònies paganes (AEA 54 [1981], 141). A partir d'aquell moment la major part de temples pagans que quedaven son destruïts. Tàrraco no degué ésser una excepció en aquest sentit i si els temples no eren ja reutilitzats com a esglésies cristianes, al voltant d'aquesta data es va haver de produir el canvi de funcionalitat religiosa de l'àrea de culte del fòrum p.H.c. Molt aprop d'aquesta data, el 393, trobem la inscripció funerària cristiana més antiga de la necròpolis datable (ALFÖLDY [1991], 89) RIT 944 (TED'A [1987], 188) (SERRA [1935], 84), que ve també a corroborar un cop més aquest canvi en l'imperi en l'àmbit local.

Una llei del l'any 397 recollida en el còdex Teodosià instava als governadors de les províncies a construir muralles a les ciutats o bé a reforçar les antigues (C.Th. 15.1.34) per aquesta finalitat es permetia emprar materials procedents de la demolició de temples (C.Th. 15.1.36) (AEA 64 [1991], 328). A Tàrraco encara no ha estat documentat aquest fet, però ens sembla que seria perfectament possible vincular-lo amb refets de la muralla. Fins i tot, sense voler establir més que una hipòtesi, recordem l'existència d'elements d'un fris amb bucranis integrats com a carreus en la muralla del passeig de Sant Antoni, a l'alçada dels primers balcons de casa Canals.

Les reformes urbanístiques que tingueren lloc en el segle V a la part alta de Tarragona les tenim documentades arqueològicament per T. Hauschild. En aquesta època es realitzaren reformes a la muralla segons es desprèn de l'excavació de la Torre de Minerva, la cambra interior de la qual és cegada en aquest segle i també és closal'espitllera (AEA 64 [1991], 332). En aquest mateix moment és possible establir la datació de les muralles tardoromanes de Barcelona en base a unes troballes numismàtiques del s. IV i una de Màxim Tirà datada al voltant del 409 d.C. segons Ramon Járrega (AEA 64 [1991], 326). Del segon quart

del segle V o mitjans d'aquest segle és la datació de les remodelacions de la muralla de Tarragona segons un fragment de sigillata africana D corresponents a una base amb peu alt, aquestes reformes han d'estar en consonància amb la transformació de la zona pública de la ciutat que passa a destinar-se a hàbitat (AEA 64 [1991], 332).

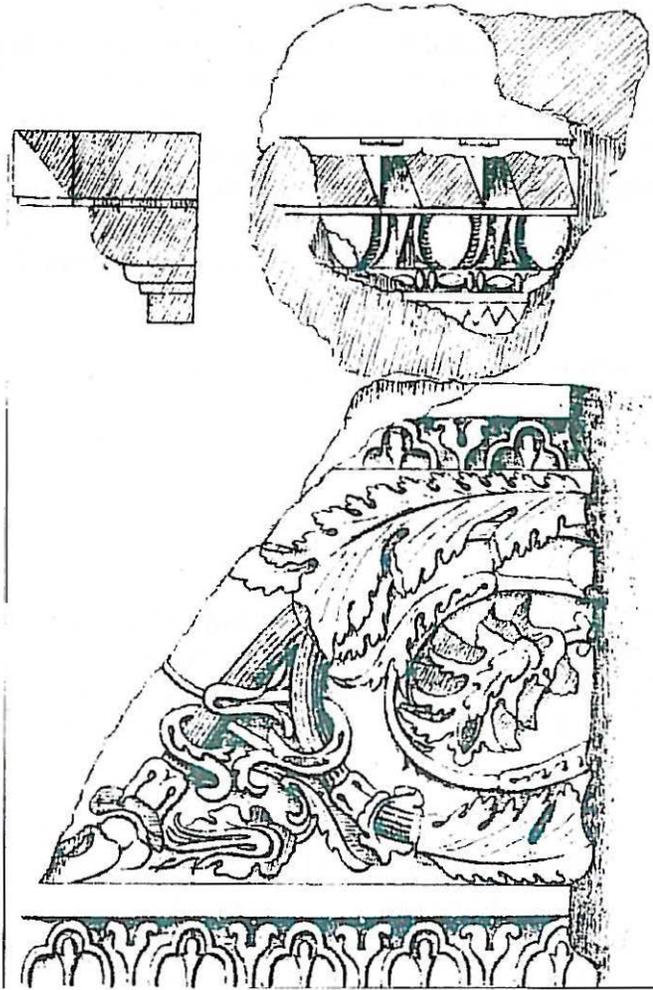
L'ocupació de la Part Alta degué iniciar-se per les zones exteriors als recintes de titularitat pública. Per l'ocupació de l'espai veí a la plaça de representació del fòrum p.H.c. és interessant la datació proposada per Berges del material ceràmic procedent de la plaça Rovellat que es situa a la primera meitat del segle V (R.A.P. 2 [1992], 190).

Aquest fet s'uneix a una consideració de Serra i Vilaró segons la qual entre els anys 400 al 476 la població seria molt reduïda, a la llum dels pocs enterraments de la necròpolis segons Serra-Vilaró (RECASENS [1966], 173). Aquesta darrera dada caldria però resituar-la després de les troballes de diverses noves zones de necròpolis en els darrers anys.

Tot i que el 406 encara existeixen encara estàtues d'emperadors ornant edificis públics segons es dedueix del CTh 15.1.44 (ARCE [1987], 153) un edicte del *Codex Theodosianus* de 15 de novembre de 407 ordena la retirada de les estàtues dels temples i dels *fana*, la destrucció de les ares i la destinació dels edificis *ad usum publicum* (AEA 54 [1981], 142). Aquesta data torna a ser complementària pel que fa a la datació del final del culte pagà a la zona alta del recinte forense de Tàrraco.

A mitjans del segle V es comencen a localitzar zones d'hàbitat a la Part Alta de Tàrraco. Tot i que les dades són preferentment estratigràfiques i les restes constructives són poc significatives tant al carrer de Santes Creus (TED'A [1989b]), com a la plaça dels Àngels, com a la plaça Rovellat, al Claustre de la Catedral o al carrer Vilarroma es localitzen estrats que mostren clarament el canvi funcional del recinte forense, que es converteix en zona d'hàbitat.

El darrer període d'ús parcial del Fòrum p.H.c. ens vindria donat per la darrera inscripció imperial a Tàrraco dedicada als emperadors Leo i Anthemi datable entre els anys 468 i 472 (SCHULTEN [1948], 69) (ALFÖLDY [1991], 85) En aquest període alguns autors consideren que una part del fòrum p.H.c.

Fragments de fris segons Albiñana-Bofarull

conservava encara la seva funció (GUIA [1991], 70) la qual cosa és absolutament evident. Com també resulta clar que l'àmbit de la plaça de representació i els seus voltants per aquest temps ja havien estat ocupats com a zona d'hàbitat. El que mancava és delimitar quines són les zones que primer perden la funció administrativa o política i quines les que la conserven. Encara que sigui a nivell de simple hipòtesi, sembla fàcil interpretar que els espais que conservarien funció político-administrativa serien els edificats. Torres, pòrtics i criptopòrtics es mantindrien sota el poder estatal, mentre que la ocupació com a zona d'hàbitat s'aniria extenent pel centre de la plaça de representació. En un segon moment serien els pòrtics el que serien ocupats per la població, mentre que les altres estructures arquitectòniques més fortes quedarien reservades encara a l'autoritat estatal.

En el darrer quart del s. V està datat l'abocador de l'antiga Audiència produït posteriorment a l'amortització i inutilització del sistema d'accés sud-occidental del fòrum p.H.c. segons Aquilué (R.A.P. 2 [1992], 181). Al voltant d'aquest període queda establerta la datació (475-525 d. de C.) de les estructures àuliques aparegudes al col·legi d'Arquitectes (ACTA V [1992], 70) que suposen la primera reforma tardo-antiga d'importància considerable en el recinte superior de Tàrraco. En aquests treballs de reforma queda abandonada l'estructuració urbanística que s'havia mantingut fidelment d'ençà el segle I d. de C. Òbviament això ha d'implicar la modificació de l'ús del recinte i el canvi en la seva funció específica.

Si hem de relacionar l'ocupació definitiva de la Part Alta com a zona d'hàbitat, incidint també sobre edificis fins aleshores de titularitat pública, és a dir els del fòrum p.H.c., amb algun esdeveniment polític transcendent, el més lògic és que sigui l'entrada de Tàrraco en el regne visigot de Tolosa. El 476, en època d'Euric es produeix la caiguda de Tàrraco (ALFOLDY [1991], 85) (SERRA [1936], 91) (PALOL [1953], 43). Tàrraco perd la capitalitat (GUIA [1991], 118) (SCHULTEN [1948], 69) i per tant els edificis d'administració de l'estat perden la seva funció. La caiguda de Tàrraco va unida al temps a el final de l'imperi d'Occident (RECASENS [1966], 185). Aquesta situació de trànsit sembla que va ser traumàtica per Tàrraco com es constata amb la destrucció de la basílica cimiterial segons Serra i Vilaró el mateix 476 (PALOL [1953], 94). Per Serra i Vilaró la necròpolis de la Tabacalera també queda abandonada en aquell context (SERRA [1935], 86), doncs de finals del segle V es data un estrat de destrucció de 20 a 30 cm. (SERRA [1936], 87).

El canvi d'ús de la zona de temples o recinte sagrat del fòrum p.H.c. arribarà constatada arqueològicament per diversos enterraments localitzats al claustre de la catedral que Hauschild data entre el s. V i el VI (TED'A [1987], 200, nota 247).

Amb tot, la situació de replegament de la zona d'hàbitat de la ciutat no sembla que hagi de considerar-se tan dràsticament centrada només a la Part Alta, doncs del trànsit entre els segles V i VI és una troballa de ceràmiques de T.S. Africana D en els carrers Sant Miquel (Hayes 73/76), Smith (Hayes 99A), Rebolledo (Hayes 91A/A i 99) que demostren, segons X. Aquilué, l'existència d'una zona d'hàbitat vinculada a les instal·lacions portuàries en aquella època (MISCEL·LÀNIA [1992], 32, nota 6).

Una dada colateral encara que de referència inexcusable en qualsevol recull d'informacions sobre la Tarragona tardo-antiga és l'execució a Tarragona, l'any 585 d'Ermenegild per ordre de Leovigild, el seu pare (GUIA [1991], 119)

(RECASENS [1975], 15) (MORERA [1901], 222) (DICCIONARIO [1833], 518) de mans de Sisbert (FONTES IX [1947], 188).

No caurem en l'error d'intentar ni tant sols la identificació de l'indret en el qual va ser mort Ermenegild, que la tradició historiogràfica antiga assenyalava al "Pretori".

Entre els anys 612 i el 621 -segons les *Fontes* del 614 al 620 (FONTES IX [1947], 251)- es pot situar la carta del rei Sisebut a Eusebi, bisbe de Tarragona, que tracta l'assumpte dels abusos en els espectacles d'animals o *ludis teatriis, faunorum* (CIRC [1988], 20) (ARBELOA [1990], 53, 57). Aquest document que esmenta explícitament que a Tàrraco tenien lloc espectacles amb animals ferotges, en el cas d'haver d'ésser relacionat amb la pervivència en el ús d'algun antic edifici d'espectacles romà seria ben possiblement el circ.

L'EDAT MITJA

Tot i que les notícies del període àrab ofereixen seriosíssims dubtes d'objectivitat als investigadors, volem fer constar l'existència d'algunes informacions transmises per autors que podrien aportar alguna llum sobre la Tarragona d'aquest període. L'any 773 consta en autors decimonònics que Abderraman I estableix unes drassanes a Tarragona (MADOZ [1849], 664) o un arsenal de marina. El fet de la instal·lació o adequació d'instal·lacions portuàries seria relacionable amb l'extracció de marbres i materials de construcció de la ciutat de Tarragona amb destí a obres públiques àrabs a la capital d'Al-Andalus. Concretament l'any 785 és la data tradicional de construcció de la mesquita de Còrdova. Per aquesta obra s'haurien emprat columnes i marbres procedents dels antics edificis romans de Tàrraco. La proximitat i la versemblança de les dues dates sembla constituir una dada a favor de la seva solidesa, que no obstant preferim mantenir en quarantena.

Per més que volguem establir una data absoluta, la cristianització del recinte superior del Fòrum Provincial és encara imprecisa. Les notícies segures de temples cristians a la Part Alta de Tarragona ens arriben a partir de la restauració. Abans, la tradició historiogràfica sembla que no deixa lloc a altres possibilitats, per la ubicació del temple cristià principal, o església mare. Els precedents de la seu tarraconense, són per tant incerts, tant sols sembla que alguns textos ens puguin oferir llum sobre aquesta qüestió. I per més que ens hi esforcem ni tant sols l'Oracional de Verona precisa cap ubicació.

Rera la victòria sobre Roderic el 711 comencen un seguit de conquestes ràpides, sovint degudes a la poca resistència dels indígenes que preferien pactar que sofrir les conseqüències de la derrota. La conquesta de Tarragona es produeix uns anys més tard que la de la data esmentada i sembla que la protagonitza Al-Hurr, encara que els textos apunten també el nom d'algun altre cabdill anterior.

El domini islàmic sobre Tàrraco ha estat fins ara ignorat per la manca d'indicis arqueològics i el desconeixement de les fonts. La realitat, tal i com alguns historiadors han apuntat, sembla ser però una altra i possiblement la ciutat no restà tan completament deshabitada, lluny del tòpic que s'ha creat sobre la consideració com a enclau fronterer i per tant de terra de ningú.

Si bé tenim pocs elements arquitectònics o arqueològics del període musulmà, (no podem oblidar el "mirhab" d'incerta procedència que es trobava empotrat fins fa poc en un dels murs del claustre de la Catedral) la crítica textual

ens aporta força dades que juguen a favor d'una Tarrakuna musulmana. Els documents aràbigs parlen de la presa de Tarragona per la força davant els visigots, alguns dels quals –sobretot l'estament eclesiàstic– ja hauria fugit davant l'imminent perill. Tenim també notícies de l'existència d'un nucli jueu dins la ciutat durant aquest període. Els textos ens ajudaran també a entreveure dins alguns documents referents a la restauració de Tarragona, que temps abans d'aquest fet, la ciutat era habitada. Creiem il·lustratiu d'aquest moment històric oferir una petita selecció de notícies que mostren l'evolució de la ciutat en el fosc període de la dominació musulmana. Es tracta de textos que si més no ens presenten descripcions de Tarragona des de la cultura antagònica a la cristiana.

El primer d'ells és el testimoni d'Ahmad ben Muhammad Ben Musà al Razi, qui va viure entre 885 i 955. L'obra que es refereix a Tarragona d'aquest autor tenia el nom original de *Ta'rij muluk al-Andalus* (Història dels emirs d'Al-Andalus), que ens ha arribat mercès a una traducció castellana feta per Gil Pérez, qui al seu torn la va traduir d'una versió portuguesa feta per ordre del rei Dionís de Portugal (1279-1325). Tot respectant la grafia castellana, Tarragona queda descrita així:

"DEL TERMINO DE TARRAGONA

Parte el termino de Tortosa con el de Tarragona. E Tarragona es cida muy bieja e poblada de los antiguos. E yaze sobre la mar, e va a par de ella el rrio Galian, que también llaman Fabliar, que corre contra el lebante e entra en el rrio Ebro en Tortosa. E Tarragona yace al lebante de Cordoua entre Tortosa e Barzelona, e della a Tortosa ha cinquenta millas.

E de Tarragona a Barzelona ha cien millares.

E Tarragona fue de los logares muy antiguos que se fallan fundamentos muy biejos e muy maravillosos, e ay cosas que non se desazen por ningun tiempo, maguer que todas las destruyo Tarifa, fixo de Masair, quando entro en España, e mato las gentes e destruyo las obras, mas non pudo todas, tanto las hicieron de firmes.

E Tarragona ha muy buen termino e fermosso e muy regancio e complido de muchos frutos.

E de Tarragona a Zaragoza ay ciento e cinquenta milares."

En aquest text és remarcable la consideració que fa l'autor sobre l'antiguitat i la resistència dels "maravillosos" vestigis que la ciutat servava encara aleshores del temps dels romans.

El segon text que presentem fou escrit per Abú Abad Alach Muhammad al-Idrisi, també conegut com "el Nubiense", qui va néixer a Ceuta el 1099- 1100 i va morir entre 1154 i 1166. Va escriure un llibre de geografia anomenat *Nuzhat al-mushtaq fi ihtiraq al-afaq* (esplai de qui vulgui recórrer el món). Dins la seva descripció d'Espanya es refereix a Tarragona com a: "ciutat dels Jueus".

"Des de Tortosa hi ha 50 milles a Tarragona, la dels jueus, ciutat situada a la costa amb muralles de marbre blanc i negre, de les úniques que hi ha al món; ara és poblada però en temps anteriors va estar deserta a causa de trobar-se entre els territoris dels musulmans: és una ciutat bella, les cuques del seu camp són molt nocives, té un port excel·lent i té a bast aigües de manantial.

Dista cinquanta milles de Barcelona..."

Idrisi ja ens ofereix més informació sobre la Tarragona medieval, com Al Razi no es pot substreure a parlar dels seus antics monuments, que defineix d'una

manera ben generosa dient que són “de les úniques que hi ha al món”, així com la qualificació de les muralles de marbre blanc i negre, descripció que més sembla correspondre als paraments que podrien haver ornat el Fòrum Provincial, que a les pròpies muralles, tal com després tornarem a veure. Una dada interessant és la referida a la població doncs ens informa que en temps anteriors havia estat despoblada, havent-se no ha molt temps el poblament en ella.

El tercer i darrer text que oferim és el d'un autor del segle XV, Abd Al-Mún'im al Himyarí, qui recull el testimoni de l'anterior i d'un altre anomenat Al-Bakri. El text d'Himyarí és un dels més expressius de tota la producció coneguda dels historiadors àrabs sobre Tarragona. Una de les curiositats relatades és la dels molins construïts pels antics, evidentment si a Tarragona hi havia molins, en plural, i en ús, caldria plantejar-se l'existència d'un nucli de població relativament important i a part d'això una funcionalitat industrial d'aquestes construccions. No obstant això ara per ara els molins descrits no han pogut identificar-se arqueològicament. El text, farcit d'altres detalls de gran interès, diu així:

“Tarrakuna, ciutat d'Al-Andalus (Espanya musulmana), a 50 milles de Lleida. És una ciutat antiga, que en altres temps va ser una de les capitals dels amalecites (al-Amaliqa). Constantí la va situar en la tercera divisió d'Al-Andalus i va reunir al seu voltant les ciutats d'aquesta part. Està construïda a la riba del Mediterrani. Els seus monuments antics es conserven sense que hagin sofert gaires desperfectes. La major part de les seves fortificacions resten encara d'empeus. És la ciutat on més marbre treballat es troba. Les seves muralles són de marbre negre i blanc i seria difícil trobar res de semblant.

Una curiositat de Tarragona consisteix en els seus molins de vent construïts pels antics; giren quan bufa el vent i s'aturen amb ell. Els entesos en llatí pretenen que Tarrakuna vol dir “terra que s'assembla a sojorn de dimonis” (genis).

Temps enrera era una ciutat despoblada per trobar-se situada en la frontera de las possessions de musulmanes i cristians. Les serps hi són abundants. Els seus edificis són majestuosos i estan decorats amb bells pòrtics, d'arquitectura tan perfecta que commouen l'esperit i que avui dia no hi hauria cap constructor que fos capaç d'edificar res semblant. Un vell digne de confiança, que vivia a Siurana (Jibràna), anomenat Ibn Zaidàn, va explicar que va haver d'anar a la regió de Tarragona per intentar-li algunes empreses. Durant una d'aquestes incursions va aturar-se, junt amb els seus companys, a la part baixa de la ciutat. Però quan van voler marxar d'allí, es van perdre i no van trobar la sortida. Varen romandre vagant durant tres dies, després dels quals, gràcies a la voluntat divina, que els va permetre sobreviure, van retrobar el camí. Alguna gent ha dit que dins d'aquelles construccions, s'hi han trobat sitges plenes de blat i ordi que dataven d'una època convulsa; els grans s'havien tornat negres i havien perdut el seu color natural. Aquesta ciutat era l'indret predilecte per les emboscades, entre musulmans i cristians.”

Si hi ha un detall que s'ajusta a la realitat de la ciutat romana en runes és la dels “bells pòrtics” que l'autor descriu, no ens podem subtreure en aquest punt a relacionar-los amb el Fòrum Provincial a la Part Alta de la ciutat, del qual igual que Idrisi precisa el color blanc i negre de la pedra, extrem que només tindria cert sentit si es refereixen a l'utilització en les construccions de marbre blanc i granet de tonalitat fosca.

Una característica essencial uneix però les descripcions dels tres autors, la coincidència en assenyalar l'excepcionalitat dels antics monuments de Tarragona, que aleshores devien conservar-se en runes, però que encara mostrarien de manera ben eloqüent la petjada de la civilització romana que és la que més ha contribuït a configurar la Tarragona que ara coneixem.

Una conclusió interessant que deduïm del text és el relatiu bon estat de conservació dels "pòrtics" esmentats. Aquest fet s'oposaria a les grans reformes en època baix-imperial i visigoda que hagués sofert el Fòrum Provincial. Els pòrtics, semblen ser descrits en un estat d'ús i perfectament identificables, per tant les construccions en època baix imperial i visigoda d'aquest recinte de la ciutat haurien de decantar-se vers la zona central dels recintes, mantenint la funcionalitat arquitectònica de les estructures porticades imperials.

Evidentment serà amb posterioritat a la reconquesta i amb la repoblació de la ciutat que es començarà de nou a intervenir sistemàticament a nivell urbanístic en la zona d'emplaçament del fòrum p.H.c. Des d'aleshores aquest conjunt monumental entrarà en un procés de degradació pel qual es veurà sotmès a constants destruccions parcials, motivades per la seva adequació com a nucli d'hàbitat de l'espai que ocupava en la ciutat. Aquesta seqüència temporal encetada a la reconquesta, encara que reprenia l'activitat destructiva de l'època tardo-antiga, és la que perdurarà fins als nostres dies, quan subsistint l'ús com a zona d'hàbitat, han sorgit però criteris de conservació del patrimoni arqueològic que permeten la seva integració en la ciutat actual, produint finalment un efecte d'inflexió en el procés de destrucció sistemàtica encetat tants segles enrera.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL [1986]
 ABADAL I DE VINYALS, Ramon d'. Catalunya Carolíngia. Volum I. El domini carolíngi a Catalunya. Ed. a cura de Jaume Sobrequés i Callicó. Primera Part. Institut d'Estudis Catalans. Memòries de la Secció Històrico-arqueològica, XXXV. Barcelona, 1986.
- ACTA V [1992]
 Acta Arqueològica de Tarragona. V (1991-92). Reiañ Socetat Arqueològica Tarraconense. Ind. Graf. Gabriel Gibert, Tarragona, 1992.
- AEA 64 [1991]
 Archivo Español de Arqueología. 64 núms. 163-164. Depto. de Historia Antigua y Arqueología. Centro de Estudios Históricos. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- ALBIÑANA-BOFARULL [1849]
 ALBIÑANA Y DE BORRÁS, Juan Francisco - BOFARULL Y BROCA, Andrés de. Tarragona Monumental, o sea descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos celtas y romanos. Tarragona, Imprenta de Arís y Junet, 1849. [Falten per buidar les pp. 200-212.]
- ALEGRET [1924]
 ALEGRET, Adolfo. Tarragona a través del siglo XIX (historias y anécdotas). Tarragona, Torres y Virgili, impresores, 1924.
- ALFÖLDY [1975]
 ALFÖLDY, Géza. Die Römischen Inschriften von Tarraco. Walter de Gruyter & Co. Berlín, 1975. 2 vols.
- ALFÖLDY [1991]
 ALFÖLDY, Géza. Tarraco. "Forum, temes d'història i arqueologia tarragonines". núm. 8. Museu Arqueològic Nacional de Tarragona. Ind. Graf. Gabriel Gibert, Tarragona, 1991.
- ANDERSON [1984]
 ANDERSON, Jr., James C. The historical topography of the Imperial Fora. Collection Latomus, vol. 182. Revue d'Études Latines, Bruxelles, 1984.
- AQUILUÉ [1991]
 AQUILUÉ, X - DUPRÉ, X. - MASSÓ, J. - RUÍZ DE ARBULO, J. La cronologia de les muralles de Tàrraco. Revista d'Arqueologia de Ponent. núm. 1. 1991. pp. 271-301.
- AQUILUÉ-DUPRÉ [1986]
 AQUILUÉ I ABADIAS, X. - DUPRÉ I RAVENTÓS, X. Reflexions entorn de Tarraco en època tardo-republicana. "Forum, temes d'història i d'arqueologia tarragonines". núm. 1. Museu Arqueològic Nacional de Tarragona. Ind. Gràf. Gabriel Gibert, Tarragona, 1986.
- ARBELOA [1990]
 ARBELOA I RIGAU, Joan-Vianney M. L'amfiteatre romà de Tàrraco. Aproximació al seu coneixement. Diputació de Tarragona, Tarragona, 1990.
- ARCE [1987]
 ARCE, Javier. España entre el mundo antiguo y el mundo medieval. Taurus, Madrid, 1987-1988.
- ARCE [1988]
 ARCE, Javier. Funus Imperatorum. Los funerales de los emperadores romanos. Alianza Forma. Alianza Editorial, Madrid, 1988.
- ARCO
 ARCO Y MOLINERO, Angel del. Museo Arqueológico de Tarragona. pp. 315-359. s.p.i.
- ARCO [1894]
 ARCO Y MOLINERO, Angel del. Estudios de Arqueología. Tarragona, Est. Tip. de F. Arís é hijo, 1894.
- ARESTÉ [1982]
 ARESTÉ BAGÉS, Jaume. El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al plan de ensanche. Escaire 4. Excm. Ajuntament i Col.legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Tarragona. Premi Xamfrà 1981. Lit. Suc. Torres & Virgili, Tarragona, 1982.

- ATLANTE [1984]**
 CORNELL, Tim - MATTHEWS, John. *Atlante del Mondo Romano*. Istituto Geografico de Agostini, Novara, 1984. Imp. Heraclio Fournier S.A. Spagna.
- BALIL [1969]**
 BALIL, Alberto. *Excavaciones en la "Torre de Pilatos" (Tarragona)*. Campañas de excavaciones de 1962. *Excavaciones Arqueológicas en España* núm. 65. Ministerio de Educación y Ciencia. Dirección General de Bellas Artes. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Madrid, 1969.
- BATLLE [1931]**
 BATLLE I HUGUET, Pere. *Les inscripcions paganes de la necròpolis romano-cristiana de Tarragona*. Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans: MCMXXVII-XXXI. pp. 342-372.
- BENET [1991]**
 BENET, C. - FÀBREGAS, X. - MACIAS, J.M. - REMOLA, J.A. *Intervenció arqueològica a l'interior de la Torre de les Monges*. B.A. 1991. núm. 13. pp. 146-223.
- BERMÚDEZ [1991]**
 BERMÚDEZ MEDEL, A. *Estructuras del Foro Provincial documentadas en Escritvanies Velles*, 13. B.A. 1991. núm. 13. pp. 83-109.
- CANTALLOPS-ROMANÍ [1990]**
 CANTALLOPS I VALERI, Lluís - ROMANÍ I BOVÉ, Xavier. *Introducció històrica i bibliogràfica de Pilar Sada del Castillo i Maragda Terré i Vidal*. "La part alta del centre històric de Tarragona. Un aixecament de plànols de les construccions civils (1981-82, 1986-88)" Institut d'Estudis Catalans. Arxius de les seccions de Ciències L.I. Barcelona, 1990.
- CAPDEVILA [1925a]**
 CAPDEVILA, Sanç. *Invasió àrab de Tarragona*. ms. A.H.A.T. Conferència donada en el Teatre del Centre de Acció social catòlica de Tarragona 25 de gener de 1925.
- CAPDEVILA [1925b]**
 CAPDEVILA, Sanç. *Reconquesta de Tarragona*. ms. A.H.A.T. Conferència donada en el Teatre del Centre de Acció social catòlica de Tarragona. 8 de febrer de 1925.
- CAPDEVILA [1929]**
 CAPDEVILA, Sancho. *Tarragona*. Guia històrico-arqueològica. Libreria Tarraconense, 1929.
- CASAS [1990]**
 CASAS I GENOVER, Josep- CASTANYER I MASOLIVER, Pere - NOLLA I BRUFAU, Josep M. - TREMOLEDA I TRILLA, Joaquim. *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*. Centre d'Investigacions Arqueològiques. Girona, 12, sèrie monogràfica. Girona, 1990.
- CASTILLO [1973]**
 CASTILLO, David. *Hallazgo en las excavaciones de la gòtica casa del Sefus*. "Diario Español" 7/3/1973. p. 9.
- CIRC [1988]**
 DUPRÉ I RAVENTÓS, Xavier - MASSÓ I CARBALLIDO, Manuel Jaume - PALANQUES I SALMERÓN, Maria Lluïsa - VERDUCHI BRUNORI, Patrizia Augusta. *El Circ Romà de Tarragona. I. Les Voltes de Sant Ermenegild*. Direcció General del Patrimoni Artístic. Servei d'Arqueologia. Barcelona, 1988.
- CORSO [1987]**
 XXXIV Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina. *Seminario Internazionale di Studi su "Archeologia e Arte nella Spagna tardoromana, visigota e mozarabica"*. Università degli Studi di Bologna.
- Istituto di Antichità Ravennate e Bizantine- Ravenna. Edizioni del Girasole. Ravenna, 1987.
- CORTÉS [1991]**
 CORTÉS I CORTÉS, R. - FOGUET I COLL, Gabriel - GÜELL I AGRAMUNT, Manel - LÓPEZ I VILLAR, J. *Resultats de la primera campanya d'excavacions del Mas dels Frares de Constantí (juliol, 1989)*. B.A. 1991. núm. 13. pp. 69-82.
- CORTÉS-GABRIEL [1985]**
 CORTÉS I CORTÉS, Rodolf - GABRIEL I COSTA, Rafael. *Tàrraco: recull de dades arqueològiques*. PPUU, Barcelona, 1985.
- DICCIONARIO [1833]**
 Diccionario Geográfico Universal. por una Sociedad de Literatos: S.B.M.F.C.L.D. tomo IX. Barcelona, Imprenta de José Torné, 1833.
- DUPRÉ [1993]**
 DUPRÉ I RAVENTÓS, Xavier. "Tàrraco". *Cuadernos de Arte Español*, núm. 89, "Historia 16". Madrid, 1993.
- DURAN [1984]**
 DURAN, Eulàlia. Lluís Ponç d'Icard i el "Llibre de les Grandeses de Tarragona". Biblioteca Torres Amat, Ed. Curial, Barcelona, 1984.
- GUIA [1991]**
 AQUILUÉ, Xavier - DUPRÉ, Xavier - MASSÓ Jaume - RUIZ DE ARBULO, Joaquín. *Tàrraco*. guia arqueològica. Ed. El Mèdol. Tarragona, 1991.
- EPÍTOME**
 Epitome Historial o Resumida Historia de la antiquísima muy libre Ciudad de Tarragona, desde su fundación hasta el presente siglo decimo octavo de el Nacimiento de N. Sr. Jesu-Christo. ms. A.H.A.T.
- ESPINALT [1781]**
 ESPINALT Y GARCIA, Bernardo. *Atlante Español ó descripción general geográfica, cronológica, é histórica de España, por reinos, y provincias...* Madrid. Imp. de Antonio Fernandez, 1781. tomo V.
- FACI [1991]**
 FACI LACASTA, Fco. Javier. *Algunas observaciones sobre la restauración de Tarragona*. dins: Miscel·lània en Homenatge al P. Agustí Altisent. Diputació de Tarragona, 1991. pp. 469-485.
- FLÓREZ [1769]**
 FLÓREZ, Enrique. *España Sagrada*. tomo XXIV. Antigüedades Tarraconenses. Madrid, 1769.
- FONTES I [1955]**
 SCHULTEN, Adolfo. *Avieno Ora Marítima (Periplo Massaliota del siglo VI a. de J.C.) junto con los demás testimonios anteriores al año 500 a. de J.C.* "Fontes Hispaniae Antiquae" fasc. I. 2ª edición. Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Barcelona. Barcelona, Librería Bosch, 1955.
- FONTES IV [1937]**
 SCHULTEN, Adolfo. *Las guerras de 154-72 a. de J.C.* "Fontes Hispaniae Antiquae" fasc. IV. Universidad de Barcelona. Barcelona, Librería Bosch, 1937. (buidat fins la p. 250)
- FONTES V [1940]**
 SCHULTEN, Adolfo. *Las guerras de 72-19 a. de J.C.* "Fontes Hispaniae Antiquae" fasc. V. Universidad de Barcelona. Barcelona, Librería Boasch, 1940.
- FONTES VI [1952]**
 SCHULTEN, Adolfo. *Estrabón. Geografía de Iberia*. "Fontes Hispaniae Antiquae" fasc. VI. Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Barcelona. Barcelona, Librería Bosch, 1952.

- FONTES VII [1987]**
 BEJARANO, Virgilio (ed. índices y traducción) - MALUQUER DE MOTES Y NICOLAU, Juan (prólogo). *Hispania Antigua según Pomponio Mela, Plinio el Viejo y Claudio Ptolomeo. "Fontes Hispaniae Antiquae"* fasc. VII. Instituto de Arqueología y Prehistoria, Barcelona, 1987.
- FONTES VIII [1959]**
 GROSSE, Roberto. *Las fuentes desde César hasta el siglo V d. de J.C. "Fontes Hispaniae Antiquae"* fasc. VIII. Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Barcelona. Barcelona, Librería Bosch, 1959.
- FONTES IX [1947]**
 GROSSE, Roberto. *Las fuentes de la época visigoda y bizantinas. "Fontes Hispaniae Antiquae"* fasc. IX. Universidad de Barcelona. Barcelona, Librería Bosch, 1947.
- GARCÍA [1948]**
 GARCÍA Y BELLIDO, Antonio. *Sarcófagos Romanos de tipo oriental hallados en la Península Ibérica. A.E.A. núm. 71. Madrid. Abril-Junio 1948. pp. 95-109.*
- GARCÍA [1979]**
 GARCÍA Y BELLIDO, Antonio. *Arte Romano. Reimpresión de la Segunda Edición. Enciclopedia Clásica n.º 1. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1979.*
- GIBERT [1891]**
 GIBERT OLIVER, Agustí Ma. *Notícies històriques del fort casal de Mas Calvó. Reus, Estampa y Llibreria de Viuda de Torroja, 1891.*
- HAUSCHILD [1983]**
 HAUSCHILD, Theodor. *Arquitectura Romana de Tarragona. Publicacions de l'Excm. Ajuntament de Tarragona, 1983.*
- HAUSCHILD-SCHLUNK [1986]**
 HAUSCHILD, Theodor - SCHLUNK, H. *La vil·la romana i el mausoleu constantinià de Centelles. "Forum, temes d'història i d'arqueologia tarragonines"* núm. 5. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Ind. Gráf. Gabriel Gibert, 1986.
- HERNÁNDEZ [36]**
 HERNÁNDEZ SANAHUJA, Buenaventura. *Reconquista de la ciudad de Tarragona a los árabes, en 1090 y 1117. ms. A.H.A.T. ref. 36.*
- HERNÁNDEZ [46]**
 HERNÁNDEZ SANAHUJA, Buenaventura. *Opúsculos históricos y arqueológicos. ms. A.H.A.T. ref. 46.*
- HERNÁNDEZ [s.d.]**
 HERNÁNDEZ SANAHUJA, Buenaventura. *Investigaciones históricas. Sepulcro de los Scipiones. dins: "Revista de Cataluña". pp. 289-296 i 337-342. [s.d.]*
- HERNÁNDEZ [1862]**
 HERNÁNDEZ SANAHUJA, Buenaventura. *Gaceta de Madrid, 28/12/1862.*
- HERNÁNDEZ [1873]**
 HERNÁNDEZ SANAHUJA, Buenaventura. *Descubrimientos arqueológicos en Tarragona. "Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos"* 15/10/1873. núm. 19. pp. 289-291.
- HERNÁNDEZ [1875]**
 HERNÁNDEZ SANAHUJA, Buenaventura. *Muros ciclópeos de Tarragona. "Diario de Tarragona"* 9/4/1875. pp. 2-3.
- HERNÁNDEZ [1877]**
 HERNÁNDEZ SANAHUJA, Buenaventura. *Recuerdos Monumentales. ms. A.H.A.T. (1877)*
- HERNÁNDEZ [1877b]**
 HERNÁNDEZ SANAHUJA, Buenaventura. *Una mazmorra romana. "Diario de Tarragona"* 22/7/1877, pp. 1-2.
- HERNÁNDEZ [1883]**
 HERNÁNDEZ SANAHUJA, Buenaventura. *Arqueología. Excavaciones en Tarragona. "Diario de Tarragona"* 19-23/12/1883.
- HERNÁNDEZ [1892]**
 HERNÁNDEZ SANAHUJA, Buenaventura. *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana. Editada, anotada y continuada hasta nuestros días por Emilio Morera Llauradó. Tarragona, Est. Tip. de Adolfo Alegret, 1892.*
- HERNÁNDEZ [1893]**
 HERNÁNDEZ SANAHUJA, Buenaventura. *Nuevos descubrimientos arqueológicos de Tarragona. B.R.A.H. XXII (1893) pp. 227-238.*
- HERNÁNDEZ-TORRES [1867]**
 [HERNÁNDEZ SANAHUJA, Buenaventura - TORRES SEDÓ, José María de]. *El Indicador Arqueológico de Tarragona. Tarragona. Imprenta de los Sres. Puigrubí y Arís, 1867.*
- HISTÒRIA [1989]**
Història del Camp de Tarragona. Dirigida per Enric Olivé. I. El Tarragonès. Publicacions de la Diputació de Tarragona. Imp. Castells, Valls, 1989.
- HÜBNER [1888]**
 HÜBNER, Emilio. *La arqueología de España. Barcelona, 1888.*
- IMATGE [1990]**
 OLIVÉ, Enric - PIQUÉ, Jordi - RICOMÀ, F. Xavier. *Tarragona, la imatge i el temps. Ajuntament de Tarragona, 1990.*
- LABORDE [1974]**
 LABORDE, Alexandre de. *Viatge Pintoresc i Històric. El Principat. Trad. i pròl. Oriol Valls i Subirà, notes Josep Massot i Muntaner. Biblioteca Abat Oliva. Sèrie il·lustrada. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1974. vol. I.*
- MADOZ [1849]**
 MADOZ, Pascual. *article "Tarragona" dins el Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar. tomo XIV. Madrid, 1849*
- MAGRIÑÀ [1901]**
 MAGRIÑÀ, Antonio de. *Tarragona en el siglo XIX. Establecimiento Tipográfico de Herederos de J.A. Nel·lo. Tarragona, 1901.*
- MAR-RUIZ [1986]**
 MAR MEDINA, R. - RUÍZ DE ARBULO BAYONA, J. *La basílica de la colonia Tarraco, una nueva interpretación del llamado Foro Bajo de Tarragona. "Fòrum, temes d'història i d'arqueologia tarragonines". núm. 3. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Ind. Gráf. Gabriel Gibert, 1986.*
- MATEU [1947]**
 MATEU Y LLOPIS, Felipe. *De la Hispania tarracense visigoda a la Marca hispànica carolina. dins: Analecta Sacra Tarraconensia. vol. XIX, 1946. Barcelona, 1947. pp. 1-122.*

- MEZQUIDA [1947]**
MEZQUIDA, Luis Ma. Visión retrospectiva de la Tarragona de 1833. Publicaciones del Sindicato de Iniciativa, 1947.
- MISCELLÀNIA [1992]**
aavv. Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens. Abril 1992. Estarraco-Junta del Port de Tarragona. 1992.
- MORERA [1894]**
MORERA Y LLAURADÓ, Emilio. Tarragona antigua y moderna. Tarragona, 1894.
- MORERA [1897]**
MORERA Y LLAURADÓ, Emilio. Tarragona Cristiana. Historia del Arzobispado de Tarragona y del territorio de su provincia (Cataluña la Nueva). Tomo I. Tarragona, Establecimiento Tipográfico de F. Arís é Hijo, 1897.
- MORERA [1901]**
MORERA I LLAURADÓ, Emili. Provincia de Tarragona. dins: Geografia General de Catalunya, dirigida per Francesc Carreras i Candi. Barcelona, s.a.
- MORERA [1901b]**
MORERA LLAURADÓ, Emilio. Reseña histórica de "La Comuna del Camp de Tarragona". B.A. [1901] núm. 1. pp. 24 i ss.
- MUSEU [1989]**
Museu d'Història de Tarragona. Grup 3, S.A. Tarragona, 1989.
- NAVASCUÉS [1932]**
NAVASCUÉS Y DE JUAN, Joaquin Ma. de. Guia de Tarragona. Patronato Nacional del Turismo. Madrid, 1932.
- OBJECTE [1987]**
Tàrraco, objecte i imatge. Onze fotògrafs al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Diputació de Tarragona, 1987.
- OLIVA [1944]**
OLIVA Y TODA, Cosme. Centenario de la Comisión de Monumentos históricos y artísticos de la provincia. Miembros que la han integrado. Tarragona. 1844-1944. Tarragona, Imp. Sugrañes, 1944.
- OLIVÉ [1984]**
OLIVÉ I SOLANES, Josep M^a. Tarragona a través del temps. Gas Tarraconense. Imp. Catalunya, Tarragona, 1984.
- PALMA [1956]**
ANDRÉS DE PALMA DE MALLORCA, O.F.M. Cap. Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX). tomo I. Instituto de Estudios Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Tarragona, 1956.
- PALMA [1958]**
ANDRÉS DE PALMA DE MALLORCA, O.F.M. Cap. Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX). tomo II. Instituto de Estudios Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Tarragona, 1958.
- PALOL [1953]**
PALOL SALELLAS, Pedro. Tarraco Hispanovisigoda. Real Sociedad Arqueológica Tarraconense. Tarragona, 1953.
- PARIS [1910]**
PARIS, Pierre. Promenades Archéologiques en Espagne. Paris, Ernest Leroux, éditeur. 1910.
- PÉREZ [1991]**
PÉREZ ALMOGUERA, Arturo. Hispania. romanos y Visigodos. Biblioteca Básica de Historia. Anaya, Madrid, 1991.
- PIFERRER [1884]**
PIFERRER, Pablo - PI MARÇALL, Francisco. España sus monumentos y artes - su naturaleza é historia. Cataluña. Tomo II. Barcelona Daniel Cortezo, 1884.
- PONZ [1785]**
PONZ, Antonio. Viage de España. tomo XIII, Joaquin Ibarra, Madrid, 1785.
- PUIG [1936]**
PUIG I CADAFALCH, J. La basílica de Tarragona, períodes paleocristià i visigòtic. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1936.
- PUJADES [1829]**
PUJADES, Gerónimo. Crónica Universal del Principado de Cataluña, escrita a principios del siglo XVII. Barcelona, 1829 i ss. diversos volums.
- R.A.P. 2 [1992]**
Revista d'Arqueologia de Ponent. núm. 2. 1992. Universitat de Lleida, La Paeria, Ajuntament de Lleida, Lleida, 1992.
- RECASENS [1963]**
RECASENS Y COMES, José M^a. El Corregimiento de Tarragona en el último curto del siglo XVIII. Aspectos económico y político-social. VI premio "Cronista José M^a. Pujol", Real Sociedad Arqueológica Tarraconense. Tarragona, 1963.
- RECASENS [1966]**
RECASENS I COMES, Josep Maria. La Ciutat de Tarragona. vol. I. Editorial Barcino. Barcelona, 1966.
- RECASENS [1975]**
RECASENS I COMES, Josep Maria. La ciutat de Tarragona. vol. II. Editorial Barcino. Barcelona, 1975.
- RIU [1987]**
RIU I BARRERA, Eduard. L'arqueologia i la Tarragona feudal. "Forum, temes d'història i d'arqueologia tarraconines". núm. 7. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Ind. Gràf. Gabriel Gibert, 1987.
- RUBIÓ [1921]**
RUBIÓ Y LLUCH, Antoni. Documents per l'història de la Cultura Catalana Migeval. vol. II. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1921.
- SALVAT [1961]**
SALVAT Y BOVÉ, Juan. Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII al XIX). Excm. Ajuntament de Tarragona. 1961.
- SANCHEZ [1954]**
BELTRÁN MARTÍNEZ, Maria del Carmen - SÁNCHEZ REAL, José. Una inscripción a Pompeyo en Tarragona. Instituto de Estudios Tarraconenses "Ramón Berenguer IV", Tarragona, 1954.
- SÁNCHEZ [1957]**
SÁNCHEZ REAL, José. Las invasiones germánicas. B.A. 1957. pp. 6-12.
- SÁNCHEZ [1969]**
SÁNCHEZ REAL, José. Exploración arqueológica en el jardín de la Catedral de Tarragona. "Madrider Mitteilungen" 10 (1969) pp. 276-295.
- SÁNCHEZ [1991]**
SÁNCHEZ REAL, J. El método en la arqueología tarraconense. III. El Circo. B.A. 1991. núm. 13. pp. 111-143.

SCHLUNK-HAUSCHILD [1962]

SCHLUNK, Helmut y HAUSCHILD, Theodor. Informe preliminar sobre los trabajos realizados en Centcelles. Excavaciones Arqueológicas en España. núm. 18. Ministerio de Educación Nacional. Dirección General de Bellas Artes. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Madrid, 1962.

SCHULTEN [1948]

SCHULTEN, Adolf. Tarraco. Bosch, Casa Editorial, Barcelona, s.d.

SERRA [1932]

SERRA VILARÓ, Juan. Excavaciones en Tarragona. Memoria presentada a la Junta Superior de Excavaciones por el delegado director... Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades. Núm. gral. 116. núm. 5 de 1930. Madrid, Tip. de Archivos, 1932.

SERRA [1935]

SERRA VILARÓ, Juan. Excavaciones en la Necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona. Memoria redactada por el delegado-director... Junta Superior del Tesoro Artístico. Sección de Excavaciones. Núm. gral. 133. núm. 1 de 1934. Madrid, Tip. de Archivos, 1935.

SERRA [1936]

SERRA-VILARÓ, J. Fructuós, Auguri i Eulogi. Màrtirs Sants de Tarragona. Tarragona, Tallers Tipogràfics Suc. de Torres y Virgili, 1936.

SERRA [1960]

SERRA VILARÓ, Juan. Santa Tecla la Vella. Real Sociedad Arqueológica Tarraconense. V premio "Cronista José M^a. Pujol". Tarragona, 1960.

SPAZIO [1991]

CAVALLO, Guglielmo - FEDELI, Paolo - GIARDINA,

Andrea. Lo spazio letterario di Roma antica. Volume V. Cronologia e bibliografia della letteratura latina. Slerno Editrice, Roma, 1991.

STORIA [1990]

Storia di Roma. 2. L'impero mediterraneo. I. La repubblica imperiale. Dir. Aldo Schiavone. Giulio Einaudi Editore. Torino, 1990.

TED'A [1987]

TED'A. Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco. Taller Escola d'Arqueologia. Tarragona, Imp. Gabriel Gibert, 1987.

TED'A [1989]

TED'A. El Foro Provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia. Archivo Español de Arqueología. núm. 62. 1989. pp. 141-191. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Centro de Estudios Históricos. Madrid, 1989.

TED'A [1989b]

TED'A. Intervenció arqueològica en els solars núms. 5, 7 i 9 del carrer de Santes Creus: la problemàtica d'època antiga. Recull Joan Mallafré i Guasch. Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental "Margalló del Balcó". Tarragona, 1989.

TED'A [1989c]

TED'A. Un abocador del segle V d.C. en el fòrum provincial de Tàrraco. Memòries d'Excavació 2. Taller Escola d'Arqueologia, Tarragona, 1989.

VALENTINES

VALENTINES, Isidre. Quadern de dibuix. Ms. Arxiu de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. s.d. gran fol.

ABREUJAMENTS:

- A.H.A.T. Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona
- A.H.P.T. Arxiu Històric Provincial de Tarragona
- B.A. Butlletí Arqueològic / Boletín Arqueológico
- C.M.T. Comissió de Monuments de Tarragona
- LAUT Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Tarragona
- MNAT Museu Nacional Arqueològic de Tarragona
- N.A.H. Noticario Arqueológico Hispánico
- P.E.P.A. Pla Especial de la Part Alta
- p.H.c. "provinciae Hispaniae citerioris"
- R.A.P. Revista d'Arqueologia de Ponent
- R.I.T. Die Römischen Inschriften von Tarraco
- R.S.A.T. Reial Societat Arqueològica Tarraconense
- TED'A Taller Escola d'Arqueologia

EXCAVACIÓ A LA PLAÇA DELS ÀNGELS

MANEL GÜELL

Amb motiu de la realització d'obres en els solaris 2 i 4 del carrer prolongació Plaça dels Àngels, el Servei d'Arqueologia ens encomanà la realització de sondejos per tal d'esbrinar l'existència de restes antigues donada la seva situació, immersa dins el complex històric-artístic de la Part Alta de Tarragona. Aquests treballs es desenvoluparen en una primera fase durant els mesos de setembre i octubre de 1990 i en una segona fase entre març i abril de 1991.

El solar afectat es troba situat davant mateix de l'accés que hi ha entre el Passeig de Sant Antoni i l'interior del recinte murat, al costat de l'actual Museu Arqueològic i a una vintena de metres de la plaça del Rei. Llinda per la seva vessant nord-oest amb l'església de la Trinitat que marca el límit de l'àrea objecte de la nostra actuació.

El plantejament inicial dels treballs fou l'obertura d'una sèrie de sondejos amb l'intenció d'obtenir una seqüència estratigràfica el màxim representativa possible de l'existent al solar, donada la impossibilitat d'obrir en extensió tota l'àrea objecte d'estudi. En principi se'n practicaren quatre i en una segona fase se'n obriren dos més.

Les cales de major tamany (3 x 4 m. i 5 x 4 m.) s'obriren al costat mateix de l'església de la Trinitat, bàsicament per dos motius: 1er. La seva major proximitat a les estructures del Fòrum Provincial i de l'església de la Trinitat; i 2on. per l'existència d'un paviment intacte no alterat per les tasques de construcció més moderna, que segellava les estructures anteriors.

Les altres dues, més petites (2 x 2 m. i 2 x 1.5 m.) foren situades prop de la façana conservada de l'edifici enderrocat, evitant una sèrie de cups d'obra destinats a la contenció de vi, que apareixien en mig del solar.

DESCRIPCIÓ DE LES CALES

CALA I

Iniciada l'excavació per la cala 1 (3 x 4 m.) situada al costat mateix de l'església de la Trinitat, començarem per treure el paviment més modern (101). Es

Fig. 1.-Planta general de l'excavació

tractava d'un paviment de cairons de ceràmica de 24 x 24 cm. i 3 cm. de gruix que s'assentava sobre una solera d'argamassa de calç (102). Aquesta última estava damunt d'una preparació (103) feta de grava i palets de riu. Sota aquesta apareixia un estrat de rebliment amb abundància de material antic i modern, la datació del qual podem situar en el segle XIX. La funció d'aquest estrat sembla clara si contemplem la unitat que cobreix. En efecte, una vegada extret van aparèixer sobre el mur (109) de l'església de la Trinitat i sobre el tall nord-est, un lliscat fet d'argamassa de calç que funcionava amb un paviment (105) de terra piconada. Així doncs, sembla clar que la funció de l'estrat 104 era reblir aquest espai i regularitzar el terreny per al paviment inicial.

La nostra sorpresa fou quan en treure l'arrebossat del tall nord-est va aparèixer un potent mur de carreus (110) l'encoixinat dels quals fou repicat en en la seva primera filada per tal d'obtenir una superfície llisa i posar l'enlluït.

El paviment (105) de terra piconada va donar gran quantitat de ceràmica d'època romana encara que alguns elements sense forma de ceràmica vidrada, i, sobre tot, la seva posició estratigràfica desmenteixen aquella cronologia. Vàrem recuperar com a materials més destacats: una vora en T.S.S. de Drag. 36 datada entre el 60-70 i 160-170 d.C.; importacions africanes de cuina (on identifiquem una cassola de patina cendrosa, Ostia III fig. 267, datada entre finals de segle II i inicis de segle V d.C.) i d'àmfora (formes Keay LXII A, 2na. 1/2 de segle V, i Keay XXXV, 2na. 1/2 segle V a inicis de segle VII). La resta respon a tipus comuns d'ús domèstic.

Una vegada extret el paviment 105 la seqüència estratigràfica es complicà

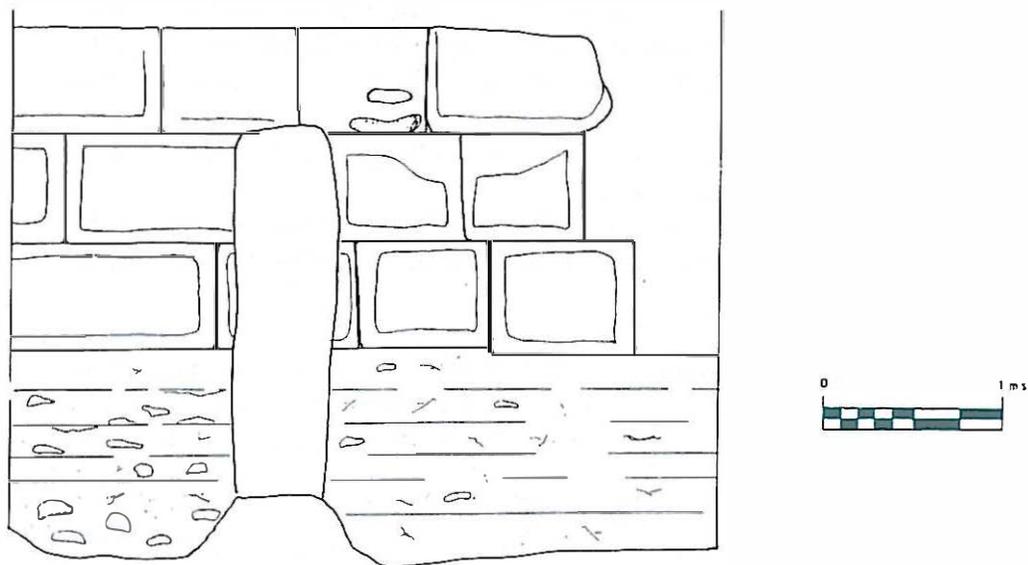

Fig. 2—Alçat del mur alt-imperi d'*opus quadratum*

amb diferents elements. D'una banda el mur de carreus (110) tipus Mèdol apareixia ja en una segona filada amb l'encoixinat al complert. D'altra banda un mur (106) que dividia la cala en dos d'est a oest.

Es tractava d'una estructura de pedra irregular, carreuó, trabat amb argamassa de calç de 55 cm. d'amplada conservat en una alçada de 1.70 m. que presentava un arrebossat per la seva cara nord. Es recolzava sobre el de carreus i estava cobert en part per la unitat 107 i per la unitat 112. Aquestes dues últimes en realitat eren les mateixes però se'ls hi donà una numeració diferent ja que el coronament del mur 106 les dividia. Caracteritzades per ser un abocament de calç i pedra de petit tamany, la qual cosa els hi donava una tonalitat molt blanquinosa, la seva funció sembla que la teniem que lligar a un nivell de preparació de l'estrat 105.

El material que aportaren es reduïa a una forma de T.S.A.D en concret una Hayes 103 B datada entre el 500 i 575 d.C. i, a material amfòric d'importació africà (forma Keay LXII A, 2a. 1/2 de segle V i segle VI d.C.), bètic i oriental més ceràmica local d'ús culinari.

Malgrat la presència quasi bé total de material d'època romana, la cronologia d'aquest estrat creiem que no és possible portar-la més enllà de segle XIX a partir de la seva posició estratigràfica.

Una vegada extreta la unitat 107 es decidí actuar en el sector més proper a l'església de la Trinitat dels dos en que havia quedat dividida la cala a partir de l'aparició del mur 106.

Així el següent nivell fou el 108 que es documentà com la unitat d'amortització de l'estructura d'habitació formada pel mur 106 i el paviment relacionat amb ell (111). El material que aporta fou el següent:

Dins la vaixela fina, tota d'importació africana, podem identificar tres formes. Una Hayes 91 B (inicis de segle IV a inicis de segle VI), una Atlante XL, fig. 1 (finals de segle V a 1/2 de segle VI) i una Lamboglia 9 A (375 a 400 d.C.).

Altre ceràmica d'ús domèstic és la culinària de tipus local amb les típiques formes d'olles amb perfil d'S i la ceràmica oxidada amb formes de morters i petits bols.

En quant a les àmfores, el que més abunda són les importacions africanes identificant-se les formes Keay LXII A (segle VI d.C.) i Keay XXV P (segles IV a V d.C.), completant-se el lot amb àmfora oriental i tarraconesa en molta menys quantitat.

La cronologia d'aquest estrat sembla que la tindriem que portar com a mínim cap la 1a. 1/2 de segle VI.

La següent unitat documentada (109) es tractava del mur est de l'església de la Trinitat. Format per una estructura de carreuó trabat amb argamassa de calç, s'assentava sobre el mur 110 i el paviment 111, tallant per mig d'una trinxera l'estrat anterior (108).

El mur de carreus (110), ja ben visible, estava format per tres filades de blocs encoixinats de grans dimensions (1.20 m. de llargada, 80 cm. d'amplada i 60 cm. d'alçada) col·locats i assentats sobre una planxa de formigó (131) que arriba fins 1.20 m. d'alçada.

Continuant amb l'excavació es procedí a l'extracció del paviment (111) que funcionava amb el mur 106. Fet de terra piconada i de molt poca potència, s'endinsava sota el tall vers l'església de la Trinitat. Sota ell trobarem un nou estrat (114) que el tenim que relacionar amb un nivell de preparació del paviment anterior. Comosat per gran quantitat de material constructiu, en concret *tegulae*, *imbrices*, fragments d'arrebossat i grans troços de paviment d'*opus signinum*, pràcticament no va donar material ceràmic que possibilités una datació acurada.

Sota aquesta unitat vàrem documentar una nova fase d'habitat. En concret es tractava d'un mur (116) de carreuó trabat amb fang que reutilitzava antics carreus per a la seva fonamentació. De 40 cm. d'amplada es conservava en una alçada de 60 a 90 cm. segons la zona, i tenia una direcció nord-sud. Apareixia tallat pel mur 106, continuant a l'altre costat (sud) de la cala que aquest dividia.

A ambdós costats del mur 116 (est i oest) s'obrien àmbits d'habitació. L'oest apareixia cobert amb un paviment de calç (123) mentre que l'est apareixia amb un paviment de terra piconada de color vermell mahó i, excavat en el terreny, un gran *dolium* (119). Desapareguda la boca d'aquest últim, encara es conservava però, en una alçada de 80 cm. i amb un diàmetre màxim d' 1 m.. Dins el *dolium* teniem un nivell molt argilòs (120) que no dona cap material.

Comprovada que aquesta zona d'habitació seguia a l'altre costat (sud) del mur 106, iniciàrem les tasques d'excavació en aquesta àrea.

Sota l'anteriorment descrit nivell 112 trobarem un mur (117) amb una filada de grans carreus que li servien de fonamentació. Aquest mur estava adossat longitudinalment al mur 106 i arrasat a la seva alçada.

També va aparèixer un nou mur (113) de pedra irregular lligat amb calç de 40 cm. d'amplada conservat en 80 cm. d'alçada. No era recte si no que descrivia una corba que anava d'est a sud, envoltant l'angle sud-est de la cala 1.

Extret el mur 117, del qual solament en restaven dues filades, quedà al descobert l'estrat 118. Aquest era el resultat d'un incendi. A més de la seva composició (moltíssimes cendres i carbons) quedava patent aquest fet per l'intensa rubefacció que s'observava en els murs que l'envoltaven, 106, 110 i 113. Aportà poquíssim material, en concret 29 fragments, on solament es pot identificar un element de cuina africana. Ens referim a un plat tapadora de la forma Òstia I datada entre inicis de segle III i inicis del segle V d. C.

La datació d'aquest estrat és de difícil precisió. Malgrat que els materials recuperats són d'època romana la seva posició estratigràfica i la seva relació amb les altres unitats que l'envolten ens porten a creure que no es tracta d'un nivell d'època antiga o medieval.

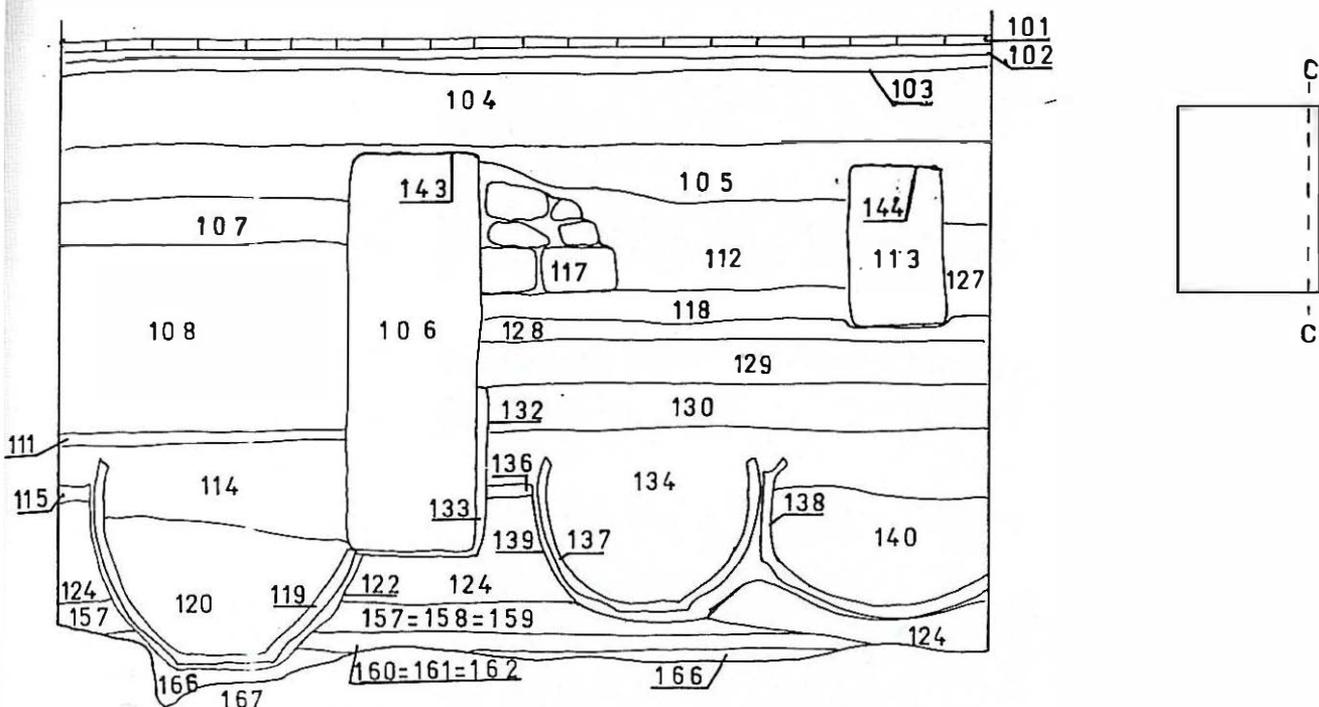

Fig. 3—Secció c-c' de la cala 1

Sota aquest estrat en va aparèixer un de nou (128) sobre el que vàrem observar s'assentava el mur 113. Davant d'aquest fet optàrem per treure les estructures més modernes. Per a realitzar això abans era necessari excavar l'estrat d'amortització de l'àmbit delimitat pel mur 113. Es tractava del 127. Aquest era un nivell molt fangós amb gran quantitat de pedra amb evidències molt característiques de residus de claveguera. S'endinsava vers la cala 2 (immediata continuació de la 1) sobre la planxa de formigó del mur 110 i per la zona on havien estat sostrets els carreus d'aquest. Una vegada tret el nivell vàrem comprovar com reomplia un gran forat que tallava els estrats més antics. Més endavant comprovàrem que el mur 113, l'estrat 127 i el forat que reomplia (126) eren restes d'una estructura de pou negre o zona d'abocament de residus. Una vegada portada a terme aquesta tasca desmontàrem l'estructura 113 i rebaixàrem el nivell següent 128. Aquest últim evidència les restes de l'incendi documentat en l'estrat que el cobreix. Això es concreta en la rubefacció de la capa en contacte amb l'estrat 118.

Va proporcionar abundant material ceràmic, pràcticament tot d'època romana, però solament es van identificar dues formes. Ens referim a un bol de T.S.H. tipus Drag. 37 datat a partir de la segona 1/2 de segle I d.C. i que perdura durant el segle II d.C.; i una forma en T.S.A. D, una Hayes 91 de S. IV i V d.C. La resta tant ceràmica domèstica com contenidors amfòrics no ha proporcionat cap element identificable. Per altra part la presència de fragments de ceràmica vidrada moderna, ens fan descartar la cronologia antiga de l'estrat.

Sota aquest va apa-rèixer el nivell 129 que va aportar molt poc material. Solament vàrem identificar la forma Lamboglia 9A datada entre el 375 i 400 d.C. La seva posició estrati-gràfica ens parla d'un estrat immediatament posterior a la construcció del mur 106 al qual datem cap la 1a. 1/2 de S. V.

Fig. 4.—Vista general de l'excavació.

Tret el 129 apareixia la trinxera de fonamentació del mur 106 i els estrats tallats per aquesta (unitats 130 i 134) les quals tenim que interpretar com a nivells d'amortització de les estructures continuació de les documentades al nord de la cala. Aquests estrats donen pràcticament la mateixa cronologia.

La U.E. 130 proporciona com a únic element datable una forma Hayes 67 (360-460 d.C.) en T.S.A. D, mentre que els altres elements es redueixen a fragments no identificables de ceràmica culinària i àmfora, en concret importacions africanes, bètiques i orientals.

La unitat 134 ja dona més informació. D'entre el material de ceràmica de vaixel·la podem identificar en T.S.A. D les formes Hayes 81 datades entre

el 360 i 500 d.C., la forma Atlante XLVIII, núm. 7, datada entre 360 i 500 d.C., i la forma Lamboglia 53 bis, datada entre el 325 i el 450 d.C. La cuina africana està present amb un Òstia I, fig. 55 de la 1a. 1/2 de segle III d.C.. En quan a les àmfores malgrat tenir abundància de tipus, africana, oriental i tarraconesa, solament identifiquem una forma de Dressel 2-4 datada entre els segles I i II d.C. Les datacions d'aquests estrats sembla que ens portin a finals de segle IV inicis del V d.C.

Sota aquests nivells d'amortització trobem la continuació de la fase d'hàbitat que documentarem al nord de la cala, i amb les mateixes característiques, és a dir, apareixia la continuació del mur 116 que aquí porta el número 135. A la zona est es relacionava amb un estrat de calç (149) continuació del 121, i a la oest amb el paviment 136 continuació del 115. Així mateix existien dos *dolia* (137 i 138) aliniats nord-sud amb la 119. Un d'aquests *dolia*, el 138, es trobava mogut de lloc i tombat. Al seu interior apareixia un nou estrat 140 que si bé va donar abundant material, cap fragment ens permet una datació acurada.

Tota aquesta fase d'ocupació s'assentava sobre un potent estrat (124) de

color groc molt intens que no va donar cap tipus de material ceràmic, excepte restes informes de marbre. Aquest nivell s'ha de relacionar amb la construcció de la planxa de formigó i del mur de carreus (110). Una vegada extret va aparèixer un estrat (157) de petit grossor, de color marró argilós que va donar molt poc material, en concret àmfora itàlica, ceràmica comuna oxidada i *tegulae*.

També sota l'estrat 124 hi va aparèixer un gran carreu que continuava endinsant-se en el tall sud i oest. Aquest era del tipus Mèdol i es va documentar en un metre de llargada, 45 cm. d'alçada i 80 d'amplada. La seva relació estratigràfica amb la unitat anterior (157) el fa més antic que aquesta. Al seu costat vàrem documentar una trinxera de fonamentació que arribava fins la roca i que tallava els nivells 161 i 166.

La unitat 161 és de simil·lars característiques que la 124 i nova donar cap tipus de material.

El 166 és un estrat que repeteix les caraterístiques de la U.E. 157. La seva aportació material és reduïa a ceràmica ibèrica oxidada, àmfora itàlica i ceràmica comú romana.

Sota aquest nivell ja documentem la roca natural.

CALA II

La cala II, de 5 x 4 m. fou la continuació de la cala I com a conseqüència de trobar el mur 110 fet de grans carreus.

Una vegada extrets els nivells de paviment modern, continuació de les U.E. 101, 102 i 103 ens trobàrem de nou amb el mur 110 que dividia els àmbits de la cala I i II d'oest a est. Així al costat d'aquest mur, per la cara no vista vàrem observar un estrat (201) de terres aportades i abocades que es podrien relacionar amb un nivell de regularització del terreny. El material que aportà era bàsicament modern, coincident amb les estructures d'aquesta època que apareixien en el solar.

Aquest estrat cobria varies estructures i nivells. Així tenim el 202. Es tracta

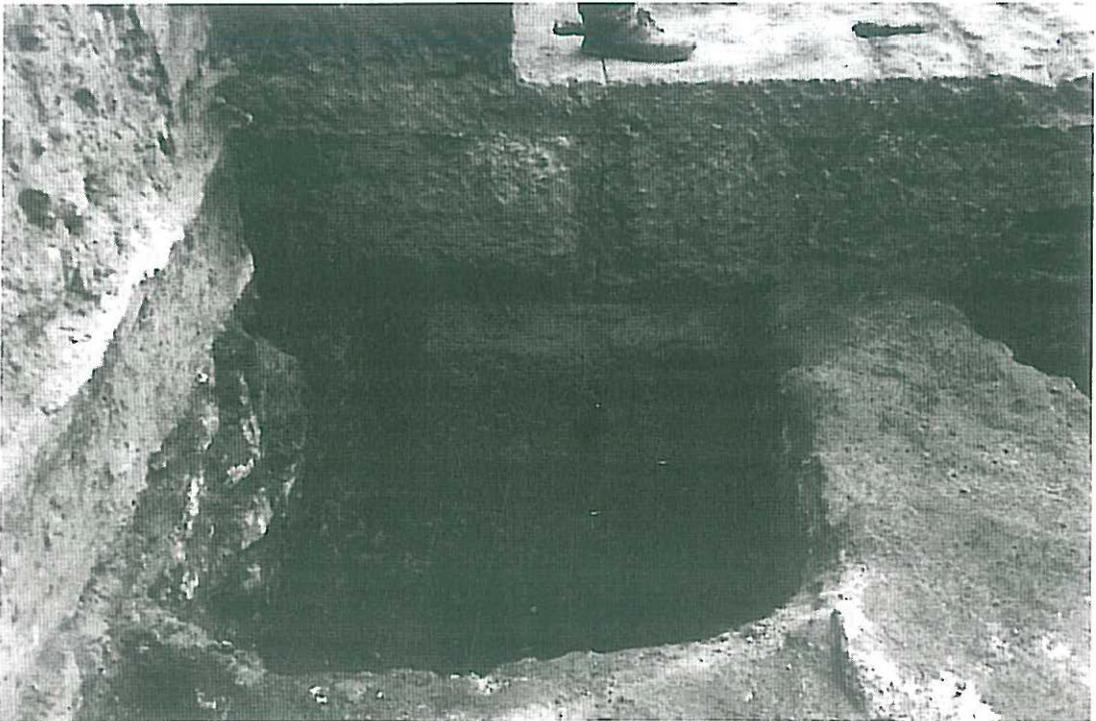

Fig. 5.—Mur alt-imperial d'*opus quadratum*

d'un nivell de rebliment amb gran quantitat de pedra, material constructiu i ceràmica que serveix com a fonament del mur 204, resta de l'edifici de segle XIX enderrocat en aquesta obra. Dins l'ample ventall ceràmic que aportà aquest estrat cal destacar les importacions africanes en ceràmica fina de vaixel·la (s'identifiquen en T.S.A. A dues formes Hayes 67 datades entre 360 i 470), ceràmica de cuina i àmfora (formes Keay V de principis de segle III a segle IV, Keay XXXVI de 1a. 1/2 de segle V, Keay LXI de 2na. 1/2 de segle V, i Keay LXII de segle V i VI) també l'abundància de ceràmica culinària de tipus local on es documentaren gran quantitat de formes que poden ajudar a establir conjuntament amb altres estrats i jaciments una tipologia almenys local d'aquestes ceràmiques tant poc investigades fins ara.

Un dels altres nivells coberts per l'estrat 201 és la unitat 203 que no és res més que la continuació de la unitat 127 de la cala 1.

L'estructura més interessant, encara que moderna, era la unitat 205. Corresponia a un dipòsit amb volta de canó feta d'argamassa i pedra que reutilitzava carreus de l'antiga construcció romana. Les seves dimensions eren de 3.5 m. d'amplada, 2.8 m. de llargada i 1.5 m. d'alçada. Recolzat en l'església dels trinitaris i aixecat sobre la planxa de formigó romana sembla que la tenim que relacionar amb les restes d'un dipòsit d'aigües i la seva conducció que s'insinua en la seva mateixa estructura i està amortitzada en un moment no determinat.

Per últim tenim les restes d'un mur de carreuó de 3.40 m. de llargada, 0.60 m. d'amplada i 60 d'alçada que s'adossa al dipòsit. La situació estratigràfica d'aquest element ens informa que es tracta d'una construcció moderna, però de moment se'ns fa difícil donar-li una interpretació acurada. Com hem avançat totes aquestes estructures s'assenten sobre una llosa de formigó romà (*opus caementicium*) que és la continuació de la que serveix de basament al mur de carreus encoixinats (110).

CALES III i IV

El següent sondeig núm. III estava situat prop de la façana de l'edifici i de la porta d'accés. Amb una superfície de 2 x 2 m. de costat, els resultats estratigràfics foren els següents.

Iniciada l'excavació el primer estrat (301) fou el d'enderrocament de la casa existent fins aquell moment en el solar objecte de la nostra intervenció. El nivell continuació d'aquest fou el 302, que funcionava amb les estructures de la casa enderrocada. Els seus materials bàsicament de construcció, més algunes ceràmiques vidrades modernes, ajuden a situar-lo en un moment no determinat de segle XIX.

A continuació aparegué el nivell 303. Aquest estrat aportà abundant material que ens permet donar una datació més precisa. La ceràmica fina de vaixel·la queda representada per les importacions africanes de T.S.A. D'on podem distingir les formes Hayes 105 (datada entre 580-600 i 660 d.C.) i Hayes 107 (entre 560 i el 580-620 d.C.). Les àmfores també presenten una abundància de material africà on podem distingir dos tipus, la Keay XXVI (segle VI d.C.) i la Keay LXII (segle V i VI d.C.). La resta de ceràmica domèstica queda representada per ceràmica culinària africana, culinària local reduïda i ceràmica comú oxidada. Aquest material ens permet ubicar el nivell dins un àmbit cronològic d'inicis de segle VII d.C.

Sota apareixia ja el nivell característic de tota l'àrea. És tracta de la unitat

304. D'un color groc molt intens no donà cap tipus de material excepte les habituals esquirles de marbre ja documentades en altres llocs. Una vegada extret aparegué la roca natural.

La següent cata fou la IV. Amb una superfície excavable de 2 x 1.5 m. donà els següents resultats.

El nivell 401 reponia al paviment modern fet de cairons ceràmics d'uns 24 x 24 cm. Sota ell aparegué la seva preparació (402) amb abundància de material ceràmic tant antic com modern. S'identificà una forma Keay LXII datada entre el segle V i VI. Malgrat això tenim que datar aquest estrat en el segle XIX.

Els següents estrats 403, 404 i 405 responien al mateix nivell arqueològic. Se'l dividí per problemes tècnics de l'excavació.¹ Considerades conjuntament, aquestes unitats aportaren gran quantitat de material. Si en primer lloc tractem la ceràmica fina de vaixel·la veiem que apareix gran quantitat de tipus que van des d'elements residuals com la campaniana B, la T.S.S., la T.S.H. i la T.S.A. A fins a formes més modernes com la T.S.P. i, molt més abundants, com és el cas de la T.S.C. D. Aquesta última es la única que ha aportat fragments amb formes datables. En concret tenim la Hayes 61 (325-450 d.C.) i la Hayes 87 B (inici del segle VI d.C.). Un altre tipus de material molt abundant és l'amfòric, en especial les importacions africanes, que són la majoria. Dins d'aquest tipus identifiquem les formes Keay LXII J (2na. 1/2 de segle V - 1a. 1/2 segle VI d.C.) i Keay XXV C (segle IV - 1/2 segle V). Altres tipus que aparèixen són l'àmfora tarraconesa on s'identifica la forma Dressel 2-4 (segles I i II d.C., l'àmfora bètica amb la forma Keay XXV G (inici del segle IV - 1/2 segle V d.C.) i l'àmfora oriental.

La ceràmica culinària està present amb importacions africanes on identifiquem una Lamboglia 10 B (finals del segle I d.C. i segle III d.C.) i un plat tapadora del tipus Òstia I (Antonins - inici del segle V d.C.). Són majoritàries però les ceràmiques reduïdes de tipus local on destaquen les olles amb perfil de S. També apareix, però amb molta menor mesura la ceràmica comú oxidada. Com a elements residuals podem constatar un fragment de llàntia paleocristiana, àmfora itàlica i de parets fines. El material de construcció està representat per fragments de marbre, *imbrices* i *tegulae*. A partir del material anterior sembla que tenim que datar l'estrat dins la meitat del segle VI d.C.

Una vegada aixecat el 406, aparegué un nou nivell, el 408, que tenia un forat (407) de forma rectangular d'uns 76 cm. de llarg per 36 d'ample i 14 de fondària, que presentava una forta rubefacció en les cares laterals i en el fons. El seu interior estava reblert per un estrat de carbons on apareixien restes de ceràmica grollera reduïda amb signes evidents d'estar passada de cocció.

L'estrat tallat per l'estructura anterior era d'una potència remarcable encara que no va proporcionar massa material. Així dins la ceràmica de vaixel·la trobem una sèrie de fragments indeterminats de T.S.H. i de T.S.A. A i una forma Hayes 87 A en T.S.A. D datada a partir de la 2na. 1/2 de segle V d.C. Dins el material amfòric trobem que malgrat tenir fragments de tarraconesa, oriental i itàlica, solament podem identificar en l'àmfora africana, la més abundant, una forma Keay LXII datada entre els segles V i VI d.C. El reste de ceràmiques es redueix a tipus culinàris, africans i locals, i comuna oxidada. La datació d'aquest estrat sembla que el tindriem que portar dins la 2na. 1/2 de segle V d.C.

La següent unitat fou la 409, petit estrat que pràcticament no aportà cap

1. Les constants plujes van suspendre diverses vegades les tasques arqueològiques, això obligà a netejar les cales en curs d'excavació; davant un possible problema de contaminació optarem per donar

numeració diferent a l'estrat quan reiniciem els treballs. L'anàlisi dels materials demostrà posteriorment que aquest problema no es va arribar a donar.

tipus de material. Sota ell i l'anterior apareixia un nou nivell, el 410. Aquest presenta com a característica principal la forta presència de material de construcció, en concret argamassa de calç, *tegulae* i *imbrices*.

A continuació esdevé el nivell 411, amb les mateixes característiques que l'estrat 124 de la cata I. D'un color groc molt intens no dona cap tipus de material excepte esquirles de marbre. Sota ell apareix la unitat 412, de molt poca potència i que no aportà cap tipus de material. Una vegada estreta tenim el nivell 413 de característiques idèntiques a la unitat 157. El material trobat és bàsicament tot ceràmica comuna oxidada, amb fragments de ceràmica oxidada ibèrica, àmfora itàlica, més material constructiu com *imbrex* i marbre. La seva datació és de difícil precisió donada la mancança de formes amb cronologia específica.

Seguidament apareix la unitat 414, també d'una forta tonalitat groguenca no dona cap tipus de material. Aquest nivell el tindriem que relacionar amb el 161 de la cata I. Com succeí en aquesta última, sota la u.e. 414 apareixia una altre molt poc potent i amb les mateixes característiques que la unitat 166. Els materials que aportà es redueixen a àmfora itàlica i *tegulae*. Finalment apareix la roca natural.

CALES V I VI

Les dues cales següents són obra d'una segona fase realitzada a conseqüència de trobar noves restes quan s'iniciaren les tasques de construcció. En concret aquests treballs consistien en fer unes sabates corregudes al voltant de tot el perímetre del solar i a partir d'allí aixecar l'edifici. Així quan s'obrí la rasa per l'oest van aparèixer dos carreus que s'endinsaven sota la paret mitjanera d'aquest costat. Es tractava de dos grans blocs situats de llarg i través amb les característiques que tot seguit especificuem: el bloc situat longitudinalment dins l'eix nord-sud feia 1.24 m. de llargada per 0.50 m. d'alçada i una amplada documentada fins 0.60 m. endinsant-se cap el tall. Tenia en el seu costat sud un encoixinat per la qual cosa sabem que aquesta és la cara vista de l'estructura. S'assentava sobre una llosa de formigó d'uns 16 cm. d'alçada que cobria la roca natural. L'altre carreu situat longitudinalment en l'eix est-oest estava malmès en part com a conseqüència de l'acció de les màquines excavadores. Malgrat això documentarem unes mesures de 0.80 m. d'amplada, 0.66 m. d'alçada i una llargada fins a 66 cm. endinsant-se cap el tall. S'assentava sobre la mateixa llosa de formigó romà (*opus caementicium*) que aquí feia una petita depressió o esglaó respecte a la superfície on estava situat el primer bloc descrit. Això permetia compensar els 16 cm. de diferència en les alçades d'ambdós carreus situant els dos coronaments a la mateixa cota.

Estratigràficament aquesta estructura estava coberta per la fonamentació de la casa del segle XIX (601). Al seu voltant apareixia un estrat de color groc intens (602 i 603) que és el mateix que ens trobem en la cata I (124), III (304) i IV (411) i que es relaciona amb les construccions del Fòrum Provincial. Aquest nivell cobria en part la planxa de formigó (606) i un estrat (609 i 610) de característiques idèntiques als nivells 157 i 412.

Iniciats els treballs per la seva vessant est es trobaren tot seguit amb la perllongació de les estructures documentades en la cata 1. Així la primera fou la continuació del mur 106, aquí 501. Conservat en 1.70 m. d'alçada feia 60 cm. d'amplada endinsant-se cap el tall oest. Per la seva cara nord no s'obrí el terreny ja que en aquesta zona no estava previst fer fonamentació, en canvi sí per la sud

però desgraciadament s'intervingué amb màquina excavadora no podent-se documentar l'estratigrafia només que en el tall, que per altre banda coincidia amb la de la cala I. A partir de la unitat 505 si poguerem intervenir arqueològicament. Aquest últim estrat corresponia al paviment de calç 121 i 149 de la cala I. Sota ell apareixia el nivell 506 continuació del 124. Una vegada extret sorgí un nou nivell d'ídèntiques caraterístiques als nivells 157, 412, 609 i 610. Aquest estrat que aquí se li ha donat la numeració 507, 510 i 511 cobria un gran carreu de 1.68 m. d'amplada, 0.40 m. d'alçada i amb una llargada documentada de 1.60 m. continuant sota els talls est i oest de la cala. Treballada en la seva superfície apareixia l'empremta per a encaixar-hi una columna amb el forat en mig per a la brosta dels tambors. L'empremta feia 0.90 m. de diàmetre mentre que el forat per a la brosta tenia 0.30 m. de diàmetre per 0.10 m. de fondària. Aquesta estructura s'assenta directament sobre la roca.

ESTUDI DE LES FASES CRONOLOGIQUES

Aquest jaciment es caracteritza per haver donat una seqüència estratigràfica molt complerta que pot permetre entendre l'evolució de l'àrea durant tota l'època romana.

1a. FASE

Aquesta fase està representada per una sèrie d'estrats i estructures anteriors a l'època de construcció del gran recinte del Fòrum Provincial. És certament interessant aquesta seqüència ja que no es documenta habitualment en altres indrets de la Part Alta de Tarragona.

Així sota l'estrat que es relaciona normalment amb la construcció del recinte del Fòrum apareix un petit estrat (157) de 8 a 12 cm. de gruix que dona molt poc material en concret àmfora itàlica, ceràmica comuna oxidada i *tegulae*. Aquest estrat seria el mateix que apareix a la cala 3, en concret el nivell 413 que aporta ceràmica comuna oxidada romana, ceràmica comuna oxidada ibèrica, àmfora itàlica, *tegulae* i *imbrices*; el mateix de la cala 5 (nivells 507, 510 i 511) que aporten ceràmica ibèrica, àmfora itàlica i *tegulae*, i per últim, la cala 6 on apareix amb el número 609 i 610, amb ceràmica comuna oxidada romana i àmfora itàlica. Desgraciadament aquests nivells no varen aportar formes identificables que permetessin donar una cronologia concreta. Sota aquest nivell sorgiren interessants dades.

Dins la cala 1 aparegué un carreu de pedra tipus Médol, bona part del qual s'endinsava en el tall de la cala. Les mesures que es van documentar foren 45 cm. d'alçada (recolzant-se directament sobre la roca) per un metre de llargada i 80 cm. d'amplada (mesures aquestes dos últimes no totals). Apareixia amb una trinxera de fonamentació que tallava els estrats 161, cobert pel 157 i el 166. El rebliment de la trinxera que ens hauria datat l'estructura fou molt escadusser, i es limità a alguns fragments de ceràmica comuna oxidada romana.

És força interessant el comptar amb una seqüència anterior a la col·locació del carreu. Així la unitat 161 és un petit nivell d'uns 8 cm. de potència de color groc intens amb restes de pedra tipus Médol triturades d'ídèntiques caraterístiques que l'anomenat estrat flavi. Sota, un altre nivell també d'uns 8 a

Fig. 6.-Aparició d'un *dolium* baix-imperial. Al fons, el mur de carreus.

10 cm. de potència que reblia els desnivells de la roca. La seva aportació material es reduïa a pocs fragments de ceràmica oxidada ibèrica, àmfora itàlica i ceràmica comuna romana. Aquesta seqüència es repetia a la cala 4 així sota el nivell 413 apareixia un estrat (414) de les mateixes característiques que el 161 i un altre (415) igual a 166. La seva aportació és similar, amb àmfora itàlica i comuna romana. Cal tenir en compte que aquests nivells es conservaven en llocs on la roca baixava més. Això per exemple no passa a la cala 5 o 6 on sobre la roca apareix un únic estrat d'amortització abans d'aparèixer l'anomenat flavi.

Dins la cala 5 l'estructura amortitzada per aquest estrat és molt important.

Es tracta d'un gran carreu de 45 cm. d'alçada per 1.68 m. d'amplada i una llargada documentada de 1.60 m. (que no és tota ja que s'endinsa a ambdós costats del tall). Sobre la seva superfície apareix una empremta circular de 90 cm. de diàmetre amb un forat per posar-hi una brosta.

Aquesta estructura aniria a unir-se amb la que documentem a la cala 1. Dins la mateixa cala 5 apareix l'angle d'un altre carreu de similars característiques, pel poc que es pot apreciar, però no alineat E-W com l'anterior si no que està situat al sud del mateix.

Així a partir d'aquestes dades podem establir la següent seqüència:

1- Estrat de regularització del terreny, de datació imprecisa amb material de segle II o I a. C.

2- Nivell de circulació o de pas. Datació imprecisa.

3- Fase de construcció d'una estructura de grans dimensions com demostra la seva fonamentació.

4- Fase d'amortització de l'estructura. La seva datació es fa imprecisa encara que respon al nivell immediatament anterior a l'estrat flavi. Aquesta

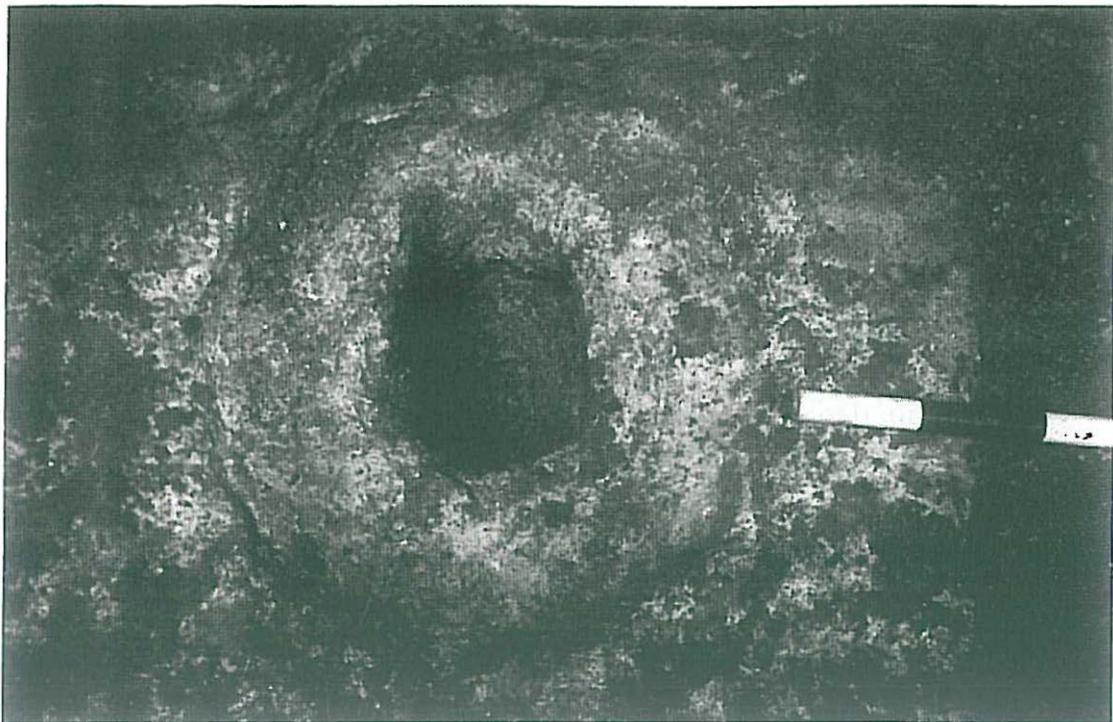

Fig. 7.—Restes de l'estructura tardo-republicana.

estructura és la primera documentada en la terrassa mitja de Tàrraco anterior a les construccions del Fòrum Provincial.

Fins ara l'únic element documentat d'època republicana romana era la muralla. Altres estructures d'aquesta època identificades a la Part Alta de Tarragona és un mur de carreus encoixinats que es troba al palau episcopal (Hauschild, en aquesta mateixa monografia) a la terrassa alta i una sèrie d'estructures que són aprofitades per les del circ a la terrassa baixa. Són una sèrie de voltes de canó fetes en *opus caementicium* i associada a una estructura de carreus encoixinats, que va ser anulada en part per la construcció del Pretori i en part reutilitzada com subestructura del circ.² La seva datació és imprecisa però anterior a la gran reforma de segle I d.C.

2a. FASE

Dins aquesta fase constatem un potent estrat de color groc intens, amb fragments informes i esquirles de marbre pràcticament estèril i associat a una estructura monumental. Es tracta d'un mur de carreus encoixinats dels quals es conserven tres filades a la cala 1, disposats de llarg i través. Les seves mesures són 1.20 m. de llargada per 80 cm. d'amplada i 60 cm. d'alçada, que és correspon amb un dels mòduls habituals dels carreus de l'estructura del Fòrum Provincial.

Aquesta estructura s'assenta sobre una base de formigó que arriba fins a 1.20 m. d'alçada. A la cala 6 apareix una filada formada per dos carreus situats de llarg i través disposats en línia N-S, però dels quals solament un el que està disposat de llarg va encoixinat, mentre que l'altre forma part del parament intern del mur. L'encoixinat apareix al vessant sud a diferència dels de la cala 1 que ho

2. Dupré, X. Massó, M. J., Palanques, M. Ll., Verduchi, P.: El Circ Romà de Tarragona I. Les voltes de Sant Ermenegild. Barcelona, 1988.

estan per l'oest. S'assenten sobre una planxa de formigó que enllaça amb la de la cala 1.

Aquesta estructura defineix un angle d'algun tipus de construcció relacionada amb el Fòrum Provincial. De fet és la primera estructura que apareix a la terrassa mitja diferent als elements del porticat. En quant a la seva interpretació sembla que respongui a una edificació annexa a l'estructura del Fòrum Provincial.

Un altra hipòtesi pot ésser la possibilitat d'un accés rodat a la plaça. Per aquesta possibilitat es compta amb els següents elements d'anàlisi:

- El fet de tenir documentada una porta a la muralla justament davant de l'excavació. Aquest fet ens el documenta Hernández Sanahuja:³ "El año 1893, al reedificarse la casa número 1, de la calle de la Portella, cuyo testero da al paseo de San Antonio, descubriose una magnífica puerta romana de entrada a la ciudad por aquel punto, de dimensiones iguales a la llamada del Socorro con la diferencia que el arco unicamente abrazaba el muro interior , formando en el exterior como dos grandes torres para defenderla , dicha puerta hasta principios del siglo pasado vino utilizándose denominándola Puerta del Rey, siendo tapiada durante la guerra de Sucesión cuando las legiones aliadas de ingleses y austriacos construyeron la contramuralla".

- El fet de trobar-nos amb el paral·lel de la porta de plaça del Pallol⁴ axialment disposada a la Plaça del Rei i al costat de la Torre de l'Audiència bessona del Pretori.

- El fet que urbanísticament és el millor lloc per tenir un accés lateral a la plaça, ja que és el centre del costat est del Fòrum.

- El fet que la cota d'aparició de l'estrat flavi (58, 10 ms. s.n.m.) és la mateixa que apareix a l'interior de la plaça del Fòrum a partir de les noves dades extrets a la intervenció a la Plaça del Rei.

Totes aquestes dades malgrat tot no són suficients per a determinar amb tota seguretat l'existència de la porta. Caldria però una nova intervenció que pogués aclarir exactament aquest fet.

3a. FASE

Dins aquesta fase documentem ja la reutilització de la Part Alta de Tarragona com a zona d'hàbitat deixant de servir única i exclusivament com a zona oficial i administrativa.

En efecte en aquest moment comprovem la creació d'un mur fet de pedra irregular que reaprofitava materials antics anteriors. Les mesures documentades eren de 40 m. d'amplada per 90 cm. d'alçada i 4 m. de llargada. La seva direcció es nord-sud, obrint-se ambdós costats zones d'hàbitat .

Al costat est apareix un paviment de terra piconada i excavats en el terreny, 3 dolia alineats N-S. Els quals es conservaven pràcticament intactes.

Al costat oest apareix un paviment de calç que es perd sota el tall . Així doncs es trobem dins d'una zona d'emmagatzematge força important.

La datació d'aquesta estructura se'ns fa difícil ja que la composició de la trinxera de fonamentació del mur solament dóna com a element datable una forma de cuina africana, més en concret una Òstia I fig. 261, la datació de la qual va d'inicis de segle II a inicis de segle V.

3. Hernández Sanahuja, B. Historia de Tarragona. Tarragona 1892, Apèndix 1, p. 21.

4. TED'A: El Foro Provincial de Tarragona, AEA, 62, 1989 p. 167.

El que ens pot donar una data *ante quem* és el nivell d'amortització, el qual considerem que es forma cap a finals de segle IV inicis del segle V. Així estariem davant de les primeres estructures documentades de segle IV.

Si fem un repàs de les construccions d'el segle IV a la Part Alta de Tarragona, trobem que Berges⁵ documenta a la plaça del Rovellat una sèrie d'estructures que segons ell funcionarien entre finals de segle III i durant tot el segle IV. Aquilué fa una revisió dels materials⁶ i considera que és necessari portar la cronologia a la primera meitat de segle V, en base a la presència de certes produccions de T.S.A. D (en concret Lamboglia 51, Hayes 61, 80, 81 i 91 A i B).

Un altre jaciment és l'intervenció efectuada al jardí del claustre de la Catedral, feta per Sánchez Real⁷ on a arrel de l'estudi de Rüger⁸ es daten uns nivells de segle IV. Aquesta data és recollida per Hauschild.⁹

4a. FASE

Respon a nivells datats entre finals de segle IV inicis de segle V que són els estrats d'amortització de l'estructura anterior. Aquests nivells correspondrien en el temps amb els estrats d'abandonament que troba Balil a la torre del Pretori¹⁰ i a les voltes del circ.¹¹

5a. FASE

Dins aquesta fase tenim la construcció d'una nova estructura. Es tracta d'un mur de carreuó lligat amb argamassa, d'uns 55-60 cm. d'amplada, documentat en una alçada de 1.70 m. i una llargada de 5 m. (apareix també a la cala 5) que defineix un espai d'habitació en la seva vessant nord (paret enlluïda i paviment associat) i està reforçat per un contrafort en la vessant sud.

Aquest mur sembla que formaria part d'un edifici de grans dimensions que es recolzaria en l'antic mur de carreus encoixinats.

Sobre la seva datació, la seqüència estratigràfica demostra que es posterior a finals de segle IV inicis de segle V.

El material de la trinxera de fonamentació més l'estrat de prepara del paviment, més el nivell d'ús exterior, no ens aclareixen massa el panorama, pero si ens aproximarien a la primera meitat de segle V.

Dins aquest mateix segle tenim un altre nivell, el 408, al qual datem en la segona meitat de segle V.

A la Part Alta de Tarragona són força freqüents els nivells existents d'aquesta data. Així tenim l'amortització d'algunes voltes del circ¹² a inicis de segle, l'abocador de Vila-roma¹³ dins la primera meitat de segle, la fase d'amortització de l'antiga Audiència¹⁴ a la meitat de segle. Prop de la nostra excavació una intervenció a la Plaça dels Àngels apareixien nivells de segle V.¹⁵

5. Berges Soriano, M.: Columnas romanas y cruces visigóticas en la plaza Rovellat de Tarragona, Miscelánea Arqueológica, vol. I. Barcelona. 1974, p. 167.

6. TED'A 1989, op. cit. p. 447.

7. Sánchez Real, J.: Exploració arqueològica en el jardí de la catedral de Tarragona, M.M. 10, 1969, p. 208-211.

8. Rüger, Ch.: Römische Keamik aus dem Kreuzang der Katedrale von Tarragona, MM 9, 1968, p. 239, 252-253.

9. T. Hauschild: Arquitectura Romana de Tarragona. Tarragona 1983, p. 125.

10. Balil. A.: Excavaciones en la Torre de Pilatos (Tarragona). Campaña de excavaciones de 1962, Excavaciones arqueológicas en España, núm. 65, Madrid 1969, p. 24025.

11. TED'A 1989, op. cit. P. 447.

12. TED'A 1989, op. cit. P. 447.

13. TED'A 1989, op. cit.

14. TED'A 1989, op. cit. P. 447.

15. TED'A 1989, op. cit. P. 447.

També al carrer Santes Creus aparèixen estructures datades en el segon quart de segle.¹⁶ Hauschild troba un moment d'amortització a la muralla, en concret a la torre de Minerva, durant el mateix segle.¹⁷

6a. FASE

Aquí incloem una sèrie d'unitats (108, 403, 404 i 405) que demostren una amortització de les estructures anteriors i un abandonament de l'àrea durant la primera meitat de segle VI.

En efecte tenim uns estrats molt potents que aporten abundant material d'aquest segle.

En quant a jaciments publicats de la part alta de Tarragona amb nivells d'aquesta època podem citar l'excavació al Col·legi d'Arquitectes de Tarragona.¹⁸ També Hauschild¹⁹ a la catedral troba nivells, en concret dos inhumacions que es poden datar entre finals de segle V inicis del VI. A la Torre de l'Audiència Keay²⁰ documenta nivells de segona meitat de segle VI. També algunes de les voltes del circ romà s'amortitzen a inicis de segle.²¹

7a. FASE

Documentem un nivell força potent (303) que podem datar a inicis del segle VII. Poques són les excavacions que aporten nivells d'aquesta època. Malgrat tot Hauschild²² troba al jardí de la Catedral estructures en forma d'arc de ferradura que tipològicament identifica amb construccions del segle VII.

La resta d'estructures i nivells corresponen a èpoques modernes no documentan-se nivells medievals degut a la gran remoció de terres efectuades, sobre tot a partir de segle XVIII i XIX.

16. TED'A 1989, op. cit. P. 447.

17. Hauschild, T.: Excavaciones en la muralla romana de Tarragona, Butlletí Arqueològic, època V, núm. 6-7 (1984-1985), Tarragona 1988.

18. Aquilué, X.: Excavaciones arqueològiques en la nova seu del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya al carrer de Sant Llorenç (Tarragona), Tarragona 1993.

19. Hauschild, T. 1983. op. cit., p. 16.

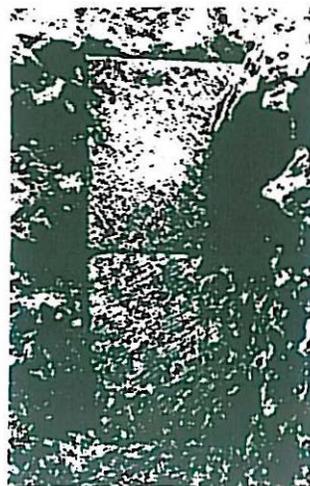
20. Keay, S.: Late Roman Amphore in the western Mediterranean. A typology and economic study: The catalan evidence. B.A.R. International Series, núm. 196 (1984), p. 17.

21. TED'A op. cit. P. 447.

22. Hauschild, T. 1983. op. cit., p. 16.

EXCAVACIONS AL PLA DE SANT MIQUEL

JORDI LÓPEZ I VILAR *

1. L'EXCAVACIÓ

El solar prospectat ocupa una extensa superfície, resultat de l'enderroc de diverses cases que tenien porta als carrers Civaderia i Gai (Fig. 1 i 2). Com provisionalment no s'ha de rebaixar ni s'hi ha de construir (està previst fer-hi una plaça), els objectius de l'excavació eren d'una banda constatar la possible existència de restes arqueològiques en el subsòl, així com obtenir una seqüència estratigràfica representativa. Per altra, localitzar la fonamentació de la columnata del Fòrum, que transcorre hipotèticament a catorze metres del mur romà que existeix darrera les cases parells del carrer Civaderia, i coincideix amb la fonamentació de la línia de façanes dels números senars del mateix carrer.

Per aquest motiu es treballà en la zona que toca al carrer Civaderia, i més concretament en el sector central. Els elements arquitectònics que hi havia a la vista condicionaren l'obertura de les cales. Així, es procedí a l'excavació de dos àmbits delimitats per murs que corresponien a les cases dels segles XVIII-XIX que foren enderrocades fa quatre o cinc anys. Tots dos tenien en comú el fet de ser soterranis, de manera que estan a un nivell notablement més baix que el carrer Civaderia. Tanmateix, contenien un potent rebliment de runa procedent de l'enderroc. Per aquest motiu s'utilitzà una màquina excavadora per a la seva extracció. Quan es buidà l'habitació núm. 1 (corresponent a l'antiga casa núm. 12 del carrer Gai) es topà amb la presència d'un cup que ocupava tot el subsòl i que, a més, era ple de runa. Així doncs, s'abandonà, i la feina es centrà en l'habitació núm. 2, corresponent a l'antiga casa núm. 5 del carrer Civaderia. Aquí es va localitzar una cisterna moderna juxtaposada a la fonamentació del mur de façana, plena de residus contemporanis. Amb això, es feia impossible assolir un dels objectius: comprovar la hipotètica existència del podi romà. Per a fer-ho, calia eliminar el cup o la cisterna que impedièn la seva visió.

Llavors tot l'esforç es centrà en excavar una cala que s'obrí en bona part de l'habitació núm. 2, aprofitant la inexistència d'estructures contemporànies que haguessin destruït l'estratigrafia anterior. No s'excavà la totalitat de l'habitació núm. 2 per dos motius:

(*) Han col·laborat en l'excavació i posterior treball de laboratori Pili Adiego, Lucia Boronat, Àngels Burgueño, Reis Fabregat, Gerard Martí, Josep Moncusí, Josep M. Nolla, Serrat Pérez, Jordi Rossell i Jordi Ximeno.

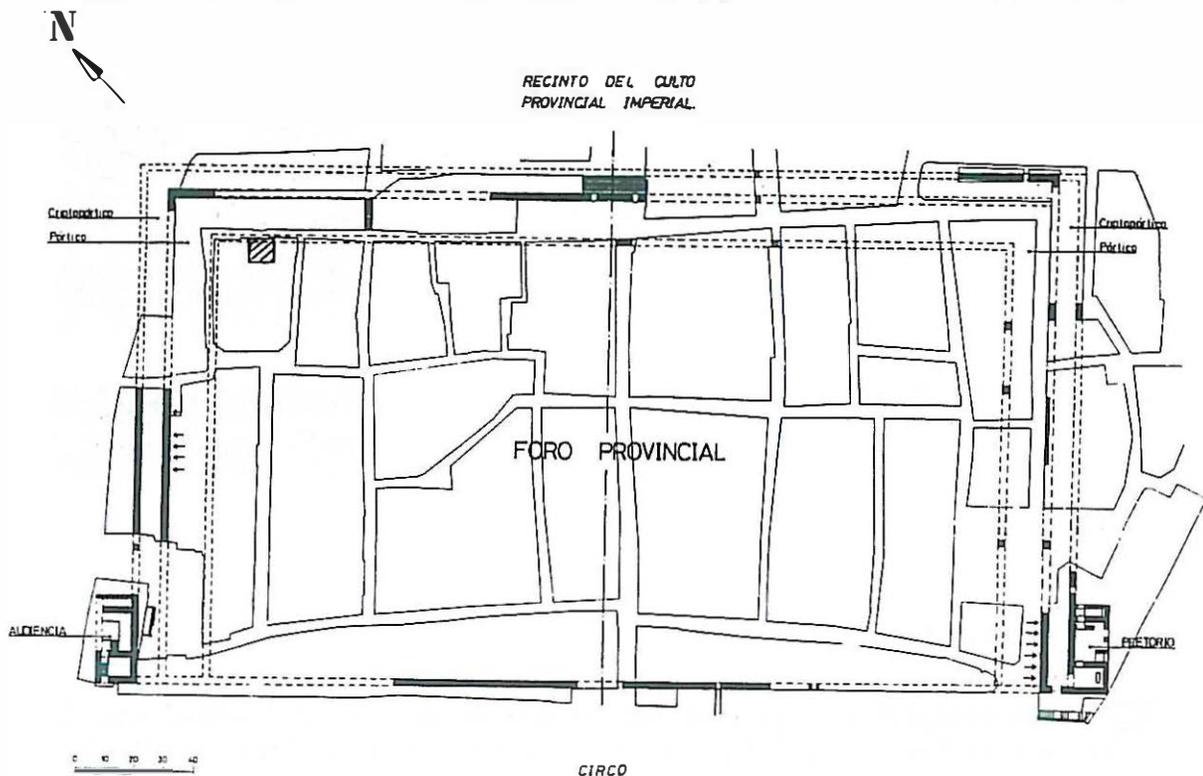

Fig. 1.—Situació de l'excavació en el context del Fòrum. (Plànol X. Dupré)

1.-Una part estava ocupada per la cisterna a què hem fet referència abans.

2.-Una altra zona estava ocupada per un arc que no es veia gaire segur (dovelles desgastades, etc.), i es va deixar en reserva per no malmetre la seva fonamentació.

Posteriorment aquesta cala s'amplià lleugerament (1'5 x 2 metres) en un sector per tal de poder comprovar les mesures d'una estructura de carreus, i per a poder datar un mur que finalment va resultar ser medieval. (fig. 3, 4 i 5).

Malgrat haver estat impossible de localitzar la fonamentació de la suposada columnata del pòrtic per les raons explicades en el lloc corresponent, la cala ens ha proporcionat una lectura que abarca des de l'època romana fins els nostres dies. Agruparem les unitats estratigràfiques per fases cronològiques, per a simplificar-la i fer-la més entenedora.

Fase I

Les estructures més antigues excavades tenen relació amb el Fòrum. Es tracta d'un nivell de terra groga assentat directament sobre la roca perfectament allisada, que presenta les traces de ser el resultat d'una intensa activitat constructiva: s'identifiquen restes de talla de pedres, inclosos alguns resquills de marbre blanc. Malgrat no aparèixer cap tipus de material ceràmic que aclareixi la seva datació, l'identifiquem per analogia amb el nivell d'aterressament del Fòrum, localitzat en altres punts, i al qual se li atribueix una cronologia d'època flàvia. Aquest estrat es recolza contra una estructura de morter de calç no molt robusta que serveix de fonamentació a una construcció de carreus de pedra Mèdol de la mateixa època, de la que s'en conserven les dues primeres filades (les superiors

són afegits medievals reaprofitats després en les cases del XVIII-XIX). L'extensió de la cala no ens ha permès delimitar-la, però tot sembla indicar que es tracta d'un basament o pilar de planta quadrangular. Ignorem què sostindria, però la relativa feblesa de la fonamentació assenyala una càrrega no excessiva. (fig. 6).

FASE II

Potser un dels millors resultats d'aquesta actuació ha estat la documentació d'un nivell d'època visigòtica (112), que s'ha pogut datar en el segle VII i que àdhuc podria ser un xic posterior. És una llàstima que es tracti d'una aportació de terres de reompliment, i que per tant no hi hagi estructures associades, a excepció d'un mur (121) que és amortitzat, per la qual cosa ha de ser anterior (mur fet de pedres irregulars lligades amb fang, molt malmès, que conserva una llargada de 160 cm. i una amplada visible de 40 cm. i que discorre paral·lel al carrer Civaderia).

És un estrat de color negre, fangós i amb abundància de pedres, cosa que ha fet dificultosa la seva excavació. És molt potent (en alguns punts supera en molt el metre), i ha donat un important conjunt d'objectes, principalment ceràmica.

Com a primera característica del material exhumat d'aquesta unitat estratigràfica podem esmentar l'alt grau de fragmentació i de desgast que presenten totes les peces. Des d'aquesta perspectiva cal pensar que aquest estrat es formà en una data bastant posterior a les cronologies que proporcionen les peces més modernes.

Dels vint-i-tres fragments de terra sigillata africana D se n'ha pogut determinar la forma de set, i una de dubtosa. Són: Lamboglia 9 B (360-440); Lamboglia 54, 54 ter (325-450); Hayes 32-58 dubtosa (275-325); Hayes 76 (400-475); Hayes 86 (475-525); Hayes 91 B (350-530); Hayes 105 (580/600-660); i Atlante tav. XXXVII, 8 (cronologia indeterminada, però testimoniada a Cartago el 500-550).

També de procedència africana és una vora de terra sigillata africana E, forma Hayes 70, nn. 8-9 (375-425). Cal destacar la raresa d'aquesta peça en les nostres terres, ja que la seva àrea de difusió es centra a Tunísia, Líbia, Egipte i Grècia, i sembla que la seva presència al Mediterrani occidental és del tot anecdòtica. L'única llàntia que s'ha localitzat en aquest estrat correspon al grup de les anomenades africanes paleocristianes i s'identifica amb la forma Provoost 9 B, amb una àmplia cronologia (de finals del segle IV al VIII).

Les àmfores proporcionen datacions similars. Si exceptuem una vora d'àmfora Dressel 2-4, òbviament descontextualitzada, les restants procedeixen majoritàriament del nord d'Àfrica, i també d'Orient. Descartem fer càlculs estadístics amb els fragments d'àmfora sense forma, perquè els criteris de diferenciació són en molts casos força relatius. Les formes són: Keay VI (segles IV-V); una probable Keay XXIV B (segles IV i primera meitat del V); Keay XXXV A i XXXV B (ambdues dels segles V i VI); i Keay LXI A (segon quart de segle V fins a mitjans del VI). Les àmfores orientals representades són la Keay LIII B (testimoniada a Catalunya des de finals de segle V fins a mitjans del VI) i la Keay LIV bis (segles V i VI).

Cal ressaltar la gran quantitat de *tegulae* i *imbrices* apareguts, i també l'aclaparadora majoria de ceràmiques comunes reduïdes respecte de les oxidades.

La major part dels fragments datables se situen en els segles V i VI. La

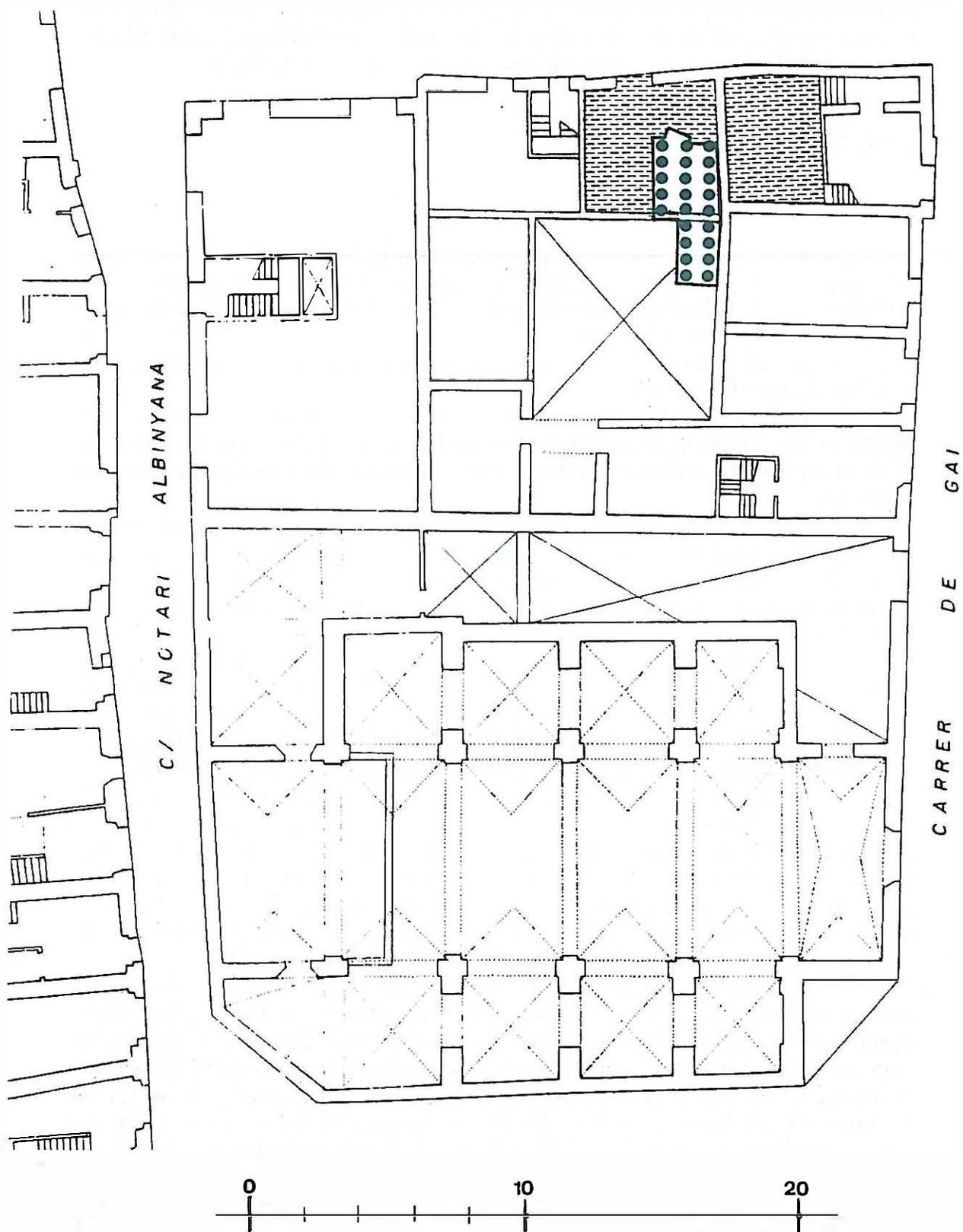

Fig. 2—Illa de cases de Sant Miquel. A dalt, tramat en ratlles, les habitacions prospectades, i marcat en cercles, la cala efectuada. A baix, l'església de Sant Miquel del Pla.

peça més tardana és un fragment de peu de Hayes 105 (580/600-660), amb la qual cosa ens trobariem davant un nivell del segle VII. Per altra banda, el fet que hem comentat abans sobre la fragmentació i desgast de les peces recuperades podria indicar una cronologia encara més alta. En descartem, però, una de medieval, ja que en cas de trobar-nos amb un estrat del segle XII o XIII, les ceràmiques grises presentarien alguns dels motius decoratius incisos que les identifiquen.

Fase III

En el sector més proper a l'església de Sant Miquel, en un lloc ocupat abans per un pati i que per tant havia estat lliure d'edificacions, se'ns ha conservat l'estratigrafia medieval, amb diferents nivells i estructures.

A un nivell inferior hi ha restes d'una construcció del segle XIII o començaments del XIV de la qual s'han documentat una estructura (pilar?) de carreus amb basament romà (114), un mur de pedra seca (113) i un paviment d'argila (116):

a) Estructura de carreus de pedra Mèdol. Té dues parts molt ben diferenciades: les dues primeres filades de carreus (que s'assenten sobre una fonamentació de morter de calç) estan col·locades en sec i molt ben escairades. A sobre, s'hi assenten tres filades més, amb morter en les juntes dels carreus, els quals, a més, es troben molt desgastats. La part inferior, atenint a les relacions estratigràfiques, és romana sense cap mena de dubte, però la superior, pel mateix motiu, s'ha de situar molt probablement entre els segles XIII i començaments del XIV.

b) Mur fet de pedres irregulars lligades amb fang que mesura 60 cm. d'amplada i es conserva fins un metre d'alçada màxima. La fonamentació de la cara sud-oest està constituïda per una mena de sòcol que sobresurt uns 10-20 cm. de la vertical del mur.

c) Paviment d'argila vermella depurada i molt compacta. Té una potència d'uns 5 cm. i no conté material.

Els estrats que daten aquestes estructures són els següents:

a) U.E. 117: s'ha recuperat un conjunt important que abarca des de l'etapa tardo-republicana (àmfores itàliques i púniques) fins el baix imperi (les peces més tardanes són del segle V). No obstant, hem de destacar un cop més l'aclaparadora presència de ceràmiques grises, alguna de les quals presenta decoració incisa pròpia de temps medievals (vegeu el comentari de la U.E. 115). Això per una banda, i el fet que l'estrat inferior és medieval amb tota seguretat, ens fan situar aquest nivell en el segle XIII o començaments del XIV. Baixem la cronologia respecte dels estrats superiors perquè creiem que entre un conjunt de 418 fragments és significatiu que no aparegui ni un sol verd i manganès, blau o reflex.

b) U.E. 122: Juntament amb ceràmiques romanes en trobem també de medievals, concretament algunes olles grises i especialment un fragment de vora vidrada en verd. Li donem, per tant, una cronologia de segle XIII o començaments del XIV.

Com ja s'ha dit, en aquest sector de la cala no s'ha continuat excavant, per la qual cosa no s'ha arribat aquí als nivells romans.

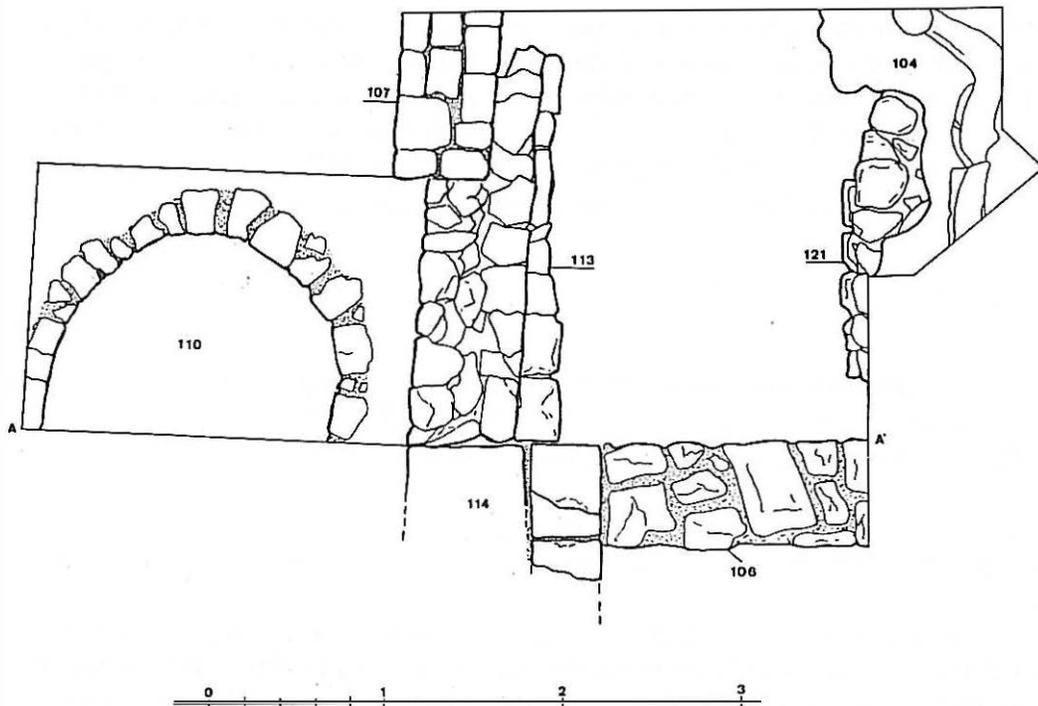

Fig. 3—Planta de la cala.

FASE IV

Els nivells 115 i 111 ens documenten una reforma de l'edifici medieval, que consisteix en el cobriment del paviment 116. Correspon a aquesta data la meitat inferior d'una sitja construïda entre el XIII i el XV (la manca de material ens ha impedit d'afinar més) que fou amortitzada en aquest darrer.

a) U.E. 115: Entre l'escadusser material recuperat sobresurten en proporció les ceràmiques grises, i entre aquestes, hi ha alguns fragments d'olla amb decoracions incises característiques dels temps medievals (especialment la combinació de línees horitzontals paral·leles amb ones i curtes incisions verticals, fetes aquestes últimes amb un punxó de punta roma). A falta d'altres elements el datem entre els segles XIII i XV.

b) U.E. 111: Nivell de terra fosca que és en realitat la trinxera excavada per a la construcció d'obra de la sitja 110. Deixant de banda els materials romans arrossegats (majoritàriament tardans, destacant dos fragments de terra sigillata africana D dels segles VI-VII) ens hem de centrar en les ceràmiques més modernes. És destacable la gran proporció de grises, algunes de les quals podrien ser també tardoromanes. No obstant, dos fragments vidrats d'olla ens indiquen que ens trobem davant d'un estrat medieval del qual no pot afinar-se més la datació degut a la manca de material de cronologia més precisa. Per relació estratigràfica, però, se situa entre els segles XIII i XV.

Posterior a aquests dos nivells de terra és la construcció d'una sitja (U.E. 110), de la que en queda la seva meitat inferior. Els límits estan arrebossats amb una mena de morter de calç, i reforçats amb pedres de tamany mig.

El reompliment d'aquesta sitja ens proporciona la data de la seva amortització (U.E. 109). Un cop estudiat el material, no massa abundós, que ha proporcionat aquest reompliment, hem arribat a la conclusió que es tracta d'un nivell medieval. La major part de ceràmiques aparegudes (grises, vidrades melades) poden ser adscrites a un arc cronològic molt ampli, a excepció de dues:

a) Un fons d'escudella amb peu de blau català. Presenta com a motiu central una palmeta inscrita en una circumferència. El vernís blanc d'estany és molt deficient i deixa transparentar la terrissa vermellosa, adquirint així un to rosat. Es data en el segle XV, i probablement fou produït en l'àrea de Barcelona.

b) Una vora d'escudella de reflex metàl·lic. La decoració està constituïda per un ratllat de faixes on alternen les cintes d'esperons que s'imbriquen uns als altres amb les sèries reticulades. Les peces amb motiu d'esperó són abundoses, provenen dels tallers de Manises i se situen en ple segle XV.

És per això que creiem que aquesta és la cronologia que s'ha d'atribuir a l'estrat.

Fase V

Correspon a les cases enderrocades fa pocs anys. L'únic nivell directament relacionable amb la seva construcció és el 103. Deixant a banda les ceràmiques romanes residuals (que apareixen molt rodades i tenen una cronologia principalment baix-imperial) les datacions venen donades per alguns fragments de ceràmica blava catalana. Detectem orles d'influència francesa que poden situar-se en el segle XVIII, a part d'abundosos fragments de ceràmica popular vidrada, de cronologia molt més àmplia. Fem menció, per últim, de l'aparició d'una llàntia sencera del tipus de cassoleta oberta amb una pessigada per a fer el bec d'encaix pel ble, en ceràmica grisa. La seva cronologia és difícil de precisar, ja que trobem

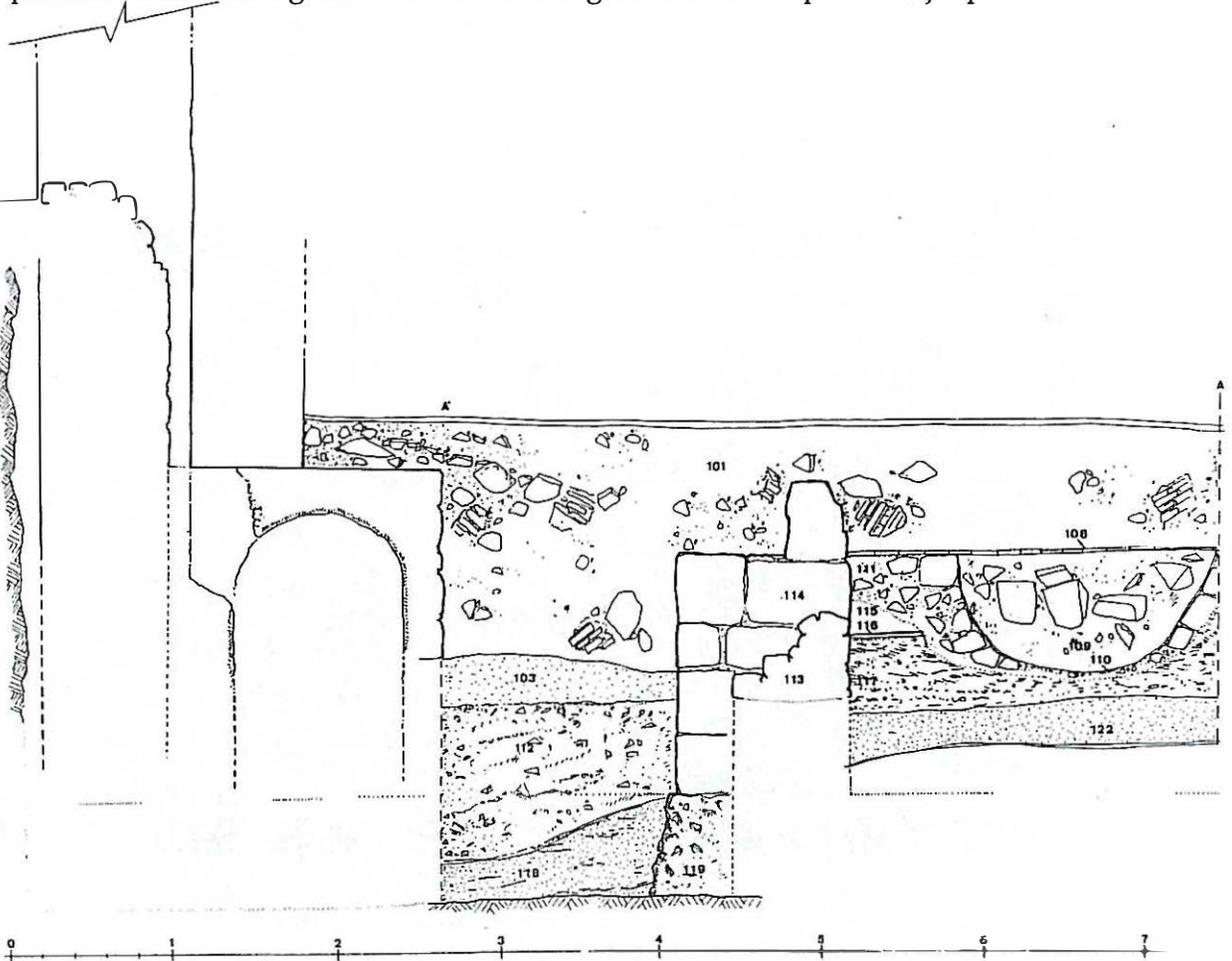

Fig. 4- Secció A'-A de la cala.

paral·lels des de l'època medieval (hem vist exemplars iguals en contextes de segles XIV i XV).

Sota el nivell general d'enderroc (101) de les cases que hi havia han aparegut les seves restes: murs, paviments i nivells de reompliment que abarquen els segles XVIII i XIX (102, 103, 104, 105, 106, 107 i 108).

2. ALGUNES CONSIDERACIONS SOBRE L'ANGLE NORD-OCCIDENTAL DEL FÒRUM

Pel que fa a les primeres edificacions de la zona, ens són completament desconegudes, a causa d'haver quedat arranades en els rebaixos efectuats per a la construcció del complexe forense. En efecte, aquest sector va haver de rebaixar-se a pic per a regularitzar la cota de pavimentació de la gran plaça porticada, fent desaparèixer la possible estratigrafia anterior. No obstant i pel context general, sabem que el Casc Antic estaria ocupat pel campament militar escipional, al menys en els primers moments.

La primera actuació que podem documentar arqueològicament a la zona coincideix amb el programa d'estructuració i monumentalització del que actualment constitueix el Casc Antic. L'especial constitució topogràfica va condicionar la disposició de les estructures, obligant a establir una sèrie de terrasses sobre les que s'anaren disposant els diferents conjunts. Aquest fet és bàsic per entendre la problemàtica del nostre sector, en el que hagué de rebaixar-se la roca per tal d'aconseguir els nivells dessitjats. El tall de la roca, davant del qual s'edificà després un mur, discorre seguint el límit posterior dels solars parells del carrer Civaderia i Notari Albinyana (antic carrer de les Mosques). Per a la seva descripció no hem trobat text millor que l'escrit per B. Hernández Sanahuja l'any 1877, contingut en l'interessant manuscrit que porta per títol "Recuerdos Monumentales de Tarragona":

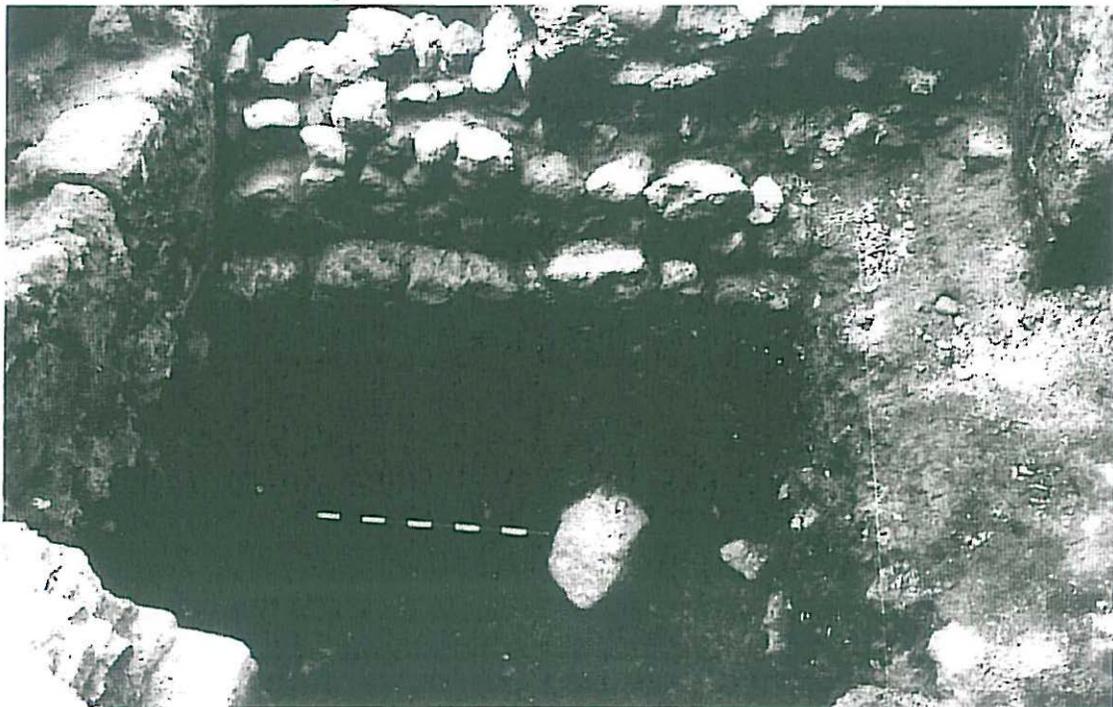

Fig. 5--Vista de la cala, un cop finalitzada l'excavació. En front, el mur medieval recolzat, a l'esquerra, en l'estructura alto-imperial, reaprofitada també en construccions posteriors.

"En el interior de las casas n.º pares que siguen en la expresada calle de la Cibadería, se observa la prosecución del muro exterior, exactamente igual al de Alasí, pero ninguno de los vecinos tiene noticia alguna de bóvedas existentes interiores; sin duda este muro era de sostenimiento para el terraplén superior y detrás de él habrá la roca viva de la colina, que se ve aparecer en la calle superior llamada del Vidrio.

(...)

"Desde las escaleras de Caballeros al rincón que forma el encuentro de la calle de la Cibadería con la de las Moscas, continua el muro exterior, y podemos asegurar que detrás de ella no han existido bóvedas; la razón es que como en aquel punto la roca de la colina está muy elevada, se contentó el arquitecto en rebajar a pico lo que le convino hasta el nivel necesario, revistiendo el corte vertical de la roca dicha con el muro de sillería simplemente.

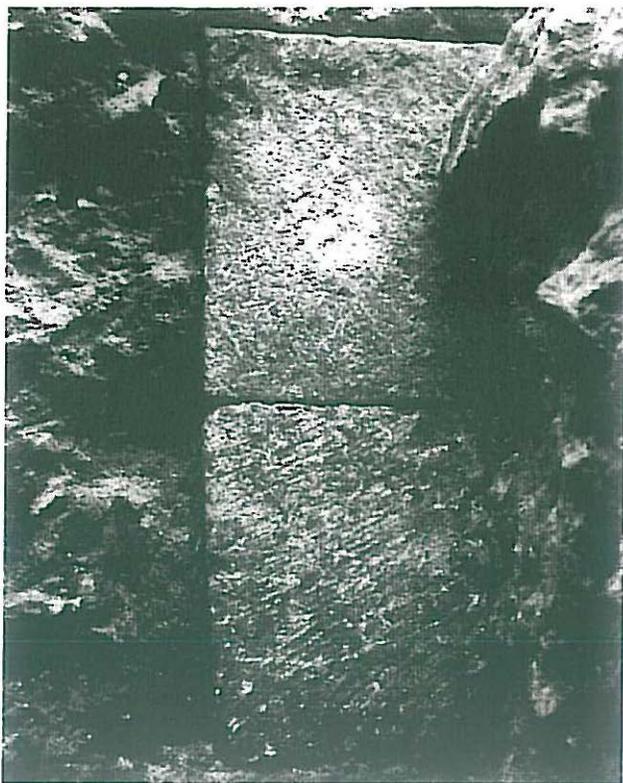

Fig. 6—detall dels carreus romans de l'estructura 114.

Con efecto, al derribar en 1852 la casa n.º 2 de dicha calle de la Cibadería, propia del labrador Tomás Babot, para reedificarla, se encontró el muro romano descrito, formando uno de los ángulos de la gran plaza, en el mejor estado de conservación, y en el muro subsistían aún cinco pilastras que sobresalían de él, tres en el del costado septentrional, y dos en el occidental, muy bien labradas, de orden dórico, absolutamente iguales a las que existen en el castillo de Pilatos y a las que se observan en el jardín de las M.M. Beatas, de las que a su tiempo hablaremos con detención.

Al tener noticia del hallazgo acudimos al momento; y efectivamente, no solo vimos las pilastras dichas, en el mejor estado de integridad, sino que pudimos observar que tanto ellas como el muro en que estaban empotradas las cubría un estuco de colores, imitando el mármol jaspeado del país, o piedra de Sta. Tecla; también observamos que las bases, plinto y pedestal de las pilastras eran de mármol blanco de Italia, así como un basamento general que corría en torno de todo el muro exterior del Forum. La Sociedad Arqueológica Tarraconense adquirió por compra una de estas bases, con un trozo del basamento, y además un fragmento del estuco que se hizo saltar del muro, todo lo que se conserva en el Museo de Antigüedades de esta ciudad, colocado en el zaguán con los n.º 40, 41 y 42, como un testimonio de que todas las bases de la columnata que sostenía el Peristyllo o galería que rodeaba el Forum, eran de mármol, y lo demás estucado.

Tampoco hubo bóvedas en el trozo del muro occidental, que corre por el interior de las casas de la calle de las Moscas, desde la casa de Babot, a la mitad de dicha calle, a causa de haberse tenido de rebajar también la roca de la colina, según se ha dicho ya, cuya natural superficie en este punto se halla a una considerable altura, tanto, que los habitantes del tercer piso de [la] mencionada casa Babot, salen a pie llano en su parte posterior a la plazuela de San Juan.

Desde este rincón o ángulo septentrional se despiden dos muros, uno interior,

adosado a la peña viva, y otro exterior formando ambos un ángulo sumamente agudo, cuyo vértice se halla en la casa de Babot, en el rincón dicho: el primero de los dos muros, por dentro de las casas de la calle, en rápido declive, [por la] Bajada del Rosario, va en línea recta al edificio del Pallol, y el exterior se dirige al huerto de las M.M. Beatas de Sto. Domingo. Al llegar los dos muros en el pasaje llamado Arco de Toda, se hallan bastante separados (11'20) y su fábrica de sillería es tan sólida, que se taladraron ambos sin precauciones para dar paso a la calle, viniendo a formar dos arcos, encima de los cuales descansa el techo del pasaje, en la casa del Marqués de Semenat.

Si nos colocamos debajo del Arco de Toda, encontraremos a la derecha una bóveda, tan tosca como robusta, en dirección a la plazuela de San Juan. Esta bóveda está al presente dividida en dos; la una mitad de ella, más inmediata al Arco, tiene 4'15 de ancho, 6'70 de alto y sólo 4'20 de largo, en donde hay una pared moderna divisoria, y está destinada a lagar-bodega; la otra mitad o continuación de la misma, probablemente de análogas dimensiones, sirve de cisterna a la casa de Semenat y su brocal se halla en un terrado del primer piso, que tiene salida a pié llano a la plazuela de San Juan. El plan [de] terreno de esta plazuela y parte del terrado dicho se hallan encima de la peña viva de la colina, la cual se descubre en la superficie de la calle.

A la izquierda del Arco de Toda, y entre los dos muros hubo primitivamente su correspondiente bóveda que ha desaparecido, pero no el muro que la sostenía; hoy ocupan su lugar el zaguan de la casa de Semenat y un establo o estercolero. Al otro lado de la pared medianera hacia el Sud, se ve la continuación de aquella en perfecto estado de integridad, en el interior de la casa nº 15 de la bajada del Rosario, e igualmente sirve de establo como las demás: sus dimensiones son 11'15 de longitud, 4'20 de latitud y 5'50 de altura; el arco de esta bóveda es de medio punto y [está] construida de durísimo hormigón; no hace muchos años tomaba luces del huerto de las M.M. Beatas; hoy está completamente a oscuras y sin ventilación, y ha de verse con luz artificial.

Un muro antiguo separa esta bóveda de otra de grandísimas dimensiones con entrada por la plaza Pallol L, la cual mide 7 metros de altura, 8'20 de elevación desde la clave de la bóveda, que igualmente es de medio punto, y 23'20 de longitud." [fol. 48-52].

(...)

"Finalmente, en el huerto de las Beatas en L y adosadas en el muro exterior del Forum, que sostiene la bóveda K, subsisten otras siete de estas mismas pilastras, bien conservadas desde la mitad arriba, y la otra mitad de todas ellas está enterrada en el terraplén del jardín o huerto dicho. Las dimensiones de todas las indicadas pilastras, medidas escrupulosamente, son las siguientes: arquitrabe, incluidas las tres fajas 0'51; el capitel, comprendido el hipotraquelio 0'49, la caña o neto de la pilastra 3'75; la base con su plinto, de mármol blanco 0'23, y el pedestal, asimismo de mármol 0'40, junto todo 5'43, que era la altura del entablamento o bovedilla del peristylum o galeria del Forum." [fol. 61] ¹.

Aquest text aporta una sèrie de dades, algunes de les quals no han estat contemplades inexplicablement en estudis recents:

1.- Els elements decoratius que recobrien el mur de fons del porticat. La descoberta de cinc pilastres que conservaven encara els recobriments originals: murs i pilastres amb estucs d'imitació del marbre de Santa Tecla, i basaments de marbre blanc. Alguns d'aquests elements deuen conservar-se en el Museu Arqueològic, i ens extranya que ningú fins ara s'hagi preocupat de localitzar-los i publicar-los.

2.- La constatació de l'absència de voltes en l'angle nord-occidental. Malgrat la simetria que presenta el Fòrum, la continuació de les voltes d'Alasà i

(1)-Hernández, B.: Recuerdos Monumentales de Tarragona. Ms. de 1877, A11A.

del Pallol hagueren suposat l'extracció d'un ingent volum de pedra. Aquest és el motiu que explica la desaparició del criptopòrtic. En aquest sentit, el text d'Hernández és prou contundent: la roca apareix en superfície al carrer del Vidre i a la plaça de Sant Joan. La reconstrucció proposada per Cortés-Gabriel ² deixava sense solució de continuïtat la continuació de les voltes en aquest punt. En canvi, el Ted'a continua dibuixant un hipotètic criptopòrtic ³ tot i les evidències que hem referit, en les que Hernández limita amb una apreciable precisió el lloc on les voltes queden tallades.

En un moment no determinat (segle V?) es produeix un canvi important: la reconversió dels grans espais públics o de part d'ells, entre els que s'inclou el Forum. A partir d'aquest moment s'inicia un procés de desmonumentalització que afecta notablement totes les construccions: l'àmbit públic passa a ser àmbit privat, i sorgeixen arreu uns grups d'habitatges que reaprofiten les anteriors estructures arquitectòniques. Aquest fet ha estat constatat en un bon nombre d'intervencions arqueològiques del Casc Antic.

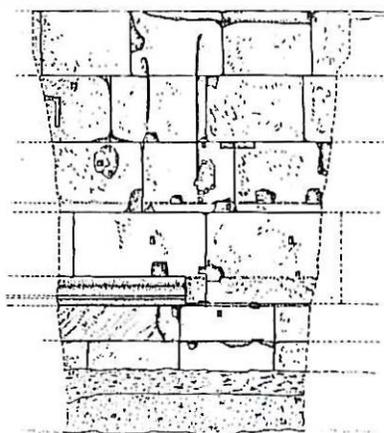
(2)– Cortés, Rodolf-Gabriel, Rafael: *Tarraco, recull de dades arqueològiques*. Barcelona, 1985.

(3)–Ted'a: *Taller Escola d'Arqueologia 1987-1990*. Barcelona, 1990 -Ted'a: "La intervenció arqueològica del Ted'a

en l'església de Sant Miquel del Pla", *Programa de Setmana Santa de la Reial Germandat de Jesús Natzarè*. Tarragona, 1990. Pàg. 26-33.

INTERVENCIONS ARQUEOLÒGIQUES AL CARRER MERCERIA, 11. NOVES APORTACIONS AL CONEIXEMENT DEL FÒRUM PROVINCIAL DE TÀRRACO

LLUIS PIÑOL MASGORET*

L'actuació arqueològica es desenvolupà en el número 11 del carrer Merceria de Tarragona. Aquest carrer, situat molt aprop de l'actual Catedral, en la Part Alta de la ciutat, arranca des de l'actual Plaça del Fòrum per dirigir-se en sentit N.W. en direcció a la Plaça de les Cols, un dels punts neuràlgics del Casc Antic de la ciutat. Ens trobem doncs, just en la zona de contacte entre el que en època romana fou la plaça de Representació del recinte foral en el seu costat N. i l'àrea superior de culte. El solar es situa en la cruïlla entre el citat carrer i els carrers de Calderers i del Pare Iglésias, a una alçada de 62'750 m.s.n.m.

Aquesta zona de la ciutat fou ocupada des del moment de la seva fundació. En ella es bastiren en època alt imperial els seus edificis més importants i característics. En època tardo-romana tot el sector va perdre la seva funcionalitat

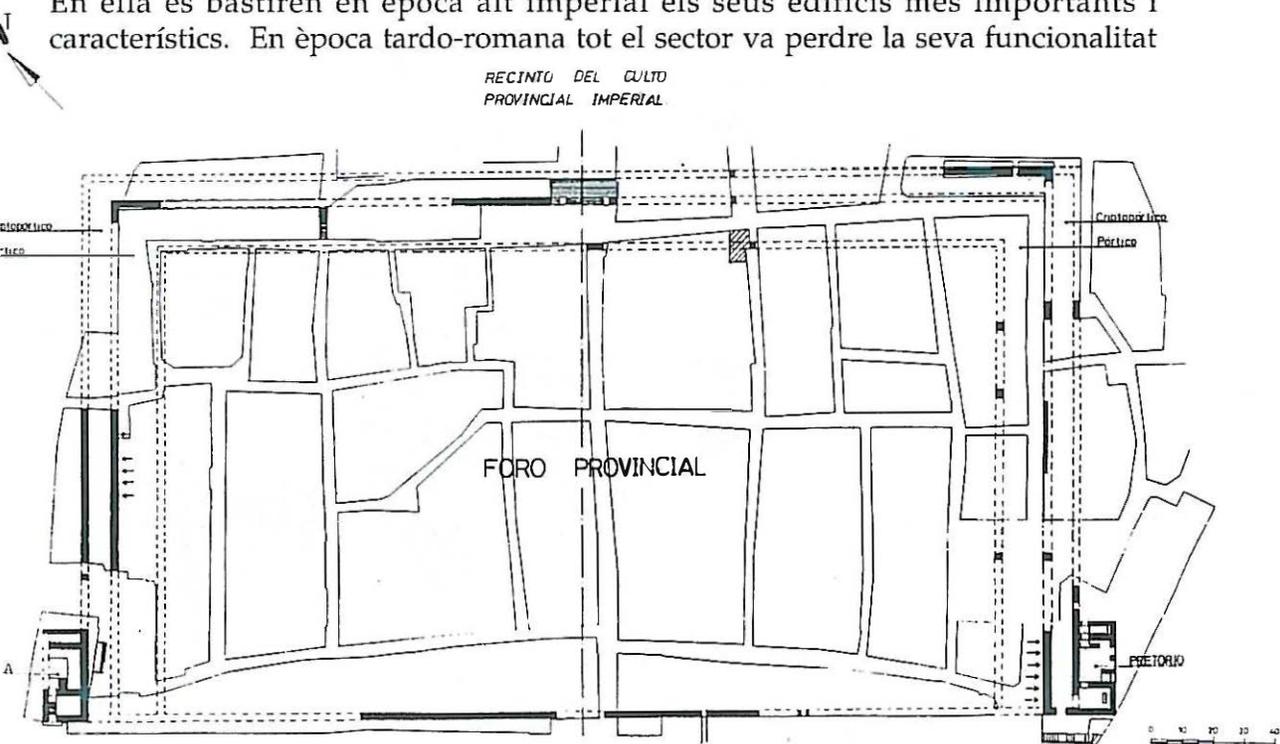

Fig. 1—Situació de l'excavació al carrer Merceria, 11 en el context de la Plaça de Representació (planta segons X. Dupré).

(*) Agraïm la col.laboració d'Esther Domenech, Pere Gebellí, Jordi López, Núria Morant i Mercedes Tubilla.

Fig. 2—Planta de l'excavació del carrer Merceria, 11

inicial i es convertí en una zona d'hàbitat, funció que ha conservat fins l'actualitat. En època medieval es construí, a ambdòs façanes del carrer Merceria, una àrea porxada. Aquest porticat es conserva parcialment entre el carrer del Pare Iglèsies i la Plaça de les Cols. Durant la invasió napoleònica la ciutat es va veure assetjada per les tropes franceses. Aquest fet provocà la destrucció d'una part de les construccions de la Part Alta, les quals foren volades un cop la ciutat fou conquerida i saquejada. La nova urbanització del carrer Merceria es desenvolupà pels voltants del 1820.

Durant la Guerra Civil espanyola un cert número d'aquestes cases foren destruïdes pels bombardejos de l'aviació nacional. Encara actualment queden rastres en el subsòl del carrer i en alguns edificis annexos, d'un dels refugis construïts per protegir a la població civil dels atacs aeris.

L'excavació del solar fou provocada per les reformes i adequació d'una nova vivenda.¹ Les característiques de l'edifici i les necessitats requerides per indagar les tasques de construcció i remodelació d'aquest, van fer que els treballs arqueològics es centressin en dos sectors (fig. 2): els baixos de l'antic edifici número 11 del carrer Merceria -sector I-; i una habitació annexa que havia servit en el passat com magatzem d'una sastreria i a la qual, s'accedia des del número 18 del carrer Calderers -sector II-.

Des d'un bon principi es van documentar en el sector I, tota una sèrie d'estructures arquitectòniques d'època romana que havien estat reaprofitades, servint de fonamentació a les construccions posteriors. Aquest fet va fer que els rebaixos de terra es limitessin a una petita àrea de 1'60 per 4'40 metres. El rebaix s'efectuà, per necessitats de l'obra, fins a una profunditat de 50 cm. En l'habitació annexa -sector II- es van documentar tota una sèrie d'estructures i nivells arqueològics que han permès seguir l'evolució d'aquest sector de la ciutat des d'època republicana fins a l'actualitat.

1. LES ESTRUCTURES ARQUITECTÒNIQUES ÈPOCA REPUBLICANA

En l'excavació del primer sector es posaren al descobert tres blocs megalítics que formaven part de l'estructura d'un mur modern.

Hernández Sanahuja ens diu:

"Ya en el mes de noviembre de 1872, deseando el dueño de la casa nº 15, de la calle Merceria, panadero de oficio, construir un horno subterráneo, encontró á tres metros de profundidad y adosada á un fragmento de muro de los antiquísimos muros ciclópeos transversales, un paredón de mamposteria".²

Més endavant es manifesta en el mateix sentit dient:

"el primer muro del que tenemos noticia, partia á lo que puede deducirse, desde algo más arriba de la puerta ciclópea de la Portella, y varia siguiendo en toda su longitud las calles de Santa Teresa, la de la Merceria i la de la Cebaderia (...). El muro transversal seguia, como toda la muralla ciclópea, las sinuosidades

1. Aquestes tasques foren encarregades pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. L'excavació es desenvolupà en dues fases durant els mesos de maig i juliol de 1993. La primera d'aquestes consistí en el seguiment de les tasques de rebaix de terres, desmunt d'estructures modernes i documentació de les restes aparegudes. La segona,

provocada per la importància de les descobertes, consistí en l'excavació en extensió de la meitat de una habitació on s'havia documentat una important seqüència ocupacional de l'espai.

2. B. Hernández Sanahuja, *Recuerdos monumentales de Tarragona* (1877), 104 i 105.

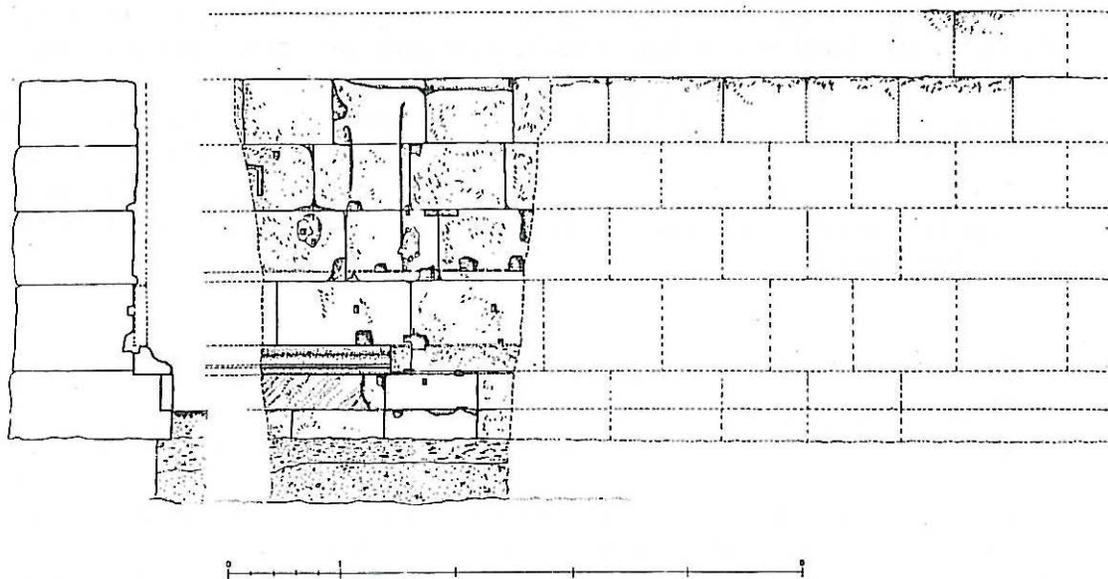

Fig. 3—Alçat de les restes exhumades pertanyents al podi del porticat de la Plaça de Representació. Sector II.

de la peña viva, encima de la que se cimentaba, de manera que, sus extremidades que en el centro, se hallaban en la cresta de las dos lomas de que hicimos mención en la página 73, y seguía el descenso de ambas vertientes, hasta el centro en donde se hallaba la cañada, en la plaza de las Coles y calle de la Mercería, a algunos metros de profundidad del actual piso.

Hemos encontrado un testimonio de este primer recinto, cuando en el mes de noviembre de 1872, con motivo de construir un horno subterráneo en la casa nº15 de que hemos hablado en la página 105, se excavó en el plan terreno de la casa y parte de la acera, y á dos metros de profundidad se comenzó á encontrar el muro ciclopeo, compuesto de grandes peñascos hacinados, de los que solo se sacaron dos hiladas, a pedazos tales eran sus dimensiones, abandonandola a los cinco metros, puesto que no se necesitaba mayor profundidad, quedando lo restante enterrado, y no dudamos que el muro llegaría hasta el fondo, en la peña viva, en la torrentera que formaban las dos vertientes de las lomas laterales al encontrarse. La dirección de este muro era como la de dichas calles de este a oeste, y se vió que continuaba á la derecha é izquierda debajo de la acera y de las casas contiguas.”³

Els blocs que hem documentat en el carrer Merceria 11, es presenten aïllats uns dels altres i sense cap tipus de connexió aparent en l'alçada fins ara excavada. Malgrat tot, els trobem aliniats seguint la mateixa direcció que ens relatava el 1877 Hernández Sanahuja. No sabem en aquest moment si aquest blocs podrien formar part del mur que documenta el mateix autor o si per contra es tracta de blocs reutilitzats i fora de context. La posició d'un d'ells i la presència de restes de calç en la part inferior d'un altre sembla indicar que ens trobem davant blocs descontextualitzats. Respecte al tercer, la major part d'ell es troba davall la fonamentació d'un dipòsit modern, cosa que impossibilita pràcticament la seva visió i contextualització estructural.

Malgrat les poques dades de que disposem, resulta si més no curiós que a pocs metres del suposat mur megalític, en el que nosaltres hem denominat sector

3. Hernández Sanahuja (1877), op. cit.. 107 i 108.

II, aparegui a 4'86 m. de profunditat respecte a l'actual nivell del carrer, un estrat amb una potència d'entre 30 i 60 cm. que proporciona materials ceràmics ubicables en època republicana.⁴

ÈPOCA FLÀVIA

A partir de les excavacions desenvolupades per membres del L.A.U.T. en diferents punts de la ciutat –carrer d'en Ventallols, carrer del Pare Iglésies, carrer Notari Albinyana⁵ casa Castellarnau, plaça del Rei o carrer Santa Anna⁶– es van obtenir tota una sèrie de noves dades sobre l'estructura arquitectònica del Fòrum Provincial. Les troballes realitzades especialment a casa Castellarnau, plaça del Rei i carrer Santa Anna van posar al descobert l'existència d'un *podium* com a nexa d'unió entre el porticat del Fòrum i el nivell de plaça interior. A partir de les dades obtingudes i de les cotes de les estructures localitzades en cadascun d'aquests punts, es va establir una hipòtesi sobre les característiques arquitectòniques i estructurals d'aquesta Plaça de Representació.

El *podium* consisteix en un doble mur en alçada, compostat per una alineació de cinc fileres de carreus al qual s'adossa, per la seva cara posterior un massís d'*opus caementicium* vessat contra la cara posterior dels carreus. (Fig. 3) Per la seva cara interior –que correspon al sector I– els carreus es presenten sense treballar ni

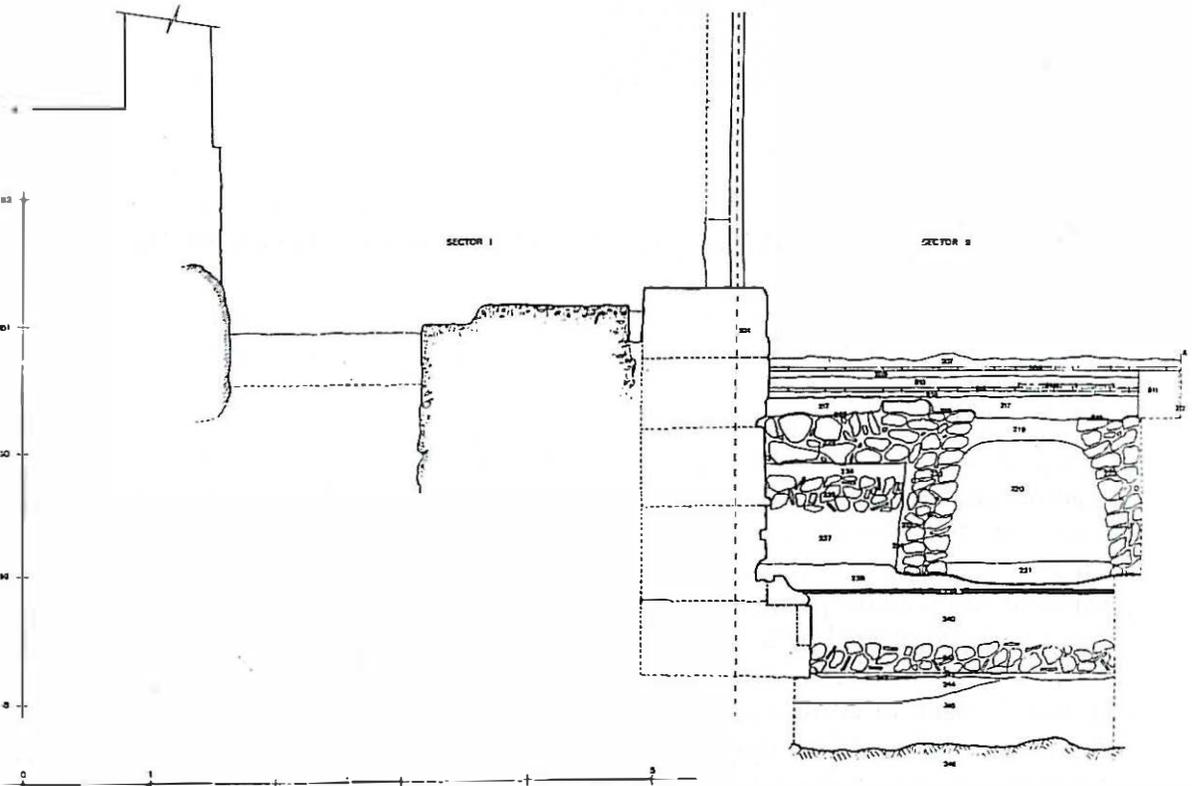

Fig. 4—Secció de l'excavació del carrer Merceria 11.

4. No és aquesta l'única excavació en la Part Alta de Tarragona on apareixen nivells republicans, estrats amb aquesta cronologia van aparèixer al Col·legi d'Arquitectes de Catalunya X. Aquilué, y a la Plaça dels Angels; un nivell de les mateixes característiques, coloració i ubicació estratigràfica apareix també en la

Plaça del Rei, encara que en aquest últim cas, aquest és estèril, vid. X. Aquilué - X. Dupré, Reflexions entorn a Tarraco en època tardo-republicana, a *Fòrum* 1 (1986) y X. Aquilué (1987) Aportacions al coneixement de la Terrassa Superior de Tarraco a l'època alt-imperial, a *B.A.*, ep. V, 4-5 (1982-1983), 165-186.

Fig.5—Restes conservades del *podium* del porticat de la Plaça de Representació.

regularitzar, fet que denota que ens trobem en la part de l'estructura que no aniria vista.

L'estructura s'ha documentat en una longitud de 7'10 m. en el sector I i de 5'65 ms. en el sector II. L'alçada de cadascuna de les filades varia entre 56 i 60 cm., excepte la última —l'anterior a la motllura inferior— que presenta carreus de major alçada i tamany.

Poc és el que es pot dir de la filada superior. Aquesta es troba en mal estat de conservació. Dos dels seus carreus, els únics parcialment documentats, van ser retallats i reaprofitats en una escala moderna i com a fonamentació del mur divisor de la casa. La seva alçada original seria de 56 cm.⁷

En aquest primer sector es documenta també la segona de les filades. (Fig. 4). Aquesta es troba en molt bon estat de conservació. En el seu traçat encara s'observen perfectament els espais deixats per a col·locar-hi les espigues i grapes que

lligaven els seus corresponents carreus. Aquesta segona filera també s'ha localitzat en el sector II. En aquest lloc es presenta parcialment coberta pels arrebossats de les parets de la casa.

Una part important dels blocs ens mostren, en la seva cara vista -cap al sector II- els forats fets per subjectar el placat de marbre amb el que anirien revestits.⁸

La cinquena filada és de diferent alçada que les quatre superiors -80 cm.-. Per sota de la mateixa es situa la filera de base que articula l'alçat del *podium* amb la fonamentació. Aquesta es caracteritza per sobresortir 24 cm. respecte a tota l'estructura superior. En aquest esglaó es recolza la motllura de base del *podium* -en marbre-, subjecta al parament de carreus de sauló. És significatiu que tot el parament del *podium* presenti les empremtes dels revestiments de marbre que s'han conservat parcialment.

La filada inferior dels blocs es troba també revestida de marbre. És important observar com el placat inferior -per sota de la motllura d'arrencament del *podium* està encaixat parcialment en el parament, marcant amb el seu punt inferior la cota de pavimentació de la plaça.⁹

Tota l'estructura del *podium* es recolza, a diferència del que succeeix en

5. J. Vallverdú (1992) Informe del sondeig arqueològic d'urgència del carrer Notari Albinyana de Tarragona. Informe entregat a la Generalitat de Catalunya (Servei Territorial del Departament de Cultura). Inèdit.

6. Veure els articles pertanyents a algunes d'aquestes excavacions incloses en aquest volum.

7. Aquesta dada correspon a l'alçada d'un dels carreus localitzats el qual conserva encara part de la seva cara superior, a 61'85 m. s.n.m.

8. Restes de plaques d'aquest revestiment apareixen en els diferents estrats documentats.

altres punts del seu recorregut -a la Casa Castellarnau o a la Plaça del Rei¹⁰-, directament sobre el nivell flavi. Per davall d'aquest trobem l'anteriorment citat nivell republicà i la roca mare, la qual es situa a poc més de 50 cm. del final de la fonamentació de l'estructura forense.

El perquè de la utilització de diferents tècniques constructives en la construcció del Fòrum Provincial de Tàrraco respon a les mateixes característiques orogràfiques del terreny. La roca es presenta molt irregular en tota la Part Alta de la ciutat. Mentre en unes zones és molt alta, en altres descendeix de forma brusca. Aquest fet provocà que en el moment de dur a terme l'edificació de les grans construccions de la Part Alta -Circ, Plaça de Representació i recinte de culte- s'hagués de practicar una important tasca d'anivellament del terreny. Això es reflecteix arqueològicament amb la presència en els costats S. E. i W. del Fòrum -cas de la plaça del Rei i casa Castellarnau respectivament -, per una banda, d'una important subestructura o plataforma d'*opus caementicium* que actua al mateix temps com a fonamentació i element de sobrelevació estructural i, per altra, una sèrie d'estrats o nivells de reompliment molt potents. En contraposició a aquest fet, el costat N. del Fòrum, punt on es situa la nostra excavació, no posseiria aquesta subestructura ni aquests potents estrats de reompliment ja que el nivell de roca natural es troba molt més alt.

L'element més característic del *podium* és sense cap mena de dubte la motllura inferior i els revestiments de marbre. Aquesta estaria formada per una sèrie de peces de marbre blanc que es col·locarien aliniades una al costat de l'altra. Totes elles anirien agafades entre si i amb els carreus del mur amb espigues i grapes.¹¹ S'en conserva una. Les seves dimensions són relatives ja que part d'aquesta és perd en la casa veïna. Es tracta d'un bloc únic de marbre treballat de

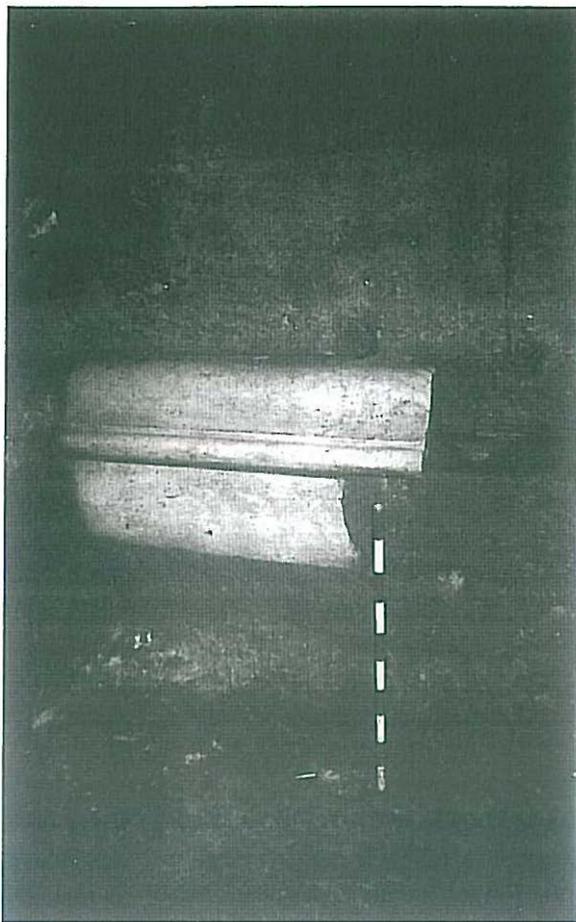

Fig. 6-Motllura i placat inferior del podium del porticat de la Plaça de Representació.

9. No s'ha localitzat cap resta arqueològica que permeti reconstruir les característiques d'aquesta plaça interior. Això és degut a que el nivell de sòl romà fou rebaixat en època tardo-romana quan l'estructura, en aquest sector del Fòrum, fou amortitzada. El nivell de plaça es trobaria en aquest sector a una alçada de 58'44 m. s.n.m. Per altra banda, l'alçada total conservada de *podium* des de nivell de plaça seria de 3'41 ms.

10. En aquest dos punts s'ha documentat una subestructura o fonamentació feta d'un *opus caementicium* molt dur.

11. Durant l'excavació del nivell d'amortització de l'estructura forense en aquest sector de la ciutat, van aparèixer restes d'aquestes grapes. Una d'elles, és una peça completa consistent en una ànima interior de bronze de forma rectangular amb un recobriments exterior de plom, fet que permetria una unió perfecta entre carreu i placat o motllura. Restes de plom es conserven *in situ* en alguns dels forats d'espiga corresponents a la motllura inferior o al placat de marbre documentat per sota seu.

1'18 m. de llargada per 34 cm. d'amplada i 26 cm. d'alçada. Presenta, primerament, una superfície superior plana de 12 cm. d'amplada on s'observen diversos forats d'espiga que la uniren amb el placat de marbre superior. Un d'aquests forats encara conserva actualment restes d'una d'aquestes espigues. Aquesta superfície plana es trenca amb un taló recte de 17 cm. d'amplada que enllaçaria mitjançant un llistell de 2 cm. d'alçada, amb un quart de bocell de 5 cm. d'amplada i 8 d'alçada (fig. 3).

Per davall d'aquesta motllura ens hem referit ja a una de les plaques conservada *in situ*. Aquesta es presenta repicada en tota la seva longitud. S'han localitzat en els nivells inferiors dels segles V i VI d.C.¹² diferents fragments d'aquest placat, fet que permet ubicar perfectament els moments d'amortització de tota l'estructura.

Respecte al massís d'*opus caementicium* que corre per darrera dels carreus, la seva amplada varia entre 1'65 i 2 metres¹³ Es conserva en una llargada vista de 4'60 m., moment en que es perd sota la pavimentació d'un dipòsit modern al qual serveix de fonamentació. D'aquesta forma, es localitzarien en la llargada de tot el solar, uns 7 metres, perdent-se, com ja succeeix amb el mur de carreus, davall el carrer Calderers i l'edifici veí número 9 del carrer Merceria. Pel costat N. el tenim documentat fins una profunditat de 50 cm., que és la superfície que es va excavar per necessitats de l'obra. Aquest plataforma interior d'*opus caementicium* compliria la funció de contrafort del mur i de fonamentació de la columnata superior.

No és aquesta la primera vegada que es documenta aquest massís interior en el costat N. del Fòrum. Aquest ja havia estat trobat anteriorment en el carrer de la Destral, en el carrer Major¹⁴ i, més recentment, en el carrer Ventallols. L'amplada documentada en aquests tres punts variava entre els 2'5 metres dels carrers de la Destral i d'en Ventallols i els 3'4 metres del carrer Major. En el nostre cas l'amplada seria d'uns 3 metres¹⁵. El perquè d'aquesta diferència en el gruix del parament d'*opus caementicium* en el sector N. del Fòrum caldria buscar-la en la relació existent entre aquest costat del Fòrum i el recinte superior de culte. Potser caldria pensar en la possibilitat de que, a més d'un accés central, existissin accessos laterals que comunicuessin ambdues terrasses. Aquest fet explicaria la utilització de tècniques decoratives diferents a l'hora de portar a terme la construcció del *podium* del Fòrum Provincial en els seus diferents sectors.

ÈPOCA MEDIEVAL

En l'excavació del sector II es documentà una única estructura pertanyent a aquest període i que podria ser datada a finals del segle XIII o durant el segle XIV. Es caracteritza per ser una estructura de la qual s'han localitzat dos murs de pedra seca, de molt poca amplada. La seva forma sembla ser rectangular. Presenta un

12. No estem en aquest moment amb capacitat de poder precisar més la cronologia dels estrats d'amortització de l'estructura ja que els materials exhumats es troben encara en estudi. Malgrat tot, el tipus de materials documentats en cadascun dels estrats semblen indicar-nos que ens trobem davant cronologies tardanes -molt possiblement en un moment situat entre finals del s. IV/ inicis del s. V d.C. i el segle VI d.C.

13. L'amplada original d'aquest seria de dos metres ja que és en aquest punt on encara s'observen les empremtes

deixades per les fustes utilitzades en l'encofrat. El fet que l'amplada del mur sigui diferent en diversos punts és, doncs, conseqüència d'haver estat rebaixat per les estructures posteriors que el reaprofiten.

14. TED'A. Un abocador del s.V d.C. en el Fòrum Provincial de Tàrraco, a *Memories d'excavació*, 2, Tarragona, 1989.

15. L'existència de restes de l'encofrat de fusta utilitzat en la seva construcció ens delimiten perfectament el seu gruix.

Fig. 7—Doble mur que configura l'estructura del *podium* del porticat de la Plaça de Representació: primera i segona filada de carreus; i massís d'*opus caementicium*. Sector I.

estrat de reompliment amb molta matèria orgànica, ossos d'animals i gran quantitat de fragments ceràmics la qual cosa ens indica que ens trobem davant d'un abocador d'aquesta època.

ÈPOCA MODERNA

A aquest moment pertanyen dues estructures diferents. Per un costat tenim una estructura de pedra seca de forma ovioidal que es va obrint cap a l'interior a mesura que descendeix formant una mena de construcció acampanada. En el moment en que es portà a terme el seu bastiment es varen retallar estrats anteriors. Tota la estructura es recolza directament sobre un estrat tardà —possiblement de segle VI avançat—, el qual retalla. El reompliment interior de la seva trinxera de fonamentació proporciona igual com el seus diferents nivells de reompliment, materials situables cronològicament en el segle XVII, mentre que el nivell de colmatació seria del segle XVIII. En la seva construcció es varen utilitzar a més d'un gran nombre de pedres irregulars, diversos fragments de marbre procedents d'estructures anteriors i materials de construcció romans —*tegulae* i *imbrices*—.

L'altra estructura documentada consisteix en dos murs que delimiten una habitació de forma possiblement quadrangular. Poc és el que sabem de les seves característiques estructurals ja que, els murs solament conserven dues filades de pedres. La relació estructural que existeix entre ambdós murs i el pou ceg és l'únic element que ens permet situar la seva construcció també en el segle XVII.

Molt possiblement ens trobem davant les restes de la fonamentació d'una habitació, fet que explicaria la no existència de nivells d'aquesta època en l'àrea que aquesta ocuparia.

L'ESTRATIGRAFIA

SECTOR I

Solament s'ha documentat en aquest espai un nivell de reompliment actual.

SECTOR II

En el moment de començar l'excavació d'aquesta habitació s'observava únicament la cara vista del mur de carreus. L'excavació de part de l'habitació ha permès documentar els següents moments d'ocupació del solar:

Sota un nivell de runa procedent de l'obra, es va localitzar el paviment de l'estança. Aquest era de rajoles lligades amb calç. No és aquest l'únic paviment documentat. Per davall de la preparació d'aquest primer i d'un petit nivell de terra fosca que servia de regularització de la superfície, que presenta materials ubicables cronològicament en el segle XIX, en trobem dos més de les mateixes característiques. Sota aquest segon paviment apareix un petit estrat amb materials del XVIII que amortitza una sèrie d'estructures anteriors. Es tracta dels dos murs de pedra seca i del pou ceg ja descrits en l'apartat d'estructures. També apareix una aliniació de pedres que no es va rebaixar, per la qual cosa no se la pot inscriure cronològicament en un moment determinat. L'estudi dels materials del rebliment de les estructures i de les seves respectives trinxeres de fonamentació no ha estat encara realitzat però el tipus de material aparegut sembla inscriure's en el segle XVII.

Al portar-se a terme la construcció del mur i de la sitja es retallaren tota una sèrie d'estrats ubicables en època visigòtica dels quals en queden vestigis en diversos punts de la cala.

Just davall d'un dels nivells moderns i ocupant una petita àrea va aparèixer una altra estructura que hem interpretat com un abocador de finals del XIII o del segle XIV gràcies a la presència de ceràmica reduïda vidriada i de ribells de ceràmica vidriada en el seu interior. Aquesta estructura, igual com succeïa amb les estructures del XVII, retallava també una sèrie d'estrats ubicables en època visigòtica.

Els materials pertenyents a aquest nivells visigòtics han estat estudiats parcialment per la qual cosa no es pot arribar a conclusions finals sobre cadascun d'ells¹⁶

Entre els materials que proporciona el primer d'aquest nivells destaquen diversos fragments de materials de construcció, àmfora africana, algun fragment informe de comuna reduïda i oxidada, i una vora de T.S.C. D de forma Hayes 84.

Malgrat que la cronologia obtinguda pel material sigui de finals del s.V/ s. VI d.C., la seva posició estratigràfica així com la datació dels estrats immediatament inferiors, sembla que permet retrassar la seva cronologia fins finals del segle VI o durant el segle VII d.C. Per sota d'aquest es detecta un estrat de destrucció amb gran quantitat de pedres, trossos de marbre i material de construcció que proporciona poc material datable.

L'estrat immediatament inferior és bastant potent. Entre els materials que proporciona destaquen: fragments de materials de construcció *-tegulae, imbrices* i

16. Solament s'han estudiat els materials procedents de la primera intervenció al solar. Aquest són els únics materials que es presenten en aquest estudi. La seva

finalitat es donar una idea aproximada de les seves característiques estratigràfiques del sector en espera de l'estudi de la resta dels materials exhumats.

lateres-, àmfora africana; àmfora oriental; comuna reduïda; un fragment de vora de Terra Sigillata Paleocristiana forma Rigoir 18, amb una cronologia de s. VI d.C.; i diversos fragments de T.S.C. D, un d'ells una vora de Waagé 1948, tav. VIII, N 802k. Sembla en principi que ens trobem davant un horitzó característic d'època visigòtica que podriem datar gràcies a la vora de Waagé 1948 entre finals del s. VI d.C. i tot el segle VII d.C. En la Part Alta de Tàrraco s'han documentat nivells amb aquesta cronologia a la Plaça dels Àngels¹⁷ i als jardins de la Catedral¹⁸.

Tant la sitja moderna com l'abocador medieval retallaven i s'assentaven sobre un nivell de terra marró clara que tenia una potència de 20 cm. La poca quantitat de ceràmica exhumada en la primera fase d'excavació no permet en aquest moment adscriure'l a una època determinada, però la seva posició estratigràfica sembla indicar-nos que es tracta d'un estrat també visigòtic, possiblement de segona meitat del segle VI d.C.

Pel davall d'aquest apareix un petit nivell amb gran quantitat de cendres que sembla indicar-nos un possible éstrat d'incendi. No proporciona cap tipus de material. Justament sota seu comencen els nivells d'amortització del *podium*.

El primer d'ells és un potent estrat de terra fosca amb una tonalitat una mica vermellosa. Proporciona una gran quantitat de materials entre els que destaquen diversos fragments d'àmfora africana, àmfora oriental, cuina africana, comunes oxidants i reduïdes, una vora de T.S.S.G., una vora de T.S.C. A i diversos fragments de T.S.C. D'entre les quals s'han pogut identificar una vora de Hayes 91 C, amb una cronologia fixada entre el 530 i el 600 d.C. i una de Hayes 104 A, documentada entre el 500 i el 580 d.C.¹⁹ Es tracta doncs, d'un estrat datable entre el segon i tercer quart del segle VI d.C. Estrats amb cronologies similars apareixen també a l'Audiència,²⁰ i a la plaça dels Àngels.²¹

Aquest estrat arriba just al que seria el final del placat de marbre documentat davall de la motllura inferior del *podium*. Durant la segona fase d'excavació han aparegut en el seu interior diversos fragments d'aquest placat que lligen perfectament amb les restes conservades *in situ*.

Per sota d'aquest nivell estratigràfic trobem un estrat d'uns 30 cm. de potència. Està format per una gran quantitat de pedres, trossos de marbre i esquirles del mateix material. Poc és el que es pot dir d'aquest estrat en aquest moment, solament que presenta materials que ens situarien a finals del s. IV/ inicis del V d.C.

Sota aquest nivell apareixen dos petits estrats: un d'arena de platja de molt poca superfície i potència que presenta poquíssim material; i un de terra marró fosca molt compacta que pot interpretar-se com un paviment de terra batuda. Aquest darrer presenta també materials que semblen ubicar-se en el segle IV/V d.C. Ens trobem doncs, i a expenses de l'estudi de la resta dels materials procedents de totes aquestes unitats estratigràfiques, davant tota una sèrie de nivells que situariem finals del segle IV i VII d.C.

Com ja hem vist anteriorment tota l'estructura del *podium* es recolzaria sobre un nivell flavi. Aquest estrat, que no proporciona materials, es presenta groc, possiblement molt compacte i amb una potència d'entre 30 i 50 cm.

17. Els materials que presenta són pocs i molt pobres. Caldrà esperar a l'estudi posterior per datar amb seguretat el nivell. Veure l'article de M. Güell i Agramunt en aquest volum.

18. HAUSCHILD, Th. : *Arquitectura romana a Tarragona*. 16.Tarragona, 1983.

19. Aquest estrat és l'últim que es documentà en la primera prospecció realitzada en l'habitació. La resta

d'estrats que a partir d'ara es relacionaran s'exhumaren en la segona fase de l'excavació.

20. KEAY, S.: *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan Evidence*, a B.A.R., International Series 196, 1984; pàgs.17-19.

23. Vegi's article de M. Güell.

Per sota d'aquest apareix un estrat de terra marró vermelloosa -U.E. 244- que proporciona àmfores púniques, greco-itàliques i itàliques, ceràmiques grises de la costa catalana, comunes i àmfores ibèriques i campanianes A i B, és a dir, un horitzó típic d'època republicana. Aquest darrer estrat dona pas ja a la roca natural.

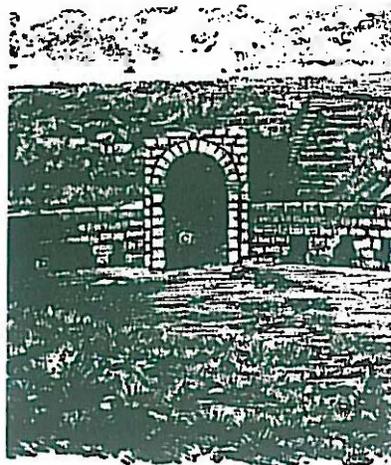
CONCLUSIÓ

En espera d'un estudi més aprofundit dels materials exhumats, l'excavació ens mostra clarament cinc horitzons d'ocupació. El més interessant i important, des del punt de vista estructural, és l'alt imperial. En ell es documenta pràcticament tot el *podium* del Fòrum Provincial en alçada, fet que permetrà en el futur conèixer millor l'estructura i funcionament de la plaça de Representació.

Especial importància té, també, la presència d'un nombre important de nivells tardo-romans i visigòtics que serviran per a conèixer millor l'evolució de la ciutat en aquests períodes fins ara mal coneguts.

A LA RECERCA D'UNA IDENTITAT PERDUDA: EL CIRC ROMÀ DE TÀRRACO

SALVADOR TARRAGÓ, DR. ARQTE.*

1. PRÒLEG

Com un dels primers fruits de la col·laboració del "Seminari de Topografia de Tàrraco" emprés pel Laboratori d'Arqueologia de la Universitat Rovira i Virgili i el Centre Internacional d'Estudis del Patrimoni Construït (CIEPAC) de la Universitat Politècnica de Catalunya es publica el present estudi realitzat entre 1981 i 1983 i que ha restat inèdit fins avui.

Serveixi aquest fet per intentar superar una vegada més aquest destí fatídic que els estudis arqueològics sobre Tarragona semblaven tenir, i per que un esperit de generositat i saviesa agermani d'una vegada tants regnes de taifes.

2. INTRODUCCIÓ

Amb l'arribada de l'Imperi Romà, la Tàrraco romana es convertí en un dels primers laboratoris urbanístics i arquitectònics a gran escala de la Hispania citerior per l'exaltació de la nova política i culte imperial. August, qui coneixia prou bé el nostre país per haver residit durant les campanyes de conquesta del nord-oest península,¹ seria probablement responsable de convertir l'acròpolis tarragonina, seu exclusiva de l'administració religiosa i política de mitja península i propietat imperial, en una plataforma propagandística de primer ordre. Per això, creà un conjunt monumental esglaonat en dos grans plataformes situant un temple de culte imperial, a la part més alta i un fòrum provincial en la inferior. La construcció d'un circ en un tercer nivell encara més baix sembla correspondre a l'època post-vespasiana.

En passar a mans de la Generalitat de Catalunya el patrimoni arqueològic de Tarragona al 1981, el primer responsable de la Direcció General del Patrimoni Artístic, va fer a l'autor d'aquest treball l'encàrrec d'un estudi de conjunt del Circ,

(*) Prof. Titular del Dep. Infraestructura del Transport i del Territori. UPC.

1. Recordis com en el gran rellotge monumental construït per August al Camp de Mart de Roma, està senyalat el

període el seu regnat entre la fita de la "ara Pacis" (aixecat per celebrar a pacificació de Iberia) i el seu sepulcre gegantí al costat del Tiber.

així com de les propostes d'intervenció necessàries per ésser duts a terme, a llarg termini.

La designació oficial d'un arqueòleg per formar part del equip de treball, mai arribà a concretar-se.

3. AIXECAMENTS DE PLANIMETRIES A ESCALA 1:100

Vistos els antecedents de plànols i atesa la migradesa de coneixements objectius del conjunt de la problemàtica que l'hipòdrom romà plantejava, per causa de la complexa superposició de la ciutat moderna a sobre de les restes del Circ, fou necessari el fer un aixecament topogràfic detallat del conjunt la gran àrea on s'assentava d'aproximadament 400 x 150 m.

Tota la documentació gràfica de conjunt existent, es reduïa a uns valuosos traçats del segle XVIII i principis del XIX, importants per la seva contemporaneïtat a l'avançat estat de conservació en que aleshores encara es trobava el monument, però molt esquemàtic ateses les grans escales en que estaven fetes, uns plànols parcials de la capçalera i de la part nord de Bonaventura Hernández Sanahuja cap 1877 i un esquema general del circ de Miquel Aleu cap al 1960.

La sola realització d'uns aixecaments precisos de conjunt tant de la topografia del terreny com de les edificacions romanes i posteriors sobreposades, seria ja un gran pas endavant, doncs permetria un coneixement precís i objectiu de la complexa interrelació de les edificacions superposades.

La feliç coincidència de les redaccions simultànies del Pla Especial del centre històric de Tarragona per part de l'equip dirigit per Lluís Cantallops, arquitecte, amb el present Projecte de Restauració del Circ permeté coordinar els aixecaments planimètrics i economitza esforços. Mentre l'equip del present treball, compost pels topògrafs germans Costa i els arquitectes Toshiaki Tange, Fernando Àlvarez, Santiago Vela i Carles Pascual varem fer l'aixecament topogràfic del viari i de les restes arqueològiques existents en els diversos nivells, l'equip comandat directament per Xavier Romaní, arquitecte, col.laborador d'en Cantallops, realitzaren l'aixecament arquitectònic d'una gran part dels edificis existents a la nostra àrea, treballant tots plegats a la mateixa escala 1:100.

El resultat d'aquesta col.laboració amical entre els tècnics d'ambdós plans, hauria d'haver afavorit per igual tant a l'Ajuntament de Tarragona com a la Generalitat de Catalunya. Per això, es pot dir que Tarragona ha comptat amb l'aixecament planimètric del seu centre històric més valuós de tot Catalunya, el qual ha constituït per les administracions municipal i nacional tot un desafiament per la seva tasca de planificació d'aquesta ciutat que malauradament ha estat molt mal aprofitada.

En conjunt la tasca de planimetria realitzada es compon de treball topogràfic de 25 plans del viari i galeries subterrànies de total l'àrea del circ, i dels aixecaments arquitectònics de l'edificació actual d'aquesta mateixa àrea a planta baixa i primer pis, així com de les seccions longitudinal i dues transversals.

A causa dels grans desnivells existents, es van seleccionar les plantes baixa i primera de les edificacions, per contenir la part essencial del conjunt de les restes arqueològiques del Circ i permetre relacionar directament, en superposar-se, l'estructura de les voltes sustentants amb l'edificació sobreposada.

Les parts de les voltes de la graderia i del *visorium* que resten a les parts posteriors dels edificis moderns o sota el nivell dels carrers, tenen una problemàtica diversa segons sia el costat on es troben.

A la part nord-est, les voltes de les cases del carrer Trinquet Vell des del nº 16 fins al 6, una part són darrera les cases i l'altra sota el carrer Enrajolat, i les 12 voltes de les cases del nº 14 de la Baixada de la Misericòrdia i del nº 34 al 14 de la plaça del Sedassos, són sota el carrer dels Ferrers.

A la part sud-oest, els fragments de voltes existents són menys conegudes, atès que molts cops estan barrejats amb l'edificació moderna i amagats entre els cels rasos i forjats, pel que cal esperar a que es facin obres de renovació en aquests edificis per descobrir-los. Per aquesta raó, només s'ha pogut dibuixar la volta de la casa nº 45 de la plaça del Font i les restes de voltes davanteres de la graderia de la casa nº 23 del carrer Trinquet Nou.

Per tant, a la part nord-est, totes les voltes existents són registrades de manera completa en els plans de planta baixa, i a la part sud-oest, les voltes, la graderia i el *visorium* de la capçalera són dibuixats en el pla de la planta primera.

El primer que es posa de relleu en contemplar els plans de l'estat actual de l'edificació de l'àrea del Circ és la gran complexitat de la informació recollida.

A la pròpia dificultat per les grans dimensions de l'àrea d'estudi, si afegeix la de les superposicions dels plans de projecció a la part Nord-est i la dels edificis moderns amb les restes romanes aprofitades com a parts estructurals de les cases posades a sobre. Per a facilitar l'anàlisi i interpretació d'aquests llençols de 4 x 1 m. s'ha reduït els plànols de la planta baixa a escala 1:200 i s'ha elaborat unes superposicions de les restes del Circ sobre l'edificació actual (làmina 10 de l'exposició "Perspectives de Tàrraco" al Museu d'Història de la Ciutat de Tarragona) que s'analitzaran més endavant.

4.- ESTUDI DE LES VOLTES SUSTENTANTS O SUBSTRUCCIONS DEL CIRC

Abans d'entrar a l'estudi del conjunt del Circ, és convenient deturar-se en l'anàlisi detallat de les voltes sustentants del Circ o substruccions, com són denominades en llenguatge arqueològic, el que permetrà un coneixement més precís del tipus de monument en qüestió.

4.1.1.- MUR DE CONTENCIÓ DE LA TERRASSA DEL FÒRUM

El túnel de 93 m. de llargada que s'estan sota el carrer Enrajolat, de 3,70 m. de llum per 2,80 m. d'alçada, tot ell de formigó en massa encofrat directament amb posts de fusta reconeixibles encara per les petjades deixades, està adossat mitjançant un dels seus murs laterals, a un gran mur de carreus de sauló de Mèdol.

Aquesta paret, era el mur de contenció de la terrassa superior del fòrum provincial, i al seu damunt s'aixecava la façana de l'edificació que tancava aquell pel costat Sud-oest. Era feta amb grans carreus de 0,60 x 1,80 m. perfectament tallats, i tenia un gruix per terme mig 2,40 m.

La presència d'aquest gran mur de pedra, solament es visible a punts concrets del seu recorregut. Començament per l'entrada al costat de la Torre del Pretori, el mur-fonament apareix primer en l'accés modern a una escala interceptada d'una casa privada, veient-se en el passadís d'entrada el mur de carreus seccionat. Després, es veu directament primer al fons de la sala que hem anomenat nucli de desguàs, i a continuació als fons també de les voltes de les cases nº 14 fins al 4 del carrers Trinquet Vell. Torna a sortir, passat les voltes de les cases 14 i 16, i després a les cases de la plaça dels Sedassos des del nombre 34 al

16. Passant a una cota superior, el mateix mur, és visible a les cases del carrer dels Ferrers a la planta soterrani del Palau Montoliu i més endavant, finalment, al nº 2 del mateix carrer, on existeix una gran portalada de 3 x 3,6 m. que la travessa.

El fonament d'aquesta paret, fa uns 2,90 m. de gruix, sobresortint per tant 0,50 m. pel darrera com es pot veure a la casa nº 4 del carrer Trinquet Vell. La seva façana posterior és observable a través de la porta romana de la casa nº 2 del carrer dels Ferrers, per on s'entra a un espai d'uns 12 de llarg per 2,10 m. d'amplada i uns 6 m. d'alçada, que ens mostra la cara del darrera amb els carreus sobresortints amb plans diferents a causa de la seva variació de gruix.

S'ha d'assenyalar, que aquest mur de pedra sorrenca atesa la seva gruixària de 2,40 m. i la regularitat dels carreus, aquests no cal que siguin soldats amb cap morter, havent-n'hi prou amb deixar reposar les pedres una sobre l'altra, grapades horitzontalment de tant en tant.

Aquest gran mur de carreus que s'ha pogut estudiar a fragments, està perfectament alineat amb les façanes de les torres de Pilats o del Pretori i la torre de l'antiga Audiència o del Pallol. Devia de constituir la façana del fòrum sud-est abans de construir-se el circ, essent visible des de la ciutat civil baixa i del port en tota la seva horitzontalitat extrema.

Quan, a l'època medieval, la ciutat es va tornar a replegar sobre ella mateixa, reduint-se l'àrea habitada, el mur de carreus suport del fòrum serví de fonament dels palaus que s'assentaren al damunt, dels que sobreviuen els de Montoliu i de Castellarnau. Encara, avui dia, a les fotos àrees d'aquesta part de Tarragona, és molt visible l'existència d'una façana plana que travessa tot el centre històric des de la torres del Pallol fins a la del Pretori. Es el testimoni evidents de la unió de fòrum provincial i el circ.

Es probable l'existència d'un projecte unitari pel conjunt de les tres terrasses de l'acròpolis tarragonina, residència de la capitalitat provincial que segons l'encertada opinió de T.Hauschild denota la presència d'un gran arquitecte imperial o si més no la d'un projecte fet directament a les oficines d'aquest a Roma. Però, malgrat tot el Circ correspon a una fase posterior.

Sánchez Real ha pogut datar les obres de la terrassa superior del temple com pertanyent al segon quart del segle I d.C.² i, atesa l'homogeneïtat del tipus de construcció a base de grans carreus tan a la primera com a la segona terrassa, es poden considerar com contemporànies. En canvi, l'afirmació feta per Màrius Ferrer³ que la fundació del Circ pertany al segle I, probablement a la segona meitat, ens ofereix seriosos dubtes a conseqüència de la gran distància, en quant a sistema constructiu emprat que existeix entre les dues terrasses superiors i la inferior del Circ. Són dos móns tan diferents constructivament parlant els que hi ha entre picapedrers de les primeres i els formigoners del circ, que han d'haver passat o molts anys o canvis profunds en l'organització del treball constructiu per a poder parlar d'èpoques correlatives.

Es aquesta una qüestió que es tractarà més extensament més endavant. Solament a tall d'exemple per manifestar la distància entre les dues etapes, val la pena d'observar el divers tractament sofert en les obres de reforma efectuades a l'interior de les torres del Pretori i la del Pallol. Al Pretori, la volta que s'endinsa seguint la directriu del carrer Sta. Anna, amb parets de carreus, n'està forrant una anterior feta amb grans carreus de l'època augustea igual a la de la planta de

2. J. Sánchez Real: "Hallazgos recientes", Boletín Arqueológico de Tarragona, Pàgs. 55 i 56. 1956.

3. Vegi's nota núm. 9. Estudis posteriors han justificat la

petenencia del circ a l'època posterior vespasiana: A.A.V.V. "El Circ romà de Tarragona". Direcció General del Patrimoni Artístic. 1988 Barcelona.

sobre o sala d'Hipòlit. El contrast entre totes dues formes constructives és colpidor i es pot afirmar la contemporaneïtat d'aquesta reforma i la del circ. A la torre del Pallol, l'escala d'accés interior des del carrer de Ferrers al fòrum, mostra també la seva pertanyència a l'època del circ amb l'existència del mur de carreus que el suporta, oposant-se a la noblesa de la construcció de grans carreus que l'envolta.

4.1.2.- EL MUR GRUIXUT DE FORMIGÓ

La paret esquerra, conforme s'entra a la volta del carrer Enrajolat, un cop passat les voltes perpendiculars a l'eix del túnel i que fa de fonament a les cases amb numeració senar, presenta una gruixària excepcional de 4,10 m.

Una simple observació del plans permet d'observar l'exagerada gruixària d'aquest mur, que supera a l'abans esmentat de carreus. No s'ha trobat cap funció resistent lògica que el justifiqui ni raó que pugui explicar la seva existència, motiu pel qual es pensa que si deu ésser restes d'alguna edificació romana anterior que va ser aprofitada, per construir, doblant-la convenientment, la llarga volta del carrer Enrajolat.

Aquesta enorme paret està foradada per una sèrie de tres finestres i un vomitorium o porta de sortida a la graderia que permetien il·luminar i ventilar aquest llarg túnel ple de foscor i humitat. Avui, aquestes tres finestres així com el vomitorium estan tapiades malgrat que fins a finals d'aquest segle ventilaven directament a l'hort dels enginyers militars que hi havia on avui és la casa de la cantonada de Trinquet Vell, Baixada de la Peixeteria i Enrajolat.

El pla de l'enginyer militar Francesc Maria del 1903 (fig. 1), mostra les seccions de la nova edificació a construir en el solar al costat de la volta del carrer Enrajolat, donant una idea de les relacions existents entre aquesta i l'esmentat carrer.

Cal assenyalar, finalment la funció de ventilació dels forats tapats a la part alta de la volta del carrer Enrajolat, com s'observa al pla 5.1.1., deixant apart les

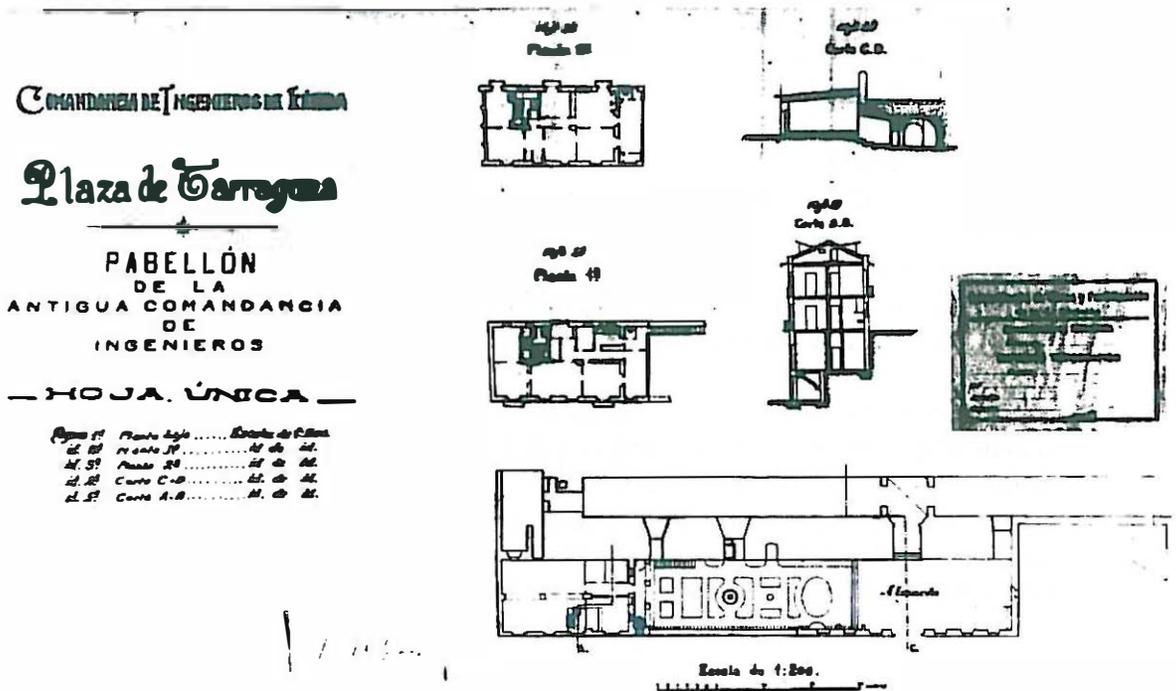
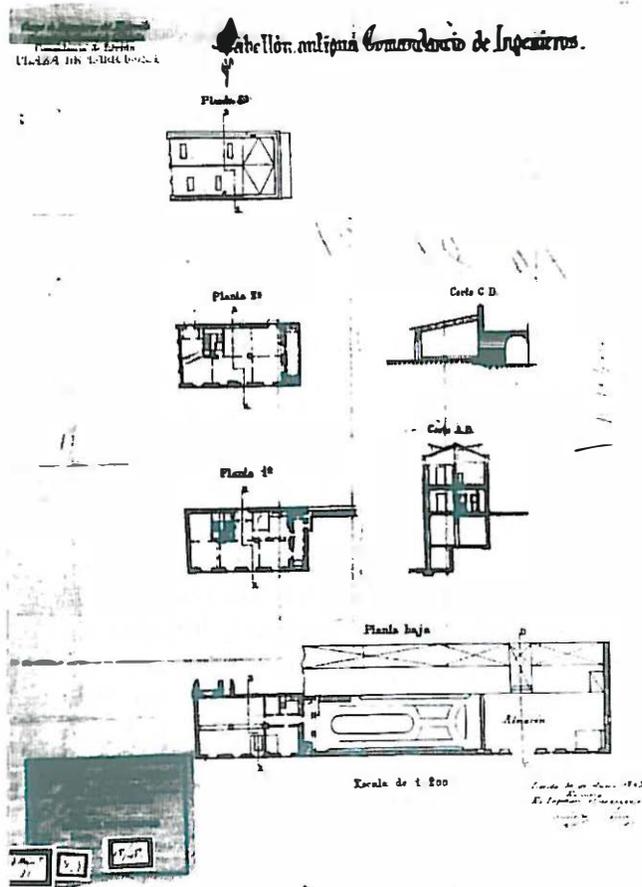

Figura 1

modernes boques de registre metàl·liques, única ventilació actual del conjunt.

Així com a la volta paral·lela a la del carrer Enrajolat, s'observa una boca rectangular de 20 x 45 cm. regularment acabada en emmarcament de pedra que denota la seva pertanyència romana en els forats de la volta del carrer Enrajolat, la irregularitat d'acabament de la boca circular així com l'estat de conservació deficient dels mateixos no ens permet assegurar el seu origen.

4.1.3.-VOLTES A LA CANTONADA DELS CARRERS DE SANT HERMENEGILD I LA BAIXADA DE LA PEIXATERIA

El grup de cinc voltes perpendiculars al túnel del carrer Enrajolat, més la del fons paral·lela amb aquest, situades sota la cantonada dels carrers de S.Hermenegild i de la Baixada de la Peixateria, són les restes d'un conjunt més ample de sustruc-

cions que feia de suport de la part de la graderia i visorium de l'àrea de la capçalera contigua a la torre del Pretori que van ser volades pels francesos en la seva retirada de Tarragona el 1813.

Si l'obertura del carrer de S.Hermenegild i la subsegüent urbanització de l'illa de cases de la Baixada de la Peixateria al 1773, ja havia significat la definitiva destrucció de la meitat nord-est de la graderia i de les seves voltes sustentants de la capçalera del circ, solament va faltar la voladura dels francesos per a reduir encara més les restes arqueològiques d'aquest.

D'aquests criptopòrtics es suposa que n'hi deu haver una d'amagada a mà esquerra, al costat mateix de la porta d'entrada al túnel del carrer Enrajolat, segons es dedueix del pla que l'enginyer militar Juan Rafael Silvy efectuà el 1748 (Fig. 2).

Les voltes en qüestió han estat seccionades i relacionades extensament amb els nivells dels carrers superiors com es pot veure a les làmines 1, 2 i 3. Són voltes que només tenien la funció de definir el pla horitzontal del *visorium* que en aquesta àrea de la capçalera formava una gran pla triangular com a resultat de la juxtaposició del circ amb la muralla romana preexistent. Els romans, fidels al seu instint constructiu, abans que reomplir de terra els soterranis prefereixen fer aquestes sustruccions que a la vegada que els aferma l'obra els economitza material.⁴

4. Les posteriors excavacions efectuades en aquesta àrea han confirmat l'existència dels murs representats en el magnífic pla de Silby i que es va

donar a conèixer per primera vegada com document gràfic cabdal per la història del circ en la memòria d'aquest treball el 1983.

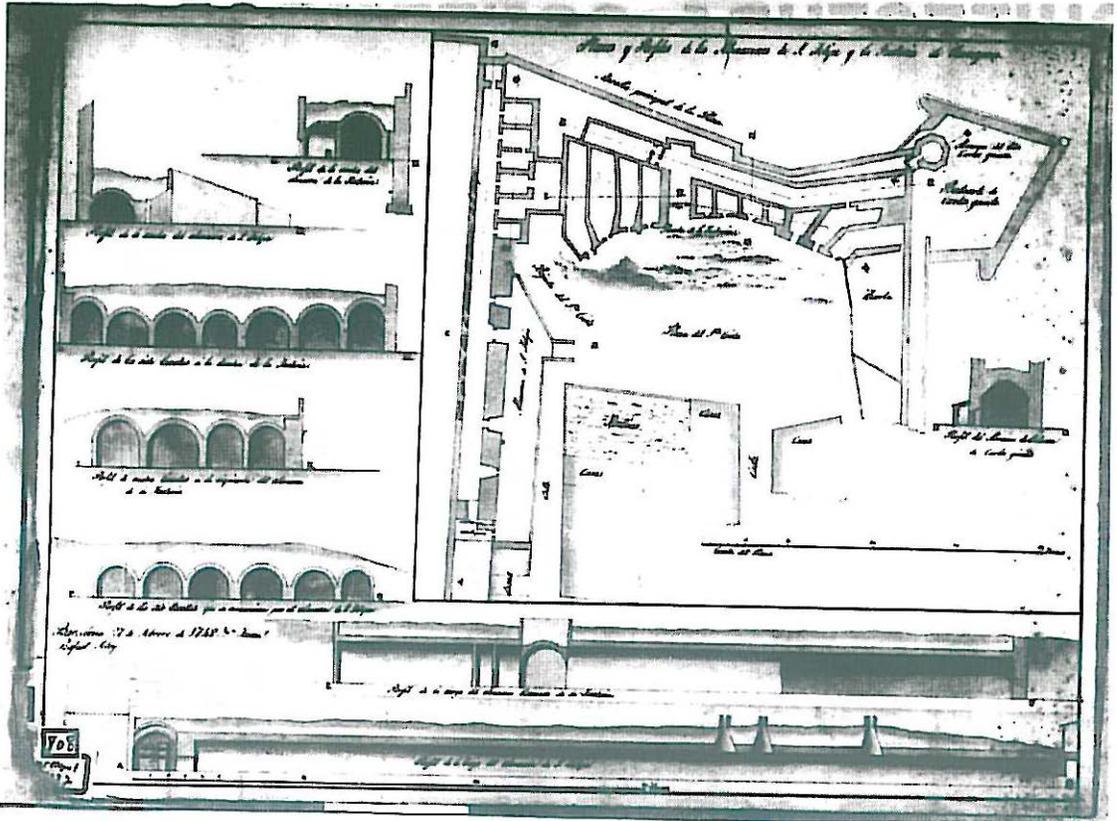

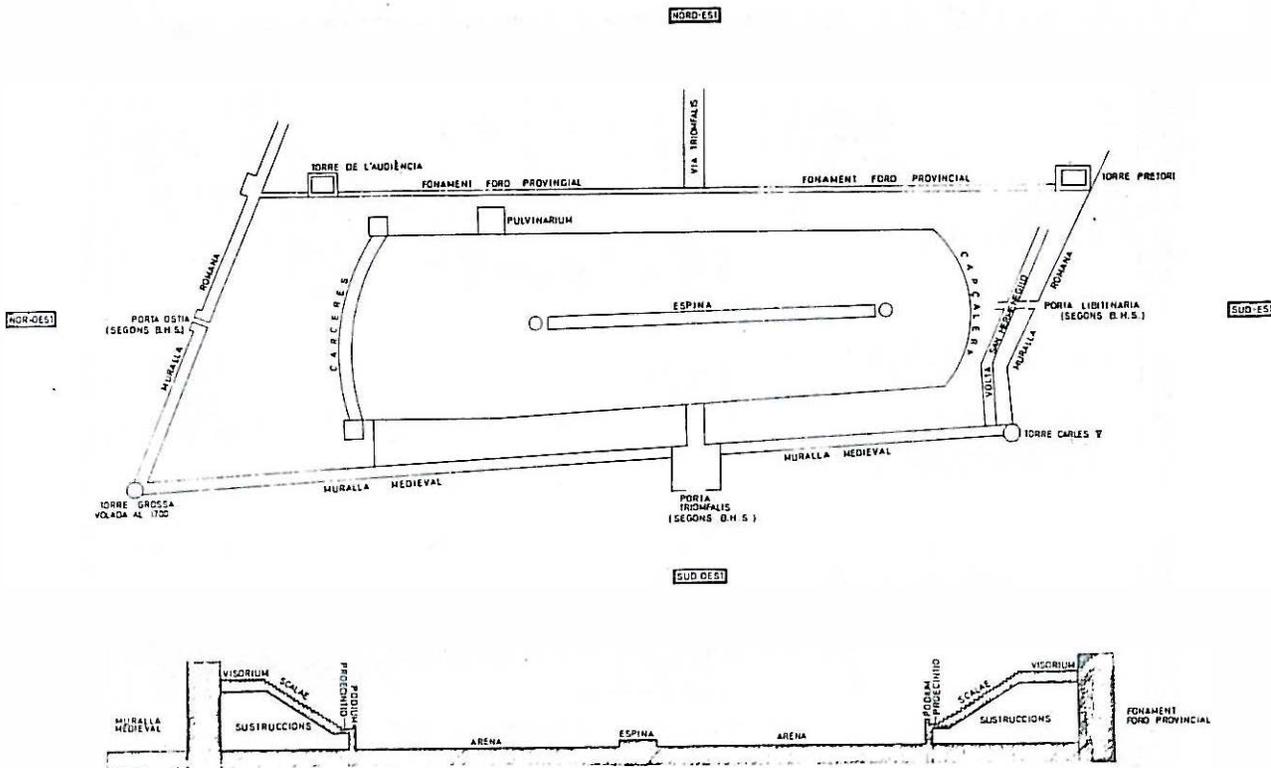
Figura 2. – Plans i perfils de la capçalera del Circ Màxim de Joan Rafael Silvy, enginyer militar, de 1748, A.H.U.A.D. del C.O.A.C. És l'aixecament més antic i precís que es coneix.

4.1.4. DESGUÀS DE LA PLAÇA DEL FÒRUM PROVINCIAL

Vora el final de la volta del carrer Enrajolat, existeix un cos d'edificació enganxat a la part dreta del mur de formigó que l'intercepta. Antigament devia constituir el final d'aquesta volta. Per un petit forat lateral és possible de ficar-s'hi dins i contemplar una escala de graons de 40 cm. que ve de la part alta i que acaba amb un pou de 3,80 m. de profunditat. Pel desgast accentuat que presenten els graons es fa evident la seva funció de desguàs de la plaça del fòrum provincial. L'enginyeria constructiva romana es posa una vegada més de manifest amb aquesta forma d'adsorvir la força de les aigües mitjançant l'esgraonament progressiu..

La importància d'aquest desguàs vertical està en que el seu emplaçament a 60 m. de l'eix compositiu que travessa les tres terrasses, l'antiga via Triumphalis i actual carrer Major, permet justificar l'existència d'una comunicació vertical entre el fòrum provincial i el circ en l'eix abans esmentat. Aquesta hipòtesi que es desenvoluparà extensament en analitzar les voltes sota la Baixada de la Misericòrdia, ve reforçada per l'existència de l'esmentat desguàs, suposant que n'existís un altre de simètric respecte al carrer Major, permetria desguassar l'aigua de pluja de la plaça del fòrum provincial evitant que les escales centrals fossin amenaçades d'ésser inundades.

Actualment, el carrer Major, la Baixada de la Misericòrdia i el carrer del Portalet, que vénen a seguir amb més o menys aproximació el traçat del gran eix compositiu de l'acròpolis romana, són al mateix temps els punts més baixos de les respectives àrees que travessen, servint de desguàs de les aigües de pluja excepte

el tram superior de la Baixada de la Misericòrdia on les aigües han estat canalitzades subterràniament. Però a l'època romana la recollida de les aigües podien estar organitzada d'una altra manera. Atès que no existeix altre desguàs en tots els 93 m.de túnel del carrer Enrajolat i que per la seva situació aproximada a la quarta part del costat sud-oest de fòrum provincial, devia existir alineat amb el desguàs vertical en qüestió un embornal dins la plaça del fòrum que recollia les aigües. D'aquesta manera, la via Triumphalis devia convertir-se en un carener, divisòria d'aigües de la plaça en cas d'existir a l'altre costat la mateixa disposició de desguàs.

4.1.5.- NUCLI DE DESGUÀS?

Al final de la volta del carrer Enrajolat, existeix una sala de 7,80 x 4,60 m. disposada amb sentit perpendicular i coberta amb un sistema de voltes també normal a la direcció de la volta llarga. Vegi's la làmina 1 i seccions O-O', P-P' i Q-Q'.

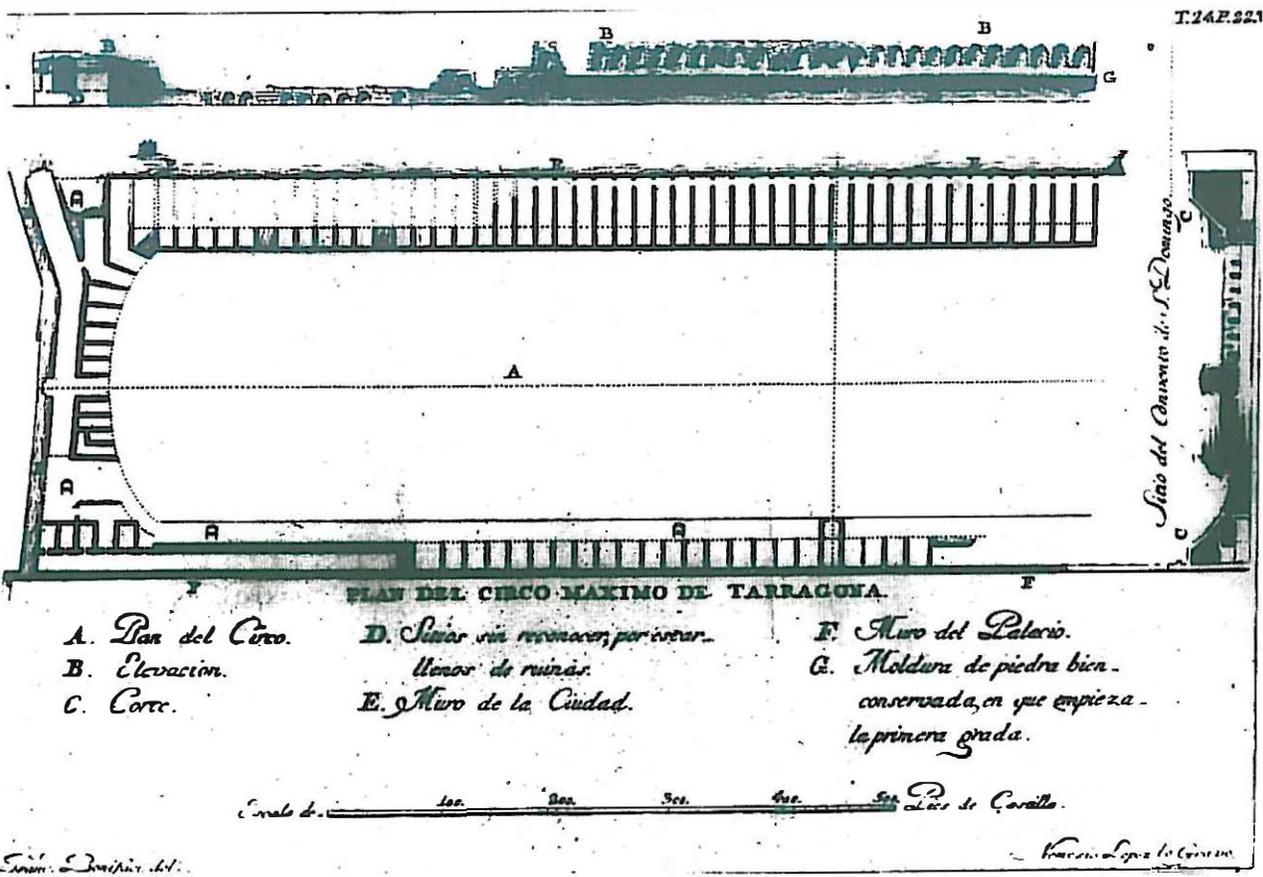
Per la forma del forat pel que s'accedeix a aquesta sala, l'obertura no devia existir a l'època romana, sinó que deu haver estat feta en època moderna. El lloc d'entrada estava a la paret sud-oest avui dia tapiada.

A la cara nord-est es veu el gran mur de contenció de la terrassa superior ja esmentat, mentre la resta de les parets interiors estan revestides per sillarets o carreus d'uns 10 cm. de gruix. El revestiment de pedra dels murs posa de manifest la importància assignada a aquest espai, que per les altres parts del circ on es present (volta de S. Hermenegild, escala a la graderia adjacent, etc.), assenyala l'accés públic d'aquestes parts o si més no la seva qualificació. Les dues voltes que cobreixen la sala la divideixen en dues àrees específiques, que juntament a l'estat incomplet d'excavació en que es troba, dificulta enormement la comprensió del destí d'aquesta sala.

Al costat nord-oest del mur hi ha, mig enrunada, les restes d'una estreta volta de 1,05 m. d'amplada, l'horitzontalitat de la regata d'inici de la qual assenyala la funció de clavegueram. Aquesta opinió ve reforçada pel testimoni recollit directament de Miquel Aleu, un dels excavadors d'aquest àmbit, el qual manifesta l'existència d'una canonada d'aparença moderna que des del desguàs vertical de la plaça del fòrum abans esmentat travessava en diagonal la sala anant a morir directament a la volta semi enterrada en qüestió.

Al costat sud-est hi ha una paret de carreus del Mèdol de 0,45 m. de gruix separada de la paret 1,05 m. que té una sortida de 2,70 m. Sembla delimitar una escala d'accés a la sala d'aigües, com ho permet afirmar les restes d'alguns esglaons que resten al terra. El que hi havia sota l'escala, i fins on arribava aquesta, és una qüestió que han de resoldre futures excavacions quan rebaixin el nivell de terra actual.

La paret del costat sud-oest, entre el mur de l'escala i el costat oest, és ben difícil de llegir. Sembla feta amb materials de procedència diversa i haver sofert reformes posteriors. Presenta l'existència d'un carreu de 2 m. de llargada, disposat horitzontalment i que a la part superior té un desgast presumiblement produït pel pas de l'aigua. Si la posició del carreu és l'original la funció de canalitzar és molt difícil d'entendre atesa la situació on està ficat. La porta o finestra tapiada que hi ha al seu damunt sembla moderna.

Planta del Circ Màxim d'en Francesc Bonifaç, arquitecte i escultor, de 1750, publicada per E. Fl' rez a "L'Espanya Sagrada", vol. 24.

4.2.- VOLTES SUSTENTANTS DE LA GRADERIA NORD-EST

A les cases del carrer Trinquet Vell, des del nº 14 al 6, a la Baixada de la Misericòrdia nº14 i a la Plaça del Sedassos del nº 34 al 14, sobreviuen 18 voltes sustentants de la graderia i del *visorium* nord-est del Circ, totes amb la mateixa estructura. Disposades en sentit perpendicular al mur de contenció del fòrum provincial, es recolzen en uns murs de formigó de gruixàries variables.

La primera cosa a assenyalar veient la planta d'aquestes sustruccions és la irregularitat dels murs divisors tant pel que fa al traçat com a la gruixària. La separació entre eixos no presenta una modulació uniforme més que al costat sud-oest en la part de la graderia dels nombres senars de la Plaça de la Font, el 5,30 m. (uns 18 peus romans) es repeteix insistentment.

Com exemple del tipus de volta sustentant de la graderia i del *visorium* s'ha dibuixat la de la casa del carrer Trinquet Vell nº 8.

D'aquestes voltes es conversen solament dues parts de les tres que les composaven: la part posterior i horitzontal que suporta avui dis els carrers Enrajolat i Ferrers i formava el *visorium* o àrea reservada a les dones, i un fragment de la part inclinada que formava la *scalæ* o graderia, fragment deixat per les cases modernes que posaren arrencles al carrer. Els murs de recolzament de les voltes s'han conservat perquè van poder ser aprofitats com parets mestres i mitgeres.

Del tercer tram de la volta de la graderia, la que estava de sota el proecintio o passadís davanter a les grades i al costat del podium, solament en resten dues al carrer Trinquet Vell nº 23. El pendent d'aquestes voltes és menys accentuat que el de la graderia.

Excepte al fragment de la graderia més o menys conservat a la capçalera del circ, el pendent de les voltes de la graderia solament és observable des de sota, el que pot donar una idea aproximada del que devia tenir la graderia, però mai exacte atès que els gruixos de les voltes de formigó no és sempre constant i molts cops no existeix paral·lelisme entre els pendents de l'intradós i de l'extradós.

S'ha confeccionat el següent quadre de pendents que servirà per a donar una idea de la versalitat d'aquest problema.

	Laborde	B.Hernández Sanahuja	Trin- quet Vell nº 8	Trin- quet Vell nº 4	Pça.Font nº 45 nº 19	Trin- quet Nou	Capçalera Circ
1er tram visorium	0°	0°	0°	0°	0°	0°	0°
2on tram "scalae" o graderia	13°	-	-	-	-	15° i 22°	-
3er tram "proecintio" o passadís inferior	17° i 15°	31°	31°	37°	38°	-	41°,31° 19°,23° 22° i 32°

Tant les seccions transversals del circ de Francesc Bonifaç del 1750), com les seccions de la graderia més acusades i acotades de Laborde de 181) , expliquen

perfectament l'organització d'aquestes tres voltes inferiors que B. Hernandez ha dibuixat en una perspectiva admirable, donant-nos la secció precisa del podium i *roecintio* (avui observable en una reconstrucció montada al Museu Arqueològic de Tarragona, però d'alçada de podium discutible), i on es veuen les tres voltes superposades.

L'alçada interior de la volta horitzontal de la casa nº 8 del carrer Trinquet Vell és a la cota 54,65 m. Tenint en compte el gruix mínim de la volta de formigó de 0,75 m., donaria una cota de *visorium* de 55,40 m.

Els murs sustentants de les voltes, al contrari del que passa amb els murs de la banda sud-oest, no estan revestits de llambordins o carreuons. Es a dir, tant les voltes estudiades primer del carrer Enrajolat, com aquestes sustentants de la graderia, no devien ésser accessibles al públic, estant reservades a un ús molt restringit i sent la seva funció quasi exclusivament resistent.

4.3.- VOLTES DE L'ESCALINATA D'ACCÉS AL FÒRUM PROVINCIAL

Com ja s'ha esmentat abans parlant dels pendents de la graderia, s'ha efectuat el treball veient solament les formes negatives per sota i intentant deduir les positives a partir dels pendents inferiors de les voltes sustentants.

Les voltes de sota la Baixada de la Misericòrdia, molt més profundes que les analitzades fins ara, ultrapassant el mur de contenció del fòrum i arribant fins l'alçada dels carrers Cavallers i la Nau, tenen un desenvolupament de pendents inclinats intercalats amb d'altres d'horizontals amb un clar ordre arquitectònic. L'existència d'aquestes voltes ha portat a l'autor d'aquest treball a suposar que hi havia unes escales superiors que comunicaven la terrassa del fòrum amb la baixa de Circ.

L'existència de les tres voltes, la dels nº 2 (Restaurant Aticus), 2 bis (Bar la Cueva) i 4 del carrer Trinquet Vell, de profunditat pregona (35, 34 i 26,75 m. respectivament) i pendents similars podia produir confusió per saber quina era l'estructura de les sustruccions de l'escalinata central d'accés al fòrum. Fent anàlisi més aprofundit i superposant les seccions longitudinals de les tres voltes (làmines 18-21), posa de relleu que el replà i el pendent de la volta més baixa de la casa nº 4, no coincideix amb les altres dues, mantenint-se més elevada.

D'aquesta manera és possible destriar l'existència de dues voltes sustentants d'una escala imperial d'accés al fòrum provincial a través de la Via Triumpfalís i centrada amb el temple de la terrassa superior. Aquest eix seria una prova més de la gran qualitat arquitectònica-urbanística del projecte de l'acròpolis de Tàrraco.

L'actual catedral ocupa, amb un desviament mínim d'un grau, exactament l'emplaçament de l'antic temple romà i l'eix compositiu que ordena jeràrquicament les tres terrasses passa pel punt mig del mur sostenidor de les voltes de les cases nº 2 i 2 bis del carrer Trinquet Vell.

L'amplada d'aquestes dues voltes és diferent. La de l'actual Aticus fa 4,50 m. de llum i la de La Cueva comença fent 3,65 m. al fons i acaba amb 4,10 m. al davant. Això porta a formular la hipòtesi que l'escala superior podia tenir l'amplada de les dues voltes més la del mur divisor, ja que no són lògics dos trams d'escala paral·lels i de diferent amplada per un mateix ús.

La resposta als dubtes sobre l'urbanització i funcionament de la volta del nº 4 del carrer Trinquet Vell i la seva simètrica respecte a l'eix de la *Via Triumpfalís*, la

nº 16 de la Baixada de la Misericòrdia, la donà l'historiador B.H.Sanahuja en les seves notes sobre el Circ.⁵

Comprovar la plena coincidència de l'aixecament fet de bell nou amb les notes i plans de B.H.Sanahuja (vegi's gràfic VI), ha estat la prova definitiva pel reconeixement de la importància de l'historiador tarragoní.

Una de les conseqüències positives del present aixecament cartogràfic serà justament el poder prendre consciència de la importància de tots aquells autors que han treballat sobre Tarragona i que per la ignorància de les fonts arqueològiques objectives en que es basaven, han estat oblidats o menystinguts. B. Hernández és el primer que s'ha de revalorar en tota la seva importància ja que, malgrat la imaginació d'algunes de les seves interpretacions, no s'ha d'oblidar la intensa labor en solitari i contracorrent de recerca, salvaguarda i anàlisi realitzada per ell.

Segons aquest autor, al costat de l'escalinata central d' uns 4 m. d'ample⁶ hi havien dues escales secundàries, que des del fòrum baixaven, una per cada costat, el *visorium* o graderia del circ. Ja hem esmentat com, en superposar les voltes de les cases nº 2 bis i 4 del carrer Trinet Vell (les més representatives dels dos tipus), el pendent de la graderia és aproximadament d'un metre més alt que el pendent de l'escala.

A causa de la importància d'aquesta comunicació vertical d'accés al fòrum, és bo d'analitzar amb més detall la secció longitudinal més acurada de que es disposa, que com ja s'ha esmentat és la del nº 2 bis del carrer Trinet Vell, el Bar la Cueva. Començant per la part més alta de la volta, B. Hernández explica que aquesta arribava fins a la cantonada del carrer Cavallers i que entre el començament detectat al fons de La Cueva i aquest carrer existeix una cisterna que omplia l'esplai que no ha estat possible reconèixer fins al present. El tram d'aquesta volta era horitzontal.

El segon tram de la volta, amb pendent de 200 mesurats per sota, formava per la part superior una suau escala de 4 esglaons de 0,70 x 0,20 m. i un pendent quasi pla fins a mesurar uns 5,60 m. la resta. Després venia un replà de 14,30 m. de llargada i, finalment, un quart tram inclinat, amb pendent de 310 paral·lel a la graderia però més ensorrat que aquest. L'escala tenia, segons B. Hernández, uns 36 esglaons, motiu pel qual anava a morir, sospitosament, fora del pla del podium.

La part davantera d'aquest quart tram, tant en planta com en secció, presenta unes irregularitats conseqüència de la complexitat de la intersecció múltiple entre la volta, el nivell del terra sobrepujat uns 3 m. respecte a l'original del circ, el pla de la façana del carrer i l'accés des del carrer que s'ha mantingut.

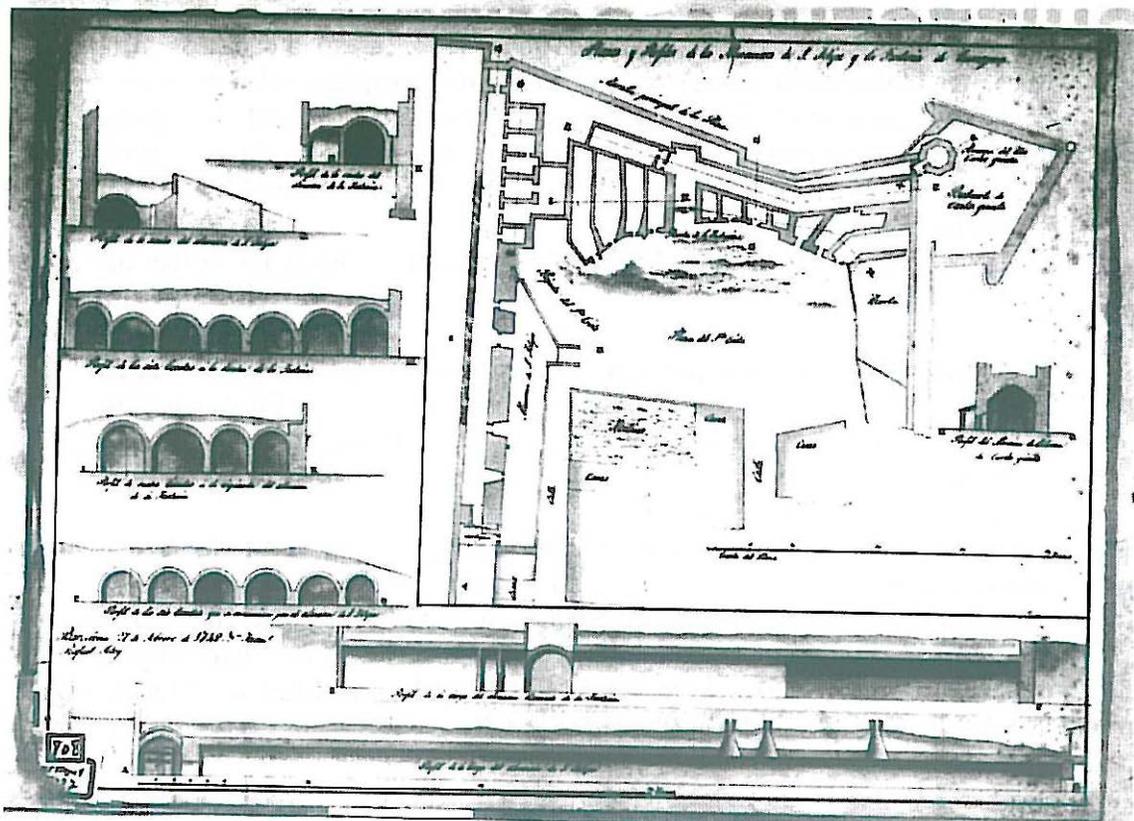
L'interès de la volta del nº 4 resideix en la intersecció que ofereix amb el mur de contenció i fonament de la façana del fòrum, com es veu admirablement en la secció longitudinal del pla 5.3.3. La secció presenta el gruix dels fonaments per sota del mur de carreus, sobresortint uns 50 cm. pel darrera.

No s'ha de fer cas de les irregularitats que presenten tant les plantes com les voltes d'aquestes sustruccions, en particular la nº 4, que per ser totalment subterrània i no ser pública, tenia poca importància. Malgrat això, denoten el procedir barroer dels seus constructors, tot i que no sabem les reformes postromanes que han sofert per responsabilitzar de totes les irregularitats als seus autors.

5. B.H. Sanahuja: "Apéndices a la época romana" a "Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana", pàg. 9, Tarragona, 1892. I "El Circo Máximo", selecció del text inèdit "Recuerdos Monumentales de Tarragona" que es guarda a l'Arxiu Arxidiocesà de

Tarragona i que va aparèixer al Boletín Arqueológico de la Real Sociedad de Tarragona, I-XII-1952, pàgs. 42-48 juntament amb el plànol publicat per a. Nogués i Ferrer.

6. Aquest punt és l'únic on no hi ha coincidència amb B.H.S.

A les seccions transversals superposades de la làmina 11 a escala 1:200 el original del pànel, s'han representat esquemàticament les seccions hipotètiques de l'escalinata d'accés al fòrum deduïdes a partir de B. Hernández i de les pròpies hipòtesis de l'autor.

4.4.- VOLTES SUSTENTANTS DE LA GRADERIA SUD-OEST

Al costat dels nombres senars de la plaça de la Font del 1 al 49 es conserven tots els murs de recolzament de les voltes del costat sud-oest del circ. La continuació d'aquests murs per dins les cases del carrer Trinquet Nou, és més difícil d'afirmar atès que el nivell del terra del carrer està considerablement pujat, arribant fins a 2,71 m. per damunt dels 46 m. que era la cota de l'arena hipotètica. L'autor coneix solament l'existència de dos fragments de voltes dins del solar nº 19 del carrer Trinquet Nou i d'una de sencera a l'interior de la casa nº 3 del Baixada de la Peixateria.

Les voltes sustentants de les graderies existeixen a trossos en els patis de darrera les cases o entreposades per les parts posteriors de les mateixes. S'ha escollit la casa nº 45 de la Plaça de la Font com a representativa d'aquests casos .

Gràcies a que s'ha pogut explorar aquesta casa abandonada, on hi havia el bar Moka, és possible veure la paret mitgera amb la casa nº 47. En aquesta paret hi destaquen els carreus definidors del podium o barrera vertical, l'esglaonat que els carreus de la graderia van deixar en el mur de formigó en ésser arrencats (fent-se possible de determinar així el pendent encara que només sigui aproximadament) i, finalment, el revestiment de carreus dels murs divisoris i sustentants.

A la part alta i posterior de l'edifici existeix un petit terrat que no és més que un fragment del visòrium, atès que per de sota ha estat possible de descobrir la seva gruixària i per tant veure l'intradós i extradós de la volta completa. La cota

d'aquest visòrium és 54,60 m., és a dir, 0,70 m. més alt que la del costat oposat.

La distància entre la paret del fons del solar de la casa i la casa exterior del podium coincideix quasi totalment amb l'amplada del podium, graderia i visòrium, i fa uns 17,20 m., 1m. més d'ampla que la part del circ oposada.

Aquesta paret de fons del solar paral·lela a la Rambla Vella no és més que la cara interior de la muralla medieval que l'arquebisbe Pere Clasqueri va fer construir el 1363.

L'existència del revestiment de carreuons a totes les voltes que l'autor ha vist en el costat sud-oest del circ, el porten a pensar que a l'igual que es dona a la volta de l'escala d'accés al graderiu i a la seva contigua, la paral·lela al carrer S.Hermenegild, totes aquestes voltes estaven obertes a la façana de l'actual Rambla Vella, existint tota una llarga façana lliure. Es l'única justificació que hi troba per a la construcció tan acurada que les filades regulars i horitzontals dels carreuons representen per part d'uns constructors que només posaven cura a les parts exteriors i d'accés públic.

Avançant-nos a l'anàlisi de l'únic fragment conegut de la façana Sud-oest del circ, darrera el Cinema Coliseum avui ja inexistent, s'observa gràcies a que la muralla medieval està separada 2,80 m. de la façana del circ, els seus arcs de sauló del Mèdol que donen accés a les voltes respectives. I, reforçant l'opinió emesa, no solament estan obertes la volta de l'escala i la paral·lela a S.Hermenegild, sinó també la contigua a la de l'escala que ja és una volta sustentant normal de la graderia.

Per tant, contràriament a l'opinió emesa per B. Hernández, no devia d'existir una muralla o *oppidum* romà, sinó que el circ era obert a través dels seus 300 m. d'arcuacions, formant cel·les o botigues davant el carrer.

La monumentalitat que el circ guanyava mitjançant aquesta nova façana tractada arquitectònicament de forma tan qualificada, és de gran interès. Pensi's, en primer lloc, en el fort desnivell existent actualment en el recorregut de la Rambla Vella que devia ésser aproximadament el mateix que existia a la façana en qüestió. Des de la cota d'entrada a la volta de S. Hermenegild fins a la cota del terra del carrer del Portalet, hi ha uns 3 o 4 m. de diferència. Com el nivell superior del visòrium devia mantenir-se horitzontal (com passa amb la volta de S.Hermenegild), la façana del circ feta tota de pedra del Mèdol a base d'arcuacions contínues devia semblar una mena d'aqüeducte. Les columnes de diferent alçada devien adsorvir el desnivell del terra en cas de no existir un sòcol uniformador pel davant de tota la façana.

4.5.- LES VOLTES SUSTENTANTS DEL *PROECINTIO*

Les dues voltes corresponents al solar nº 19 del carrer Trinquet Nou tenen, a més de l'interès d'ésser les úniques que ens mostren el pendent sota el *proecintio* o passadís inferior del graderia, presenten el de ser les úniques que conserven les restes del podium.

Els grans carreus amb el que el *podium* és construït (de sauló del Mèdol de 1,30 m. de llargada i 55 cm. d'alçada, i una gruixària no exactament coneguda però d'uns 0,80 m.)⁷ fa pensar que la funció no fos únicament la de suportar el pes propi, sinó que servís també com a mur de contenció de terres atès el desnivell

7. El croquis molt poc precís d'en A. Nogués Ferrer a "Restos del circo romano en la calle del Trinquet Nou", publicat al Boletín Arqueológico de

Tarragona, 1944, no permet un dimensionat aproximatiu.

entre l'arena i l'interior del soler de la volta. A conseqüència de les variacions del sòl resistent, els romans haurien previst adsorvir els diferents desnivells entre l'horitzontalitat de la barana del *podium* i les cotes del terreny, recolzant directament els murs sustentants al terra de roca. D'aquesta manera es garanteix les horitzontalitats de l'arena, la del *podium* i la de la graderia. Exteriorment, el circ s'acomodava a la topografia, sobretot per la façana del sud-oest, mitjançant alguna de les dues formes esmentades.⁸

El pla de Francesc Bonifaç ens mostra l'existència d'unes possibles voltes per absorbir aquestes diferències de nivell, sobretot per la banda de Trinet Vell que s'està comentant. Però l'excavació efectuada en el sòl interior de les voltes del nº 23 fins arribar a terra consistent prova que, si més no en aquesta part, no es feren més sustruccions per sota del nivell de les existents.

Es possible que hi hagués en el *podium* una espitllera o finestreta per a ventilar les voltes, però en les dues que s'han observat aquestes no es destaquen amb prou claredat.

Tots els materials que intervingueren en la definició del Circ Màxim es tenen, doncs, perfectament definits des del punt de vista constructiu.

Les façanes exteriors i interiors eren de pedra picada de sauló del Mèdol; les parets sustentants i voltes inferiors de formigó en massa; sent a les parts de les sustruccions accessibles al públic revestides de carreus de pedra calcària de Tarragona anomenada marbre de Sta.Tecla. Finalment, tot el recobriment de coberta, *proecintio*, graderia i *visorium*, era fet del mateix marbre de Sta.Tecla. Malgrat que els constructors no foren personal gaire qualificat a les parts de les sustruccions que són les conegudes, la lògica i el sentit constructiu romà és present en aquesta sistematització de materials i mètodes constructius que van estendre i aplicar per tot l'Imperi.

5.- ESTUDI DE LA CAPÇALERA

Tant les carreres de cavalls que es corrien als circs com els espectacles que es celebraven als amfiteatres, eren fonamentalment festes que depassaven l'àmbit de la ciutat on radicava al seu de les carreres recollint espectadors no solament de la comarca sinó, com en el cas de Tarragona, de la pròpia província.

Per les grans dimensions que aquests edificis tenien, excepció feta de Roma, els circs i amfiteatres eren emplaçats generalment fora muralles.

El Circ de Tarragona té la característica diferenciadora d'estar contingut dins de les muralles, el que ha donat a la seva història un protagonisme urbanístic de reutilització constant.

En efecte, l'estar situat dins del recinte del centre històric, formant part de l'acròpolis on es concentrava el poder polític, religiós i administratiu de mitja península durant l'època romana, ha sotmès l'àrea del circ a les influències desurbanitzadores i reurbanitzadores que la ciutat ha sofert en la seva història i sobre tot a partir del segle XVIII i XIX. Per aquesta raó, les superposicions d'edificacions que es troben a l'àrea del circ, donen a aquest monument un grau de complexitat i riquesa arqueològica-arquitectònica-urbanística del més gran interès.

8. Excavacions posteriors de les voltes del costat del carrer Oleguer mostraven que no existien altres sustruccions que les sota la graderia.

5.1.- UN CIRC ENVOLTAT DE MURALLES

De tots els aspectes interessants que hi ha a estudiats en aquest espai urbà qualificat, l'autor s'ha concentrat, per exigències de l'encàrrec, en el de la recerca, definició i revaloració de les restes del Circ i la seva relació amb la ciutat existent.

Es recorda, un cop més, que el circ formava part d'un programa d'exaltació religiosa i política a la nova divinitat imperial, i que fou emplaçat en veïnatge amb els espais de direcció administrativa i religiosa a la terrassa inferior de les tres que estructuraven l'acròpolis de Tàrraco.

Per ço se l'encaixona entre les tres muralles que el limitaven d'una manera estricta pel costat nord-est, amb el nou mur de contenció del fòrum provincial, i pels costats sud-est i nord-oest per les muralles romanes del segon recinte, quedant obert pel sud-oest amb una única façana pròpia. D'aquesta manera, entre les dues ciutats (la capital de la província Tarraconensis d'exclusiu accés pels sacerdots i polítics provincials i la Tàrraco civil de la zona baixa i front portuari), el circ era el territori intermedi, l'element que segons com s'organitzés la disposició de les portes, s'incorporava a una o altra ciutat, servint d'àrea de trobada de totes dues. D'aquesta comunicació a les dues àrees urbanes, porta i espai de totes dues alhora, deriva la seva enorme importància urbanística i social del Circ.

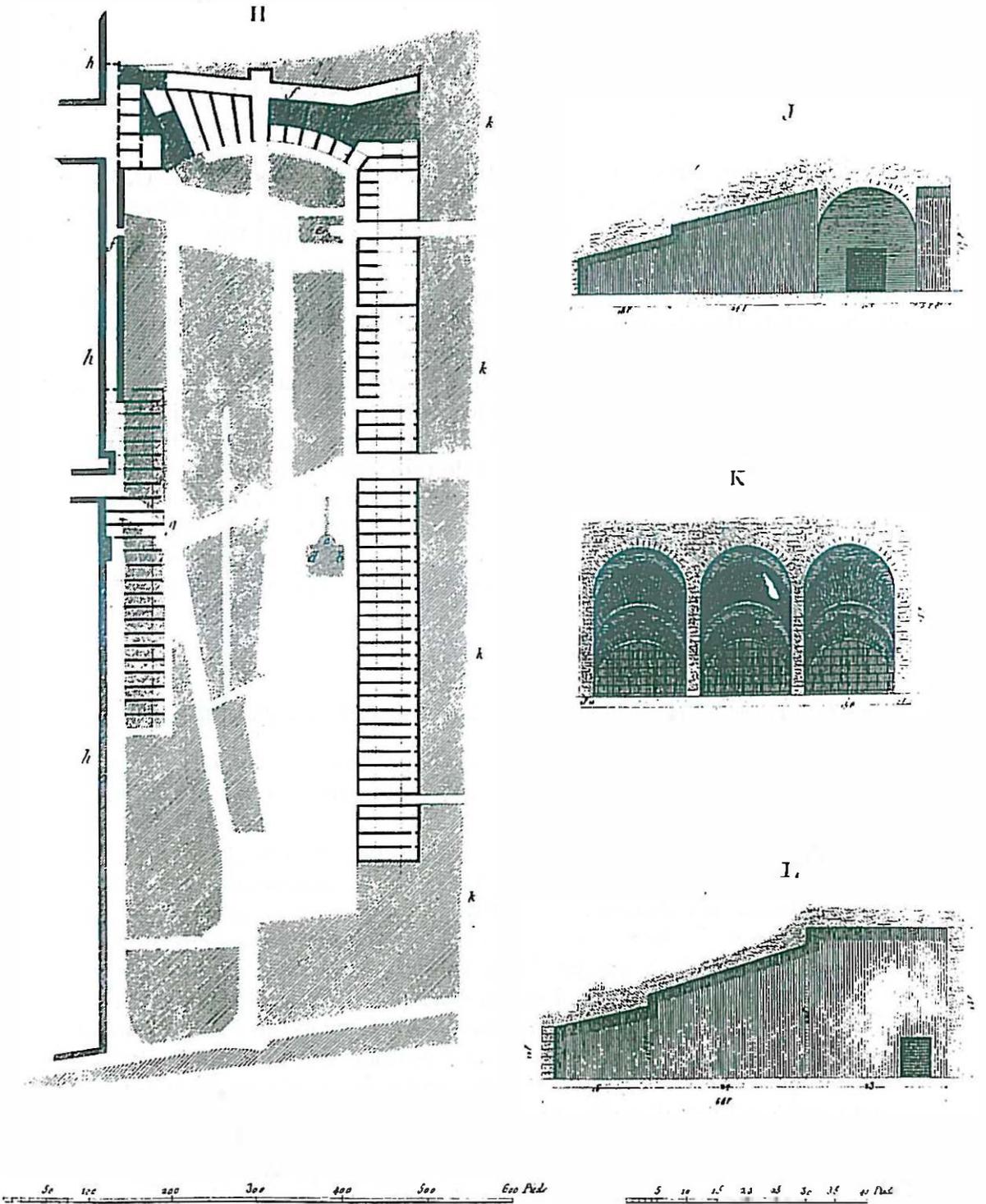
La modalitat de connexió de cada un dels costats del circ amb les muralles existents és ben diversa. Per la part nord-est del mur de contenció del fòrum, amb l'alçada extraordinària que arribà a tenir la seva façana, es formà un esglaonat radical i diferenciat que absorbint totalment el basament fins fer-lo desaparèixer. Per la part de la capçalera del circ, en canvi, aquest s'acosta, s'adhereix sense acabar d'absorvir totalment la muralla romana preexistent, reforçant-la i convertint-la alhora en el sòcol de la capçalera. A l'extrem oposat, al costat nord-oest, la muralla i les carceres queden separades, conservant cadascuna la seva identitat.

La capçalera del circ, de la mateixa manera que l'amfiteatre de Pompeia, s'acosta a la muralla sense engolir-la ni deformar la configuració pròpia de cada edificació, donant com a resultat una estructura arquitectònica sols aparentment deformada i irregular, però amb una lògica interna clara si es coneix l'origen i evolució de cadascuna de les seves parts. Com s'analitzarà més endavant, aquesta juxtaposició no solament és compositiva sinó que també té conseqüències constructives importants fins al punt d'acabar caracteritzant i personalitzant el propi el propi monument.

La volta paral·lela al carrer de S.Hermenegild, del que pren el seu nom, és la més espectacular de tot el Circ, tant per les seves proporcions (5 m. d'amplada per 7 m. d'alçada per 48 m. de llargada) com pels seus relatius bon estat de conservació i qualitat constructiva. De tot el circ, és l'únic espai interior pròpiament existent que tenia una destacada dignitat posada de relleu pel revestiment dels carreus. Essent l'únic espai conegut des d'antic del circ, serví de magatzem per l'Exèrcit fins que fou cedit a l'Ajuntament el qual el dignificà per donar audicions musicals durant una temporada cap als anys 60, caient després en l'abandonament més absolut. Gràcies a ls recents campanyes d'excavacions de 1977 i 1980⁹ que posaren al descobert el fragment de la façana sud-oest, amb les admirables arcuacions que permeten imaginar l'extensió extraordinària que

9. Marius Ferrer Morrón M. : "Excavaciones arqueológicas en el Circo Romano de Tarragona, Campaña de 1977", Capítol de la Memòria del Pla

Especial Pilats per a la protecció de la zona arqueològica del Pretori i Circ Romans. Tarragona, 1978.

Planta i seccions del Circ per A. Laborde de 1803-1806, publicat en el seu "Voyage pittoresque et historique de l'Espagne".

aquesta façana devia tenir, el circ, com ja s'ha esmentat, ha adquirit una nova monumentalitat i importància que abans era impossible imaginar.

5.2. TRAÇA ORIGINAL DE LA CAPÇALERA

Analitzant la disposició dels murs sustentats de les voltes de la capçalera s'observa la característica particular del traçat del circ de Tarragona, com és el de no tenir una capçalera de planta semicircular formant un acord continu amb els costats allargats com era normal. Falten murs de sustentació per una transició contínua de la curvatura del cercle a la tangent dels cossos laterals. De la volta de l'escala i el seu perllongament i de la volta costanera, totes dues encara radials, es passa de cop a les voltes perpendiculars del carrer Trinquet Vell.

Així, des de Silvy, Bonifaç, Laborde i Hernández, s'ha representat la capçalera del circ en forma d'un arc rebaixat que s'interromp de cop recolzant-se en els costats lineals costaners. Aquesta és una més de les particularitats que defineixen el circ de Tarragona com un monument únic malgrat l'existència d'un tipus arquitectònic perfectament definit d'àmbit universal dins del món romà.

No es tenen prou elements de judici per a saber valorar si aquest disseny particular de la capçalera fou fruit d'una intenció de projecte original o la conseqüència d'una imperícia o manca de professionalitat acusada. La falta d'una correcta convergència radial en el traçat dels murs sustentants de la capçalera, les irregularitats en les unions d'aquestes voltes amb la de la S.Hermenegild, la falta de modulació en la resta de murs laterals i les valoracions fetes sobre les incorreccions del sistema constructiu amb formigó emprat porten al qui subscriu a valorar més el segon aspecte.

5.3.- EXAMEN DEL SISTEMA CONSTRUCTIU DE LA CAPÇALERA DEL CIRC

La capçalera del circ, a conseqüència del seu relatiu bon estat de conservació i a la complexitat de la seva planta, ofereix un mostrari complet del sistema constructiu emprat.

El més important de tots és sense dubte, en aquest aspecte, l'ús quasi exclusiu del formigó en massa utilitzat en totes les sustruccions, deixant la pedra pel recobriment de coberta i façana principalment. En front a les grans estructures murals pètries de les terrasses superiors, el circ és una obra de formigó en massa la qual cosa evidenciaria que pertany a una altra època.

La volta sustentant de l'escala d'accés a la graderia pel costat de la de S.Hermenegild, és possiblement el millor exemple en tot el circ de la modalitat del sistema de construcció de formigó, ja que es tracta d'una segona volta que dobla un altra ja existent. Aquesta tècnica posa de manifest l'existència d'una organització del treball molt especialitzada que subdividia el procés constructiu en fases i equips molt diferenciats que actuaven autònoma i consecutivament. En comptes de construir l'obra amb la simultaneïtat de les tècniques i materials adequats a cada nivell per assegurar la continuïtat i trabament de l'estructura (per tal que aquesta pugui comportar-se mecànicament de forma unitària el més possible), el circ sembla fet per una gran empresa moderna que subdivideix les etapes constructives en colles d'especialistes que actuen una després de l'altra fent passades successives per aixecar l'edifici. Sumen més que no integren les parts de

l'edifici, confiant a unes seccions de formigó enormes la continuïtat i cohesió de l'edifici.

Aquest procés de doblat del mur que també es donava a la volta del carrer Enrajolat, es veu també molt clarament a la volta de S.Hermenegild on aquesta és recolçada a la muralla romana preexistent del segle II a.C. a través d'un mur de formigó interposat. No comptaven les raons resistents de l'existència d'una muralla de 6 m. d'amplada i l'estalvi de material. Era preferible aixecar un nou mur de 1,30 m. de gruix per donar continuïtat a la volta, cosa més fàcil de construir segons la seva mentalitat.

El fragment de la graderia de la capçalera és l'únic testimoni que resta sobre quin devia ésser el seu pendent i les mides de l'esglaonat, malgrat li faltin els carreus de pedra que el forraven. Les voltes de formigó d'aquesta graderia són també alligadores tant per la valoració del sistema constructiu emprat com pel mesurament dels seus gruixos, ben variables com es reflectir a les seccions dels plans corresponents l'intradós i l'extradós no conserven el seu paral·lelisme.

Finalment, cal assenyalar que el desenvolupament de la volta de S.Hermenegild constitueix un exemple admirable del manteniment de l'horitzontalitat del pla del *visorium* a través dels seus 48,40 m. de llargada sobre un terra desnivellat, la qual cosa pot servir de referència per a pensar com devia desenvolupar-se la façana sud-oest, com ja ha esmentat.

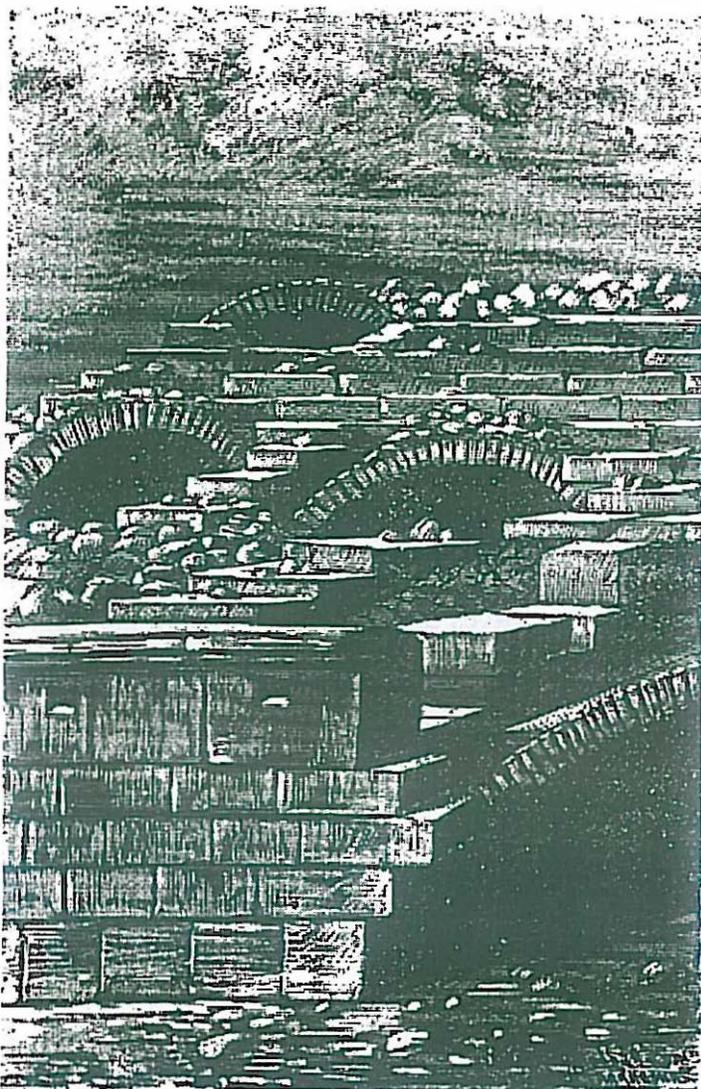
6.- SOBREPOSICIONS DE L'ESTRUCTURA DEL CIRC A L'EDIFICACIÓ ACTUAL

Mentre en els amfiteatres romans hi havia una perfecta adequació entre la forma, l'estructura de l'edifici i l'ús que d'ell s'en feia, resultat d'un llarg procés de recerca fins arribar a la sàvia síntesi integradora dels ovals interiors i exteriors, en els circs no passa el mateix. Entre la configuració exterior d'aquests edificis, sobretot l'enorme U de braços allargats, i la disposició de l'espina lleugerament inclinada i no seguint l'eix longitudinal, hi ha una distorsió que la disposició en arc rebaixat de les càrteres no fa més que reafirmar.

La tipologia arquitectònica dels circs sembla derivar dels estadis grecs, on les proporcions tant d'amplada com de llargada són d'una escala humana perfecta per a les característiques de les curses a peu que s'hi celebraven. Amb el pes d'aquesta referència, els circs adoptaren la seva conformació general, tot engrandint les seves dimensions malgrat tendir a frenar-les en la mesura que fos possible.

Si, per un costat, actuava aquesta tendència restrictiva, per altra banda, la mateixa dinàmica interna de les curses de cavalls i les apostes que s'organitzaven al seu torn tendien a expansionar cada vegada més les dimensions de l'arena. La passió de l'afició de les masses i l'esperit competitiu de les faccions o empreses que organitzaven les curses impulsaven l'aparició de carros cada cop amb més nombre de cavalls. De la biga i la quadriga passaren a sis i a set cavalls, gesta només aconseguida pel Gaius Apuleius Diocles, auriga hispànic, el campió més gran de tota l'època romana.

Quatre eren les faccions o partits que competien a les carreres: la blanca, la blava, la verda i la vermella. Les curses podien ser amb dos, quatre o sis cavalls i del tipus amb, un dos o fins a tres carros per facció, segons la modalitat de la cursa. Tenint en compte que l'amplada que necessitava cada cavall era d'un metre aproximadament, les càrteres o boxs devien de fer com a mínim 7 m. cadascuna. Comptant fins a 12 carros en competició en la cursa més gran, es necessitaria una amplada de barrera de sortida màxima d'uns 90 metres.

Prespectiva del graderiu del Circ segons el veié B.Hernández S.
Gravat de R. Roig Rodón.

Però no tots els circs tenien aquestes dimensions: l'usual era que cabessin 8 carros més la Porta Triumphalis al mig, amb una amplada de boxes d'uns 5 m. calculada per a les quadrigues. Per això, tant per les dimensions del circ (nº de càrceres, llargada i amplada de l'arena, etc.) com per la capacitat d'espectadors, existia tota una jerarquització d'hipòdroms en consonància amb la importància de les ciutats, sent el Circ Màxim de Roma, amb 590 m. de llargada per 220 m. d'amplada, el més gran de l'Imperi.

Per estalviar-se de donar una amplada excessiva a la pista dels costat de la sortida de l'arena, els romans idearen la solució de recular les càrceres de 70 a 150 m. de l'extrem de l'espina a fi de donar temps a que s'establís un esglaonament entre els concursants i no entressin tots

de cop a la mitja amplada de l'arena. D'aquesta manera solament amb una amplada meitat del pont de les càrceres en tingueren prou.

Per estalviar desenvolupar la façana de les càrceres, aquestes, a més d'allunyar-se, es disposaren en forma d'arc convergent o rebaixat en un punt pròxim a l'extrem de l'espina (uns 10 m. mesurat en projecció sobre l'espina), girant el seu eix de simetria sobre un angle de 60 respecte a l'eix longitudinal del circ.

L'espina o divisòria longitudinal de l'arena del circ estava girada, normalment, un grau respecte a l'eix longitudinal del circ comptat a partir del centre de la semi circumferència de la capçalera en sentit contrari a les agulles del rellotge. D'aquesta manera es permetia una major obertura per facilitar l'entrada dels carros a la sortida de les càrceres.

Es a dir: en comptes dels moderns hipòdroms on els radis de gir de les pistes dels cavalls és com a mínim de 100 m. amb llargades de 2.400 m. de recorregut, els romans, amb un sentit de l'espai més urbà i més construït, imposaren uns radis més restringits.

6.1.- CARACTERÍSTIQUES DEL TRAÇAT DEL CIRC DE TARRAGONA

Malgrat tot el discurs precedent, les normes i estàndards que regulaven el disseny dels circs devien ésser molt flexibles, com passava amb els amfiteatres i altres edificis públics, adaptant-se a les condicions locals de la millor manera possible.

El Circ de Tàrraco presenta un caràcter fortament individualitzat respecte al seu traçat.

La principal característica de l'hipòdrom de Tarragona, com mostra la làmina 10, és la de no tenir paral·lels els costats longitudinals de la graderia, formant un angle de 40 l'un respecte de l'altre. No en coneixem cap de cas semblant.

Si l'autor d'aquest treball no menystingués la importància del circ de Tarragona, opinió assentada en les altres imperfeccions observades tant en el disseny com en la seva construcció, podria justificar la solució donada a la confirmació de U oberta dels costats del circ dient que, en comptes de girar l'espina 10, es preferí girar els costats laterals i fer coincidir l'espina amb la bisectriu de l'angle que formen. Si aquesta fos la intenció del projectista, existirien, pel desenvolupament de la lògica interna a tot procés de disseny, tota una altra sèrie de solucions igual d'innovadores o enginyoses que manifestarien la presència d'una mentalitat creativa.

Però el cas és el contrari. Per tot arreu es testimonià la manca de l'obra ben feta: arcuació en planta de la capçalera insuficient, girs excessius de les càrteres respecte a l'eix longitudinal del circ, diferent profunditat de la graderia i visòrium de cada costat, alineacions guerxes en les sustruccions, falta de modulació en els ritmes dels elements sustentants, barreja contradictòria d'elements resistents, etc., i per acabar-ho d'adobar, realització de l'edifici amb una mà d'obra deficient a molts indrets.

I com el traçat i la realització de les dues terrasses superiors són d'una perfecció de disseny i una qualitat d'execució excel·lents, necessàriament la valoració de l'obra de la tercera terrassa ha de sortir mal parada.

6.2. RESTITUCIÓ DE LES RESTES ARQUEOLÒGIQUES DEL CIRC MÀXIM

Referida la característica general conformadora del circ, es justificaran tot seguit algunes de les hipòtesis de restitució del traçat de les restes arqueològiques.

S'ha pres com a criteri senyalitzar les tres etapes bàsiques de la definició de l'àrea del circ. La primera és la de la construcció del mur de fonamentació de la plaça del fórum juntament amb les torres del Pallol i el Pretori, cap al segon quart de segle I d.C. segons Sánchez Real. La segona correspondria a la construcció pròpiament dita del circ, marcant tant les restes arqueològiques existents com les destruïdes o que no han pogut estar reconegudes directament pel que subscriu. I la tercera etapa, la muralla del segle XIV que acabaria tancant el perímetre estricte del circ.

Respecte a les obres del segle I, observi's el desguàs de la plaça del fórum, la possible paredassa de 4 m. de gruixària al costat esquerre de la volta del carrer Enrajolat, l'existència de tres portes (una a la façana del fórum provincial sobre el circ en el fons de la volta de la casa nº 18 de la plaça dels Sedassos que

comunicava amb el Palau de Montoliu¹⁰ la segona a l'interior de la casa nº 2 del carrer dels Ferrers i la tercera al peu de la torre del Pallol), i per últim, l'existència de restes del mur ciclopi del segle II a.C. a la mateixa volta del nº 18 de la Plaça del Sedassos¹¹ que juntament amb la torre megalítica volada pels francesos el 1813 (vegi's gràfic XI), donaria l'alineació del primer recinte murat megalític de Tarragona definit per B. Hernández.

6.3. COMUNICACIONS VERTICALS ENTRE EL FÒRUM PROVINCIAL I EL CIRC

En unes de les làmines s'han esgrafiat l'escala principal d'accés al fòrum des del circ tal com ho explicà B.H.Sanahuja al que se li ha donat tot el crèdit en aquest tema com ja s'ha justificat anteriorment. Les parts que no han pogut estar visitades pel que subscriu però són justificades per B.Hernández, han estat grafiades com hipotètiques.

A la Torre del Pallol, a l'època de construcció del circ, es feu una escala d'accés al Fòrum a partir de la porta d'accés del carrer dels Ferrers.

No s'ha trobat explicació de quin ús o servei podia tenir la porta de la casa nº 2 del mateix carrer.

A la Torre del Pretori la qüestió és molt complexa. En haver estat reconstruïda tants cops en transformar-se en castell dels reis comtals a l'època medieval i després en caserna, la identitat originària és molt confosa. De l'època contemporània del circ tampoc tenim prou dades. Falten les excavacions de la continuació de la volta de S.Hermenegild per a saber com era la relació entre el circ i la torre.¹² A partir de Silvy, es sap que la connexió no existia i solament amb data posterior es descobria la connexió amb la volta del carrer Enrajolat a través d'una porteria mig desfeta a l'època medieval. El forrat de formigó de la volta que hi ha sota la sala d'Hopòlit (a la torre del Pretori), testimonia ben clarament que devia existir una mena de relació.

6.4.- ELEMENTS DEFINIDORS DEL TRAÇAT DEL CIRC

A més de les restes arqueològiques que han arribat fins als nostres dies ja referides anteriorment, s'han recollit en les làmines les restes de les que es té testimonis de confiança reconeguda.

Primerament s'ha esgrafiat les restes dels murs sustentats de les voltes de la semicapçalera de la Baixada de la Peixeteria destruïdes per l'Ajuntament i els propietaris cap a 1773 i acabades de rematar pels francesos el 1813 a la seva retirada.

Gràcies a l'aixecament de 1748 fet per l'enginyer militar Silvy, tenim un coneixement prou precís d'aquestes sustruccions destrossades més tard per l'Ajuntament. Verificada la coincidència prou exacta entre el pla d'en Silvy i el que s'ha elaborat de nou, s'ha prèns com a referència les restes avui dia desaparegudes contingudes en el pla del primer.

En segon lloc, s'ha d'esmentar la representació també hipotètica pel que subscriu de l'existència d'un túnel de 34,60 m. de llargada i 4 m. de llum, paral·lel

10 Existència destacada per B. Hernández i dibuixada per ell al seu llibre de "Historia de Tarragona", op. cit., pàg. 8 de l'apèndix núm. 1. fou inspeccionada també, cap als anys 1960, per Miquel Aleu que la recull en el seu plànol i actualment no ha estat localitzada pel possible emparedament de la volta d'accés.

11. Observi's la presència d'aquestes pedres megalítiques al peu del mur del gràfic núm. X de B. Hernández.

12. Al 1983 encara no s'havien fet les excavacions que despés es portaren a terme.

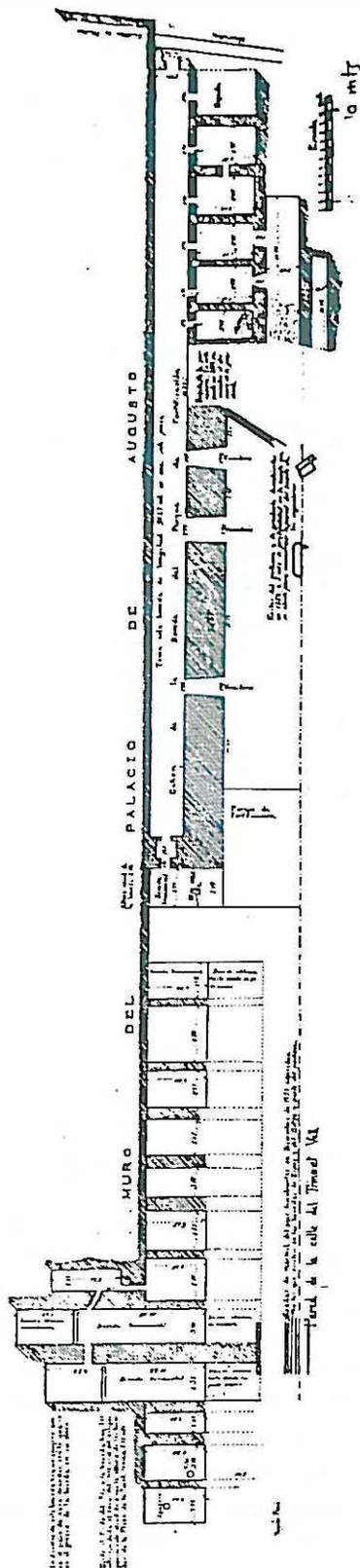
al mur de contenció de la façana del fòrum per sota el carrer dels Ferrers, el qual seria el simètric del carrer Enrajolat. Actualment és inaccessible a causa d'estar tapiada la part de la volta de la casa nº 16 de la plaça dels Sedassos que li dona accés, per bé que fou visitada per B.Hernández i M.Aleu.

En tercer lloc, és ara quan es respon a la funció de la porta del mur de la façana del fòrum que dona al Palau de Montoliu, seguint l'orientació de B. Hernández de que podia donar accés a un *pulvinarium* o balconada imperial similar a l'existent al Circ de Roma.

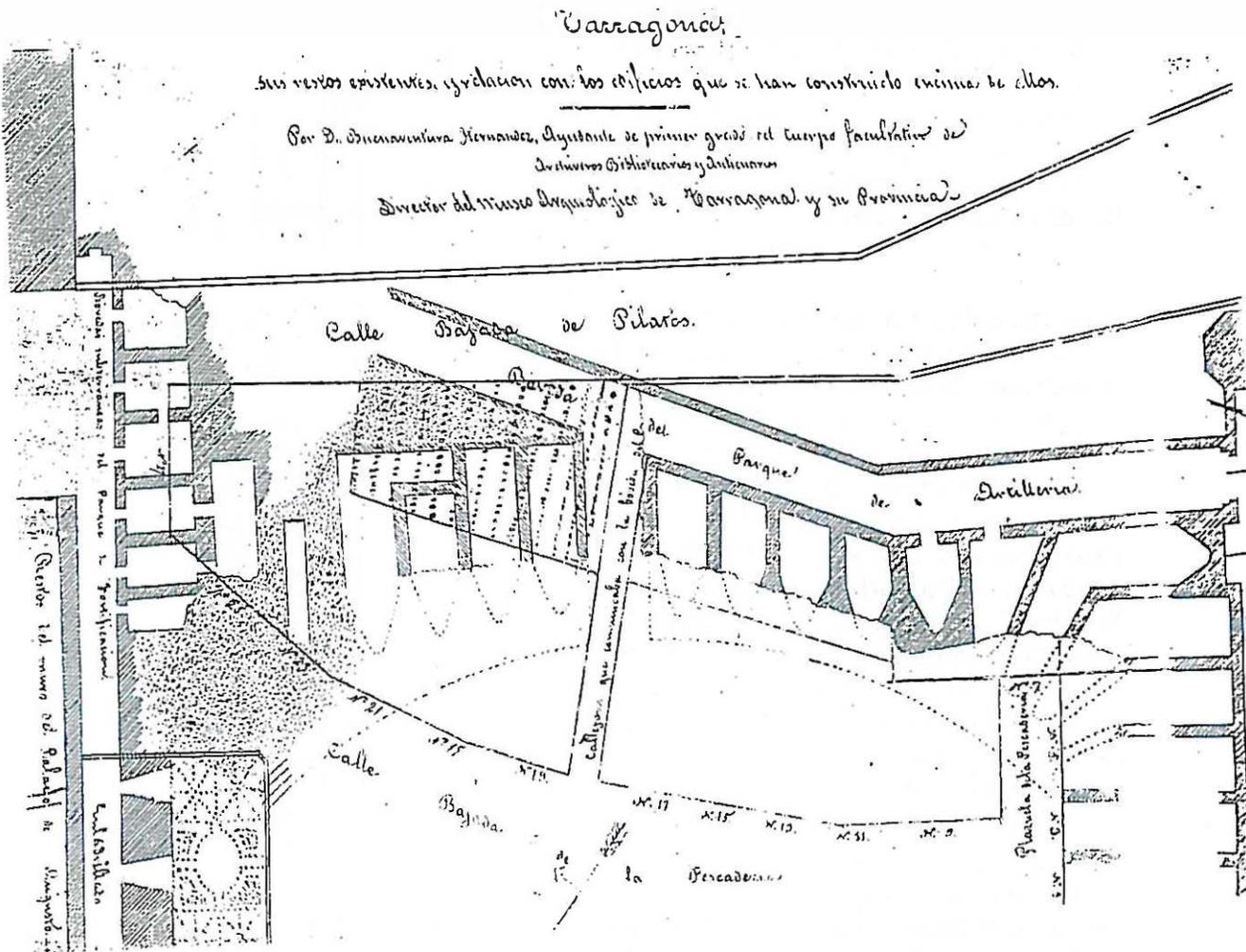
Cal justificar, en quarta lloc, el testimoni recollit de M.Aleu de l'existència d'una escala d'accés a la graderia, a l'alçada entre els carrers Fructuós i Rera S. Domènec simètrica respecte a l'eix transversal a la de l'altre extrem del circ al costat de la volta de S. Hermenegild. Aquesta es localitzaria en el solar avui convertit en carrer entre la casa nº 5 de la plaça de la Font i el palau municipal. El Dr.Aleu explicà a l'autor que havia procedit a la demolició de les seves runes pensant que es tractava d'un cos d'edificació moderna, comprovant amb sorpresa l'existència d'una volta sota les "runes" de pendent contrari a les voltes del graderiu. Posteriorment caigué en l'evidència que era una possible escala d'accés a aquest.

En cinquè lloc, es formula una hipòtesi nova respecte a l'alineació de les façanes de les cases de la plaça de la Font del costat dels nombres senars, girant-la i avançant-la 5 m. respecte a resta de façanes de la mateixa plaça i del carrer Trinquet Nou per on passa l'alineació del *podium*.

En la traça dels circs s'observa normalment que, en l'alineació del *podium* i el graderiu més pròxims a l'extrem de les càrteres pel costat on aquestes giren i s'allunyen cap a l'exterior, el graderiu anomenat s'avança cap a dintre de l'arena com per apropar-se a les càrteres i no deixar els espectadors allunyats de la cursa.

Pla parcial de les voltes del costat nord-est del Circ Màxim de Tarragona segons B.Hernández.

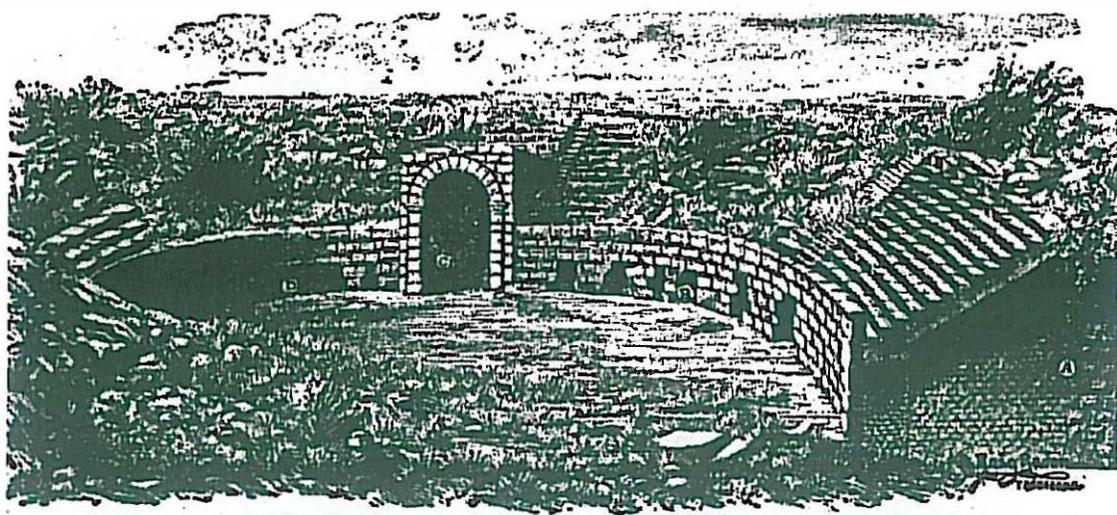

Pla de la capçalera del Circ Màxim fet per B.Hernández S. director del Museu Arqueològic de Tarragona.

Aquests avanç de la façana del *podium* es feia en forma d'un trencament obtingut pel gir de la part del podium corresponent.

El procés de deducció de l'existència d'aquest avançament al circ de Tarragona seguí el camí invers. De l'observació del lleuger girament de les parets mestres de les cases 5,7,9 i 11 de la Plaça de la Font, es passà al traçat de la perpendicular per a cantonada de la casa 5, el que suggerí desseguida la forma usual de l'extremitat dels graderius dels circs contigua a les càrrecs. En urbanitzar-se el carrer i definir-se la nova façana el segle passat, és possible que es prengué el punt més sobresortint de les mitgeres per donar una alineació recta a l'illa dels nombres senars de la plaça de la Font, traçant per aquesta punta una paral·lela a les alineacions generals de la plaça i del carrer Trinquet Nou que la continuava. Per aquesta raó, en un procés invers al seu origen històric, la façana de les cases s'haurien avançat respecte a la façana del podium, que hauria estat desfet per aprofitar les pedres romanes.

Atès que el nivell de l'arena del Circ s'aproxima molt a l'actual de la plaça de la Font, de restes de podium no en quedaria cap al contrari del que passa amb la part de cases del carrer Trinquet Nou (com per exemple al solar nº 23), que per

Perspectiva interior de la capçalera des de l'arena del Circ de B. Hernández. Gravat realitzat per R. Roig Rodón

estar aixecades uns 3 m. en el punt màxim respecte a la cota originària, es conserven enterrades les restes d'aquesta façana interior del Circ.

La sisena qüestió a tractar és el de l'existència hipotètica de la *Porta Triumphalis* o porta oberta a la façana sud-oest plantejada per Laborde i B.Hernández. Aquest últim és el que concreta més, tot justificant-la per la impossibilitat d'una sortida digna pel costat sud-est o Porta Libitinària.

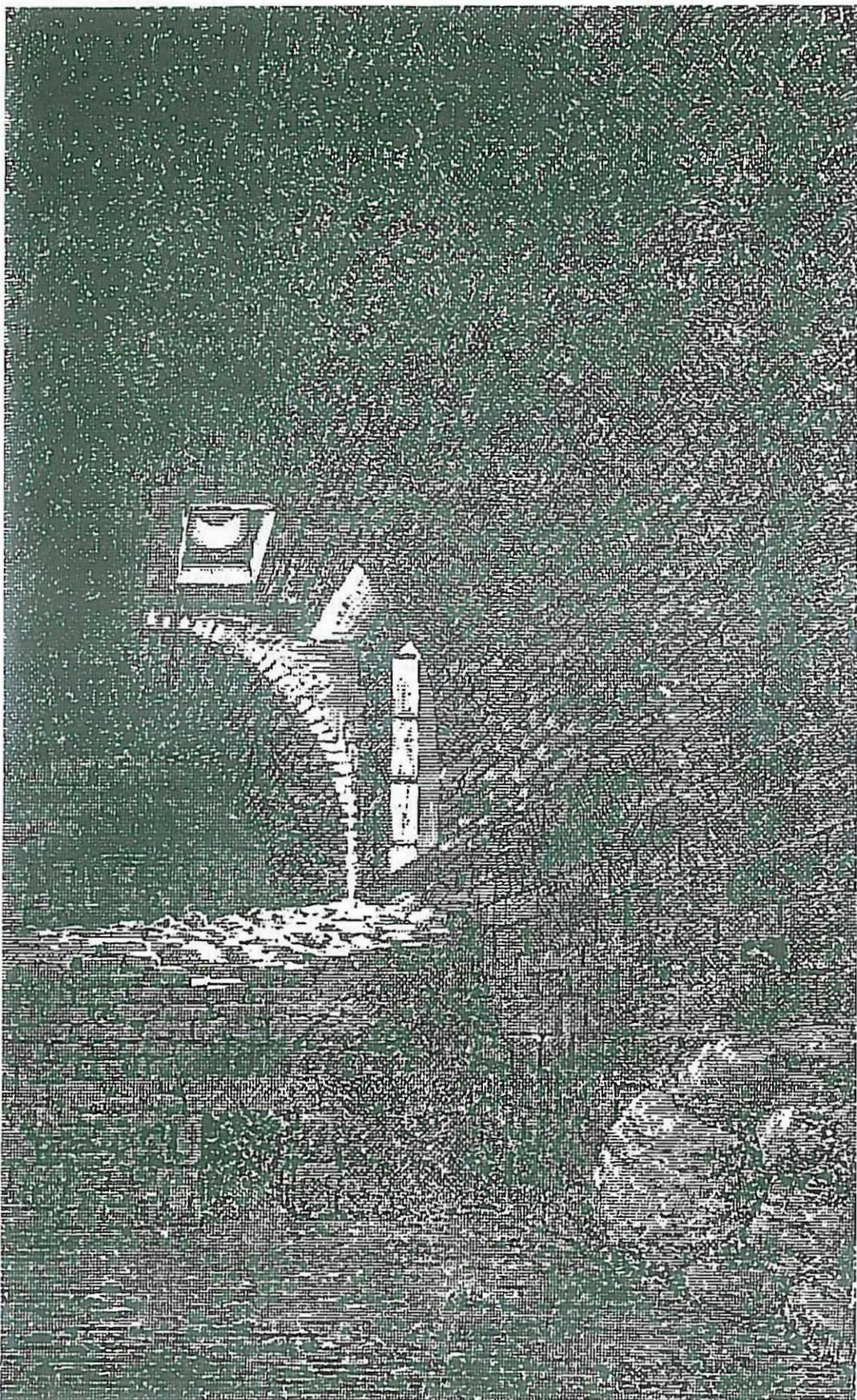
El tema és difícil per la manca de restes visibles i de prospeccions que ho comprovin. Només es poden fer formulacions hipotètiques que estan condicionades en part per la concepció global de la funció que complia el Circ en el conjunt de l'acròpolis respecte a la ciutat baixa o civil.

El parer de l'autor d'aquest estudi es fonamenta en la simple lògica interna del traçat urbanístic del conjunt. Malgrat el caràcter distant i aïllat que presentava l'acròpolis tarragonina respecte a la ciutat civil al costat del port, no per això era tancada en un recinte amurallat que la fes inaccessible i dominant. No presenta el caràcter altívol del Palatí respecte al Circ Màxim de Roma entre altres raons perquè a Tarragona no hi havia ni una proximitat ni una diferència de nivell tan forta. Per contra, s'ha demostrat l'existència d'una escalinata imperial d'accés des del circ al fòrum provincial centrada en l'eix del temple o temples superiors. Cal pensar en una gran porta en aquesta façana del fòrum sobre el circ que realcés l'efecte de l'escalinata i en consonància en quant a l'alçada amb la porxada del fòrum, segons es desprèn de les cotes que aquella tenia a les restes de la façana sud-oest de la Torre del Pretori.

El circ, a més de les funcions lligades al culte imperial o curses commemoratives oficials, era un àmbit d'esplai i relació ateses les fortes apostes i l'aire festiu que comportaven. Funcionava, com ja s'ha fet esment, com a lloc de trobada entre la ciutat baixa i popular i la part alta i aristocràtica. Per això, més que un circ normal tancat i accessible només exteriorment, el de Tarraco devia ésser obert i accessible també a través d'alguna porta com n'eren exemple alguns de romans situats en espai urbans congestionats.

En efecte, no s'ha trobat suficients restes d'escales d'accés als graderius per a un edifici d'aquesta importància, el que fa pensar en la possibilitat de que fos accessible des de dintre a través del *podium*.

Per això, pensant en la continuïtat de l'eix de la *Via Triumphalis* de l'acròpolis que es perllongava a través del circ cap a la ciutat civil, en un terreny

Volta de l'interior de la casa de la Plaça dels Sedassos n.º 18 segons B. Hernández. S'observa a la dreta la porta d'accés al Palau de Montoliu i a sota restes del mur ciclopi.

planer i sense dificultats, que donava perspectiva a l'escalinata del fòrum per sobre la qual es perfilava el temple (i tot això recolzat en la llarguísima porxada de la façana sud-oest del circ), és una tentació massa gran per a no ser aprofitada fins al límit per un règim d'exaltació propagandística. Era precisament aquesta la raó mateixa de l'existència del projecte de l'acròpolis: la d'exaltació al nou culte imperial, als nous déus de Roma. I encara que l'elecció del tossal de l'acròpolis per l'emplaçament del conjunt monumental complia admirablement la funció de far propagandístic tant des de terra com des de mar endins estant, cap dictadura deixaria d'apurar totes les oportunitats d'autoafirmació que se li oferien, en aquest cas, tant des de curta distància.

En la perspectiva del conjunt del Circ elaborada per Fernando Alvarez per representar les dues portes que enfilen la *Via Triumphalis*, la d'entrada al circ i la d'accés al fòrum provincial, s'ha prèss com model l'Arc de Barà, ben pròxim compositivament als arcs d'entrada de les voltes de Sant Hermenegild i a l'escala contigua, tot adaptant-lo a les exigències pròpies de monumentalitat de cada façana.

Contemplant exteriorment, tal com mostra la perspectiva axonomètrica, el Circ devia presentar una regularitat i perfecció en el traçat i fins i tot en l'execució constructiva que desdiu totes les crítiques que s'ha fet en aquesta memòria. Això és degut a que el monument anava recobert de pedra per totes les seves parts exteriors i que el treball de pedra picada devia ésser de millor qualitat, tal com es pot veure una mica a les restes del fragment de façana sud-oest descoberta.

Aquest recobriment, sobreposat a la construcció de formigó, és precisament el que va ser aprofitat posteriorment per a noves construccions medievals i modernes.

S'ha deixat per últim la qüestió més espinesca i irresoluble d'aquest apartat. L'emplaçament de les càrceres. En Bonifaç no les dibuixa; Laborde, malgrat tampoc posar-les, explica les raons topogràfiques per les quals devien arribar a l'indret de la façana de l'església del convent dels Dominics, emplaçat en el solar de l'actual palau municipal.

B. Hernández no fa gaire cosa més. Pren la referència topogràfica com a judici principal per determinar el seu possible emplaçament, ja que els pendents mínims són exigències pel lliure moviment dels carros, i suposa unes càrceres precedides exteriorment per un atri, tot amb construcció de fusta i sent situades a la façana de l'Ajuntament.

En les làmines s'ha dibuixat l'emplaçament de les càrceres hipotètiques en base a les mateixes raons topogràfiques que la dels historiadors esmentats. La secció longitudinal del circ, és la demostració més simple dels arguments d'aquesta localització.

Al carrer Rera Sant Domènec, darrera les cases nº 9 i 11, queden encara restes de la roca originària que s'aixecava per damunt la cota del carrer, uns 2 m. aproximadament. B. Hernández explica com per fer l'actual palau municipal hagueren de rebaixar el solar fortament des de la casa nº 13 del carrer esmentat abans fins al nº 15 del de Salines. Tot plegat porta a empènyer l'emplaçament de les càrceres cap a la façana actual Ajuntament.

Com fàcilment es comprendrà, les dimensions de les càrceres son totalment hipotètiques, havent-se deduït de l'amplada disponible, el nombre de boxes i prenent dels exemples de circs més coneguts les mides i proporcions.

